

GRÓF ZRINYI MIKLÓS PRÓZAI MUNKÁI

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE,
BEVEZETÉSEL ÉS MAGYARÁZATOKKAL ELLÁTTA

MARKÓ ÁRPÁD

BUDAPEST, 1939

A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG KIADÁSA

A MAGYAR SZEMLE
KLASSZIKUSAI

E könyvet a Magyar Szemle Társaság tulajdonában lévő „Old Kenntonian Face” anyadúcokkal ezerkilencszázharminckilenc március és április havában szedte és nyomta Pápai Ernő Műintézete Budapesten.

Seris bona nihil aliud.

NICOLAVS COMES DE SERIN

Du ist Herr Graf Serin der Freilich Ungerheldt.
Und der Krabaten Haupt so ichund hat zu Feide
Mit voller Reiches-Macht des Tzugen wilder wüth.
Zu flennen wie an Christ für Christen billig thut.

Bekriegter Christen Volk lieb Einigkeit und Frieden
Und folge duren Haubt dir ist gewis becheiden
Vom Himmel glück und Sieg. Gemeine frist so ein
Das mit der Thut Erwold ein überwinder seyn

Quintus Maximus Paterfamilias

Gróf Zrinyi Miklós.

Eredeti rézmetszet 1663—64-ből, birtokomban. Készítője ismeretlen. E képmás eddig ismeretlen volt. A Magyar Történeti Képcsarnok anyagában nincs meg s azt H. W. Singer: Allg. Bildniskatalog-ja sem ismeri. A vers alatt feltüntetett Quirinus Moscherosch nevű lelkészt a Thieme—Becker-féle Künstler-Lexikon sem említi. Valószínűleg tehát nem a kép készítőjének, hanem a vers szerzőjének neve.

(Dr. Pigler Andor egy. m.-tanár igen tisztelt barátom megállapítása.)

A vers szövege mai németiséggel:

„Dies ist Herr Graf Serin, der trefflich Ungar-Helde
Und der Kroaten Haupt, so jetzund liegt zu Felde
Mit voller Reiches-Macht des Turken wilder Wut
Zu steuern, wie ein Christ, für Christen billig tut.

Bekriegtes Christenvolk, lieb' Einigkeit und Frieden,
Und folge diesem Haupt, Dir ist gewiss beschieden
Vom Himmel Glück und Sieg. Sein Name trifft so ein,
Dass mit der Tat er wird ein (Nicolaus) Überwinder sein!

F. Quirinus Moscherosch, Pastor Hanoicus.”

ELŐSZÓ

AMIKOR a Magyar Szemle Társaságtól azt a megtisztelő megbízást kaptam, hogy állítsam össze egy új kiadás számára Zrinyi Miklós gróf hadtudományi és politikai írásait, Kazinczy Ferenc szavai jutottak eszembe, amelyeket Zrinyi egyik prózai munkájáról mondott: „Életem legszebb órái közé tartozik az, melyben én az általam annyira szeretett Zrinyinek ezt a munkáját is olvashatám.”

Zrinyi írásaival való foglalkozás minden történet- és irodalomkedvelő ember legszebb órái közé tartozik ma is. Minél jobban beletekingünk gondolatainak mélységébe, annál jobban felismerjük ennek a kivételesen ragyogó elmének, kiváló katonának, politikusnak és írónak erényeit és valódi emberi nagyságát. Zrinyiről általában tudjuk, hogy az akkori magyarság — tehetségekben nem nagyon gazdag — világának egyik legműveltebb, legjellemesebb embere, egyúttal legnagyobb klasszikusa volt, de prózai műveit ma már sajnos nem sokan ismerik. Az egyedüli — négy nagy munkáját összefoglaló és bőszeges magyarázatokkal kísért — Zrinyi-kiadást 1891-ben rendezte sajtó alá Rónai-Horváth Jenő. Ez a kiadás még a világháború előtt teljesen elfogyott s példányait ma már antikváriusoknál sem igen találjuk. Költői munkássága ismertebb, hiszen a Zrinyiásszal minden középiskolai tankönyv részletesen foglalkozik és ennek az eposznak magyarázó irodalma még ma is folytonosan bővül. A prózáiról Zrinyi munkáit kellett tehát a feledés homályából előhozni, hogy azokat a ma-

gyar közönség az eddigi lehetőségeknél jobban megismerhesse és felismerhesse bennük a legnagyobb magyar értékek egyikét, a török hódoltság korának legnagyobb, nemzetnevelő tanítómesterét.

A Magyar Szemle Társaság ezt a könyvet a művelt magyar közönségnek szánja. A hozzáfűzött életrajzi és történeti bevezetés, szövegmagyarázat, a Zrinyi-munkák sorsának ismertetése is ezt a célt szolgálja, tehát nem nyelvészeti, vagy irodalomtörténeti szakmunkának készült. Kiadásunkban a hangsúly ezért nem a szavak filológiai, aprólékos latolgatásán, vagy a többféle másolat írása közben becsúszott hibák okainak felkutatásán és magyarázgatásán fekszik. Az sem lehetett célunk, hogy felülbíráljuk Zrinyi idézeteinek eredetét és történelmi helytállóságát. Nem követhetjük Rónai Horváth Jenőt sem abban, hogy a latin és görög történetből vett példánál, vagy személyeknél részletesen megmagyarázzuk és ismertessük azokat. Zrinyi lelkét írásain keresztül csak úgy hozhatjuk közelebb a mai magyar közönség lelkéhez, ha őt magát hagyjuk beszélni olyan alakban, ahogy azt a mai magyar olvasó könnyen megérti és szívesen olvassa. Nem zavarjuk tehát mondanivalóit csak nyelvészeket, szakembereket érdeklő részletkérdések alapos megvitatásával.

Ezért elhagytuk a lábjegyzeteket, az olvasót fárasztó bő magyarázatokat. Minden munka előtt röviden összefoglalom keletkezésének történetét, Zrinyi helyzetét a munka megírása idejében, a munka célját és hatását. A könyv végén pedig közlöm a szöveget magyarázó megjegyzéseimet; amelyeknek — mint hangsúlyozom — csupán az a célja, hogy a valószínűség szerint leghitelesebbnek tekinthető szöveg élvezését megkönnyítsem és az olvasót egyik-másik, talán homályosabb részlet megértésénél útbaigazítsam. Csupán azt a munkát végeztük, amit a gondos múzeumi őr, amikor leporolja az ódon foliánsokat s azokat úgy helyezi el, hogy mindenki láthassa s úgy világítja meg, hogy minden szépségük felismerhető legyen.

Összinte hálával emlékszem meg a Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárában, az Országos Levéltárban, a m. kir. Hadilevéltárban és a bécsi Kriegsarchivban dolgozó barátaim igen lekötelező, rendkívüli előzékenységről, amellyel engem a Zrinyi-szövegek felkutatásában támogattak. Elsősorban kell azonban őszinte köszönetet mondanom igen tisztelt barátomnak, Clauser Mihálynak, a Nemzeti Múzeum

Széchenyi-könyvtára ideiglenes tisztviselőjének, aki a többféle Zrinyi-másolat szövegének összehasonlításában és az itt közölt szöveg megállapításában segítő munkatársam volt. Mint Zrinyi irodalmi tevékenységének fáradhatatlan kutatója és méltatója, munkáját nagy lelkesedéssel, bőséges szakismereteire támaszkodó alapos-sággal és avatottsággal végezte. A latin szövegek helyességének ellenőrzésében és magyarra fordításában K. László József igazgató-tanár, hadilevéltári kedves kollégám volt igen nagy segítségemre.

Munkámat — Zrinyi Miklós prózai írásait összefoglaló és magyarázó könyvemet — Pál apostol szavaival bocsátom útra: „Mert amelyek régen megirattak, a mi tanulságunkra irattak meg, hogy békességes tűrés által és az írásoknak vizsgálatása által reménységünk legyen!” (Rómabeliekhez írott levél 15. 4.)

Ismerjük meg Zrinyi régi munkáit alaposan, mert azok valóban a mi tanulságunkra irattak. A világháború utáni megcsonkított állapotunkban — melynek igen sok lelki vonatkozása annyira hasonlít Zrinyi korához — békességes tűréssel merítsünk vigasztalást nemesveretű írásaiból és Zrinyihez méltó töretlen lélekkel és bizakodó reménységgel higgyünk nemzetünk megújulásában.

Markó Árpád

ezredes,

a M. Tud. Akadémia

tagja.

I.

MARKÓ ÁRPÁD

GRÓF ZRINYI MIKLÓS
ÉLETE ÉS PRÓZAÍRÓI
MUNKÁSSÁGA

GRÓF ZRINYI MIKLÓS ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE

MI lehet az oka annak, hogy a magyar történet utolsó évszázadainak három legnagyobb magyarja, — Zrinyi Miklós, II. Rákóczi Ferenc és Széchenyi István közül épen Zrinyi Miklós az, akiről a legkevesebbet tudunk, akinek valódi nagyságát legkevésbé ismerjük. Nevéhez a magyar közönség szinte megszokásból fűzi „a költő és hadvezér”, vagy az „író és hadvezér” megjelöléseket, de sem írói, sem hadvezéri tevékenységével nem foglalkozik annyira, amennyire ez a nagy magyar azt megérdemelné. Az iskolák munkája révén még talán költői működése a legismertebb; kétségtelen azonban, hogy nagyon kevés embert találunk (irodalomtörténész-szakembereket kivéve), aki a Zrinyiász kötetét, középiskolai irodalmi tanulmányai befejezése után is még érdeklődéssel forgatná. Ha pedig Zrinyi Miklósról a hadvezérről van szó, akkor a történelemben kevésbé járatos emberek inkább a szigetvári hősrre gondolnak. S ha talán hallottak is egyet-mást arról, hogy annak dédunokája, száz évvel később szintén verekedett a törökkel, a legkevesebben tudják azt, hogy ennek a második Zrinyi Miklósnak hadtörténeti értéke dédapjáénál mennyivel nagyobb. A Szigetvárból kirohanó Zrinyi Miklós neve a magyar hősök Pantheonjában csak ezzel az önfeláldozó haditettével vált örök emléküvé. A második Zrinyi Miklós kiváló seregszervező volt, sorozatos dicsőséges hadműveleteket hajtott

végre; ezek hadtörténeti súlyát, értékét mindennek ellenére jóformán csak a szakemberek, s az a néhány „kiművelt emberfő” ismeri, akit a magyar hadidicsőségnek éppen ebben a legviszontagságosabb korszakában szereplő főemberei, hősei érdekelnek.

De ha azt vizsgáljuk, hogy milyen helyet foglal el a második Zrinyi Miklós a magyar hadtudományi és politikai írók sorában, akkor őszintén be kell vallanunk, hogy ennek a nagy magyarnak ezt a működését ismerjük és méltányoljuk valóban a legkevésbé. Szeretünk idézgetni a Török Áfium-ból, de nem mélyedünk el sem annak zamatos nyelvi szépségeibe, még kevésbé eszmei tartalmába és nemes pátoszszal hangoztatott igazságainak megismerésébe. Ismerjük Zrinyi néhány levelét kortársaihoz, néhány szép gondolatát népszerű történeti munkákban közölt levéltörredékeiből, de nem ismerjük többi leveleit, s nem kutatjuk azokat az okokat, azokat a helyzeteket, amelyekben Zrinyi ezeket a leveleket írta. Pedig e nagy egyéniség hármasságának éppen a régi magyar kultúra szempontjából szellemi téren legértékesebb megnyilatkozása az a hatalmas írói készség, amelyet — mint nyilvános életének minden vonatkozását — céltudatosan használt fel hazája szolgálataiban. Prózaírásművei nem fellegekben járó akadémikus elmefuttatások, de töprengő lelkének és lüktető akaraterejének olyan magvas, határozott és bölcs megnyilvánulásai, amelyeknek minden szava színtiszta meggyőződés, igazság.

Zrinyi Miklós életvonala a másik két legnagyobb magyar életvonalával párhuzamosan halad a megnemértés, részvétlenség, mellőzés vígasztalan útján, a tragikus befejezés felé. Zrinyi Miklós kiáltó szava visszhang nélkül hangzott el. Pedig valamennyi magyar kortársát — katonákat, államférfiakat egyaránt — messze felülmúlta. Egész egyénisége, jellemzilárdsága, megalkuvást nem ismerő határozott erélye, de mindennek felett kimagasló szellemi képessége méltóvá és alkalmassá tette őt arra, hogy királya után első személy legyen Magyarországon. Mégsem ő lett a nádor, hanem a kevésbé tehetséges Wesselényi Ferenc, s mégsem ő lett a fővezér, hanem — a bár elméletileg nagyon képzett, egyébként is értékes — Montecuccoli, aki metodikus hadvezetésével, s a nyugateurópai hadviselésnek a különleges török-magyar viszonyokra való erőszakolásával semmiképpen sem tudta azt az eredményt elérni, amit Zrinyi Miklós az ő helyében elért volna.

Zrinyi jelszavául választotta a „Sors bona nihil aliud” mondatot. Életének tragikuma, hogy mindene volt: tehetsége, hírneve, gazdagsága, tekintélye, — csak szerencséje nem. Nemes elhatározásait, nagy terveit nem sikerült megvalósítania.

*

Már a középkorban nevezetes szerepet játszott az az előkelő, hatalmas nemzetség, amely a Nagy Lajos királytól adományképen kapott Zrin vára után magát Zrinyinek nevezte. Zágráb megyének déli részében feküdt ez a vár, amelyből mint központból kormányozták sokáig a Zrinyi-család tagjai mérhetetlen uradalmaikat és viseltek harcokat, főleg a határszáron bebecsapó oszmánok ellen. A Zrinyi-család birtokai a Balaton déli partjától az Adriáig nyúltak. Tulajdonosaik három évszázadon keresztül mint a török hatalom szomszédai úgyszólván állandóan harcban állottak és a család őseinek sorozatában alig találunk olyan Zrinyit, aki ne vérzett volna a törökökkel folytatott szakadatlan háborúban. A családalapító és névadó Zrinyi György-től kezdve, a vitézi élet, a hadakozás szinte örökletes kötelessége volt a Zrinyi-család minden férfitagjának. E fényes sorozat tűnődklő csillagaként láthatjuk az első Zrinyi Miklóst, a Szigetvárból 1566 szeptember 17-én kirohanó és hősihalált halt vértanút. Fia, György és unokája, szintén György — ebben a családi hagyományban születtek és nőttek fel, mint a török-magyar hadakozásoknak és a harmincéves háborúnak országos hírű vitéz bajnokai. Ez a György — az unoka — II. Ferdinánd király kedvelt embere, jeles vitéz, élet-eleme a harc, a testi erő, bátorságot kívánó vadászat volt. Bár tudományokkal keveset foglalkozott, — szívesen hallgatta az udvarában megforduló papok, tudósok beszélgetéseit. Ennek a Zrinyi Györgynek Széchy Magdolnával kötött házasságából született 1620 május 1-én a család ozalyi várkastélyában Zrinyi Miklós a hadvezér, államférfi, tudós, író és költő.

A Délmagyarországon és Horvátországban akkor kialakult politikai és hadihelyzetnek megfelelően, minden földesúr jobbágyaival együtt voltaképpen egy-egy katonai egységet alkotott. A várak tisztartói, egyúttal katonai parancsnokai voltak s a várúr, mint egy sok várból, községből álló uradalomnak korlátlan feje, egyúttal a ka-

tonailag szervezett fegyveres erők fővezére. Zrinyi György a férfiu legszebb erényének a személyes bátorságot tartotta, 5—6 éves Miklós fiát — mint életének későbbi ismertetői mondják — gyakran magával vitte a táborba. A gyermek, a rabló törökök ellen várából kivágtató apja mögött lovagolt és így alkalma volt már egészen ifjú korában közlőrl átélni a háború minden borzalmát és dicsőségét. A személyes bátorságot Zrinyi Miklós apjától látta és tanulta, fogékony lelke pedig lelkesedve gyűjtötte azokat a benyomásokat, amelyek családja dicsőséges multjának emlékeiből és a fegyverektől zajos végbeli vitézi életből fakadva, maradandó irányt szabtak élete folyásának. Édesatyjának csáktornyai várkastélya, a család állandó lakóhelye, tele volt hadiemlékekkel. Páncélba öltözött ősök képei között, a törököktől zsákmányolt boncsokok, kardok, lobogós kopják, az istállókban török lovak és díszes nyeregszerszámok emlékeztették őt ősei diadalaira. A várkertekben török foglyok dolgoztak, s amikor a várúr kürtszava, harci riadója felharsant, állig vasba öltözött lovascsapat robogott a leeresztett felvonó hídon át a török elé, hogy azután diadalainak újabb jeleivel térjen haza, a vár biztos falai közé. Ha pedig a gyermek Zrinyi Miklós, békésebb napokon a várban, vagy körülötte foglalatoskodó öreg fegyveres szolgálk, csatlósok, jobbágy-katonák között járkált, mást sem hallott tőlük, mint elbeszéléseket, harci dalokat, amelyek nemzedékről nemzedékre szállva hirdették a Zrinyiek dicsőségét.

Zrinyi György 1626-ban Wallenstein mellett a harmincéves háború sziléziai színterére vonult, de járványos betegségben még azon év dec. 28-án, 28 éves korában Pozsonyban meghalt. Édesapjának korai elvesztése volt az első döntő fordulat Zrinyi Miklós életében. A csáktornyai vitézi élet véget ért. II. Ferdinánd akkor, amikor édesanyjuk rövid özvegység után másodszor férjhez ment, őt gyámot rendelt a Zrinyigyerekek — Miklós és Péter — mellé. Az árvák gondozását Batthyányi Ferenc felesége, Lobkowitz-Poppel Éva vette át. E finomlelkű nőhöz a Zrinyi-fiúk meleg szeretettel ragaszkodtak. Miklós leveleiben „a mi anyánk”-nak, „legkedvesebb anyjának” nevezi. A fiúk nemsokára kikerültek a — saját érdekeiket kereső és szertehúzó — öttagú tanács tagjainak fennhatósága alól, mert a király nevelésüket a Zrinyicsalád régi barátjára, Pázmány Péterre bízta, aki a fiúk atyját, Györgyöt, néhány évvel halála előtt a protestáns hitről a katolikus

egyházba visszatérítette. Pázmány a Zrinyi-fiúkat előbb a gráci, majd a nagyszombati jezsuiták nevelésébe adta.

Kettejük közül inkább Péter örökölte atyja természetét. Miklós, bár hozzá hasonló bátor, harc- és vadászatkedvelő ifjúvá serdült, már a gráci iskolában (1630—33-ig) jobban érdeklődött a tudományok iránt, mint fivére. A vallásos gyakorlatok, a latin és görög nyelv művelése, az ókori klasszikusok tanulmányozása fogékony lelkének szívbéli örömet okozott. Itt tanult meg németül és olaszul és nagy kedvvel vett részt a szerzetesi iskolákban akkor szokásos iskolai színjátékokban. Az intézetben kiütött járvány miatt az iskola feloszlott, s Pázmány a Zrinyi úrfiakat 1634-ben a Jézus-társaságbeli atyák nagyszombati kollegiumába vitte, ahol személyesen ellenőrizhette tanulmányaikat és előrehaladásukat.

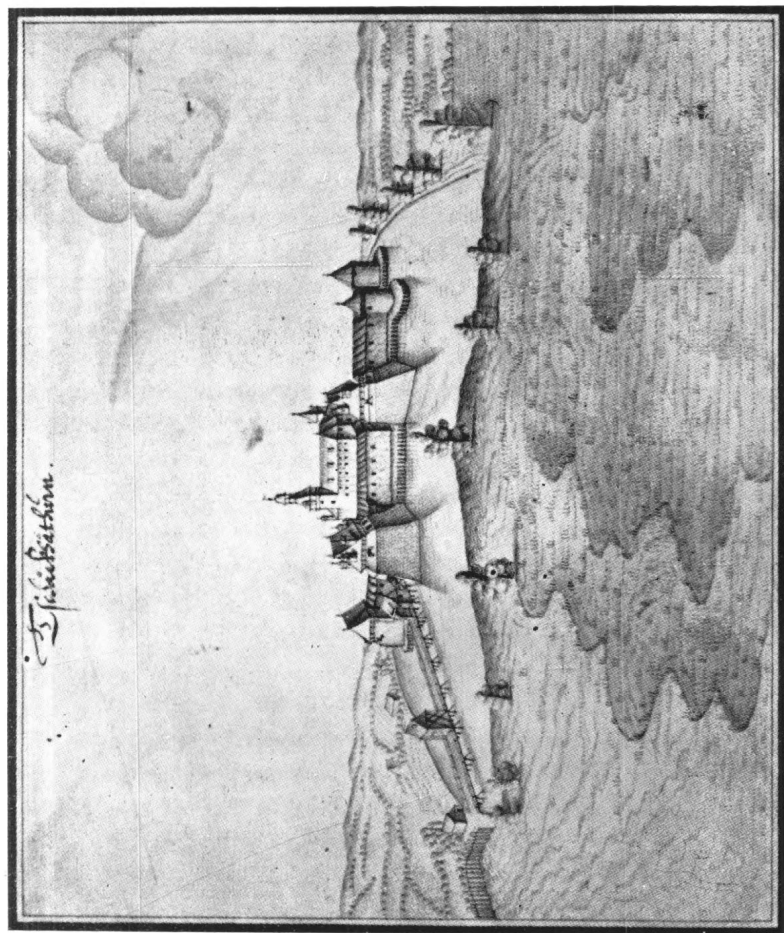
Az a két év, melyet Zrinyi Miklós Nagyszombatban Pázmány közvetlen környezetében töltött, volt talán a legdöntőbb befolyással egyéniségének kialakulására. Előkelő származásánál fogva már serdülő korban rangban magasra emelkedett. 1630-ban már mint Zala megye főispánja és mint a király főlovászmestere írta alá az országgyűlésen hozott törvénycikkeket. Pázmány udvarában pedig megtanulta azt, hogy a született magyar főúrnak kiváltságos helyzeténél fogva kiváltságos jogai és kötelességei vannak. Megismerkedett itt az ország kormányzásában és a vallási kérdésekben észlelhető ellentétekkel, mert Pázmány szívesen vette, sőt elvárta, hogy a Zrinyi-fiúk gyakran megforduljanak házában, s jelen legyenek, ha politikusok, főpapok, udvari emberek, vagy külföldi előkelőségek vele tanácskoztak. Zrinyi itt tapasztalhatta a nézetek összeütközését, láthatta a különbséget pl. Esterházy Miklós nádor mérsékelt nemzeti politikája és Pázmány Péter erélyes felfogása között, aki az egyház érdekeit tartotta mindenek felett valónak. Itt ismerte meg Pázmány írásaiból a magyar nyelv erőteljes szépségeit. De azok a benyomások, amiket itt kapott, termékenyítőleg hatottak bensejében szunnyadó tehetségeire is, mert mindez csak példa volt neki. Fejlődése és egyéniségének teljes kialakulása egészen önálló, határozottan egyéni maradt. Gyakran megfordult Bécsben is, s megismerte a királyt és környezetét.

A két Zrinyi 1635 utolsó napjaiban Pázmány ajánlólevelével egy kanonok kíséretében Olaszországba utazott. Majdnem két évet töl-

töttek egyrészt a bolognai egyetem horvát kollegiumában, másrészt Rómában. Ez az utazás hatalmasan fejlesztette Zrinyi Miklós tehetségeit és látókörét. A VIII. Orbán pápa bőkezűségéből létesült pompás templomok, Róma és a pápai udvar műemlékei, az olasz renaissance-irodalom termékeinek megismerése, különösen Tasso és Machiavelli munkái kötötték le mindenre fogékony lelkét. Tapasztalatokban, új eszmékben, érzésekben meggazdagodva tért vissza, mint jellemében is megszilárdult férfi, hogy átvegye uradalmainak kezelését és megkezdje azt a működést, amelyet a Gondviselés neki kiváltságos helyzeténél fogva rendelt. A csáktornyai gyermekévek nevelték hősi jellemtulajdonságait, olaszországi utazása keltette fel benne a művészi lelkületű költőt, a jezsuiták nevelése, különösen pedig Pázmány példája nyitotta meg az utat prózaírói és államférfiúi pályája felé.

Pázmány 1637-ben meghalt s a két Zrinyi úrfi a gyámság alól végleg felszabadulva, megosztott az ősi birtokon. Olaszországból Zrinyi a tudomány, irodalom és művészet határtalan szeretetét hozta magával és igen sok könyvet. Csáktornyai várában könyvtárat gyűjtött, amelynek megmaradt része ma a zágrábi egyetem birtokában van. E könyvtár háromnegyed része olasz művekből állott, benne a Zrinyi írói működésére legnagyobb befolyást gyakoroló Machiavelli összes műveinek teljes sorozata. Arról pedig, hogy Zrinyi könyvtárának könyveit szorgalmasan forgatta és azok minden lapját a szó legszorosabb értelmében behatóan tanulmányozta, — bizonyosságot tesznek a szöveg mellé írt jegyzetei. Ezekben kapcsolja gondolatait a könyvekben olvasott megállapításokhoz, s e jegyzeteinek legtöbbször nagy munkáiban is felhasználta, vagy azokban részletesen kidolgozta. Zrinyit az akkori magyar világ legtanultabb polyhistorai közé számíthatjuk. Hét nyelven írt és beszélt.

Csáktornyai palotáját kifinomodott ízléssel, szinte fejedelmi módon rendezte be és nagyúri udvartartás élén élte a barokkba áthajló renaissance főúr nyugati és olasz szabású előkelő életét. Erről egyik látogatójának, Tollius Jakab hollandi tudósnek útleírása (1660) nyújt színes képet. De Zrinyi lelke e fényes és művelt környezetben sem puhult el. Bármennyire is lelki felüdülést okozott és szinte életszükségletévé vált a régi klasszikusok és kora legjobb íróinak munkáiba való alapos elmélyülés, valódi életeleme a harc, közelebbről a török

Csáktornya egykorú ceruzarajza. 1660—1664 között készült.
Eredetije a bécsi Kriegsarchiv Montecuccoli-hagyatékában G.1a.3. jelzés alatt.

uralom korlátozása, visszaverése volt. Péter fivérével sűrűn vezetett portyázásokat a török rablóbandák ellen és számos „aprólékharcban” tisztította meg a Muraközt és védte a horvát határt. Ezekben a harcokban fejlődött — kezdetben kisebb keretek között — hadvezérré s itt szerezte azokat a tapasztalatokat, amelyekre későbbi, nagy hadvezéri terveit építette.

Eredményes portyázásai hamar felhívták az udvar figyelmét katonai képességére. Híre pedig mind itthon, mind a törökök között, napról-napra terjedt. Amikor I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, mint a svédek szövetségese, hadait Torstenson svéd fővezér csapataival való egyesülésre Magyarország északnyugati vidékére akarta vezetni, Ferdinánd Puchheim altábornagyot küldte azzal a császári sereggel ellene, amelyhez Zrinyi Miklóst egy horvát dandárral beosztotta. Életében először és utoljára volt kénytelen ekkor Zrinyi a belpolitika tragikus fordulata következtében magyar vérei ellen harcolni. Különösen az ónodi ütközetben tüntette ki magát személyes bátorságával (1644-ben). Dandárával ezt a hadjáratot megelőzőleg állítólag az északnyugati felvidékre is került, résztvett Wrangel svéd hadvezér hadainak Morvaországból való kiűzésében és ott igen kitüntette magát. Haditéteiről azonban hiteles, okmányyszerű adataink nincsenek. Távolléte alatt otthon Zrinyi Péter folytatta a törökverést, összefüggés nélküli kisebb csatározások alakjában.

Zrinyi Miklós az északi harcterről hazatérve, rendes, fegyelmezett csapatát nem akarta széjjel bocsátani. A török ellen rendszeres hadjáratot nem volt szabad viselnie, ezért az a gondolata támadt, hogy felajánlja szolgálatait a velencei köztársaságnak, amely a törökkel hadban állott. Serege 1000 lovas, 3000 gyalogosból állott, s az ő kezében kitűnő értékű katonaság volt. 1645 második felében követet küldött Velencébe, hogy tárgyaljon dandárjának szerződteséről. A velencei köztársaság a híres törökverő magyar grófot gyalogos hajdúival szívesen fogadta volna zsoldjába, de lovaskatonaságára nem volt szüksége. Mivel pedig Zrinyi lovasság nélkül nem akart hadbavonulni, a további tárgyalásokat beszüntette.

A tárgyalások híre azonban valószínűleg Bécsig is eljutott és talán ennek a következménye volt az, hogy a király Zrinyit 1646 januárjában „Ober-Feld-Wachmeister”-ré, azaz az akkori elnevezés

szerint tábornokká nevezte ki. Következő hónapban feleségül vette Draskovich Eusebia grófnőt és az a kitüntetés érte, hogy megkapta Horvátország báni és főkapitányi méltóságát.

A fiatal horvát bán a déli végek ellenállását most már nemcsak mint hadvezér, hanem mint magasabb közjogi méltóság viselője is, kétszeres erővel szervezte. Fivérével, Péterrel és Batthyány Ádám hadaival megerősödve, 1647-ben Kanizsa visszafoglalására indult és az ellene felvonuló Ali pasa sokkal népesebb seregét megverte. Közben országgyűléseken lelkesen hirdette a felszabadítás gondolatát és összegyűjtötte annak az önálló magyar hadseregnek kereteit, amelyekre nagy tervének — a haza teljes felszabadításának — végrehajtására szüksége volt. Zrinyi Miklós a rend és a tevékeny szervezés embere volt. Személyéből kiáradó nagy sugalmazó erejével, de méginkább személyes példaadásával újjáalkotta a végbeli hadakozás szokásait és a haditagozódás akkori állapotát, s közben írásban is igyekezett bécsi, gráci és horvátországi barátait meggyőzni gondolatainak helyességéről. Ebben az időben (1650) írta hatalmas eposzát, az „Obsidio Szigetiana”-t, amely 1651-ben jelent meg először nyomtatásban Bécsben. Termékeny gondolatai lírai versekben, idillekben is kifejezésre jutottak, de neki mindez csak szórakozás, a harcok közti pihenések kellemes munkája volt.

Nagynevű dédapjának szigetvári önfeláldozásáról írt hőskölteményének alapeszméje ugyanaz, ami az író és költő Zrinyi egész életének tartalma és célja: a magyarság erkölcsi erejének fokozása, az ország felmentése, a bűnbeesett nemzet megváltása. Az 1650-es évek első felében ismét sokat hadakozott a török ellen, s mint horvát bánnak egy szávamelléki parasztlázadás lecsendesítése is sok munkát adott.

Feleségének 1651-ben bekövetkezett halála után már a következő évben nőül vette báró Löbl Mária Zsófiát, egy bécsi császári főtiszt leányát. Az előkelő horvát főnemesi asszony után a sokkal egyszerűbb, vagyontalan és igénytelenül szerény, de házias bécsi asszony lépett a csáktornyai várúrnő örökébe. Az ő kedvéért az udvartartásba egyszerűbb és német szokások honosodtak meg. Zrinyi családi élete bár bensőségesebb, de visszavonultabb és csendesebb lett. Annál mozgalmasabb volt azonban akkor a nemzet belpolitikai élete, amelyben Zrinyinek most már jelentős szerep jutott. A Pálffy Pál nádor halálával megüresedett nádori székre kétségkívül Zrinyi Miklós volt a legalkalmasabb jelölt, de éppen

határozott hazafias pártállása, nagy befolyása és tekintélye voltak az okai annak, hogy a király választása 1655-ben nem reá, hanem a kevésbé tehetséges Wesselényi Ferenc grófra esett. Zrinyi bár hitéhez hű katolikus volt, az országgyűléseken páratlan tárgyilagossággal a protestánsoknak adott igazat, amikor azok felekezeti sérelmeikért orvoslást kértek. Úgy e miatt, valamint belpolitikai kérdésekben is gyakran szembehelyezkedett Lippay György érsekkel és az örökös királyság megalapozásáért küzdő udvari emberekkel. Ez a probléma akkor vált időszerűvé, mert III. Ferdinánd elsőszülött és magyar királlyá már megkoronázott fia, IV. Ferdinánd korán elhunyt, másik fia, Lipót pedig beteges ember volt.

Az udvar ebben az időben továbbra is nyomatékosan ragaszkodott a törökkel való béke eszméjéhez, melyet a zsitvatoroki béke után (1606), 1648-ban erősítettek meg újabb 22 esztendőre, mert a Habsburg-ház mindjobban előtérbe kerülő nyugati — német-római birodalmi — politikája szükségessé tette azt, hogy Magyarországon csend és béke legyen. Valahányszor Zrinyi Miklós és hűséges fegyvertársai a törökre ütöttek, — jött a rosszaló intés Bécsből és Zrinyinek szomorúan kellett mindig újból és újból tapasztalnia azt, hogy Bécsnek nem fáj a magyarok baja. A törökök kiűzése az országból, a külpolitika akkori állapotában a bécsi udvar számára nem volt sürgős kérdés, ezért Zrinyiben mindig jobban megerősödött az a meggyőződés, hogy ezt a nagy feladatot a nemzetnek maga erejéből kell elvégeznie. Igen nagy reményeket fűzött II. Rákóczi György erdélyi fejedelem személyéhez, és mivel látta azt, hogy a bécsi kormány tehetetlenségbe merülve nem tudja, vagy nem is akarja az országot felszabadítani, szívesen látta volna őt Magyarország trónján. Sűrű levelezést folytatott Rákóczival, de felkelést, vagy nyílt ellenállást koronás királya ellen támasztani nem akart. Mivel azonban látta a bécsi kormány bűnös nemtörődömségét, ő sem törődött többet a tiltó parancsokkal és amikor a török, II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi expedíciója után Erdélybe tört és Váradot elfoglalta, — Zrinyi a Mura szögében, Légrad és Kotori községek között, a török hódoltsági területre beekelődő szögleten, régi rombadőlt sáncok helyére 1661-ben „egy derék várat kezdett építeni”, amelyet Újzrinyivárnak nevezett.

A nádorság kérdésében II. Rákóczi Györgyhez intézett emlék-

iratán kívül ebben az időben (1655—1662-ig) írta Zrinyi Miklós összes nagyobb hadtudományi és politikai munkáit. Bármilyen magvasak és értékesek mindezek a munkák, megírásukat Zrinyi nem tekintette élete céljának. Írásából és hűséges emberének, Vitézy Istvának leveleiből kitűnik az, hogy Zrinyi voltaképpen nem szeretett írni. Szenvedélyének, főfoglalkozásának a hadviselést tartotta. Irodalmi munkáit is csupán ennek a célnak szolgálatába állította, s azokkal akarta a tespedésbe merült nemzetet felrázni és a katonai mesterségre megtanítani.

A hosszú török hódoltság és a bécsi közönyösség voltak az okai annak, hogy a hódoltságbeli magyarok már kezdtek sorsukkal megbárgozni. Zrinyi jól látta a fásultság, közöny pusztító befolyását a lelkekre. Mint a magyar szabadságeszme virrasztója, élénken figyelte a császári hadsereg minden mozdulatát, szüntelenül serkentette javaslataival a bécsi kormányt a törökök elleni erélyesebb fellépésre és buzdította nemzetét az ellenállásra, a nemzeti egység és az egységes nemzeti hadsereg megteremtésére. A törökök erdélyi győzelmeinek hírére a bécsi kormány végre hajlandó volt Kemény János fejedelmet támogatni és Montecuccoli Rajmund gróf tábornagy alatt sereget küldött oda. De ez a fővezér megelégedett azzal, hogy néhány várba őrséget rakott s abban a meggyőződésben, hogy zsold és élelem híján szűkölködő seregével a száz városokba befészkelte törököt amúgy sem tudná kiverni, — dolgvégezetlenül visszatért.

Az országos felzúdulásra Montecuccoli hosszú röpiratban rázgatta hadviselésének helyes voltát és a kudarc felelősségét a magyar katonaság és vezetőinek tudatlanságára és alkalmatlanságára akarta tolni. Zrinyi Miklós névtelen válaszban metsző iróniával utasította vissza Montecuccoli vádjait. A kettőjük között már hosszabb idő óta — főleg a hadvezetés elvi kérdéseiben — fennálló ellentét ezután nyíltan is kifejezésre jutott és a következő évek hadműveleteiben — Zrinyi kárára — nagyon is éreztette hatását. Montecuccoli nagytudású hadvezér volt, korának kétségkívül egyik legnagyobb katonatudósa, akinek hadviselését a nyugati birodalmi szempontok irányították. Emiatt nem tudott, de nem is akart a magyar-török különleges hadviselési módhoz alkalmazkodni és annak viszont Zrinyitől hangoztatott s a gyakorlatban be is bizonyított célszerűségét elismerni.

Az újabb török háborút 1662-ben már nem lehetett elkerülni. A török birodalomban ismét harcias nagyvezírek és pasák kerültek a kormányra és Köprili Ahmed nagyvezír 1663 nyarán nagy sereggel kelt át az eszéki hídon. Sikertült neki Budán áthaladva Érsekujvárat megadásra kényszeríteni. Most már látta a bécsi udvar, hogy minden török békekötés homokon épült és hogy e fontos dunamenti vár elfoglalása után a török útja szabad a nyugati kereszténység országai felé. Zrinyi Miklós újból igen célravezető haditervvvel fordult a királyhoz, amikor azt javasolta, hogy a császári hadsereg teljes erejével jöjjön a dunántúli déli végekre. Ő, Zrinyi vállalja az eszéki híd elfoglalását, széjjelrombolását és a végek megtisztítását. Ha pedig ezt az átkelőt — amely az egyedüli számbavehető összekötő vonalon feküdt Törökország és a magyar hódolt terület között — elfoglalják és a már eddig átkelt török sereget szétverik, — a magyarországi török várak magukra hagyatva sokaig nem lesznek képesek ellentállni és az ország fel szabadul.

A regensburgi haditanács nem akarta Zrinyit — akinek hírnevét ekkor már az egész világ ismerte és hangoztatta — megbántani. Tervét nem utasította el teljesen, de balkezes módon mellékhaditervként beolvasztotta a török elleni hadjárat nagy stratégiai tervébe, amelynek végrehajtását ismét Montecuccoli-ra bízta. E szerint Montecuccolinak kellett a sereg zömével előnyomulva Budát visszafoglalni. Tőle balra, a Felvidékre De Souches tábornokot küldték az ottani török várak visszafoglalására, a Dunántúl védelmét pedig Zrinyire bízták, abban a reményben, hogy ez az északi és déli mellékcsoport meg fogja könnyíteni Montecuccoli főcsoportjának hadműveleteit.

De Zrinyi mellé még két, vele egyenrangú vezértársat — Hohenlohe és Strozzi tábornokokat — osztottak be. E szétforgácsolt haditerv, mint azt Zrinyi előrelátta, nem hozhatta meg gyümölcsét. A támadást Zrinyi kezdte. Igéretéhez híven megtámadta az eszéki hidat őrző török csapatot és a híd balparti felét felgyújtotta. Azután Pécs visszafoglalása következett volna. Itt azonban Zrinyi és Hohenlohe nem értettek egyet az ostrom tervében, úgyhogy az abbamaradt és az egész sereg visszatért Újzrinyivárhoz. Időközben Strozzi is megérkezett seregével s most már mind a három vezér Kanizsát kezdte ostromolni. Eredményt itt sem érthettek el, mert a hármass vezérletből folyó súrlódások folytán

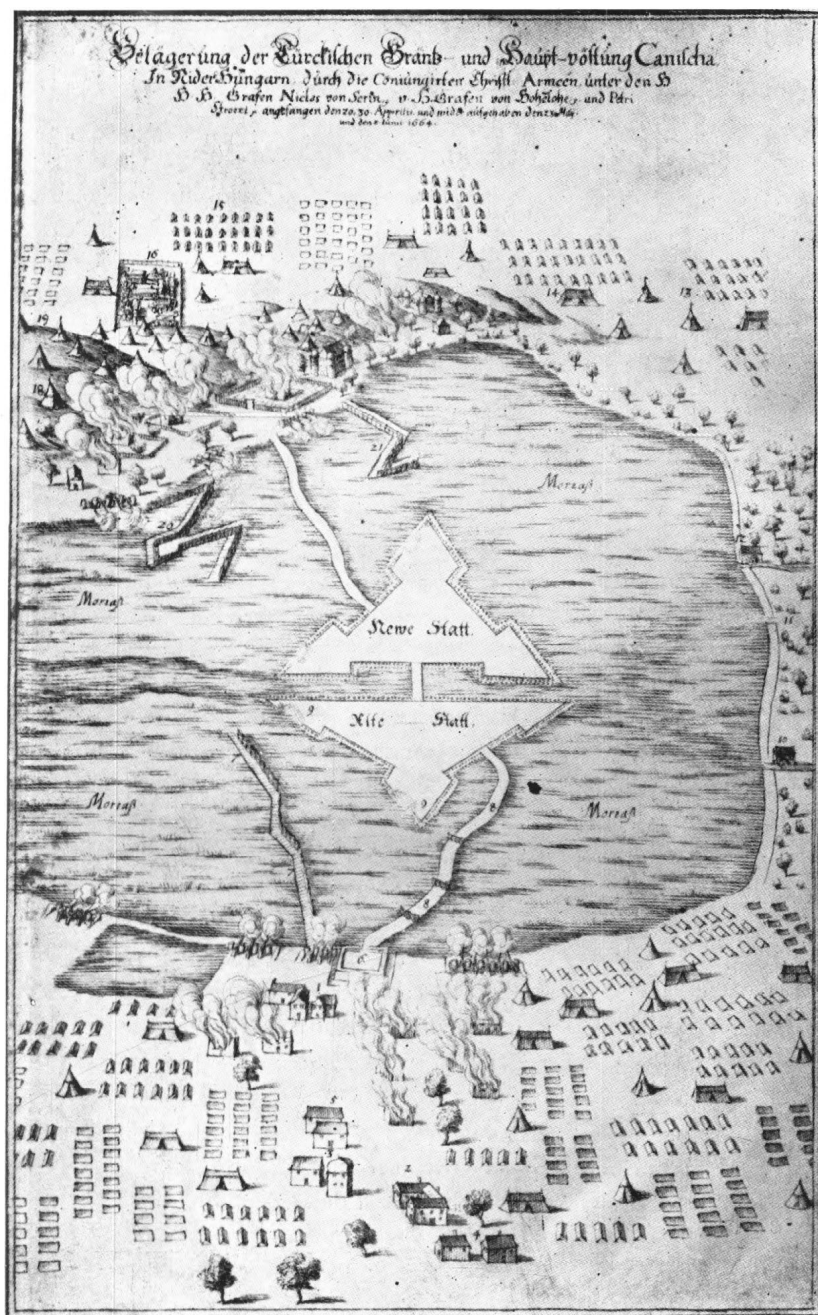
Hohenlohe már az ostrom második napján elvezette seregét a vár alól. E közben a törökök helyreállították az eszéki hidat és a nagyvezér Kanizsa felmentésére sietett. Zrinyi sürgette a török sereg megtámadását, de a másik két vezér „a kereszténység magasabb érdekeinek megóvására” hivatkozva, vonakodott őt követni s így az egész hadsereg a Mura mögé volt kénytelen visszavonulni.

Amikor Montecuccoli látta, hogy a harcok súlypontja mégis csak a Dunántúl déli vidékén van, seregét odavezette, de tétlenül nézte, hogy a törökök — Zrinyi nagy fájdalmára — miképpen kerítik birtokukba Újzrinyivárat (1664 június 7-én), amelyet fivére, Péter sokáig hősiessen védett. Zrinyi Miklós elkéserevedve vonult csáktornyai várába, a császári sereg pedig a nyugati államokból közeledő segédcsapatokkal együtt Szent-Gotthárdnál gyülekezett.

Zrinyi ekkor Bécsbe utazott s írott felterjesztésben tiltakozott Montecuccoli hadviselése ellen. Tiltakozása eredménytelen maradt, mert a hadviselés mérlege e napokban Montecuccoli javára billent. Augusztus 1-én Szent-Gotthárdnál csapott össze a császári sereg Köprili nagyvezir seregével. A váltakozó szerencsével folyó harcban végül Montecuccoli győzött. A török sereg Székesfehérváron, Esztergomon át Érsekujvár alá vonult vissza, Montecuccoli pedig Magyaróvár felé vezette seregét, hogy Bécsset — ha szükséges — megvédje.

Harcra azonban már nem került sor, mert a kormány augusztus 19-én megkötötte a vasvári békét, amely veszített csata után sem lehetett volna rosszabb. Érsekujvárt, Váradot, Újzrinyivárat jogszerint is a törököknek engedték át, úgyszintén az Erdély feletti fennhatóságot. A bécsi udvar ezt a békét a külföldi segítség elégtelenségével indokolta, valódi oka azonban az előtérbe került spanyol örökösödési kérdés volt, amelynek a közeljövőben várható bonyodalmaiban szüksége volt ahhoz, hogy Magyarországon újabb húsz évig török háború ne legyen.

Zrinyit mélyen elkéséritette ez a gyalázatos béke. Elkéserevedését fokozta a csata után őt felkereső francia tisztek elbeszélése, akik benne ünnepelték az igazi törökverő hőst és szidták Montecuccolit. XIV. Lajos francia király különben is szemet vetett már Zrinyire, mert benne a várható európai bonyodalomban esetleg a Habsburg-ház háta mögött segítőtársat, később magyar szövetségest remélt. Zrinyi ugyan nem nyi-

Kanizsa ostroma 1664 április—májusában.
Eredeti metszet a bécsi Kriegersarchiv térképtárában, H.-III. c. 30. jelzés alatt. A kép-
hez tartozó jelmagyarázat (Legende) hiányzik.

latkozott, mert királyának — minden őt ért mellőzés és megbántás ellenére is — híve volt még, de nem utasította el azt a gondolatot, hogy XIV. Lajosban keresse a magyarok pártfogóját.

November első napjaiban Bécsbe hívták. Környezete le akarta beszélni az odautazásról, de Zrinyi abban a tudatban, hogy lelkiismerete tiszta s nem ő az egyedüli magyar, aki a vasmári béke eredményét nyíltan is elítélte, nyugodtan készült utazására. Indulása előtt való napon, 1664 november 18-án néhány főúri barátjával Csáktornya környékén vadászott. A kurzsaneci erdőben egy sebzett vadkan földreteperte és — mielőtt társai segítségére siethettek volna — agyarával halálra sebezte. Özvegyén kívül csak két éves fiát, Ádámot hagyta hátra. Izsák nevű kistia és két leánya (Mária Terézia és Mária Karolina) már előbb, csecsemőkorukban elhaltak. Ez a fiú — egyetlen utódja — apja fényes multjához híven, mint katona — császári tábornok — hősi halált halt a törökök ellen 1691-ben vívott szálánkeméni csatában.

*

Zrinyi Miklósnak sokoldalú tevékenységével e helyen behatóbban nem foglalkozhatunk, így csupán rövid összefoglalásban próbálom vázolni hadvezéri és írói mivoltát és egyéniségének legjellegzetesebb vonásait. Költői működésének méltatása nem tartozik e munka feladatai közé.

Hadvezéri rátermettségének mérlegelésénél két szempontot kell szem előtt tartanunk. Zrinyi hadseregszervező és hadseregvezető tevékenységét. Mindkét tevékenységének rúgója, mozgató ereje ugyanaz: az önálló nemzeti hadsereg megteremtése és hadbavezetése a török ellen. Gyökere pedig a megalkuvást nem ismerő hazaszeretet és a magyar nemzet erejébe, tehetségébe és elhivatottságába vetett rendíthetetlen hit.

Hadseregszervezői fáradozásában Zrinyi alapos dologbeli készséget, tanultságot egyesített lelkes gyakorlati, alkotó erővel. Katonaéletének első fele portyázó vállalkozásokban telt el, ezekben edződött harcra-termettsége, fejlődött ügyessége. Rövid életének csupán utolsó három évében nyílt alkalm arra, hogy magasabb kötelékek vezetésében hadvezéri képességeit is bebizonyítsa.

A hadseregszervezés terén hihetetlenül tevékeny és korát messze megelőzve, az általános védkötelezettség gondolatának híve volt. A ka-

tonáskodás terhének súlyát — ami nála egyúttal annak dicsőségét is jelenti — a nemesség és jobbágyság vállaira egyaránt akarta elhelyezni. Különösen az Áfium lelket felrázó szavaiban igyekezett a nemes ifjakat eddigi tunya, költekező, léha életmódjukból kiemelni és a jellemet fejlesztő és férfias bátorságot növelő katonáskodásra szoktatni. Mint a rendnek és fegyelemnek meggyőződéses híve, a hadsereg szilárd alapját csakis annak szervezettségében, feszes keretek között tudta elképzelni. Alapos előtanulmányokat végzett. Schwendi Lázár és Basta György ismert hadvezérek ilyen tartalmú munkálataiból részletes magyar kivonatokat készített, s ezekre támaszkodva írta a Tábori Kis Tracta című hadszervezési munkáját, melynek sajnos csak az első része maradt meg. De nemcsak ebben a kifejezetten hadseregszervezési tanulmányában találkozunk ilyen javaslataival. Valamennyi munkája, különösen pedig a Vitéz Hadnagy című katonafilozófiai műve is tele van a seregszervezés, a vezéri kötelességek, a katonai ethika minden részletére kiterjedő magvas gondolattal. Nincs a hadseregszervezésnek, felszerelésnek, tábori rendnek, élelmezésnek, ruházkodásnak, zsoldellátásnak olyan részlete, amiről meg ne emlékezne. Különös érdeme mindezeknek a munkáinak az, hogy szövegükben a legelső kitűnő magyar katonai szakkifejezéseket találjuk, amelyeknek egy része II. Rákóczi Ferenc seregében még használatban volt, hogy azután teljesen feledésbe merüljön és helyet adjon az 1848-as magyar hadsereg és az 1868-as magyar honvédség szolgálati nyelvében megteremtett, szomorúan magyartalan, németből erőszakosan fordított szakkifejezéseknek. A Zrinyitől használt kifogástalan magyar zamatú elnevezések, mint például: „szállásosztó”, „abrahordozás”, „lövőszerszám”, „rendelő”, „köntös”, „nyomjáró”, „beteglátogató” stb. helyett ma is a magyar nyelvi szempontból értéktelen: „szállásos”, „takarmányozás”, „lőszer”, „szolgálatvezető”, „egyenruha”, „felderítő”, „egészségügyi katona” s ehhez hasonló szavakat használunk.

A fegyvernemek értékelésében Zrinyi sok tekintetben szintén megelőzte korát. Már akkor, amikor még a lovasság volt a csatadöntő, hangsúlyozta a gyalogság fontosságát. Igen bölcsen belátta azt is, hogy a hadsereg harckészségének fokmérője a katonaság jó ellátása és rendes fizetése. Ugyancsak korát megelőzve vetette fel a katonaság anyagi ellá-

tásával kapcsolatban azt a gondolatot (mely később szintén majdnem egészen napjainkig feledésbe merült), hogy annak, aki a hadsereget tartja, kötelessége a zsold egy részét a zászlóaljak pénztárában visszatartani, hogyha egy vitézt „rabság, betegség, sebek megnyomnák, volna mit elővenni”. Ime, a mai életben is oly nagy szerepet játszó rokkantellátás alapgondolata.

Katonaságot kemény fegyelem, — ha kell: kérlelhetetlen szigorúsággal párosult erélyes vezetés nélkül Zrinyi nem tudott elképzelni. Kíméletlenül erős szavakkal ostromozza nemzetének hibáit. Nem azért, hogy ezzel megbántsa, hanem, hogy megmutassa minden magyarnak azt, amit önmagában reformálnia kell. A magyart minden hibája ellenére is jó katonának tartotta, de csak akkor, ha aláveti magát a katonai fegyelemnek és feljebbvalójában nem reákenyszerített zsarnokát, hanem arra méltó, hivatott és bizalmát bíró vezetőjét látja. Azt is helyesen ismerte fel Zrinyi, hogy a felállítandó magyar hadseregnek nem lenne megfelelő számú „tiszttviselője” — így nevezi munkáiban a tiszteket — ha ezekre az állásokra csupán magyar embereket választanánk. Szívesen látja tehát seregében a háborúban forgolódott, haditapasztalatokkal bíró idegen nemzetiségű tiszteket, de csak mint tanítómestereket, mert „nem szégyen az idegenektől tanulni”. Örökérvényű igazság az is, amit ő a magyar hadsereg érdekében mond, amikor ismételtén azt kívánja, hogy vesse le magáról a nemzet a pártoskodó, „maga privatumát kereső”, a szabadság jelszava alatt voltaképpen fegyelmetlen szabadosságot kívánó rossz tulajdonságait, vegye magára a „militaris disciplina” kemény, súlyos, de dicsőséges köntösét és fogjon „serény resolútióval” a hadimesterséghez.

Zrinyi Miklós hadvezéri egyéniségének megismerésére igen jó segédeszköz áll rendelkezésünkre annak a polemiának anyagában, amelyet ő Montecuccoli gróffal folytatott. E két, egyénileg kiváló és a maga környezetében kimagasló emberben két világnézet csapott össze. Montecuccoli a dinasztikus és német birodalmi érdek képviselője. Igen széles látókörű, mély tudású hadvezér, katonapolitikus és író, a metódikus, abban a korban már hadművészetté fejlődő hadviselés híve, akinek gondolatvilágában a magyar terület felszabadításának kérdése csak a nagyvonalú nyugati tervek háttérében, mellékes és nem döntő jelentőségű feladatként szerepelt. A német-római birodalmi törekvésben csá-

szárjának hűséges, megbízható támasza. Zrinyi Miklós elméletileg szintén képzett vezér — bár nem olyan mély tudású mint Montecuccoli — viszont a magyar gondolat lelkes híve. Királyának — aki Montecuccoli császárával egy és ugyanaz a személy — szintén hűséges alattvalója, de a birodalmi kérdést csakis a magyar kérdések szemüvegén keresztül látja, abban a meggyőződésben, hogy a magyarok győzelme a török felett egyúttal a nyugati birodalom keresztény hatalmainak győzelme lesz a pogány félhold felett. Helyzeténél, családi hagyományainál fogva tehát a magyaros, fergeteges, rövid lélegzetű hadakozás híve. Gyakorlati ember, aki a methodizmus elvontabb és távolabbi célokat szolgáló elgondolásai helyett közelebbi célok kitűzésében és azok sikeres elérésében látta a győzelem végső zálogát. Jobban ismerte a magyar—török hadszíntért, mint Montecuccoli, jobban fájt neki véreinek pusztulása. A Magyarországra neheződő török betegség tüneteit akarta gyógyítani, s a betegség továbbfejlődését megakadályozni, abban a meggyőződésben, hogy ez a helyes út az ország felszabadítására és ennek következményeképpen a nyugati kereszténység megvédésére.

Javaslatokkal ostromolja a bécsi lomha udvari haditanácsot, meddő vitákat folytat Montecuccolival és vezértársaival, s meg akarja győzni őket arról, hogy a Dunántúl s a horvát végek vidékének megtisztítása a legsürgősebb feladat. Javaslatainak nyomatékot ad hadviselésének számos eredménye. Ahol Zrinyi csapatai élén megjelenik, a töröknek pusztulni kell. Véres harcokban példátmutató vitézséggel verékszik lovasai élén. Jól kigondolt portyázásaival nagy területeket megtisztít és minden hadmozdulata magán viseli a gyors elhatározás, a pillanatnyi helyzethez való alkalmazkodási képesség bélyegét. Éppen ez az, amit Montecuccoli, Hohenlohe és többi vezértársa nem tudnak megérteni és ezért Zrinyit öletszerűen hadakozó, meggondolatlan és könnyelmű hadvezérnek tartják.

Az a személyes ellenszenv, amelyet Montecuccoli e tőle félreismert nagy magyar iránt táplált, volt az oka annak, hogy ez a két hadvezér nem tudott egymással összhangban működni. A király és tanácsosai pedig — bár Zrinyi kiválóságát és vezetői képességét elismerték — e vitában Montecuccoli oldalán állottak. A szerencsétlenül fogalmazott regensburgi haditerv 1663-ban Montecuccoli kezébe adta a legfőbb vezetést, mint előbb említettük, olyan megszorításokkal és a

hadereg olyan tagozódásával, amivel Montecuccoli sem volt megelégedve, mert a közvetlenül alá tartozó főcsoport, feladata megoldására gyenge volt, alvezéreinek, közöttük Zrinyinek, pedig a legfőbb központi vezetéstől eléggé független hatáskört biztosított. Bármennyire is elismerjük Zrinyi kiválóságát és hadvezéri képességét, mégis meg kell állapítanunk azt, hogy az 1663—1664. évi téli hadjáratban kivívott diadalaival döntő eredményt nem ért el. Másrészt viszont azáltal, hogy az általános nagy haditerv keretén belül ugyan, de mégis önálló elgondolás szerint viselt kemény téli időben embert, állatot egyaránt megviselő s fogyasztó hadjáratot, ezzel lényegesen gyengítette a tavaszra tervezett egységes, nagy hadművelet sikerének reményét. Ha nem is osztom Zrinyi egyik bírálójának véleményét (Mihóczy: Zrinyi és Montecuccoli polémiája, 41. oldal), aki ezzel a hadjáratral kapcsolatban azt állapítja meg, hogy Zrinyiből „bár buzgalom és személyes bátorság szinte túlzó fokon voltak benne, de hiányzott a szakértelem, amit a munició hiánya csak súlyosbított”, mégis valószínűnek tartom azt, hogy Montecuccoli, a szentgotthárdi összecsapás helyett már korábban, nagyobb és mindenestre jobb békével végződő csatát vívhatott volna a törökkel, ha Zrinyi hadserege teljes frissességben megmarad a tavaszi hadjárat céljára.

De mindennek ellenére Zrinyiben igen sok nagyméretű hadvezéri képességet találhatunk, amelyek messze felülmúlják azt a hibáját, hogy egyéni utakon járt és nem szerette magát mások terveinek alárendelni. Meg volt benne a helyzetek megítélésére szükséges világos pillantás és gyors cselekvési készség. Különös sugalmazó ereje katonáiban feltétlen bizalmat, hírneve pedig az ellenség táborában rettegést keltett. Zrinyi neve, mint mondták, felért egy hadsereggel. Személyével kapcsolatban katonai kudarcokról csakis legutolsó háborújában Pécs, Kanizsa, Újzrinyivár ostrománál beszélhetünk. De a sikertelenségek oka ezekben az esetekben is nem annyira hadvezéri elégtelenségében vagy hadiszerencse hiányában, mint vezértársai ellenkezésében rejlik és abban a körülményben, hogy Zrinyi tervei és kívánságai (Újzrinyivár megvédelmezése) nem illettek Montecuccoli nagyvonalú tervei közé. Az bizonyos, hogy ha Lipót császár az 1663—1664-i háború fővezérségét nem Montecuccolira, hanem Zrinyire ruházza, akkor a hadjárat a töröknek nagyobb romlásával végződik. Így azonban Zrinyi

Montecuccoli seregében olyan dinamikus erő volt, amelyet ez a fővezér nem tudott helyesen felhasználni. Nem szabad végül megfelekezniünk Zrinyi hadvezéri egyéniségének két, egészen kimagasló vonásáról. Az egyik lelkületének előkelősége volt, amely nélkül nagy ember — tehát nagy hadvezér is — el sem képzelhető. Második tulajdonsága pedig az, hogy becsületes, igaz ember volt. Tervei, javaslatai, hadvezetését jellemző írásai nem üres szölamok, mert amit Zrinyi írt, vagy mondott, azért ő mindenkor helytállott. Működésére annyira jellemző, mindig támadásra kész gondolatát ő nemcsak alantosaival akarta végrehajtatni, de egyéniségének teljes súlyát latbavetette és személyét sohasem kímélte, hogy bebizonyítsa nemzetfelszabadító terveinek helyességét. Zrinyi tisztában volt a stratégia követelményeivel és a harcászat minden vonatkozásával, de azt jól tudta, hogy az adott helyzetben csapataival mit végezhet. Hogy Montecuccoli halogató, inkább védekező és manővrozó hadviselési módja, vagy pedig Zrinyi erőyes támadó eljárása lett volna már akkor helyénvalóbb, — ezt a kérdést néhány évtized múlva Savoyai Jenő döntötte el, aki háborúival bebizonyította azt, hogy a törököt csakis támadóhadjárral lehet az országból végleg kiűzni. A Montecuccoli-féle merev rendszerbe Savoyai Jenő öntött Zrinyi-féle mozgalmasabb hadviselésével új életet. Azok az elvek, amelyekkel Zrinyi viselt hadat, később sem tűntek el nyomtalanul. Megtaláljuk azokat — mint örökérvényű igazságokat — Nagy Frigyes és Napoleon hadvezetésében.

*

Zrinyi prózáirói tevékenysége különösen érdekes azért, mert munkái megírására nem írói hivatástudat, irodalmi babérok utáni áhítozás készítette. Tudatosan, határozott célok szolgálatába állította írói készségét. Nem azért, hogy írjon, hanem azért, hogy nemzetének öntudatát ezzel az eszközzel is ébressze, harckészségét fokozza és rendszerbe állítsa. Írásműveinek azt a csoportosítását, amelyet hadtudományi munkáinak jeles kiadója, Rónai Horváth Jenő, könyve előszavában meghatároz — azaz, hogy Zrinyi munkáit három csoportba: hadtudományi, politikai iratokra és levelekre tagolja, — nem tartom egészen megfelelőnek. Írásaiban — ezalatt nagyobb műveit, emlékiratait, javaslatait és magánleveleinek általánosabb érvényű részeit egyképen kell érteni —

nehéz megvonni a válaszfalat hadtudományi és politikai gondolatok, fejtegetések között. Zrinyi minden hadtudományi és politikai írását a lángoló hazaszeretet és a nemzet sorsán és jövőjén aggódó töprengés foglalja össze, szinte elválaszthatatlan egységgé. Szűkebb értelemben vett hadtudományi iratai közé legfeljebb a „Tábori Kis Tractá”-t sorolhatnók, amely — mai katonai műkifejezéssel élve — nagy körültekintéssel szerkesztett gyakorlati szabályzatnak felel meg. A másik, erősen hadtudományi színezetű munkája a Vitéz Hadnagy gyűjtőnév alatt összefoglalt elmélekdedések gyűjteménye; de ezekben már sok a politikai, állambölcseleti gondolat is. Ugyanezt mondhatjuk másik két nagy munkájáról is, a Mátyás király életéről szóló elmélekdedésről és az Áfiumról. Mindkettőben egyformán felismerjük a politikus, a hadvezér, a multak történetében jártas tudós és a világosan rendszerező bölcseledő elme megnyilatkozását.

A „Siralmas Panasz” név alatt ismert írásmű szerzőségét többen Zrinyinek ítélik oda, de mások igen nyomós érvekkel bizonyítják azt, hogy — bár Zrinyi szellemi irányítása, sőt esetleg közvetlen befolyása a mű keletkezésében nagyon valószínű és eléggé igazolható — ezt a munkát nem ő írta. Ezt az álláspontot fogadom el én is, azért e munkával és egy szintén Zrinyinek tulajdonított — ú. n. Ráday-féle — emlékirattal, külön, könyvünk függelékében foglalkozom részletesebben.

Zrinyi műveinek keletkezéséről, céljáról, a művek szövegeinek közlése előtt írok, e helyen Zrinyi írói egyéniségének csupán általános jellegzetes oldalaira akarok rámutatni. Valamennyi munkájának jellemző vonása tárgyának céltudatos kiválasztása, azután írásműveinek feldolgozási módja és — nem utolsó sorban — írásmódjának zamata, ereje és színe. Munkáiban ismételtelen hangoztatja azt, hogy neki az írás nem mestersége és csak a hadihelyzettől időnként rákényszerített nyugalmasabb hetekben cserélte fel kardját a tollal. Mint gyakorlati politikus, az abban az időben még szokatlan irodalmi tevékenységet is hazája szolgálatára akarta felhasználni, hogy megmutassa a kibontakozásra vezető utat. Jól ismerte az ország kuszált belpolitikai, vallási, gazdasági viszonyait, a király és a nemzet közötti ellentéteket, de mindezeket másodrendű kérdéseknek tartotta a török veszedelem elhárításával szemben. Minden stratégiai elgondolásának csak egy célja van, a török kiűzése. Minden politikai lépésének szintén csak az a célja, hogy védje,

erősítse nemzetét. Nem lázadó természet, aki perbeszáll királyával, vagy forradalmat indít, ha az nem teljesíti a nemzet jogos kívánságait. Zrinyi a rábeszélés, meggyőzés eszközeivel akart hatni és kész mindent megadni a királynak, csak juttasson kellő munkakört neki és magyarjainak. De személyének előtérbe helyezése, azután jogos neheztelése, amikor a nádori méltóság betöltésénél mellőzik, nála nem hivatkozás, vagy címkórság, hanem a hadvezér és politikus hivatástudatának rendkívül magas foka. Kivételes egyéni rátermettsége és az a bizalom, amelyet az egész nemzet iránta táplált, valóban feljogosították erre a reményre.

Írásművei összességükben egy nagy politikai és katonai programm körvonalait és egy-két részletesen kidolgozott fejezet képét mutatják. Olyan programm, amelyet szerzője korai és váratlan halála miatt nem tudott sem írásban, sem a gyakorlatban befejezni. Bizonyos, hogy ha Zrinyi 1664 után életben marad, a vaskövés folytán bekövetkezett új helyzet végleges rendezésében neki nagy szerep jutott volna mind írói működés, mind a politika és a hadviselés terén.

Zrinyi nem írt olyan összefüggő, rendszeres művet, mint Machiavelli *Arte della Guerra*-ja, vagy mint Montecuccoli *Commentarii Bellici*-je. De munkái azt bizonyítják, hogy az alapvető, nagy sereg- és csapatvezetési alapelveket ő is jól ismerte. Nála azonban a hangsúly ezeknek az elveknek a hazai viszonyokra való gyakorlati alkalmazásán volt. Ilyen szemszögből kell tehát Zrinyi minden írói megnyilatkozását megítélni. Ő munkáival nem a tudományos világra kívánt hatni, azokat csupán nemzete okulására és buzdítására írta. Zrinyi írásainak éppen az a tragikumuk, hogy műveit kortársai alig ismerték. Azokat ma is jóformán csak a tudományos világ ismeri és méltányolja, a nagy közönség felületes érdeklődéssel halad el mellettük.

Zrinyi írói műhelyébe érdekes fényt vetett Thury József, Zrinyi Miklós *Hadtudományi Elveinek Forrása* című közleményében, a *Hadtörténelmi Közlemények* 1890. évfolyamában. Meglepő hasonlatosságot talál Zrinyi írásai és az ősmagyar ujjur irodalom egyik első terméke között, amelyet „Kudatku Bilik” (a boldogító tudomány) címen Bogra khán uralkodása alatt 1069-ben egy Juszuf nevű ember írt. Ez az ótörök hadtudományokkal foglalkozó könyv ugyanazokat az alapelveket állítja fel és ugyanolyan módon tárgyalja, mint azt Zrinyi különböző munkái-

ban teszi. Néhol nemcsak ugyanazokat a hasonlatokat, hanem ugyanazokat a kifejezéseket is fel lehet ismerni mindkettőben. Thury számtalan ilyen példát sorol fel mindkét munkából. Bár nem tartja valószínűnek, hogy Zrinyi ezt a munkát eredeti nyelvében olvasta és megértette volna, de bizonyára ismerhette e munkának valamelyik török fordítását. De még ha ilyen sem jutott volna kezéhez, még akkor is érthető és megmagyarázható a hasonlatosság Zrinyi felfogása és e régi török munka alapelvei között. Zrinyi gyermekkorától a török háborúkban forgolódott, közvetlenül tapasztalhatta és alkalmazhatta mindazokat a régi magyar hadviselési szokásokat és elveket, amelyek mint ősi törzsmagyar és török hadtudományi elvek a régi török-tatár népeknél meghonosodtak. Az a hadviselési mód, amelynek célravezető voltát Zrinyi a korabeli magyar hadakozásban elismerte és követelte, a török hadviseléshez alkalmazkodott, vagyis saját fegyverével akarta legyőzni örökös ellenségét. Innen van tehát a hasonlatosság a magyar hadtudomány első klasszikusának nézetei és az ősi török hadtudományi elvek legelső összegyűjtője között, mert mindkettőjük ismerete és tapasztalata közös gyökérből táplálkozott.

Zrinyi életének és működésének bűvárai és írói egybehangzóan állapítják meg azt, hogy Zrinyi hadtudományi munkáiban nem volt úttörő és mindazokat az alapelveket, amelyeket ő szervezési, politikai és hadtudományi írásaiban kifejtett, idegen forrásokból (Machiavelli, Busbequius, Schwendi, Basta) merítette. Az önálló hivatásos hadsereg szükségességét előtte már Montecuccoli is hangsúlyozta és annak tervezetét kidolgozta. Mindez igaz, de semmit sem von le Zrinyi nagy jelentőségéből. Lelki függetlensége, önálló gondolkodásmódja minden írásában felismerhető. Nem is gondolt arra, hogy mint új eszmék feltalálója, új gondolatok alkotója maradjon meg az utókor emlékezetében. Nála minden csak eszköz volt egy magasztos cél érdekében. Ha valamit olvasott, tanult, abból levonta azt a tanulságot, amit nemzete érdekében fontosnak tartott és mindenből csak azt vette át és dolgozta fel munkáiban, amit a magyarság szempontjából felhasználhatott.

Zrinyi nem volt újtó, nem volt feltaláló. Nem akarta a hadtudományokat, a hadművészet általános alapelveit átalakítani és a hadviselés fejlődésének új gondolatokkal új irányokat szabni. Tanulmányozta a régi korok történeti és politikai írásait, ismerte jelesebb kor-

társainak, főleg az olaszoknak ilyentárgyú irodalmát. S mikor gondolatainak életrevalóságáról és alkalmazhatóságáról a harcmezőn, vagy politikai téren meggyőződött, akkor vetette papírra a magyar viszonyokra alkalmazott tapasztalatainak eredményét. Ez a magyarázata annak, hogy nagy munkái közül csupán az Áfiumot tekinthetjük egységesen zárt, befejezett munkának. A Mátyás királyról szóló elmélkedéseiben sok nevezetes és elmélkedésre alkalmas eseményről csak röviden, vázlatosan emlékezik meg és e munka befejezése két rövid horvát verssel is azt a benyomást kelti, hogy erről a tárgyról Zrinyi még többet tudott volna írni. A Tábori Tracta egy mondat közepén végetér. Rónai Horváth helyesen állapítja meg, hogy ezután valószínűleg a tábori erődítéstan szabályai következtek volna. A Vitéz Hadnagy discursusai, aphorismái, centuriái: Zrinyi rövidebben-hosszabban odavetett gondolatai minden módszeres vagy szerves kapcsolat nélkül, — egy örökké töprengő elmének olvasmányok és tanulmányozások közben keletkezett gondolatforgácsai.

Zrinyi munkái annyira világosak és érthetők, hogy azoknak részletes, elemző magyarázgatása, méltatása felesleges. Aki műveit elolvassa, annak éreznie kell azt a feszült politikai és katonai légkört, amelyben ezek az írárok megszülettek. Írói műveltsége régi klasszikus és olasz alapokon nyugszik. A humanista és renaissance-írók hatása alatt állott és példájuk szerint írt. Zrinyi tisztában volt az akkori európai élet közelmúlt és egykorú történetének eseményeivel, népek és dinastiák szerepével, sorsával. Írásaiban ezekre sok utalást és hasznosítható gondolatot találunk. De szemlélődéseinek köre — bármilyen tág is — mindig visszatér egy központhoz, a magyar nemzet akkori helyzetéhez. Mindent magyar lélekkel szemlél, de nyugati műveltséggel, erősen kifejezett történelmi tudattal, józan, bölcs és pártérdeket nem ismerő tárgyi-lagossággal ítél meg.

A magyar történetben kevés annyira erős egyéniséggel találkozunk, mint Zrinyi Miklós. Egész lénye egységes, keménykötésű és annyira határozott, hogy minden levelében, munkáinak minden sorában Zrinyit ismerjük fel és csak Zrinyit, nem pedig azokat, akikről ő az okulásra szánt gondolatokat kölcsönözte. Fölényes módon uralkodik a formákon, írásainak anyagán. A szó, a hang igazsága és tetteivel egybehangzása jellemzi leginkább Zrinyit, az író.

Az a forma, amelyben ő gondolatait kifejezi, — a XVII. század magyar prózája — szinte páratlan a maga nemében. Írásmódján meglátszik Pázmány Péter hatása. Sokat tanult e harcias főpap magyar stílusából, de nem követte őt a vaskosabb, durvább kifejezések és szólásmódok terére. Az a hang, amelyben Zrinyi írnivalóit közli, mindig emelkedett, nemes lendületű. Ha kell pathétikus, ha kell lyrikusan borongó, de mindig erőteljes és hű képe írója megalkuvást nem ismerő, fenkölt egyéniségének. „Mely szép nyelv azon durva századból! Mely férfias lélek tündöklék elő Zrinyi minden szavain! Mely magyar szív! És mely tiszta, mely józan gondolkodás!” — írja Kazinczy Ferenc Zrinyi munkáiról. Igaza van. Zrinyi valóban a magyar hadi és politikai irodalom XVII. századbeli legelső klasszikusa, aki egész életével és reánk maradt — sajnos csak néhány — munkáival előkelő helyet érdemel történeti és írói nagyságaink Pantheonjában.

Hadtudományi írásainak méltatásánál csatlakozom Négyesy László véleményéhez, aki — Rónai Horváth Jenővel ellentétben — nem annyira Zrinyi hadszervezési, stratégiai vagy taktikai gondolatait tartja kimagasló jelentőségűeknek, hanem azt a gyakorlati bölcselkedő szellemet, amely írásainak minden sorát áthatja. Ilyen természetű műveit nem mérhetjük sem e téren nagyobb kortársai, sem a későbbi korok nagy katonatudósai (Clausewitz és mások) mértékével. Hadtudományi munkáiban ő az akkori magyar viszonyokra alkalmazott gyakorlati, erkölcsstani és hadviselési szabályokat írt, hadvezérnek, közvitéznek egyaránt. Katonabölcsész volt, de amellet gyakorlati tudós, korát messze megelőző írói készséggel, tisztult, magasan szárnyaló és rendíthetetlen erkölcsi érzésen alapuló világnézettel.

Zrinyi Miklós hadvezéri és írói működésének e rövid vázolója után, úgy érzem, felesleges lenne egyéniségének még többi jeles tulajdonságát külön is felsorolni. Csupán néhány, részben egykorú, részben pedig későbbi megállapításra akarok e tekintetben hivatkozni. Azok a francia tisztek, akik Zrinyinek nagy tisztelői voltak és mint a szentgotthárdi csatában dicséretreméltó vitézséggel küzdő katonák, kellően méltányolni tudták e nagy magyar katona érdemeit, — őt tartották az igazi katona eszményképének. Vezérük, Coligny herceg írta róla, hogy négy dolgot csodál Zrinyiben: méltóságteljes, tiszteletet parancsoló megjelenését, — okosságát és ötletességét, — előkelő modorát,

tanultságát (ami különösen meglepő az akkori műveletlen magyar világban), végül azt az erényét, hogy a hízelkedést nem tűrte. Bethlen Miklós, aki a szerencsétlen kursaneczi vadászat előtt pár nappal ismerkedett meg Zrinyivel, így jellemzi őt: „igen tudós, vitéz, nagytanácsú, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás s képmutató és üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes adakozó, józanéletű, az olyanokat és igazmondókat szerető, részegest, hazugot, félénket gyűlölő, nagy- és széptermetű, lelkű és ábrázatú, szóval akkor magyar ember hozzá hasonló nem volt, sőt az én vékony ítéletem szerint Bethlen Gábortól fogva máig sem”.

Egy újabbkori neves osztrák történetíró (Krones), aki pedig a Montecuccoli-Zrinyi-kérdésben nem Zrinyinek ad igazat, ezt mondja róla: „Croate und Magyare zeigen sich in ihm verschmolzen zum rücksichtslosen Verfechter ungarischer Ständefreiheit. Kampflustig, ein Meister des kleinen Kriegs, voll Ehrgeiz und leidenschaftlicher Hast, schwer verträglich, aber ein vornehmer Charakter, der niedriger Mittel unfähig ist”. Andrassy Gyula pedig ilyennek látta Zrinyit: „Korának dísze volt és neve szomorú időknek egyetlen valóban dicső emlékévé lett. Gazdagabbá és szebbé tette a magyar történelmet. A magyar önértetet magasztos pályafutásával növelte. Ereje és erénye ritka egyensúlyban, ritka tökélyűek voltak. Példája lelkesít és tette buzdít halála után is. Tanításai ma is igazak, politikája a változott időkhöz mérten ma is az egyeduralkodó helyes”.

*

Zrinyi Miklós korának és működésének történetírói egy értelemmel állapítják meg azt, hogy kortársai nem hallgattak rá, tehát szava kiáltó szó volt a pusztában. Ez — általában véve — igaz. A mulasztás azonban nem annyira az akkori magyarok hibája, oka inkább a bécsi udvar megnemértő, sőt Zrinyi terveitől gyakran határozottan idegenkedő és azokat elutasító magatartása volt. Hogy Zrinyi írásműveit kortársai kevés figyelemre méltatták, azt is megérthetjük, ha figyelembe vesszük a népesség akkori átlagos műveltségi fokát és a török hódoltság nyomorúságaiban, életéért és megélhetéséért küzdő szegény magyarok sanyarú sorsát. De Zrinyi nem élt hiába. Nemcsak katonái tekintették hivatott vezérüknek, hanem az egész ország, osztály és felekezeti különbség nélkül tisztelte és rajongott érte. Éppen ez a nagy tisztelet, az indokolt tekin-

tély nagy súlya volt az, ami a király környezetét Zrinyi ellen hangolta és a vezető miniszterek és a haditanács bizalmatlanságát fokozta. Zrinyit azonban nem lehetett egyszerű félretolással, vagy semmibevevéssel le-
szorítani az állami és katonai élet küzdőteréről, mint sok más, szintén lelkes, királyához hű, de hajlékonyabb gerincű magyar főurat. Ezért tehát őt Bécsben is dícsérték, igyekeztek kedvében járni, — de önálló szerephez nem juttatták.

Az akkori monarchia — és távolabbról a német-római birodalmi politika — vezetésében Zrinyi döntő, elhatározó szerephez nem jutott. De híre, neve, mint a törökverés hivatott szakemberéé Európaszerte ismert volt.

Messzire vezetne annak kutatása és igazolása, hogy a XVII—XIX. század írói közül kire gyakorolt Zrinyi prózaírói működése észrevehető hatást, azért csupán néhány régebbi keletű, különösen jellegzetes példát említek.

Gyakori bécsi tartózkodása alatt bizonyára alkalma volt eszméit ott is terjeszteni. Az ausztriai törökellenes mozgalom egyik jellegzetes képviselője, az Abraham a Sancta Clara néven ismert fanatikus szerzetes-szónoknak 1683-ban Bécsben kiadott röpiratában, melynek címe: „Auf, auf ihr Christen!” — meglepő hasonlatosságot találunk Zrinyi Áfiumának több részletével. Felsorolja ugyanazokat a török kézbe jutott magyarországi várakat, mint Zrinyi, ugyanolyan színekben festi a magyarok nyomorúságát és Magyarország döntő szerepét a pogányság elleni küzdelemben. Ha művét olvassuk, annak rokonhangzású fejtegetéseit nem tarthatjuk csupán a gondolatok véletlen összetalálkozásának, hanem annak, hogy Zrinyi szavait Bécsben is ismerték és terjesztették.

Zrinyi gondolataival sokszor találkozunk a XVIII. század elején II. Rákóczi Ferenc írásaiban is, különösen attól az időtől kezdve, amikor Forgách Simon tábornagy segítségével az Áfiumot megismerhette. A hivatástudatnak magas foka és komolysága, a nagy műveltség, tanultság és mindezek felett a gondolatok, tervek egy pontra való központi irányítása, olyan közös tulajdonságok, amelyeket e két legnagyobb magyarban nemcsak a vérségi kapcsolat, hanem az egyforma szellemi színvonal és lelki emelkedettség határoztak meg.

Rákóczi rodostói szomorú környezetében szintén volt egy ember,

akinek műveiben határozottan felismerhetjük Zrinyi Miklós hatását. Kiss István, a rodostói filozófus, „Magyar Phylosophia” című munkájában — amelyben a fejedelem hivatását magyarázza, — nemcsak tárgyalásának menetét, hanem sok államfilozófiai gondolatát, mithológiai példáit Zrinyinek akkor még csak kéziratokban ismert munkáiból kölcsönözte.

A XVII. század volt az a korszak, amely a középkor utáni renaissance kultúrának átalakításában a legtöbb újítást, a politika, hadászat, tudomány és művészet terén pedig új intézményeket teremtetett és új gondolatok szerint haladt a barokk-világ felé. Ebben az időben európaszerte hatalmas egyéniségekkel találkozunk. A hadművészetben Gusztáv Adolf követői, Condé, Turenne, Montecucoli; a politikában Cromwell, Mazarin, Colbert, Richelieu vezették Európa sorsát. A tudósok és írók között Descartes, Milton, Racine, Corneille, Molière alkotásaiban gyönyörködött a század műveltebb közönsége. Zrinyi előtt tehát e kortársak nagy példái állottak. Ezeknek szellemi rokona volt ő, ezektől tanult, hogy magyarjait taníthassa. De tanulása és tanítása nem merült korlátolt látókörű üres ismétlésbe, vagy a gondolatoknak csupán szolgai másolásába. Lelki önállóságát megőrizte, s az idegen eszméket átalakító képességével új, — kortársainak szokatlan magyar gondolatokká érlelte.

Tanítómesterének, Pázmány Péternek „Kalauz”-ában olvashatjuk ezt az önvallomást: „Új találmányokat és magam fejből költött dolgokat tőlem senki ne várjon. Mert tudom, hogy a pók-háló nem jobb a lépesméznél; noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját, a méh pedig virágokrul szedegeti mézét. Azért igyekeztem azon, hogy a régiek nyomából ki ne lépjek, hanem az ő fegyver-házokból vegyek diadalmas kardokat...”

Pázmány hasonlatát a méhről nyugodtan alkalmazhatjuk Zrinyi írói munkásságára. A méh virágról virágra száll, hogy összegyűjtse azt az anyagot, amiből egészen új dolgot, mézet készít. Ugyanígy készítette Zrinyi latin, olasz, francia és német tanulmányainak eredményeképpen azt a szintiszta magyar mézet, amelyet „Az török Áfium ellen való orvosságnak” szánt.

Ez prózaírói munkásságának értelme, maradandó értéke és eredménye.

KÚTFŐK ÉS IRODALOM

GRÓF Zrinyi Miklós életével és működésével aránylag elég sok könyv, tanulmány és értekezés foglalkozik. Valamennyit fel nem sorolhatjuk, csupán azokat említjük meg, amelyek mint kútfők és forrásművek különösen fontosak, eredetiek és újabb megvilágításokra használhatók. A fel nem sorolt irodalom is ezekből merítette anyagát. Mivel könyvünk tárgya kizárólag a hadvezér, államférfi és prózaíró Zrinyi jellemzése, mellőzzük a költői működését méltató szakirodalom részletes felsorolását. A nagy munkáival szakszerűen és részletesen foglalkozó irodalom adatait az illető munkákat bevezető magyarázatokban ismertetem. Ezen a helyen csupán azokra a kútfőkre és művekre utalok, amelyek adatokat nyújtanak — akár nagy összefoglalásokban, akár kisebb részletkérdésekben — Zrinyi egész pályafutásáról, életfolyásának jelentősebb szakaszairól és mozzanatairól.

Zrinyi életéről — néhány kisebb jelentőségű, rövidebb, alkalmi életrajztól eltekintve — csak egy nagy összefoglaló munka jelent meg, „A Magyar Történelmi Életrajzok” sorozatában Széchy Károly „Gróf Zrinyi Miklós 1620–1664” című ötkötetes munkája (Budapest, 1896). Ez a széleskörű kutatások adataira épített nagy mű mint életrajz kevésbé sikerült, feldolgozásának módszere több tekintetben kifogásolható. De megbecsülhetetlen kútfő és vezető Zrinyi minden életmozzanatának felkutatására, mert igen sok forrást idéz s ezzel megkönnyíti a Zrinyi életét tanulmányozók munkáját. Kitűnő, összefoglaló képet

kapunk Zrinyi életéről Négyesy László: „Gróf Zrinyi Miklós költői műveiből” című 1914-ben megjelent (már idézett) nagy munkájának I. fejezetében.

Zrinyi életéről adatokat találunk még azokban a magyar történeti és irodalomtörténeti munkákban, amelyek e korszak ismertetésével foglalkoznak. Különösen kiemelem Szalay László „Magyarország Története” V. kötetét, Hóman—Szekfü „Magyar Története” V. kötetét, s benne Szekfü Gyula rendkívül éleslátású és rövid mondatokban is sokatmondó, találó jellemzéseit. Igen részletes irodalmi tájékoztatót találunk Négyesy előbb említett nagy munkájában. Itt említem meg Beöthy Zsolt, Pintér Jenő és Szerb Antal irodalomtörténeti munkáinak Zrinyivel foglalkozó fejezetét. Szinnyi József „Magyar írók élete és munkái” ismert sorozatának XIV. kötetében igen részletesen foglalkozik a Zrinyiről szóló irodalommal. De jelen kiadvány következő fejezeteiben esetenként említett forrásművek legtöbbjében szintén találunk utalásokat Zrinyi életének egyik-másik vonatkozására, úgyhogy a vele foglalkozó irodalom beható tanulmányozása után eléggé plasztikus és hű képet nyerhetünk e nagy magyar életéről, lelkiségéről. Egyéniségének kitűnő jellemzését lásd Andrássy Gyula gróf: „A Magyar Állam Fönmaradásának Okai” (Bpest, Franklin, 1911) III. kötetében 70., 80—86. oldalakon, Beöthy Ákos: „A Magyar Államiság Fejlődése, Küzdelmei” (Bpest, Athenaeum) I. 428—29., 434—443. és következő oldalain, végül gróf Andrássy Gyula: „Zrinyi Miklós a Költő” című kis munkájában (Olcsó Könyvtár sorozat, 1521—22. szám). Rónai Horváth Jenő: „Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér Hadtudományi Munkái” (Bpest, Akadémia, 1891) bevezető értekezésében főleg Zrinyi hadvezéri tevékenységét méltatja.

A Zrinyi idejében megjelent, vagy közel egykorú forrásokból felemlítjük a legfontosabbakat: Forstall Mark: „Stemmatographia Mavortiae familiae Comitum de Zrin” (1664, a bécsi volt császári titkos levéltárban). Ortelius Redivivus krónikájának 1665-ben, Frankfurtban megjelent kötete. Georgius Ráttkay: „Memoria Regum et Banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae” (Viennae, 1772). Pethő Gergely: „Rövid Magyar Croniká”-ja (Bécs, 1661). Galeazzo Guidobaldo Priorato: „Historia di Leopoldo Cesare” (Bécs, 1670) és „Vite et Azzioni di Personaggi Militari e Politici” (Bécs, 1664). Jacobi Tollii: Epistolae

Itinerariae (Amstelaedami 1714), Tollius hollandi orvos útleírása és benne látogatása Zrinyi Miklós várában, Csáktornyán. Denkmal Serinischer Heldenthaten 1663—64. The conduct and karakter of Count Nic. Serini. Andler János Henrik: Memoria Belli Hungaro-Turcici inter Caesares Leopoldum I. et Mahometem IV. című emlékiratának XIX. században készült másolata sokat foglalkozik Zrinyivel (Akadémiai Könyvtár: Történelem ívrét, 154. fasc.). Végül a II., III. Ferdinánd és I. Lipót uralkodása első idejét ismertető nagyobb latin, német és magyar történelmi munkákban mindenütt találkozunk Zrinyi életének és működésének adataival.

Részletkérdésekkel foglalkoznak a következő művek: Takáts Sándor: „Zrinyi Miklós nevelőanyja” (Budapest, 1917, Franklin kiadása). Salamon Ferenc: „Az első Zrinyiek” (Pest, 1865) és kisebb történeti dolgozatai (Budapest, 1875). Hajnal István: „Az ifjú Zrinyi első csatározásai”. Napkelet, 1929. évf. 830. l. Görög Imre: „Zrinyi Miklós a költő, mint államférfi” (Művelődéstörténeti Értekezések, 1906. 20. sz.). Sántay Mária: „Zrinyi és Marino” (Budapest, 1915). Király György: „Zrinyi és a Renaissance” (Nyugat, 1920). Kardos Tibor: „Zrinyi a XVII. század világában” (Budapest, Irodalomtörténeti Közlemények, 1932) és „A Virtuális Magyarország” című közleménye a Magyar Irodalmi Ritkaságok 29. számában (Budapest, 1934). Kítűnő képet kapunk Zrinyi lelki világáról Joó Tibor: „Zrinyi Miklós Történeteszemlélete” című értekezéséből („Századok”, 1932). Machiavellinek hatásáról Zrinyi-re lásd: Körösi Sándor: „Zrinyi és Machiavelli” (Irodalomtörténeti Közlemények, 1902) és Pethő Sándor: „Zrinyi és Machiavelli” (Budapesti Szemle, 1910). Clauser Mihály: „A Zrinyiász sorsa 1651—1859” (Budapest, 1934) című értekezésében Zrinyi írói egyéniségéről is találunk sok érdekes gondolatot.

Takáts Sándor: „A Zrinyiek Magyarsága”-ról írt (Magyar küzdelmek, Budapest, Genius) közleményében ismerteti Zrinyi nézetét az akkori magyar-horvát probléma felől.

Rövid, de találó hadvezéri jellemzést írt Zrinyiről Krones Ferenc: „Handbuch der Geschichte Österreichs” (Berlin, 1878) III. kötet, 591. old.) Zrinyi háborúira az említett Rónai Horváth Jenő könyvében és az ő tollából a „Hadtörténelmi Közlemények” 1888. és 1891. évfolyamaiban megjelent ilyen tanulmányokon kívül, lásd még a bécsi Kriegs-

archiv 1885-ben kiadott könyvét: „Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns”. Zrinyi hadjáratairól leírásokat találhatunk különböző szerzőktől a Hadtörténelmi Közlemények 1896., 1890., 1892. és 1916-ik évfolyamaiban, valamint a Századok 1867. és 1868-ik évfolyamaiban. Thury József: „Zrinyi Miklós hadtudományi elveinek forrása” című közleményében (Hadtörténelmi Közlemények, 1890) meglepő hasonlatosságokat fedezett fel egy, Zrinyi korában már ismert Kudatka-Bilik című török-ujgur könyv katonai tárgyú vonatkozásaival.

Zrinyi életfolyásának ismeretéhez sokban hozzájárul a Magyar Történelmi Tár XV. és XVI. kötetében kiadott levélgyűjtemény (Pest, 1871), amelyben Fabó András, Vitnyédy Istvánnak, Zrinyi bizalmas hívének leveleit hozta napvilágra.

Zrinyi születési évét pontosan meghatározta Lukinich Imre, a „Századok” 1920-ik évfolyamában. Zrinyi könyvtáráról lásd Thury József közleményét az Irodalomtörténeti Közlemények 1894-ik évfolyamában. Ugyanerről szól: „Die Bibliothek des Dichters Zrinyi” (Kende Zsigmond). Megjelent Bécsben, 1893-ban. A Hadtörténelmi Közlemények 1891 és az Akadémiai Értesítő ugyancsak 1891-ben megjelent kötetiben is közölt e tárgyú dolgozatokat. Drasenovich Mária: „Zrinyi Miklós könyvjegyzetei” (Pécs, 1934, a pécsi egyetem bölcsészeti karának kiadványai között, 58. füzet). Ismerteti a Zrinyi-könyvtár sorsát és boncolgatja Zrinyinek a könyvek szövege mellé írt megjegyzéseit.

Zrinyi vallásosságára és a más felekezetek iránti tárgylagos álláspontjára lásd: Krajcsovics Soma: „Zrinyi valláserkölcsei eszméi” (Egyetemes Philologiai Közlemények, 1895). Heller Bernát: „A biblia a költő Zrinyi műveiben”. Széchy idézett életrajzában III. kötet 33—35. old. és IV. kötet 221—226. old. valamint Szalay: „Magyarország Története” V. kötet 65 és 69. oldalain is találunk erről szóló megállapításokat.

Zrinyi személyleírását, Bethlen Miklós Önéletrajza szerint Szalay id. m. V. k. 101. oldalán közli. A franciákkal való kapcsolatát Széchy: V. kötet 116. oldalon, a Vitnyédy levelek XVI. kötet 225. oldalon, Coligny tábornok véleményét Szalay V. kötet 102. oldalon.

Zrinyi életének utolsó idejéről, haláláról adatokat találunk a következő helyeken: Fraknói Vilmos: „Zrinyi pályájának vége” (Történelmi

Tár, 1894). Hadtörténelmi Közlemények, 1890 és 1910, Századok 1867., 1869. és 1913. évi füzetében. Takáts Sándor: A Budapesti Szemle 1918-ik évfolyamában írt Zrinyi emlékééről egy közleményt, Salamon Ferenc pedig a Budapesti Szemle 1868-ik évfolyamában ismertette a Zrinyi felett tartott halotti beszédet. Ugyancsak Zrinyi halálával foglalkoznak Lőcsey Mária (Irodalomtörténeti Közlemények, 1912), Dervarich Kálmán közlései (Szombathely, 1885).

Zrinyi hatásáról Abraham a Sancta Clara-ra a „Magyarság” napilap 1927 szeptember 25-i számában közölt cikkemben számoltam be. II. Rákóczi Ferencre gyakorolt hatásáról: „II. Rákóczi Ferenc a hadvezér” (Budapest, Akadémia, 1934. 25. lapján) könyvemben írtam. A rodostói filozófus eszmei kapcsolatát Zrinyivel Kornis Gyula ismertette a „Rákóczi Emlékkönyv” (Budapest, 1935) II. kötetében. Pázmány hasonlata a méhről, „Pázmány Összes Munkái” III. kötetének 3. lapján olvasható.

Hazánkban legújabban a Vitézi Rend „Zrinyi-csoportja” foglalkozik lelkesen Zrinyi gondolatvilágának népszerűsítésével. „Zrinyi-könyvtár” cím alatt könyvsorozatot indított meg vitéz Rózsás József őrnagy vezetésével, amelynek I. kötete „A magyar katonaeszmény Zrinyi Miklós gróf gondolatvilágában” címmel 1938-ban jelent meg. Ebben az ügyesen és céljának kitűnően megfelelő kis könyvben vitéz Homa Gyula és Sós József Zrinyi prózai munkáinak katonai, nemzetnevelő gondolatait és tanácsait idézik, s rövid magyarázatokban utalnak azok időszerűségére és ma is megszívlelendő tanulságaira.

GRÓF ZRINYI MIKLÓS NAGY MUNKÁI

BEVEZETÉS

ZRINYI munkáinak eredeti kéziratai sajnos a mai napig sem kerültek napvilágra. Az egykorú vagy későbbi másolatok és ezek nyomán a későbbi nyomtatott kiadványok, négy nagy munkájának sorrendjét — sőt egy-egy munka keretén belül, annak belső szerkezetét — a másolók és kiadók tetszése szerint cserélgették. Ma már azt sem tudjuk megállapítani, hogy Zrinyi melyik munkáját akarta voltaképpen a *Vitéz Hadnagy* cím alatt említett könyvébe sorozni. Megmaradt előszavaiból, néhány levélből csak következtethetünk bizonyos csoportosításra.

Zrinyi munkáinak kiadói közül kétségtávol Rónai Horváth Jenő érdeme az, hogy bizonyos rendszerbe foglalta a címek és a hovatartozás pontos megjelölése nélkül reánk maradt kéziratokat. Az ő könyve nyomán, ma már a „*Vitéz Hadnagy*” alatt általában az előbb említett, 3 csoportba foglalt katona-filozófiai gondolatokat értik szakemberek, olvasóközönség egyaránt. Ezért nem is akarok ezen változtatni, csupán a nagy munkák közlésének sorrendjét módosítottam. Rónai Horváth könyvét a török Áfium-mal kezdi, mert ezt tartja Zrinyi legjelentősebb munkájának. Azután folytatja a Mátyás királyról szóló munkával, a *Vitéz Hadnaggal*, és végzi a *Tábori Kis Tractával*. Úgy érzem, hogy a fordított sorrend helyesebb és tanulságosabb, mert Zrinyi első prózai

munkája a Tábori Kis Tracta volt, utolsó pedig az Áfium. Ebben a sorrendben való közlés azért is nagyon tanulságos, mert nyomon követhetjük és megfigyelhetjük a haladást, fejlődést mind Zrinyi írásmódjában, mind pedig munkái szerkezetében. A „Tábori Kis Tracta” száraz, kizárólag szakszerű fejtegetéseitől az út a „Vitéz Hadnagy” mélyen szántó gondolatsorozatain, a „Mátyás király” katonai és állambölcseleti fejtegetésein keresztül vezet az „Áfium”-hoz. Zrinyi lelket felrázó, emelkedett, kifejezéseiben erőteljes, magyarságában zamatos munkáiban a XVII. század klasszikus magyar nyelvén szól hozzánk. A munkák szerkesztési módját Négyesy László — Zrinyi munkáinak tervezett új kiadását bejelentő értekezésében, amelyről később részletesen szólnok — igen találóan így határozza meg: „Zrinyi írói műveltsége classikus, humanistikus és olasz alapú. Prózai műformái, compositió-mintái ugyanazok, amelyek a humanistáknál s a humanismus nyomán fejlett olasz irodalomban voltak. Amint a firenzei nagy prózáírók, Machiavelli, Guicciardini és követőik írtak politikai és hadi magyarázatokat a római historikusokhoz, — discursusokat, aphorismusokat, tractatusokat, tanulmányokat, — úgy írt Zrinyi is. Machiavelli Livius első decasához, Ammirato Scipio és Malvezzi Tacitushoz írt discursusokat, Zrinyi Tacitus Annaleséhez, Historiájának és Agricolájának egyes részeihez aphorismusokat. A „Vitéz Hadnagy” cím Bastának: Il maestro di campo címére emlékeztet. Az Áfium Busbecq Exclamatiójának hatását mutatja szerkezetében, belső formájában és pathosának első fellendülésében”.

Azokat a leveleket és ajánlásokat (Megyeri Zsigmond, Vitnyédy levelei, Forgách Simon kuruc tábornagy dedikációja, Kazinczy megjegyzése stb.), amelyeket a Zrinyi-munkák eddigi kiadói a munkákkal kapcsolatban kinyomtattak, — nem tartom szükségesnek újból közölni. A munkákon belül a Bónis-másolat szövegébe csak ott iktattam be alcímeket és tagoltam azt alfejezetekre, ahol ezt a szöveg teljes épségben tartása mellett, érthetőség szempontjából szükségesnek láttam.

*

Zrinyi Miklós hadidicsőségét az egész keresztény világ hirdette, magasztalta, de írásműveit itthon csak szűkebb környezete s az a néhány bizalmas jó barátja ismerte és másolta, akik között azok kézről-kézre

jártak. Az a néhány másolat is, amely a ma már nem található kéziratairól készült, Zrinyi halála után hosszú időre eltűnt.

Majdnem 50 esztendőnek kellett elmúlni, amíg unokaöccsének, II. Rákóczi Ferencnek egyik nagyműveltségű tábornagya — Forgách Simon gróf — buzgalmából végre megszülethetett, mint „editio princeps”, 1705-ben Bártfán az Áfium első nyomtatott kiadása. A XVIII. század folyamán még egyszer megjelent ugyanez a könyvecske 1790-ben Zilai Sámuel ref. kollegiumi tanár kiadásában Marosvásárhelyen.

A Forgách-féle kiadás vékony nyolcadrétalakú kis könyvecske. Kezdődik Forgách lendületes előszavával, amellyel a könyvet II. Rákóczi Ferencnek ajánlotta. Azután következik az Áfium szövege 62 oldalon.

Hosszú az út, amely ettől az első nyomtatott példánytól hozzánk, a Magyar Szemle Társaság áldozatkészségéből most megjelenő Zrinyi-kiadásunkhoz vezet. Sok idő telt el azóta, s mindig újabb és újabb kiadások próbálták Zrinyi munkáinak időközben felfedezett részeit közelebb hozni az akkori magyarság olvasóközönségéhez. Minden újabb és újabb kiadásból csak azt láthatjuk, hogy Zrinyi munkái mindig időszerűek voltak. A valódi érték nem veszhet el nyomtalanul.

A XIX. század első felében azonban még mindig csak a Zrinyi-ászt, Zrinyi egyéb költői munkáit és az Áfiumot ismerték. Ezeket adta ki Kazinczy Ferenc 1817-ben „Zrinyinek minden munkái” címen két kötetben. Valószínű, hogy ez a most már szélesebb körben terjedő munka hívta fel a figyelmet Zrinyi írói munkásságára, mert 1821-ben küldte meg gróf Desseffy József Kazinczynak azt a másolattűzetet (alább Bónis-féle példánynak jelöljük meg), amelyben az Áfiumon kívül már Zrinyi többi nagyobb munkája, azaz Mátyás királyról szóló elmélkedése, a Vitéz Hadnagy és a Tábori Kis Tracta is végre előtűntek a feledés homályából. De — nem tudni milyen okból — még mindig nem kerültek nyomdába. 1847-ben Székács Pál kiadásában „Zrinyi Miklósnak minden munkái” címen — mint második pesti kiadás — újból csak a költői munkák és az Áfium jelentek meg.

Vége Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor rendezték sajtó alá 1853-ban az Újabb Nemzeti Könyvtár sorozatában „Zerinvári gróf Zrinyi Miklós összes munkái” címen, addig előkerült összes munkáit.

A Magyar Tudományos Akadémia már régen felismerte Zrinyi munkáinak jelentőségét és tervbe vette összes munkáinak szakszerű fel-

dolgozását és kiadását. Mivel Zrinyi költői műveiből ekkor már több kiadás forgott közkezen, az Akadémia legsürgősebbnek tartotta a hadtudományi munkák kiadását és azzal Rónai Horváth Jenőt bízta meg. Ez a Zrinyi Miklós prózai munkásságának megismerésére alapvető munka 1891-ben jelent meg. Címe: „Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái”. Ezzel a könyvvvel Zrinyi prózaírói munkásságának gyümölcsei megmenekültek az enyészettől. Rónai Horváth Jenő a nagy hadvezérhez és íróhoz illő kegyelettel és lelkesedéssel oldotta meg feladatát. Összehasonlította az addig napfényre került kézirati másolatokból Zrinyi munkáinak szövegeit és logikus következtetések révén rendszerbe foglalta a Discursusok, Aphorismák és Centuriák összefüggés nélküli remek gondolatait. Azután ezeket „Vitéz Hadnagy” név alatt egy munkában, közös cím alá csoportosította, mert Zrinyinek az Áfiumban említett egyik utalásából azt következtette, hogy maga Zrinyi is ilyen nevet akart adni ennek a teljesen be nem fejezett munkájának. Nincs okom ezen változtatni, ezért Rónai Horváth Jenő csoportosítását célszerűnek találva, ezt az összefoglalást teljes egészében elfogadtam, már csak azért is, mert az azután megjelent munkák mindig így idézik és említik azt.

1896-ban jelent meg Széchy Károlynak gróf Zrinyi Miklósról írt ötkötetes életrajza, amely — bár mint életrajz szerkezeténél és tárgyalási módjánál fogva — sok tekintetben nem felelt meg céljának, de Zrinyi életéről és írói munkásságáról rendkívül sok adatot és utalást tartalmaz és az első nagyobb szabású munka, amely Rónai Horváth Jenő kiadására támaszkodva és azzal több vonatkozásban polemizálva, végre részletesen foglalkozott Zrinyi hadtudományi munkásságával. A szakirodalom azonban még Rónai Horváth Jenő munkájával sem kapta meg azt, amit várt. A könyv bírálói, közöttük legutóbb Négyesy László, több kifogásolni valót találtak abban.

A 90-es évek utáni időben az olvasóközönség és a pedagógusok figyelme a prózai munkák közül ismét csak az Áfium felé fordult, vagy pedig megelégedett azzal, hogy az irodalmi oktatáshoz szükséges segéd-eszköz gyanánt jelentessen meg kivonatos, vagy többé-kevésbé teljes szövegű részleteket Zrinyi prózai munkáiból. Ilyenek: 1901-ben a Magyar Könyvtárban s ennek elfogyása után a Franklin Társulattól újból kiadott külön füzetben Ferenczi Zoltán szerkesztésében a „Zerin-

vári Zrinyi Miklós gróf „Török Áfium ellen való orvosság”, 1903-ban Nógrády László kiadásában Pozsonyban: „Zrinyi Miklós gróf prózai munkái”, 1904-ben Négyesy László kiadásában Budapesten a Remekírók Képes Könyvtárában „Gróf Zrinyi Miklós válogatott munkái”.

Zrinyi költői műveiből ezalatt az idő alatt szintén jelentek meg különféle értékű és rendeltetésű kiadások. Mindebből a sok kiadásból kitűnt az, hogy a magyar közönségnek szüksége lenne egy teljes és kellő magyarázattal kísért Zrinyi-sorozatra. Négyesy László, a magyar irodalomtörténetírás e kimagasló személyisége, alapvető, kitűnő munkájában, „Gróf Zrinyi Miklós költői műveiből” cím alatt, 1914-ben már kiadta a Kisfaludy Társaság — Nemzeti Könyvtár c. vállalatának első sorozatában — az összes költői műveket. Most már sor kerülhetett volna Zrinyi prózai munkáinak újabb, részletesebb és teljesebb kiadására annál inkább, mivel a Rónai Horváth-féle kiadás teljesen elfogyott és annak történeti bevezetése és szövegmagyarázata ma már több vonatkozásban helyesbítésre szorul.

A világháború válságos éveit megakadályozták minden ilyen irányú nagyobb munkát s csak a forradalmak lezajlása után, éppen a forradalmak utáni nemzeti talpraállás kezdetén, 1920-ban adta ki a Spolarich-család öt tagja, ősapjuknak, Spolarich Mártonnak — a szigetvári hős, gróf Zrinyi Miklós titkárának — emlékezetére, a marosvásárhelyi 1790-ik kiadás nyomán a Török Áfiumot. Ez a könyv Magyarország Kormányzójának ajánlva, szövegmagyarázatok nélkül készült csupán abból a célból, hogy Zrinyi lelkes szavaival is ébressze a világháborút követő forradalmakban sokat szenvedett magyar nemzet öntudatát és erősítse lelkesedését a hazát felvirágoztató küzdelemben.

Négyesy László is foglalkozott a prózai munkák új kiadásának gondolatával. 1920-ban kidolgozta e munkák új kiadásának tervezetét és a Budapesti Szemle 1920. évi áprilisi, 520. számában részletesen beszámolt arról, hogy milyen szempontok szerint fogja Zrinyi összes prózai munkáit ismertetni és kiadni. E közleményben bejelentette azt is, hogy a munkák sajtó alá rendezésével elkészült, de nem bizonyos, „hogy Zrinyi munkáinak az Akadémia gondjai alatt tervbe vett kritikai kiadása mikor jöhet létre; addig ez a közzététel lesz hivatva a hiányt pótolni.”

Abban a hitben, hogy Négyesy valóban elkészítette a Zrinyi-

kiadás szövegét, igyekeztünk annak kéziratát felkutatni. Kerestük azt az Akadémia főtktári hivatalának, történelmi osztályának, könyvkiadóvállalatának irattáraiban, de nem találtuk. Azután megkértük Négyesynek volt tanártársait, s azokat a barátait, akik irodalmi hagyatékát ismerik, hogy érdeklődjenek, nincs-e esetleg a család birtokában ez a kézirat. Itt sem találták. Valószínű tehát, hogy Négyesy tervezett szép munkájának végrehajtásában e részletes tanulmánynál tovább nem jutott. Barátai, tanítványai közül többen tudtak arról, hogy Zrinyi prózai munkáinak kiadásával foglalkozik, de nem sikerült megállapítanunk azt sem, hogy megkezdett munkáját — a Budapesti Szemlében 1920-ban közzétett értekezése után — miért hagyta abba, hiszen 1933-ban bekövetkezett haláláig lett volna ideje annak befejezésére.

Említett értekezéséből azonban megállapíthatjuk azokat a kitűnő irányelveket, amelyek szerint Négyesy e Zrinyi-kiadást magyarázni és — az eddigi kiadásokhoz képest — tökéletesíteni akarta. Felkutatatta Zrinyi munkáinak addig előkerült kézirati példányait, azokat lelkiismeretesen összehasonlította és megállapította, hogy a leghitelesebb szövegűnek a Nemzeti Múzeumnak azt a példányát tekinthetjük, amelyet ott 412 Quart. Hung. szám alatt őriznek és amelyet ő Bónis-féle kéziratnak nevezett. Aprólékos gonddal vizsgálta meg az összes kéziratokat, összehasonlította azokat nyelvészeti, érthetőségi, történeti szempontokból a Rónai Horváth Jenő-féle kiadással, felülbírált az idegen nyelvű idézetek szövegeit és azoknak a példának helyességét, amelyeket Zrinyi az ókor történetéből idéz. Sőt annyira alapos munkát akart végezni, hogy még a Zrinyi szövegében szereplő anekdoták, szentenciák, közmondások, szállóigék eredetét és forrását is nyomozni kezdte. Ha ezt a szándékát a munka kiadásánál következetesen végrehajtja, akkor ennek a kiadásnak — minden egyéb kiválósága mellett — ugyanaz a hibája lett volna, amit Rónai Horváthnál is kifogásolhatunk, hogy t. i. túlságosan belemerülve a szöveg magyarázásába, a munka olvasását fárasztóvá tette volna, mert a sok jegyzet, főleg pedig a szavak, kifejezések nyelvészeti boncolgatása eltereli a figyelmet a munka lényegétől.

Így tehát Négyesy, bár ezt a kiadást — mint mondja — „a művelt nagyközönségnek” szánta, célját aligha érte volna el teljesen, mert

e kiváló munkát végeredményben mégsem a nagyközönség, hanem csak a szaktudósok, elsősorban filológusok tudták volna kellő mértékben élvezni és méltányolni.

Amikor a Magyar Szemle Társaság elhatározta, hogy Zrinyi prózai munkáit a magyar klasszikusok műveinek szentelt sorozatában kiadja, az volt a célja, hogy közelebb hozza végre Zrinyi Miklóst és tanításait a művelt magyar közönséghez. Könyvünk kiadásánál tehát az lebegett szemünk előtt, hogy megállapítsuk azt a legvalószínűbb helyes szöveget (hiszen — ezt ismét hangsúlyozom — eredeti, Zrinyi kezétől származó szövegünk nincs, annak csupán későbbi másolatait ismerjük), amelyből legjobban kiérezhetjük és megérthetjük Zrinyi valódi gondolatait. A szövegek közlésénél — ahol annak helyessége iránt kételyek merültek fel — a Négyesy Lászlótól is legjobbnak elismert Bónis-féle példányt vettem alapul és — ahol erre feltétlenül szükség volt — annak szavait a többi kézirattal való összehasonlítás útján úgy helyesbítettem vagy egészítettem ki, ahogy az — szerény véleményem és meggyőződéseim szerint — a legjobban érthető szöveget adja.

A Négyesy-től tervezett kiadásból — mint azt előbb említett értekezésében közli — kimaradt volna a Tábori Kis Tracta, melyet ő „nyelvileg kevésbbé jelentékenynek” tartott. Kimaradt volna Zrinyinek az a két hadtudományi, illetve hadseregszervezési kivonata is, amelyek hadvezéri pályájának kezdetén, Schwendi és Basta hasonló tárgyú nagyobb munkáiból készített. E két kivonatot mi sem közöljük. Nem azért, mintha nem tulajdonítanánk azoknak semmi hadtudományi, vagy kortörténeti érdekességet, hiszen bármit is írt Zrinyi, ha nem is önálló munka, de mint magyar-nyelvű kivonat, az akkori kor irodalmának értékes darabja. Nem akartuk azonban könyvünk terjedelmét növelni ezzel a két eléggé hosszú munkával, amelyek voltaképpen csak előkészítői voltak Zrinyi önálló hadseregszervezési munkájának és amelyek Széchy „Zrinyi életrajza” II. kötetének függelékében teljes szöveggel megjelentek. A Tábori Kis Tracta-t azonban semmiképpen sem hagyhatjuk el, hiszen ez volt tulajdonképpen Zrinyi legelső nagyobb prózai munkája és sok tekintetben alapja azoknak a hadseregszervezési gondolatoknak, amelyek későbbi munkáiban lépten-nyomon előfordulnak.

Hogy Zrinyi Miklósiak az volt a terve, hogy munkáit — valószínűleg valamennyit együtt — valamikor kiadja, erre több bizonyítékot találunk nemcsak különböző időben kelt, de egymással nagyon rokon fogalmazású előszavaiban és dedikációjában, hanem Megyeri Zsigmond és Vitnyédy István leveleiben is. Erre vall a Vitéz Hadnagy gyűjtőnév alatt, három alcsoportban összefoglalt discursusok, aphorismák, centuriák, különösen pedig éppen a centuriák sorozatának befejezetlensége. Valószínű, hogy Zrinyi munkáinak sajtó alá rendezését életének későbbi idejére szánta, amikor talán a harcoktól kifáradva pihenőre tér, vagy pedig a magyar felszabadítás szerencsés befejezése után erre több időt szánhat.

Azt persze nem tudhatjuk, hogy Zrinyi milyen alakban és milyen sorrendben csoportosította volna nagy műveit, ha azokat egyszer kiadja. Így tehát kénytelenek vagyunk azokra a csoportosításokra támaszkodni, amelyeket a reánk maradt gyűjteményes másolatokban találhatunk.

A Kazinczy—Toldy-kiadás (1853) tartalmi beosztása következő:

I. Elegyes költemények: Zrinyi kisebb költői művei és a Zrinyiász.

II. Próza munkák: Kezdődik Megyeri Zsigmond két és Zrinyi egy levelével. Azután következik Zrinyi három előszava. Utána mint „Első Rész, A Vitézség Circumstantiája” alcím alatt a Discursusok. „Második Rész” az Aphorismák, „Harmadik része a könyvnek” az 52 — Centuria néven ismert — elmélkedés. Ezt a részt néhány rövid vers fejezi be. Azután következik a Mátyás király életéről való elmélkedés, a Török Áfium, végül a Tábori Kis Tracta. De van az Újabb Nemzeti Könyvtár-sorozatnak ugyanebből a forrásból eredő más Zrinyi-kiadása is (1854). Ebben azonban csak a költői műveket és közvetlenül azok után csak az Áfiumot találjuk. Egyik-másik közkönyvtárunkban olyan példányokat is találtam, amelyekben ezt a két kiadást összevonva egybekötötték, úgyhogy az Áfium egy kötetben kétszer fordul elő.

Rónai Horváth Jenő kiadása az Áfiummal kezdődik, azzal az indokolással, hogy ez a munka a legjelentősebb. Azután következik a Mátyás király, a Vitéz Hadnagy és végül a Tábori Kis Tracta.

Négyesy László a Bónis-példány csoportosítását fogadta volna el,

a Tábori Kis Tracta elhagyásával. Teljes tisztelettel a magyar irodalom-történet e kiváló bűvára és feldolgozója iránt, én is készséggel fogadom el Négyesy László beosztását és alapvető megállapításait a helyes szöveg meghatározása tárgyában és a nagy munkák szövegét a Bónis-féle példányból vettem át. Ez az egyetlen, a régi kéziratok könyvek közül, amely Zrinyi valamennyi munkáját magában foglalja és amelyről több, eddig ismert egykorú vagy közel-egykorú másolat készült, ami annak bizonyítéka, hogy már akkor ezt a példányt ismerték el a leghitelesebbnek.

A Zrinyi-munkákról készült másolatok keletkezési idejét nagyon nehéz meghatározni. Alig egy-két példányon találunk megbízható korjelző adatot. Mivel pedig a XVII.—XVIII. század fordulójának írástechnikája nagyon keveredik, a kézírás jellegéből a másolás éveire csak megközelítő pontossággal lehet következtetni. Ugyanez áll a XVIII.—XIX. évszázadok fordulóján készült másolatokra is.

Zrinyi prózai munkáiból a mai napig a következő kézirati másolatok kerültek elő és vannak a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárában, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában, a Cistercita-Rend zirci apátságának levéltárában és az Evangélikus Egyetemes Egyház Podmaniczky—Degenfeld Könyvtárában Budapesten:

A) A magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának kéziratárában.

a) Gyűjteményes kéziratok:

A Quart. Hung. 412 szám alatt őrzött példány, az úgynevezett Bónis-példány. Kezdődik három levéllel, kettő Megyeri Zsigmondtól, egy pedig Zrinyitől. A második Megyeri-levél alatt Vitnyédy István neve áll, amiből Négyesy azt következteti, hogy ez a példány talán Zrinyi rendelkezésére bízalmasának, Vitnyédy Istvánnak kancelláriájában készülhetett. Nem valószínű, mert a kézírás jellege a XVIII. század elejére vall. A levelek után következik Zrinyi három előszava, azután a Discursusok, Aphorismák és a szerencséről szóló elmefuttatás (amit Rónai Horváth Jenő a Discursusok befejezéseként sorol kötetébe). Azután az 52 rövid elmélkedés, mint e sorozat harmadik része. (Utóbbiaknak adta Rónai Horváth Jenő a Centuriák címet.) Ezek után következik a Mátyás király életéről való elmélkedés, a Török Áfium ellen való orvosság és végül a Tábori Kis Tracta.

A kötet elején feljegyzett adatokból kitűnik az, hogy ez a példány a XVIII. század közepe táján Székelyhidy Mihályé, a Dessewffy-czred nyugalmazott kapitányáé volt. A következő adat, amit e példányról tudunk az, hogy a XIX. század elején e könyv már a tolcsvai Bónis-család birtokában volt. Az 1817-ben megjelent Kazinczy-féle Zrinyi-kiadás után vehette észre vagy az akkori tulajdonos, Bónis Sámuel szabolcsi főszolgabíró, vagy gróf Dessewffy József (szabolcsi nagybirtokos, Kazinczy jóbarátja — maga is érdemes író és irodalombarát) azt, hogy Zrinyi munkáinak ez a sorozata még nem került az olvasóközönség elé. Dessewffy tehát ezt a példányt Kazinczy számára lemásoltatta. Az eredeti példányt — a könyvön található utolsó bejegyzés szerint — Bónis-Pogány Karolina ajándékozta a Széchenyi-könyvtárnak 1855 március 18-án.

A Quart. Hung. 1160. számú példány az a kézirat, amelyet Dessewffy Kazinczy számára másoltatott 1817—21 között a Bónis Sámuel birtokában lévő példányról. E könyv tartalmi beosztása tehát ugyanaz, mint a Bónis-féle, de hiányzik belőle a Török Áfium. Valószínűleg azért, mert Kazinczy azt már ismerte és 1817-ben kiadta. Erre a példányra írta Kazinczy maga kezével 1821 február 4-én azt a megjegyzést, amelyet előbb, Zrinyi írói tevékenységének méltatásánál már idéztem. A könyv címe „Gróf Zrinyi Miklós horvátországi bán Hadi Tudománya”. E példány 1873-ban jutott Farkas Lajos adományaképen a Széchenyi-könyvtár birtokába.

A Quart. Hung. 1048. számú példány szintén a Bónis-féle példány teljestartalmú másolata. Kézírása szerint a XIX. század első felében készülhetett. A sorrendben csak annyi a változás, hogy a Discursusokat, Aphorismákat és az 52 elmélkedést a könyv utolsóelőtti részében, az Áfium és a Tábori Kis Tracta közé sorozta. A Nemzeti Múzeum ezt a példányt 1881-ben vásárolta Horovitz antiquariustól.

b) Áfium-másolatok és egyéb Zrinyi-írások.

A fenti gyűjteményes másolatokon kívül, a Széchenyi-könyvtárban még a következő Zrinyi-munkák másolatait találjuk:

Quart. Hung. 1070. szám alatt a Török Áfium egy példánya van. Eredete ismeretlen, — valószínűleg a XVIII. század első felében készült, — címében az „Áfium” szó helyett „Fatum” szó van írva.

A Quart. Hung. 411. számú vaskos kötetben Négyesi Szepeszy

Pálnak, Thököly Imre tanácsosának kéziratai között szintén csupán csak az Áfium egyik másolata van bekötve. Eredete a XVII. század végére tehető. Szepesy Borsod, majd Szatmár megye országgyűlési követe volt 1662—1663-ban, így hát Zrinyit személyesen ismerhette. Később a Wesselényi-összeesküvésbe keveredett, majd Szuhay Mátyás kuruc felkelésében mint csapatvezér vett részt. Szövege a Bónis-féle példány szövegéhez áll legközelebb. E kötetet 1855-ben Mártonffy Károly és Lajos adományozták a Nemzeti Múzeumnak.

Quart. Hung. 991. számú példányban az Áfium szövege, a Zrinyinek tulajdonított Siralmas Panasz, Montecuccoli vádirata és Zrinyi felelete található. Az Áfium vége hiányzik, illetve be van illesztve a Siralmas Panasz két helyére. Ezt a példányt a Nemzeti Múzeum 1866-ban kapta gróf Sándor Móric könyvtárából. Eredetét nem tudtam megállapítani, talán a XVIII. század elején készült.

A Siralmas Panasznak még két kézirati másolata van a Nemzeti Múzeumban Quart. Hung. 1072. és Quart. Hung. 1149. jelzés alatt. Az előbbi példányon Dobai-Székely Sámuelnek 1728-ban írt rövid latin bevezetése olvasható. Kézírása a XVIII. század elejére vall. Az utóbbi példány írása nagyon hasonlít a M. Tud. Akadémia kéziratárában lévő Lohonyai-másolatokhoz, tehát 1850 körül készülhetett.

Az Oct. Hung. 363., Oct. Hung. 10. és Oct. Hung. 15. jelzésű kéziratok Forgách Simon kuruc tábornagy könyvének másolatai, Forgáchnak II. Rákóczi Ferenchez intézett dedikációjával. A 363-as jelzésű példány a teljes szöveget közli, írása szerint a XVIII. század legelső éveiben készült, annak befejezésekképpen a latin és magyar epigrammal. A másik két példány csonka, a XVIII. század közepéről való.

Az Oct. Hung. 637. számú példány egy Áfium-másolat, amelyet 1906-ban Korizmicz Antal ajándékozott a múzeumnak; a XVII—XVIII. század fordulóján készült.

Quart. Lat. 1658. szám alatt találjuk Zrinyi válaszát Montecuccolihoz, későbbi keletű másolatban, megszólítás nélkül.

Négyes a Budapesti Szemlében közölt értekezésében megemlíti azt, hogy az Áfiumnak még egy — állítólag Forgách Simon kezével készült — másolata a Forgách-család valamelyik leszármazottjának birtokában van. Ugyancsak tudomása volt egy, a XVIII. század végén

Debrecenben élt Varjas János nevű tanárnak birtokában lévő példányról, s egy másik — Csupor Ádám birtokában volt és Hattyufy Dezsőtől 1871-ben felfedezett — példányról, amelyekhez nem tudott hozzájutni. Az utóbbi, azaz a Csupor-Hattyufy-féle Áfium-másolat példánya azóta előkerült, valószínűleg a XVIII. század elején készült. Ezt Oct. Hung. 761. szám alatt ugyancsak a Széchenyi-könyvtárban megtaláltam.

Négyesy említést tesz még egy, a sárospataki főiskola kézirat-tárában, négy külön füzetben őrzött Zrinyi-munkáról (négy prózai műve együtt). Ezekből szemelvényeket összehasonlított a Bónis-féle példánnyal s ebből meggyőződött arról, hogy ez a sárospataki példány szintén csak a Bónis-példány másolata.

B) A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában három Áfium-másolatot találunk.

Az egyik, Magy. Irod. régi és új iratok 8-rét 12. szám alatt, a Forgách-kiadvány másolata, amely valószínűleg a kolozsvári református collegium tulajdona volt. Ezt a példányt gróf Teleki József 1789 július 30-án kölcsön vette, de úgylátszik nem adta vissza. Egy megjegyzés szerint Szilágyi Ferenc 1814 május 19-én arról tanuskodik, hogy ez a könyv még nem került vissza a könyvtárba.

A másik példány, M. Cod. kis 8-rét. 19. szám alatt valamikor Zichy György esztergomi kanonok és zólyomi archidiaconus tulajdona volt. Ez a példány különösen érdekes azért, mert az egyedüli Zrinyi-munka másolat, amelyen keltezés található. A pergamentkötésű tábla belső oldalán olvasható feljegyzésből azt látjuk, hogy ez a példány 1664. szeptember 4-én (még Zrinyi életében) már Zichy kanonok birtokában volt. Így tehát az Áfium keletkezésének idejéhez legközelebb álló példány. A másolat azonban Négyesy megállapítása szerint nem kifogástalan. Mindjárt a címébe becsúsztott ugyanaz a másolási hiba, mint az egyik előbb említett (Quart. Hung. 1070) másolatba, azaz az Áfium szó helyett „Fatum” szó áll. A címlapon alul még egy nevet találunk: Franciscus Katona. Valószínűleg egy későbbi tulajdonos neve.

A harmadik akadémiai Áfium-példány Toldy Ferencnek: Történelmi iratok 154. Fasc. jelzés alatt őrzött jegyzetgyűjteményében található. XVIII. századbeli másolat, a Jankovich-gyűjteményből.

Ugyanebben a fasciculusban van egy újabb keletű, Toldy számára készült másolat a Siralmas Panaszról. E Toldy-gyűjteményben egyébként igen sok rendkívül érdekes jegyzetet találunk Toldy kezétől. Mind Zrinyi munkáira vonatkozó észrevételek, nyelvészeti szövegmagyarázatok. Azután Zrinyinek két eredeti levele a császárhoz. Andler János Henrik: „Memoria Belli Hungaro-Turcici inter Caesares Leopoldum I. et Mahometem IV.” című munkájának, XIX. századbeli másolata, amely igen sokat foglalkozik Zrinyivel. A csáktornyai várról készült egykorú rajz és Zrinyi Miklós fiatalkori képéről készült metszet szintén érdekes részei e gyűjteménynek.

C) A Cistercita-Rend apátsági levéltárában, Zircen:

Áfium-másolat; hosszúkas negyedré, 13 lap, bekötve (levéltári jelzése 15. sz.). Igen gondosan másolt kézirat. Írása után ítélve közel egykorú. Címlapja, tartalma, beosztása a Bónis-példány és a Forgách-kiadás szövegéhez áll legközelebb. Befejezésül szintén közli a latin epigrammot és a tíz versszakból álló magyar, hasonló tartalmú verset. A füzet utolsó lapján a másoló kezétől eredő 5 chronostikon, illetve chronografikum van, amelyeknek betűiből valamennyi mondatnál 1664, azaz Zrinyi halálának éve számolható össze.

Mivel a kéziraton semmi levéltári vagy más természetű, az előbbi tulajdonosokat feltüntető feljegyzés nincs, és az tiszta, kitűnő állapotban van, valószínű, hogy ez a másolat Zircen az apátsági levéltár számára készült, s ugyanaz a levéltáros-szerzetes, aki a másolatot készítette, szövegezte az előbb említett chronostikonokat.

D) A Magyarhoni Evangélikus Egyetemes Egyház Podmaniczky-Degenfeld Könyvtárában, Budapesten:

Áfium-másolat, negyedré 68 oldal bőrkötéses másolat (levéltári jelzése 5728/a). A Forgách-féle kiadás igen gondosan írott, azzal egykorú másolata. Szövege teljesen megegyezik a Forgách-kiadással, a bekötési táblán címeres exlibris: „Szereztük báró Prónay Sándor Tóalmási könyvtárával 1891.”

*

Ha valamennyi itt említett Zrinyi-munkát egymással összehasonlítjuk, akkor is csak megnyugvással fogadhatjuk el Négyesy álláspontját a Bónis-példány legalkalmasabb volta felől. Mivel Zrinyi munkáinak eredeti kéziratai nincsenek a Vötteau-ban — Morvaországban —

feltalált, most a zágrábi egyetem birtokában levő Zrinyi-könyvtár darabjai között és azóta sem kerültek napvilágra, meg kellett elégednünk a szöveg hitelességét illetőleg ennek a legjobbnak ítélt másolatnak használhatóságával.

*

Zrinyi munkáihoz három előszót készített. Szövegezésükből az tűnik ki, hogy különböző időben készültek. Széchy szerint az első: „Az olvasónak” című az ötvenes évek elejéről származhatik, a másik kettő — vagyis a „Dedicatio” és a rövid, újból: „Az olvasónak” című — sokkal későbbi, talán a Mátyás-tanulmány és az Áfium idejéből való. A „Dedicatio” nevet viselő előszó lelkes hangú ajánlás, amellyel munkáit a magyar vitézek dicsőséges árnyékának és tisztességgel temetett csontjainak dedikálja. A második „Az olvasónak” címzett előszó voltaképen az első, hasonló címűnek rövidebb fogalmazása, illetve átdolgozása. A „Dedicatit” Zrinyi nagy munkáinak élén közlöm. A két „Az olvasónak” címűt a Vitéz Hadnagy elé soroltam, mivel mindakettő ezzel a munkával foglalkozik. Az előszavak soraiban Zrinyi írói hitvallását ismerhetjük meg. Szerénységét jellemzi előszavainak az a kijelentése, hogy ő senkit sem kíván tanítani, hanem maga tanulni s ezért sem gyalázzattól nem fél, sem dicséretet nem kíván.

Az utókor rácafoltt Zrinyi e kijelentéseire. Írásaiból nemcsak kortársai, de még a mai nemzedék is okulhat és tanulhat. Munkái a nemzetnevelésnek, nemzeteterősítésnek ma is leggazdagabb forrásai azok számára, akik lélekkel olvassák e nagy ember írásait és azokból tanulni akarnak.

A szövegek közlésénél igyekeztem a Magyar Történelmi Társulat 1920-ban kiadott „Forráskiadási Szabályzatai”-nak alapelveit követni. (Melléklet a Századok 1920. évfolyamához.) Mivel azonban könyvünk nem filológusok, hanem a művelt magyar közönség számára készült, Zrinyi írásainak magyar nyelvű szövegét a mostani magyar nyelvhasználatnak megfelelő, tehát könnyen érthető és élvezhető alakban kellett közölnöm. Vagyis ugyanazt az eljárást követtem, amelyet Négyesy Zrinyi költői munkáinak kiadásában helyesnek és célszerűnek ismert el. (Id. m. 375. old.) Ezért a szövegben a régies írásmód szerint írt szavakat — ha azok ma már nehezebben érthetők — ma használatos alakjukban írtam, de mindig ügyeltem arra,

hogy Zrinyi gondolatainak erejét, lendületét és zamatját, azaz írásmódjának eredetiségét — ami mondat szerkezetében, szólásmondásai-
ban, szórendjében, sőt egyes szavaiban gyökerezik — semmivel se
gyengítsem. A régies írásmódot csak azoknál a szavaknál tartottam
meg, amelyeknél éppen ez a mód jellemzi a szólásmondás, szórend,
vagy mondat szerkezet zamatosságát, eredetiségét és ilyen alakban sem
zavarja a mai nyelvhasználatnak megfelelő szöveg érthetőségét és
folyamatosságát. Nyugodt lelkiismerettel tehettem ezt, mert a nagy
munkák szövegírása amúgy sem Zrinyi, hanem későbbi másolók kezé-
től ered. Ezekben a másolatokban pedig a másolók következtelenül,
tetszés szerint, váltakozó helyesírással írták sokszor ugyanazokat a szá-
vakat, szóvégeket. A nagy munkák és levelek szövegében előforduló
latin szavak és rövid idézetek magyar jelentését szögletes zárójelben
[] a szövegben közlöm. A hosszabb latin idézetek helyett viszont
a szövegben magyar fordításukat hozom [] között azért, hogy a
latinul nem tudó olvasók ne legyenek kénytelenek olvasmányukat
félbeszakítva, a hosszabb magyar fordítást máshol keresni. Az eredeti
latin szövegeket könyvem végén a „Jegyzetek”-fejezet első részében
közlöm, a szövegmagyarázó jegyzetek előtt, azokétól különböző sor-
számozással. A () zárójelbe tett szavak vagy mondatrészek, a má-
solatokból hiányzó, de az érthetőség miatt szükséges pótlások.

A latin idézeteket a másolók igen sokszor pontatlanul írták, a
nyomtatásban megjelent példányokban, különösen a Rónai Horváth
Jenő-féle kiadásban ezenfelül még sok nyomdahiba is állapítható meg.
A különféle kéziratok e szövegrészének összehasonlítása sem tisztázta
sokszor a félreértést. Súlyosabb szövegrontásokat már Négyesy László
is megállapított és helyreigazított, ezeket a helyesbítéseket én is elfo-
gadtam. Lényegtelenebb értelmetlenségeket, írás- vagy sajtóhibákat
értelemszerűleg javítottam. De még így is találunk a latin szövegekben
olyan mondatokat vagy mondatrészeket, amelyeknek értelme nem egé-
szén világos. Ez érthető, hiszen Zrinyi valamelyik — munkájában
néha meg sem jelölt — latin klasszikus vagy későbbi író munkájából
sokszor csak egy csonka mondatrészt, vagy nekünk összefüggés nélküli-
nek tetsző szavakat ragadott ki, amiket azután bővebben magyarázott,
vagy akart magyarázni.

II.

GRÓF ZRINYI MIKLÓS

PRÓZAI MUNKÁI

DEDICATIO.

MAGYAR vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái [árnyai], az kik egyik világ szegeletirül az másikra (vezették) vitézséggel a magyarokat, és egyik tengertül a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békességes megtelepedést nekik, nem hadnak nekem alunnom, mikor kívánnám, sem henyélnem, ha akarnám is. Igen szeretője vagyok az ő dicsőségeknek, hogy én elmulassam az ő intéseket, kiket nem csak nappalbéli elmélkedésemben juttatok, de még éjszakabéli elmémben is előmben tüntetnek, mondván: ne aluggyál, ne keresd a gyönyörűséget. Látod-e romlott hazánkat, melyet mi annyi vérontással, verésekkel és untalan való fáradsággal nyertünk, oltalmaztunk, és sok száz esztendeig megtartottunk. Kövesd az mi nyomdokunkat, ne szánd fáradságodat, ne szánd véredet, ne szánd életedet. Ezekkel az ösztönökkel serkentgetnek engemet nyugodalmomban. De szerencsétlen én, hogy nem lehet az én mentésem oly nyilván ónálók, mint az ő rettenetes vitézségek és számlálhatatlan érdemek énnálam, mert bizonynyal okkal panaszkodhatnám nekik a szerencsére. Nem azért, hogy egyszer hazánkat magasán felvitte, most mind alább-alább szállítja: azért nincs mit panaszkodnunk, tudván, hogy ez a világi törvény, hogy a ki benne született, annak halála is következze, és ez az Istennek akaratja. Sokáig volt dicsőséggel a szerencsének felső kerekén a magyar fatum, ha most alább szállott,

nem szokatlan dolog történt rajta ebben az világban. Hanem azon panaszkodnám a szerencsére, hogy evvel a geniummal, evvel az hazám szolgálatjához való készséggel, végezetre evvel a jó igyekezettel, ebben a magyar romlásának seculumjában helyheztetett engemet, és nem azokban a dicséretes időkben, melyekben az Isten kegyelemmel volt a magyarokhoz, és nem fordította volt orcáját őtőlök, hanem rettenetessé tette volt azoknak, a kik most unalommal néznek reánk, és csúfsággal emlitenek bennünket. Talált volna talám akkor ez a lélek, ki bennem vagyon, maga inclinációjából, dicsőséges foglalatosságokat, és ez is az magyar koronának egy kis fényességet csinált volna, ha nem mással is, de serénységgel. De mire való leszen az most, hogy ne aludjam, hogy ne henyéljek? talám inkább ez az idő olyat kíván. Mire való hogy ne szánjam véretem, ne szánjam életemet? Miért kívánjam tehát halálomat? Kit váltok s kit szabadítok meg véle? Kevés az én életem ilyen nagy csorbát felépíteni, de még kevesebb halálom. Hát mit tegyek? Él az Istennek szent lelke, hogy mindenikére kész vagyok, csak uramnak, hazámnak szolgálatjára legyen. Maradjon ez ebben. Mit csináljak tehát, ha nem aluszom? Imé, ti vitézséggel tündöklő dicsős magyarok, a ti világ fogytaig jó hírrel megmaradandó cselekedeteketek mind által-olvastam, azokból mind tanultam, mind megbátorodtam; okot adtak azok énnékem, hogy rómaiak vitézségét is szemléljem, mind ezekre oztán magam emlékezetiért ezt a kis könyvecskét irtam. Imé az ti dicsőséges árnyékotoknak és tisztességgel temetett csontjaitoknak dedicálom!

A TÁBORI KIS TRACTA

(Bevezetés)

ZRINYI prózai munkái közül legelőször a Tábori Kis Tractával kell foglalkoznunk, mert ez volt időrendben legelső munkája. Természeténél, céljánál fogva lényegesen különbözik többi munkáitól, és jelentőségében sem éri el azok színvonalát.

III. Ferdinánd király Zrinyit 1646 január 26-án Linzben kelt páténsével tábornokká (Ober-Feld-Wachtmeister) nevezte ki. Ezzel a kinevezéssel Zrinyi a császári hadsereg tábornoki karába lépett. Az akkori hadseregszervezet a rendfokozatok elnevezésében és az azokkal járó kötelességek szabályozásában még igen következtelen volt. Hogy egy tábornokot a hadrakelt sereg keretén belül milyen hatáskörrel ruháztak fel, azt esetenként vagy az udvari haditanács, vagy a fővezér határozta meg. A rendfokozati elnevezések terén pedig általános volt a zűrzavar. Tévedésnek kell tekintenünk tehát Széchy Károlynak, valamint az ő nyomán dolgozó későbbi magyarázóknak azt a megállapítását, hogy Zrinyi kinevezése a német rendfokozati megjelölés szószerinti fordításának megfelelően annyit jelentett, hogy ő a hadsereg „főttábor”, vagy „főstrázsamestere” lett; vagyis legfőbb hatásköre abban merült volna ki, hogy a táborra (amely kifejezés alatt abban az időben általában sereget értettek) felügyeljen, szóval a fővezér környezetében nem annyira mint hadműveleteket vezető alvezér, hanem mint hadseregszervező, vagy a hadtápszolgálat irányítója működjék.

Ebből az alapból indulva azután Széchy részletesen magyarázza azt, hogy miképpen akarta Zrinyi a „tábormesteri” szolgálat részletkérdéseit megoldani. Ezért írta tehát a Tábori Kis Tractát és magyar nyelven ezért készített kivonatokat az V. Károly katonaságáról készült értekezésből, valamint Schwendi Lázár generális ugyanilyen tanulmányából.

Mint említettem, az Ober-Feld-Wachtmeister elnevezés, épúgy mint néhány évtizeddel később a General-Feld-Wachtmeisteri rendfokozat, az akkori hadseregben általában a legalacsonyabb tábornoki címnek felelt meg. Az természetes, hogy minden tábornoknak foglalkoznia kellett a hadsereg életének minden vonatkozásával, tehát a tábori rendtartással, a csapatok felügyeletével is, de Zrinyinek — mint hadvezéri multja mutatja — már ebben az időben sem volt ez a kizárólagos hatásköre.

Széchy állításait legjobban Zrinyi cáfolja meg a Tábori Kis Tracta I. fejezetének utolsó mondatával, amelyben azt mondja, hogy: „ . . . harc idején a főtábormester mindenkor a tábor őrzésére maradjon.” — Zrinyiről pedig jól tudjuk, hogy harcban nem a táborhelyet őrizte, hanem mindenkor a legelső vonalban küzdött, serege élén.

Zrinyi Miklós nagyon lelkiismeretes ember volt; előkelő katonai rangját nem tekintette tiszteletbeli címnek, hanem hivatását komolyan fogta fel és igyekezett megszerezni mindazt az elméleti tudást, amelyet a hadseregszervezéshez és vezetéshez szükségesnek tartott. Így tehát egészen természetes, hogy egyrészt maga okulására, de minden bizonnyal legfőképpen alantasainak tanítására magyar nyelven szövegezte meg azokat a szabályzatokat, amelyeket az akkori magyar katonaság még nem ismert. Vitéz Hadnagy című munkájának egyik fejezetében olvassuk ezt a bölcs mondást: „Bánom, hogy minékünk magyaroknak egy bolond példabeszédünk vagyon az ellen, hogy nem jó papirosból hadakozni. De mennyi igazsága legyen ennek a mondásnak, lássa meg az, aki okos.” Zrinyi a Tábori Kis Tractát és a két másik hadszervezési kivonatos fordítást a „papirosból való hadakozás” segédeszközének tekinthette akkor, amikor a magyarországi hadak összeállítására ötletszerű, haditagozódásuk laza volt, és a parancsnoki és vezetői hatáskörök még nem voltak kellően körvonalazva.

Széchy határozottan állítja azt, hogy a Zrinyi könyvtárában talált

„Az militiáról írt tractátusból” című kézirat, mely az előbb említett két magyar kivonatot tartalmazza, a Tábori Kis Tracta bevezető vagy tájékoztató dolgozatául szolgált. Rónai Horváth Jenő pedig könyvének e kérdéssel foglalkozó megjegyzéseiben azt mondja, hogy nem ismerjük azt a célt, amit Zrinyi a Tábori Kis Tractá-val elérni akart és hogy — bár első pillantásra úgy tűnik fel, mintha ez egy nagyszabású hadtudományi munka kezdete volna — Zrinyinek sosem juthatott eszébe az, hogy a háborúról tudós könyvet írjon.

Zrinyi Miklósnak ma a zágrábi egyetem tulajdonában lévő könyvtárában van az az előbb említett és fehér bőrbe kötött kézirat, melynek első része: „Ötödik Károly császár idejében a militiáról írt tractátusból való extractus, minden rendekre nézve” címet, — második része pedig: „Swendy Lázár miliciájáról írt tractatusnak Extractusa minden rendekre nézve” címet viseli. Széchy szerint a könyv Zrinyi kézírása, Majláth Béla viszont — aki e kéziratot még 1891-ben, Zrinyinek a Daun grófok vötteai várában őrzött könyvtárában felfedezte — határozottan azt állítja, hogy a kézírás azé az íródeáké, aki az „Adriai tengernek Syrénáját” másolta. Mindkét rész a XVI. és XVII. század fordulóján fennálló császári katonaság szolgálati viszonyait magyarázza. Az első rész inkább általános hadiszolgálattal foglalkozik, a második rész pedig részletesen a hadsereg tisztjeinek, altisztjeinek szolgálati kötelezettségeivel, — sőt a hadak fizetésével kapcsolatos ügyekre is kiterjeszkedik. Mivel Széchy e két magyar nyelvre fordított munkát nem önálló munkáknak, hanem csak a Tábori Kis Tracta előkészítő jegyzeteinek tartotta, ezeket nem sorolta Zrinyinek azon munkái közé, amelyek irodalmi értékűek. Széchy megelőzőleg Rónai Horváth Jenő sem foglalkozott ezekkel a kéziratokkal, nyilván azért, mert azokat könyvének megjelenésekor, 1891-ben még részletesen nem ismerhette. Széchy azonban a zágrábi könyvtárból kimásoltatta és Zrinyi-Életrajzának II-ik kötetében a Függelékben napvilágra hozta.

Ha a Tábori Kis Tractát összehasonlítjuk ezzel a két, szolgálati utasítás jellegű magyar kivonattal, akkor a következő eredményre jutunk. Rónai Horváth Jenő tévedett, amikor azt állítja, hogy Zrinyi a Tábori Kis Tracta írásának idejében nem foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a katonai szolgálatról tudós könyvet írjon. A két kivonat a hadsereg belső életének, a tiszti és altisztikar kötelességeinek szabá-

lyozásával foglalkozik, sőt még különféle hadiarticulusokat, a különböző rendfokozatoknak megfelelő eskümintákat is közöl. Mind a két munka más munkából készült kivonat, de Zrinyi átalakító és mindent a magyar hadsereg célja szerint megítélő képességének bizonyítéka az, hogy ezeknek az idegen eredetű szabályzatoknak szelleme és szövegezése a magyar kivonatban határozottan magyarossá vált és félreismerhetetlenül hasonlít Zrinyi írásmódjához. Hogy azokat e helyen mégsem közöljük, annak oka, hogy nem Zrinyi önálló, eredeti szellemi termékei, bár nyelvtörténeti szempontból kétségkívül nagyon értékesek.

A Tábori Kis Tractát azonban semmiképen sem tarthatjuk csupán e két munka eredményeiből leszűrt következtetések összegezésének, mert nem ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik, hanem a hadsereg tagozódásával, létszámaival, a fegyvernemek összeállításával, a táborba szálló csapatok elhelyezésével, a táborhelyek méreteivel, stb. A munka befejezetlen, utolsó megmaradt mondatából az következik, hogy a következő rész a tábori erődítés különféle alakjaival és rendszerével foglalkozott volna.

Röviden összefoglalva a mondottakat, tehát a három munka (a Tábori Kis Tracta és a két kivonat) nem egymásból keletkezett, hanem három, — egymást kiegészítő külön szolgálati utasítás, ami megfelel a későbbi császári-királyi hadsereg Dienstreglement-jának, azaz szolgálati szabályzatának.

Ebből — Rónai Horváthtal ellentétben — mégis jogosan következtetjük azt, hogy Zrinyi valóban egy nagyobbszabású, hadiszolgálati utasítást akart összeállítani. Ennek ezt a három fejezetét elkészítette, s ha munkáját félbe nem hagyja, — bizonyára kikerült volna tolla alól, mint következő fejezet, a tábori erődítési szabályzat, azután a fegyvernemek gyakorlati szabályzata is. Későbbi munkáiban találkozunk ilyen természetű utalásokkal, tehát foglalkozott ezekkel a kérdésekkel.

Zrinyi könyvtárában igen sok, főleg olasz eredetű hadtörténeti munka állott rendelkezésére. Ezeket ő gondosan áttanulmányozta és munkáiban a neki alkalmas részeket fel is használta. A Tábori Kis Tractában és a két hadseregszervezési kivonatban határozottan felismerhetjük Basta Györgynek, a magyar történetben ugyan nem kedves emlékü, de egyébként akkor nagy hírben álló császári tábornoknak, hatását. Milanóban 1625-ben: „Il Maestro di Campo Generale” című

hadtudományi munkája már abban az időben nagy hírnévnek örvendett; megállapíthatjuk azt, hogy Zrinyi művében nemcsak a főszállás-mesteri, hanem a tábormesteri hatáskör megszövegezésénél és más helyen is elfogadta Basta nézeteit. Épügy felhasználta Machiavelli: „Arte della Guerra”-jának néhány gondolatát.

A Tábori Kis Tractánál Zrinyi nem egy újonnan felállítandó magyar hadsereg dolgaival foglalkozott, hanem egy, — már késznek, illetve felállítottnak tekintett — hadsereg keretén belül, annak szervezési kérdéseivel. A táborhelyek belső csoportosításánál, latin klasszikus műveltségére támaszkodva, igen sokszor Polybiust és a római mintákat veszi alapul. A gyalogság tagozódásánál Gusztáv Adolf hadirendtartására hivatkozik. A tábori rend ismertetésének egy részét pedig Fraytag Ádám Frigyes hírneves németalföldi hadmérnöknek 1630-ban „Architectura Militaris nova et aucta” címen megjelent munkájából vette.

Zrinyi e művében az akkori kor felfogásához képest sok új gondolatot találunk. Abban az időben, amikor még a lovasság volt a csatadöntő fegyvernem, — ő már felismerte a gyalogság jelentőségét és annak számát erősen szaporítani kívánja. Szükségesnek tartja a nagyobb seregtestek, hadseregek felosztását két vagy több önálló hadtestre — amelyeknek azonban egy fővezér akarata szerint, összhangban kell működni. A zsold szabályozása, az ellátás, öltözködés egyöntetűségét kívánó gyakorlati utasításai, a nehezen mozgatható ezredek létszámának csökkentése, a tüzgépek (ágyúk, mocsarak) szaporítása, egyenruha rendszerezése, stb. mind olyan követelmények, amelyek akkor még szokatlanok voltak, de a későbbi hadseregszervezési utasításokban már egészen maguktól értetődőkké váltak. Találunk a Tábori Kis Tractában sok olyan hadászati alapelvet is (mint pl. a széjjelbontva menetelés és a csata előtt való egyesülés későbbi, napoleoni gondolatát), amelyek a XVII. századtól kezdve a mai napig is általános érvényűek.

A Tábori Kis Tracta keletkezésének idejéről Rónai Horváth határozottan nem nyilatkozik, de a művel foglalkozó jegyzeteiből az tűnik ki, hogy véleménye szerint a munka az Áfium után, tehát 1661 után készült. Széchy szerint viszont Zrinyi már az 1646. évi kinevezése után — kötelességtudásától indítatva — írta ezt a katonai szabályzatot. Én is ezt tartom valószínűnek. A Tábori Kis Tractában még nem találunk hadtörténeti példákat, pedig ezek Zrinyi minden későbbi munkájában,

különösen pedig az Áfiumban, sűrűn előfordulnak. Azok a korabeli források, amelyekre hivatkozunk, mind 1646 előtti eseményekkel vagy könyvekkel foglalkoznak. (Gusztáv Adolf, Fraytag.) Ezeknél későbbi keletű utalásokkal nem találkozunk. De a legdöntőbb érv az, hogy a Tábori Kis Tracta sem önálló magyar-hadseregről, sem egy nemzeti sereg táboráról nem beszél, pedig az Áfium vezérfonala éppen az önálló nemzeti hadsereg felállítását sürgető gondolat. A Tábori Kis Tracta seregszervezési gondolatai általános (mondjuk közép- és nyugateurópai) jellegűek. Zrinyi ebben a munkájában még nem a törököt tartja ellenségnek, hanem csak általánosságban beszél ellenségről. Ismerjük Zrinyi lelkületét azokban az években, amikor az Áfium megszületett, ezért lehetetlennek kell tartanunk azt, hogy bármilyen, később született munkájában, a magyar hadsereg létét és érdekeit legközvetlenebbül érintő kérdésekkel — a török háború tapasztalataival — ne foglalkozott volna. A Tábori Kis Tracta tehát minden valószínűség szerint 1646 és 1651 között született. Félbenmaradásának talán az az oka, hogy ezekben az években írta Zrinyi nagy eposzát is, amely az írni amúgysem nagyon szerető hadvezért egy időre a reális hadtudományi irodalom hűvösebb vidékeiről a költészet virágosabb mezejére vezette. A következő években pedig már nem foglalkozott aprólékos szervezési kérdések fejtegetéseivel. Idejének nagy részét a háború foglalta le, prózáirói tevékenységét pedig a szélesebb síkokon mozgó politika, hadművészet, nemzetnevelés szolgálatába állította.

A Tábori Kis Tractának csupán három kézíratos másolatát ismerjük. Voltaképen csak egyet, mert a kettő kétségtelenül ennek későbbi másolata. Az első másolat a Széchenyi-könyvtár Quart Hung. 412. számú Bónis-példányában van, másolatai pedig a Quart Hung. 1048 és 1160 jelzésű gyűjteményekben.

A Tábori Kis Tracta egész terjedelmében nyomtatásban eddig kétszer jelent meg. Még pedig a Toldy-Kazinczy-féle 1853-as Zrinyi-kiadásban és Rónai Horváth Jenő 1891-ben kiadott munkájában. Kisebb szemelvényeket olvashatunk e könyv bevezetésében említett tanítási segédkönyvekben. A Bónis-példány szövegét a másik két egykori kézíratos másolat szövegének egybevetésével helyesbítettem s csupán a könnyebb megértés céljából egészítettem ki azt, a tartalomnak megfelelő alcímek beiktatásával.

Zrinyi összes munkái közül a későbbi irodalom a Tábori Kis Tractával foglalkozott a legkevesebbet. Mint száraz hadseregszervezési munka, a nagyközönséget kevésbé érdekelte. Széchy Károly Zrinyi-Eletrajzának I. kötetében a 212-től 244-ik oldalakon foglalkozik vele igen alaposan. Rónai Horváth Jenő az Akadémia kiadásában megjelent: „Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái” című könyvének bevezetésében röviden, a Tábori Kis Tracta teljes szövegének közlése után pedig az ahhoz fűzött megjegyzésekben részletesen méltányolja ezt a munkát. Igen találó rövid méltatást olvashatunk még Nógrádi László: „Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái” című kiadványában. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához 3. füzet. Pozsony, Stampfel kiadása, 1903.)

„Az Militiáról irt Tractatus” jelzésű kéziratban található két kivonat részletes magyarázatával és szövegkiadásával eddig csak Széchy foglalkozott, munkájának idézett helyein. E kéziratot Majláth Béla fedezte fel a gróf Daun-család vötteai könyvtárában és röviden ismertette annak tartalmát, a fejezetek címeinek felsorolásával és Zrinyi könyvtárának történetével a Századok 1891. évfolyamában: „Zrinyi Miklós a költő ereklýei Vötteauban” című értekezésében (261 és köv. lapok).

TÁBORI KIS TRACTA.

A HADSEREGRŐL.

I. A hadsereg összeállításáról.

SOK nemzeteknél különb-különbféle szokások-, üdők- s alkalmatosságokra nézve különbözött az egész tábornak¹ száma. Mert hogy itt amaz mindenkor csak nagy, oktalan,² számos erővel hadat viselni szokott nemzetekről ne szóljunk, a rómaiak is, kik egyébiránt a hadi tudományban s rendtartásban könnyen minden nemzeteket meghaladtak, nem mindenkor egyiránt voltak. De mégis rendszerint egy tábor, ki *justus exercitus* [rendes hadsereg] neve alatt szokott lenni, volt, amint a Polybius írja, tizenhatezer római s húsz latinus vitézek. Lovas penig a rómaiak hadában a gyaloghoz képest igen kevés volt; s mint más is, a németek, francuzok, spanyorok, s több ahoz jobban értő nemzetek, a had erejét a gyalogban teszik. Rendszerént két, három, négy annyi a gyalog mint a lovas, mely szokás messze jobb a másiknál, mert nem olyan költséges, s több hasznot teszen mind harcokon s mind ostromokon; sőt hegyes, völgyes s árkos, vizes helyen szükségesebb is a gyalog, mint a lovas. De ennek jóságáról szólni sokat nem szükséges; maga az alkalmatosság azt mutatná.

2. Mi azért egy egész táborban elégnek ítélünk 24 ezer vitézt, mi a tisztviselőkkel 25 ezerre felmegyen s még tovább. Ezt penig úgy osztjuk, hogy 18 ezer gyalog legyen, 6 ezer penig lovas; így gyalog három annyi leszen, mint a lovas, mely szintén alkalmatos módnak

tapasztaltatik majd mindenektől, ha hegyes, völgyes, vizes, árkos helyen viseli ember a hadat; szoros helyeken elég 24 ezer, kinek 6 ezer lovas, 18 ezer gyalog; megtartván mindenkor az tekintetet 3 : 1; tágas helyen pedig 36 ezer, kinek 24 ezer gyalog, 12 ezer lovas; ott tartván mindenkor ez tekintetet 2:1; úgy hogy amott a gyalog három annyi legyen mint a lovas, itt pedig két annyi.

3. Mivel minden dolgoknak lelke a rend, a hadban is, kiben egész haza java, sok ezer lélek megmaradása áll, ez legszükségesebb. Ezt a rendet teszik pedig jó hadi tisztek s törvények. Itt szóljunk a tisztokról.

4. Mindenek előtt szükséges egy jó fő, a főgenerál (a kit igazán magyarul hadnagynak³ kell híni, mert ez a szó jó emez szóktul: had és nagy, mely annyit teszen, mint a hadnak a nagyja vagy elei; a kit pedig most hadnagynak mondanak, az igazán százados, kit mi ezentúl annak is hívunk). Ez fő hadnagynak, szükség, minden fő és apró⁴ tisztteken s vitézeken élet-halál hatalma legyen. Második ezután ennek vicéje,⁵ kinek a fő másuttlétében [ugyan] azon hatalma van, de jelenlétében szintén úgy függ tőle, mint a leghitvánabb muskatéros. 3. Ezután jó az egész lovasság főgenerálja. 4. Ezután az egész gyalogság generálja. De ez kettő nem oly szükség, hogy a had nála nélkül el ne lehessen; meglehet mindazonáltal tisztességnak okáért a titulusa. A lovasok között az legelső ezredes legyen, hasonlóképpen a gyalogok közt is, de nem úgy, hogy vagy az egész lovas- vagy gyalogság tőle függjön, mert itt egy fő, sok fark kell; nem pedig sok fő.

5. Igen szükséges a lövészerszám-generál⁶ ezekhez; ez alatt a pattantyusok; minden fegyverekhez tartozó készülétek annak gondja legyen.

6. Főtábor- vagy főstrázsamester; ez hadibíró is lehet. Ennek alatta legyenek a fundálók,⁷ művesek, ásó, kapa, egyéb ahoz tartozó eszköz, hordó, szerszámok és szekerek, minden szállásosztók, kikkel előtte elmenjen, a tábort lerajzolja s kiossza, éczaka a strásákat eljárja, az aprólék, nem főbe járó pereket igazítsa.

7. Élés-, pénz-, köntös-generál,⁸ kinek ezekhez tartozó szekerekre, élésre, fizetésre, had köntösére gondja legyen. Ez három generálok semmi egyéb tisztet ennél nem viselhetnek. Harc idején a lövészerszám generálja álgúy mellett, a főtábormester mindenkor a tábor őrzésére maradjon.

II. Az lovasokról.

1. Következik, hogy a vitézeket seregre osszuk. Lássuk hát először is a lovasokat, mely így legyen: 1. Egy-egy ezeredes alatt tíz zászló⁹ legyen ugyan, de egy zászló alatt nem egy száz, hanem száz-húsz vitéz legyen; így egy ezeredes vagy főkapitányság alja legyen 1200 vitéz. 2. Ennek legyen a vicéje, ki öt zászlónak vagy 600 legénynek parancsoljon. 3. Legyen egy ezerben két fő, két vice-szállásosztó, ki egyszersmind strásamester. 4. Predikátor egy ezerben legyen 5, borbély egy ezerben legyen 4, sipos egy ezerben legyen 5.

2. Levén egy kapitányság alatt tíz zászló, 1200 legény; egy zászló alá esik 120 legény. Ennek tisztjei: egy főszázados, egy viceszázados, egy zászlótartó, két rendelő, egy trombitás, egy dobos, 12 tizedes, egyik [alatt] 9 legény legyen.

3. És így e szerint leszen a lovasokban tiszt: ezeredes 5. Ennek egyike a főgenerál, másika a vice, harmadika a lovasok generálisa; 5 fő-százados vagy vice; 10 fő és 10 vice-szállásosztó, borbély 20, sipos 25, praedikátor 25, fő-százados 50, vice is 50, zászlótartó 50, rendelő 100, trombitás 50, dobos 50; tizedes 600, közlovas 5400, mely együtt teszen 6000. Summa, vice-ezeredeseken alól 6400. Pénz-, fegyvertartó 50, szállásosztó 50, élés-, beteghez-látó 50.

III. Az gyalogságról.

1. Itt is hasonlóképpen egy ezer áll 10 zászlóból s 12 száz legényből, úgy hogy itt is egy ezeredes alá esik 1200 legény. 2. Ennek vicéi alá 600 legény. 3. Legyen itt is a seregben két fő, két vice-szállásosztó. 4. Praedikátor itt is úgy mint amott 5. Borbély is 4.

2. Itt is egy zászló alá esik 120 legény, kinek 40 kópjas, 80 muskatélyos. Ennek tisztjei: egy fő-százados, egy vice, egy zászlótartó, két rendelő, egy dobos, 12 tizedes, egyik-egyik alatt 9 legény.

3. Így e szerint leszen a 18.000 gyalogban: ezeredes 15, kinek egyike a gyalogok generálja titulusát is viselje.

Fő-százados vagy vice-ezeredes 15, fő-szállásosztó és strásamester 30, vice is 30, praedikátor 15, borbély 60, főszázados 150, vice 150, zászlótartó 150, rendelő 300, dobos 150, tizedes 1800, közlegény 16,200,

mely kettő térszen 18.000. Summa: vice-ezeredeseken kívül 19,035. Pénz- és fegyvertartó 150, szállásosztó 150, élés- és betegekhez látó 150. Tisztekhez szükségesnek látszik minden zászló alá egy pénz- és egy fegyvertartó. Ez lehet szállásosztó is, ismég egy élés- és betegekhez látó is; ha pedig szállásosztani tetszik mást venni, még jobb. Ez vétetett Gustavus Adolphus hadi rendtartásából.

IV. Egyéb táborba szükséges emberekről.

1. És szükség a vitézeken kívül másoknak is a táborban lenni, ugymint: fundálók, pattantyusok, mivesek stb. 1. Fundáló, deákul fortificator, legyen 50; ezeknek egy kapitányok. 2. Pattantyus 150; ezeknek is egy kapitányok. 3. Művesek, kiket francuzok pioniers hínak, mely név alatt értettek kovács, lakatos, ács, ásó, bányász. Itt a többi legények 500. Legyen mindeniknek céhmestere. Summa együtt: személy 702.

V. Cselédről.¹⁰

1. Főszázadoson kívül való tiszteknek cselédből semmi rendet nem szabunk, hanem ott kezdvén, azon alól minden főlovas-százados tart-hat három szolgát, pattantyus, fundáló egyet, minden lovas, gyalog fő-szállásosztó kettőt, minden vice lovaszászlótartó, rendelő kettőt, minden fő-gyalogszázados kettőt, minden vice-gyalogszázados, zászlótartó, vice-szállásosztó, s minden lovas tizedes egyet, minden predikátor, minden borbély egyet; ezen alól senki se tartson, sőt ezek is a szabott renden feljül ne tarthassanak.

Leszen így szolgál, kinek is oztán étele jár, 1976.

VI. Fizetésről.

Mivel hadat pénz nélkül semmiképpen nem viselhetni, szükséges a fizetésről szólunk; ahol embernek arra kell nézni: a szegény vitéznek a paraszt embert kell rontani, ha nincs mit enni s mivel ruházódni; melyre nézve jobb a vitéznek kevés pénzt adni, de a mellett mindennap kenyeret s minden esztendőn köntöst. Mert ha annál több pénze van is, csak megissza, s azonban vagy mezitelen koplal, vagy dül-foszt. Nem

is telik pengig ez így többbe, még annyiban sem. Mert példának okáért, adj egy gyalognak esztendeig 48 flor.¹¹ ki higgye, hogy avval ruhára, ételére megéri? de a mi tudtunk szerint adj csak 30 fr.; csináltass magad 12 forinttal köntöst, úgymint 3 forinton egy foszlánt¹² vagy hitvány dolmányt, 3 forinton egy ködmönt, 2 forint egy nadrág s egy süveg, 3 forint 3 bokor¹³ cipő vagy csizma. Ama 6 forinttal vehetne könnyen öt köből buzát, még hatot is, ha drágaság nincsen, de öt köből buzával megéri egy ember s kevesebbel is esztendeig. Neki amott 30 forintja van 12 poltura héján, kit a borbélynak ád, avval esztendeig husra, borra, serre megéri; a szép tiszta vízre pengig semmit sem költ; porra, golyóbisra is neki gondja ne legyen.

Mennyivel legyen ez egyéb módoknál jobb, minthogy a mindennapi próba mutatja, nem szükség sokáig a napfént mutogatni, hanem lássunk a dologhoz.

Mivel a fő-generálisnak sok költsége van, szükség minden

holnapra	fr. 1000
Vice-generálisnak holnapra	750
Lovas, gyalog, lövészszám-generálok, tábornester, élés- mester, mindeniknek	300
Minden ezeredes	200
Vice-ezeredes	100
Minden főszázados	25
Minden fő-szállásosztó, pattantyusok, fundálók kapitánya, minden predikátor	25
Minden vice-százados, szállásosztó, minden zászlótartó, min- den lovas, gyalog	15
Minden lovas rendelő	12
Minden lovas tizedes	8
Köz lovas, sipos, trombitás, dobos, fundáló	4
Gyalog rendelő	10
Gyalog tizedes	3
Pattantyus	3
Köz gyalog	2½
Gyalog dobos	2½
Műves	2½

Megyen egy óra forint 100.855, esztendőre 1,210.260. Ide az borbélt nem kell tudni, mert annak a vitézek adnak minden holnapra egy polturát, ki szintén elég, mert egyiknek-egyiknek óra 300 poltura jár, ki szintén elég. Ez pedig szintén tisztességes fizetés, mert közlovas s azon renden való veszen esztendőnkint 48 forintot, köntösre pedig s abrakra, kenyérre, nem költ; hasonlókép közgyalog esztendeig 30 forintot; ez is kenyérre, köntösre, porra, golyóbisra nem költ. A tisztek is, úgy tetszik, megéri vele, kinek-kinek is vice-ezeredesen alól mind jár kenyerek és abrakjok, s mind feljebb V. részben megírt számú szolgáljoknak, az mint ezt ide alább bővebben megírjuk.

Vagyon a 300 szekér mellett 900 ember; ennek is mindenikének borra $2\frac{1}{2}$ for. teszen, esztendeig for. 27,000; köntös is ennek 12 for. teszen 10,800.

VII. Köntösrül.

Tizedesen kívül¹⁴ való tisztek talán magok inkább szeretik magoknak csináltatni; de ezeknek s ezen alól valóknak meg nem kell engedni, hogy magok csináltassanak; hanem lovas tizedesnek kell tudni köntösre for. 24, közlovas, sipos, trombitás, dobos, fundálóknak fl. 16, gyalog tizedeseknek, pattantyusoknak fl. 14, közgyalognak, dobosnak, művesnek fl. 12. Evvel pedig mindeniknek csináltathatni jó illendő köntöst, ki eltart esztendeig, a mint feljebb említettük. Megyen ez köntösre esztendeig forint 333,020. Jobb mindazáltal embernek a köntös dolgát így igazgatni, hogy közlovasnak s ezen alól valóknak, sőt bár a lovas tizedeseknek is, ha tetszik, másfél esztendőre adjon ember egy ruhára rendelt pénzt és ezt tegye egybe; ennek felivel jót csinálhatni s tisztességest, mivel másfél esztendeig könnyen megéri. Mert így a lovas tizedes köntösére megyen 36 forint, közlovasra 24, gyalog tizedesre 21, közgyalogra 18. Ebből így alkalmasabban igen jó, mind téli, nyári ruha telik. Soha pedig a vitézeknek meg nem kell engedni, hogy más köntöst viseljen, ha ugyan elég volna is, mert nem jó. Lovas ruhája legyen foszlány vagy dolmány, ködmön vagy mente, süveg, nadrág, csizma; gyalog hasonlóképpen, de a csizma helyén cipellős vagy deli csizma¹⁵ kell; ha tetszik, száraz időben bocskort is viselhet, de vízben meg nem kell engedni.

VIII. Fegyverről.

Közönséges fegyver vagy lövészerszám legyen 20 aprószerű álgú, ki 8, ki 6 lovú; ismét 2 lovú seregrendelő¹⁶ 80.

Lovas tizedesnek sisak, előlhátul melyvas, koszperd¹⁷ vagy pallos, kívül mind szúrhasson-vághasson, pár pisztoly, karabin; kópja a lovas kezében semmirekellő. Közlovasnak [ugyan] ezen fegyvere, de csak elől melyvas. Gyalognak egy része kópjas, kettő muskatélyos legyen. Gyalog tizedes fegyvere sisak, elől hátul melyvas, koszperd, kópja avagy muskatély.¹⁸ Közgyalog hasonlóképpen, az csak elől melyvasas; karvas mindennek kell.

IX. Élésről.

1. Az élésről akarván szólni, először szóljunk az emberek, azután lovak s marhák éléséről. Feljebb említettük volt, hogy a kenyérnek s abraknak a közönségesből, közönséges gondviselés¹⁹ által kell kitelni. Ez ilyen okokra szükséges: 1. Ha magad földén jársz zsákmánlani, szintén elég romlás csak a széna-, szalma-, fapusztítás a szegény emberen. Hogy kenyerét is elvegyék, istentelenség, sőt még amazokat is. 2. Ha ellenséged földén jársz, ott is a zsákmány igen bolond alkalmatlanság, mert azon zászló alatt egyik turkál benne, a másik koplal; több vitézt is kongatnak agyon a zsákmányon, hogynemmint egy aprólék harcon;²⁰ de erről oda alább többet szóljunk. 3. Magad földén sokszor kellene ugyan a hússal, kenyérrrel, borral kereskedőknek járni, kiktől pénzen ember vehetne, de csak erre nem kell támaszkodnunk; mert egy riadás: az a kufárság mind visszafut az ország felé, a tábort étlen hagyja. Mennyi szép hadak, szerencsés előmenetek romlottak félbe az élésre való gondviseletlenség miatt, nem szükség mondani; ugyanis minden egyéb alkalmatlanságot elsenyved az ember, de ha a hasa korog, bizony, minden ízetlen. Azért ilyen okokra nézve mi csak lehatározzuk, hogy az élésnek, a rómaiak módja szerint (kik mind lovasoknak, lónak, gyalognak ételt adtak), a közönségesből kell kitelni. Lássuk azért a táborra mennyi kell.

2. Rendszerint egy véka lisztből süthetni 60 cipót, kinek hármával egy ember megéri (szítálással itt nem sokat kell gondolni, mert nem sok helt szokás az, hogy a közkenyeret megszítálják, minthogy egészségesebb is a nélkül). Így hát egy emberre kell 20 nap egy véka, esz-

tendeig véka 18¼. De tegyünk 19 vékát. Ide fel megírt személyek, kiknek innét kell adni, vice-ezeredeseken alól vagynak (mert azokat a felsőbb tiszteket, kiknek magoknak társzekerek van, ide nem tudjuk) mind kivüle — 27,828 személy. Erre, tudván személyre 19 vékát, megy esztendeig 132,182 köből; de mivel még a közönséges szekerek mellett való emberek 900 vannak, megyen rá 136,458 köből esztendeig. Megyen ki mindennap csaknem 374 köből.

Szükség volna, hogy rendszerint az lovas élését látnók, de mivel még a lovak számát nem tudjuk, szükségesképpen ez következő résznek néhány részeket elől kell bocsátanunk.

X. Lovakról.

1. Fő-századoson feljúl valóknak itt is semmi rendet nem szabunk, hanem fő-lovasszázados tarthat, a fundálók, pattantyusok kapitánya is, hat-hat lovat. 2. Fő-szállásosztó, vice-lovasszázados, lovas zászlótartó, lovas rendelő, mindenik tarthat ötöt. 3. Gyalog fő-százados, vice-szállásosztó, barbély, lovas tizedes, mindenik hármat. 4. Közlovas, muzsikás, fundáló, mindenik egyet-egyet. Ezenkívül senkinek nem szabad tartani csak egyet is. 5. A predikátorok az ezeredes szekerein járjanak. — Teszen ez eddig 10,892 lovat.

6. Vagyon ezenkívül 300 élés- és fegyverszekér, minden előtt hat-hat ló, teszen 1800.

7. Lövő-szerszámok eleiben való ló lészen 358; gyalog 150 kolyeszája²¹ előtt ló 600; teszen mind együtt 13,600 lovat, kinek mind abrakjának kell járni. Nyárban, avagy hat holnapig, tíz lóra kell napjában egy véka, más hat holnapig, tíz lóra napjában két véka, mégyen esztendeig 182,073 köből zab, mivel az legolcsóbb, legbátorságosabb és legkönnyebb abrak is.

Mikor tíz lóra napjában egy véka, akkor megyen ki napjában mind a lovakra 332 köből; mikor pedig két véka, 664 köből.

XI. Szekerekről.

1. Szekerek dolgában is fő-századoson feljúl valóknak semmi rendet nem szabunk, hanem minden fő-lovasszázados, vicéjével, zászlótartójával, rendelőivel együtt tarthat, ha úgy tetszik, egy kolyeszát,

de úgy, hogy sem a lovak, sem a szolgák számot ne szaporítsanak, amint feljebb lehatároztuk. Négy lovu kolyesza szintén jó, ha pengig nem kell, annál jobb.

2. Minden gyalog zászlóra legyen egy kolyesza, négy lovu, rá gondot viselők legyenek a fő-, vice-századosok és zászlótartó szolgálai, rajta hordozván az urok és a rendelők portékájakat, sőt a vitézek nyáját is,²² amennyi jól ráfér szerbe-szerbe.²³ Ugy hogy, ha ma 40 vitéz egyet-mását rakják fel, holnap más 40-ét.

3. Vagyon közönséges szekér 300. Ennek 124-e ember költségét, 81 pengig élést hordozzon. E szekerekre egyszer öt napi élés fér, tudván egy szekérre 15 köből lisztet, másra pengig 20 köből zabot. A lovakra is, mikor 10 ló napjában egy vékát eszik zabot. Evvel úgy kell élni: mihelt az élésszekerek érkeznek, mindjárt az öt napit ki kell osztani, s azok visszamenvén, ismét öt nap alatt más rendbelit hozzanak, et sic consequenter [és így tovább]. Jó leszen a gyalognak kenyerét az feljebb említett kolyeszákra rakni. Ez szekerek mellett három-három ember lévén, száza legalább sütő legyen.

4. Van még 95 szekér, kin por, golyóbis, kanót, ásó, kapa, kerék, puska, kópja, betegek.

XII. Élészerezés, hordozás módjáról.

1. Megláttuk oda fel, mennyi gabona s búza kívántatik eszteni-deig táborbeli emberek s lovak tartására; lássuk először annak szerzésének módját:

2. Ez kétképpen s két alkalmatossággal leszen, a hadviselésnek mivoltához képest: 1. Ha magad földében viseled a hadat, vagy oly helyt, az hol gabonát nem kaphatni az embereknek, benn, maga országban kell venni a városokban, mivel olcsóbban lehet. Innet egy köbölre egy forintot ad summum [átlagosan] rá tudunk, az így menne 136,458 forintra. Avagy más uton így: hadakozásnak idején vegye be az ember mindenféle rend gabonájának a tizedét; ha elég, jó, ha pengig nem, pénzzel hozzá. A megörlésben pengig, mivel a közönséges,²⁴ semmi vámmal nem kell ezt forgatni. 2. Ha az ellenség földén vagy, de gabona nincs, ugyancsak közel kell kitelni; ha vagyon a tartományban s úgy megvetted a lábadat, hogy az ellenség nem könnyen túr ki, az ott való paraszt embert is meg akarod kémélleni, csak minden ötödik

vékát kell elvenni, s örömet is oda adja a paraszt ember, hogynem mind elvegyék. Ha pedig a föld népe elfutott, ebben mód nincs, hanem magoknak kell az embereknek szerezni; sőt ha honn is, de amúgy szép szerint nem akar adni, vagy ha oly állapotban vagy, hogy az ellenség hamar kinyom onnét, el kell az embernek az gabonát takarítani előtte, de el nem kell égetni, hanemha végső szükségben, ha ellenséged egyéb-iránt meg nem győzhetnéd vagy magadat nem óhatnád, hanemha olyan pusztítással. Az ellenség földében azért így szerezz élel: ha a gabona aratva van, kimenvén, csépelni, nyomtatni kell, megkiáltván a hadban, hogy minden köbölért 6 vagy 7 polturát ad ember. Mert abból két jó jön ki; egyik, a vitézek egy kevés pénzt is kapnak, a munkával sietnek, oltalmazzák is, hogy el ne vesztegetődjék benne. És így az ellenség gabonáját vedd meg igen olcsón a magad vitézidtől, s add az élelmester kezében, s erősségekben kell rakni. Ha aratatlan, nyolc polturát is megadhatni egy köbölért; de mindazonáltal pénz nélkül is tartoznak élel szerzeni a vitézek.

3. A kész élel embernek hordozni kell, mely vagy vizen vagy szárazon lészen. Ha folyóvíz mellett jár a tábor, hajókon meglehet, kikben süthetni is, ha pedig nem, szekereken kell hordozni. Abban pedig mód nincsen, hogy egy vagy két hólnapi élel egyszersmind a táborban hordozzon ember. Mert ugyanis, az mint a felső részben írtuk, arra a 205 szekérre csak öt napi élés fér, azért azoknak a szekereknek szüntelen kell csak jönni-menni a végső, kezednél lévő városig, kiben jó idején kell a gabonát hordani, amennyit ember szükségesnek gondol; s ott sütvén, szüntelen kell a táborban hordani a kenyeret. Ha a hely igen messze esik, közép helyen egy alkalmas helyt erősséget kell felvetni, abban sütőházakat csinálni, és a szekerek részére illendő hadat hadni. Ha pedig a tábor egy helyt sokat mulat, ezen dolog a táborban is meglehet. Mindezeket az idő és az alkalmatosság jobban megmutatja, kihez igazgassa magát az élésgenerál, tudván az főgenerál szándékát.

4. Az abrakhordozás is csak ezen formán légyen, s mihelt jött az élés, mind kenyeret, abrakot öt napra valót ki kell osztani a vitézeknek, hadd vigyék magok, mert nem nehéz teher az étek, az mint Aesopus tudta. A római vitézek nyolcad napit is tartoztak a hátokon hordozni, még pedig azonkívül egyetmásokat, s gyakrabban sáncban való karókat is.

5. Ha a zabot pénzen veszi az ember (ugyanis egyéb abrak, ha lehet, nem kell, amint feljebb megmondtuk), négy köblöt megvehet egy forinton; az 182,093 köből, ki esztendeig elég, telnek 45,518 forintban s 50 pénzben; de ha ennél többen telik is, ennek, ha jól akarja a dolgot, csak meg kell lenni.

Mondhatná valaki: drágaságban ez igen sokra menne; tudom én azt, de akkor is enni kell, ha penig drágaságkor vonzza ki a katona a kenyeret a szegény ember házából, még nehezebb mintsem olcsóságkor. Egy szóval, akár olcsóság- akár drágaságban, kevesebbe telik ez így a hazának, mint amúgy; mert, noha amúgy kevesebbé láttatik a respublicának²⁵ pénze fogyni mint így, de felette igen fogy a haza pénze, mikor a szegény ember nyomorog és szenyerül,²⁶ az Istentől átkot kívánt. Mindenkor jobb, hogy az vitéz számára más vásároljon, mintsem ő az szegény emberrel baltával áruljon [alkudjon] meg.

7. Arra is igen jó ez, és következik ily formán való csináltatása, hogy: tudván ember mennyi kell, elküld a vásárokra, s ott kiben-kiben proportionaliter [arányosan] vásárolván, amely pénzt ad abban, aztán ismét más igaz utakon mind műves s mind szántóvető embereknek kezében megyen, s ismét adózhat. Ebben penig arra kell vigyázni: amit a respublica vétet a táborral, tovább való városokban falukban vétesse, hadd menjen oda a pénz; mert a közelébb való városok a táborra járhatván, ott étel-ital nemével s egyébbel is kereskedhetnek; amit így hópénzére kiadott ember, titkos más utakon ismét kezében megyen. Így ezek is ismét adózhatván, a pénz majd mind ismét megtér a respublica társaságában, ahonnét ismét kimegyen jövőendőben. Ez a circulatio [pénzforgalom] penig oly szükséges s oly hasznos mindenben a hazában, hogy annak nagy hasznát könnyebb álmélkodva csudálni, mintsem leírni. De elég erről, lássunk a többihez.

Feltévén ezeket, s hogy a gabonát is mind pénzen vegye ember, menne ki esztendeig forintra 1,763,056 $\frac{1}{2}$.

Mivel penig mi céloztunk egy millió tallér költségre, annak még híja van forint 36,943 $\frac{1}{2}$. De bár ne hányja ember el, mert muskatély, golyóbisra, porra és egyéb költségre több is elmegyen, annál esztendőnként.

Megtetszik innét, mely igaz mondás amaz: Pecunia nervus belli [pénz a háború ereje, lelke]. De én is merem mondani: ilyen formán

rendelt jó huszonnégyszáz emberrel többet vinni végben, elegybelegy²⁷ ötven vagy hatvan ezer embernél.

XIII. Más 36 ezerből álló táborrul.

Az mint penig feljebb említettük, hogy tágas helyeken 36 ezer kellene együvé, kinek két része gyalog, egy lovas; de ennek igazgatása épen csak olyan, mint az elsőnek, csak az mekkoraságában különböz.

Lévén egy ezerben 1 fő és egy vice ezerekes, 1 prédikátor, 2 főszállásosztó, 10 főszázados, 10 zászlótartó, 10 vice-százados, 2 vice-szállásosztó, 20 rendelő, 120 tizedes, 12 trombitás, 12 dobos, 5 sipos, 1080 közlegény (4 barbély): óra fizetés esik így:

	Lovas		Gyalog
1 Ezerekes	200	200
1 Vice	100	100
10 Főszázados	250	250
2 Szállásosztó	50	50
1 Predikátor	25	25
10 Zászlótartó	150	150
10 Vice-százados	150	150
2 Vice-szállásosztó	30	30
20 Rendelő	240	200
120 Tizedes	960	360
29 Trombitás, dobos, sipos .	116	12 dobos .	30
1080 Közlegény	4320	2700

Summa egy óra forint . . . 6,591 Itt penig 4,245

6591. 12-szer penig, teszen

esztendeig forint 79,092 50,940

Táborok- nak jó száma	{	18000 . . . 12 ezer gyalog	6 ezer lovas
		24000 . . . 18 „ „	6 „ „
		30000 . . . 19200 „	10800 „
		36000 . . . 24000 „	12000 „
		48000 . . . 30000 „	18000 „

Ez 48.000 tisztességes királyi tábor, ennél több ember nem is fér, nem is kell egy táborba, ha meg nem akarja véle a lovat ölni éhhel, ha nem el kell szaggatni menéskor; harckor egyben jöhet két három tábor is, de úgy, hogy egy legyen a feje mind a háromnak.

[A táborhelyekről.]²⁸

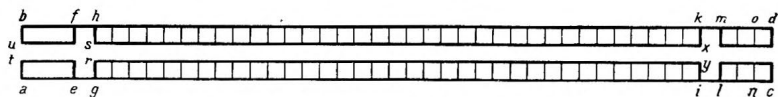
Fraytág²⁹ szerint 100 gyalog szállása.

Hosszusága 300 láb, széli 24.

Ebben a 300-ban veszen a hadnagy 40 láb.

Utca ez után a hadnagy és szoldátok közt³⁰ 20. Szoldátok 50 kalibája, egyfelől is másfelől is annyi, mely így lesz: mivel 24 láb a szélessége, a 24-et osszad háromfelé, leszén 8; azért egy-egy kaliba leszén 8 lábnyi hosszú, az utca is 8 széles, a más sorkaliba is 8. Hosszára pedig a 300-ból veszen egy-egy vitéz 4 lábat, úgy hogy egy kalibának³¹ a hossza 8, széli 4 lábra gyün. Az 50 kaliba áll 200 lábnyi hosszún.

Ennek a véginél a vitézek s a cselédek közt 20 láb. Ez után vagy 10 láb a cseléd kalibájának, azután még 10 azon cseléd egymásának, mely teszen mindenestül 300. Mint a képpéldában [1. ábra] megtetszik a. b. c. d. egy mező, kin száll 100 gyalog, hossza a. c. 300 láb, széli a. b. 24; a. e. f. b. a hadnagy szállása, e. g. h. f. utca, r. s. x. y. kalibák közt való utca, 8 láb széles s. h. k. x. vagy r. g. i. y. kalibák. i. k. l. m. utca. l. m. o. n. cseléd kalibái, n. o. d. c. cseléd egyetmása.

1. ábra.

Ha 150 gyalogot kell szállítani³² is, a hossza ugyancsak 300 láb maradna, de a széle 40 lenne, úgy hogy még egy utca s egy sor kaliba lenne. Elöl g. r. s. h.-nál száll a vice-százados s a zászlótartó, hátul i. y. x. k.-nál a két rendelő; b. d. utca. Így százat el tudván ember szállítani, nem nehéz egy egész kapitányság alját elszállítani. Mint példának okáért: legyen hat zászló egy kapitány alatt, mindeniket a szerint kell szállítani mint feljebb; a kapitánynak pedig középben épen annyi helyt kell adni, mint egyik zászlónak, ahol udvarostul s mindenestül szálljon, nem gondolván vele, ha épen el nem teli is a helyet.

Fraytag 100 lovast így szállít.

a. b. c. d. Mező, [ugyancsak az 1. ábra szerint], kinek hossza a. c. 300, széle a. b. 70 láb, a. e. f. b. százados szállása; széle a. b. 70; hossza a. e. 40 láb.

e. f. g. h. Százados szállása s vitézek között való utca, széle e. g. 20 láb.

i. k. l. m. Kalibák közt való utca, széle 20 láb.

i. k. h. g. vagy l. m. n. o. Kalibák, széle 10, hossza 200 láb, úgy hogy egy kaliba 4 lábnyi hosszu, 10 lábnyi széles.

x. y. r. s. Kalibák s lovak közt való utca, széles 5 láb. r. s. t. u. lovak állása, 10 láb széles, 200 hosszu, úgy hogy egy lónak helye, mint egy kalibának, 4 láb széles, 20 láb hosszú.

Igy azért a lovasoknál két sor kaliba közt utca esik 20 láb széles, kaliba s lovak közt 5.

Ismég lovas s lovak között 20 láb.

Ez 200 láb. Végről cseléd s a vitézek közt, utca 20 láb széles, 70 hosszú.

Hátul marad ismég, mint azelőtt, 40 láb, mely lészen a cseléd kalibája, egyetmás helye, mint a kép-példa mutatja.

Egész kapitányság alját itt is szintén úgy szállít az ember, mint a gyalogok közt, úgy hogy minden zászlót elszállítván a mutatott rend szerint, közepében annyi legyen a kapitánnak, mint egy zászlónak. Az feljebb megírt mód szerint minden seregeket elszállítván az ember, kell minden kapitányság között egy 50 láb széles utcát hadni, néha 100 lábnyit is hadnak ugyan.

Számán kell embernek hadni minden szekerét, lovait, cselédit a főgenerálisnak, melyekhez képest a tábornak közepin egy helyet kell adni; ha nem igen sokad magával van, 600 láb legyen a széle, 300 a hossza.

Lövő-szerszám-generálnak: 480 hossza, 30 széle. A piac 400 széles, 300 hosszan.

Tisztviselők szállása: 300 hossza, 332 széle.

Társzekerek helye: 298 széle, 300 hossza. Idegenek, történet szerint érkezők helye: 400 széli, 300 hossza.

Az hadban hát kapitányság van: gyalog 1, lovas 1. Gyalogsereg:

1. 8 zászló, hete alatt 100—100, a nyolcadik alatt 150 ember; széles 364 láb.

2. 8 zászló, mindenik alatt 100 ember, 388 láb.

3. 12 zászló, mindenik alatt 160 ember, 644 láb.

4. 6 zászló, mindenik 100 ember 292 láb.

5. 8 zászló, mindenik 100 ember, 374 láb.

6. 12 zászló, mindenik alatt 100 ember, 580 láb széles, mert a hossza mindenik 300 láb.

1 lovas kapitány 4 zászló, mindenik 100 lovas; széle 340 láb, hossza 300 láb.⁸³

Mi pedig egy zászló alá 120 embert rendeltünk, kinek egy fő-századosa, egy vice-zászlótartó, két rendelő, dobos.

Fő-századosnak két szolgál, egy ló.

Zászlótartónak, vice-századosnak, két rendelőnek egy-egy szolgál, és seregnek két társzekere, a mellé hat ember. Ezen kívül embert tartani szabad ne legyen, hanemha minden tizedben egyet-egyét.

Ennek azért a gyalog zászlónak szállását így rendeljük:

Hossza legyen 300 láb, széle 40 láb.

A kalibák 3 renddel legyenek; két végső rendben 22 kaliba, melynek legelsőjében egy felől a vice-százados, másfelől a zászlótartó, a leg-hátulsóban egy felől egyik rendelő, másfelől másik; a középső kalibasor pedig csak 20 kaliba. Így a három soron vitéz-kaliba esik 60. Mindenben két-két vitéz lakik; egy kaliba szélessége 8 láb, hossza 6 láb. Így a három sor térszen szélességre 24 lábat; a két utca, egyik-egyik 8 láb széles lévén, térszen 16, mely 24 együtt térszen 40 lábat, amennyire a szállás leszen szélességre. De lássuk a hosszát:

Hossza 300 láb.

Ebből a fő-százados veszen 30

A fő-százados s a vitézek közt utca 20

Egy sor azaz 22 kaliba veszen 132

A kaliba közt való szoros, egyik-egyik 2 láb, térszen 36

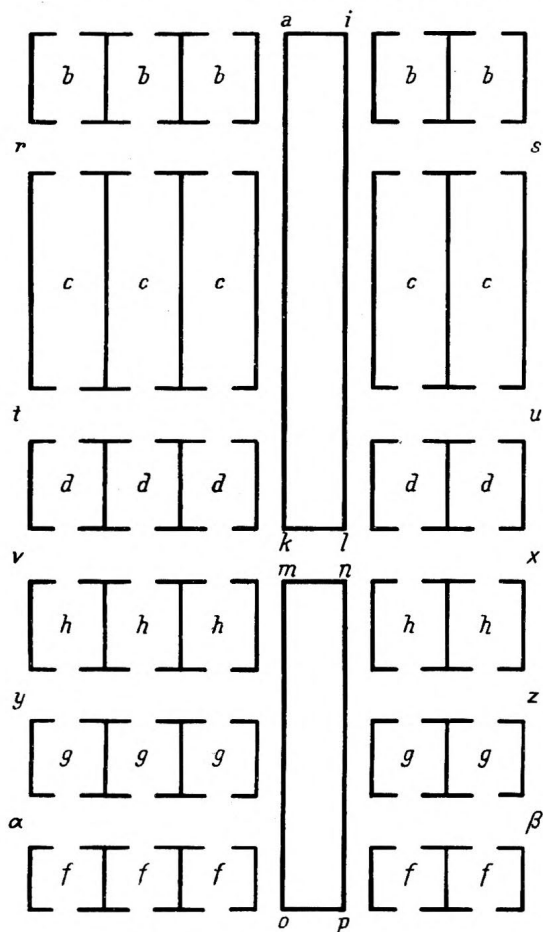
Három tizedes-sikátor, egyik 4, térszen 12

Vitézek s cselédek közt utca 20

Cselédek, szekerek száállása 50

300 láb.

Igy azért, lévén egy kapitányság tizedrésze az ilyen zászló, leszen az egész kapitányság szállása 240 láb széles, hosszú 600. Ugy hogy 5

2. ábra.

sereg arccal leszálljon, 5 pedig arccal hátra, s a szekerek, cseléd épen közben essék. Így az mint a kép-példa [2. ábra] mutatja.

a. i. k. l. Fő-kapitány, szállásosztók, predikátorok.

m. n. o. p. Vice-kapitány.

b. f. Szabadosok.

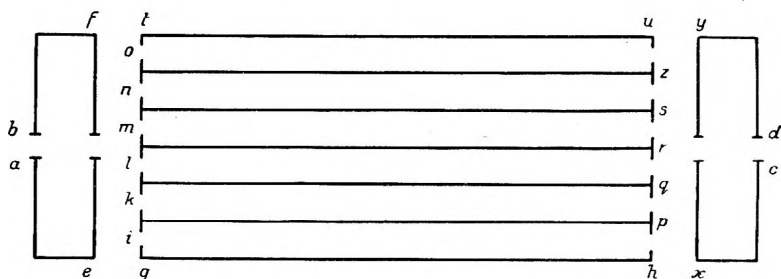
c. g. Vitézek.

d. h. Cseléd.

r. s. t. u. v. x. y. z. α β . utcák csak mind 20 lábnyi széles egyik-egyik.

A kalibákat s tizedes-sikátorokat, kalibák útját, a hely szorosságátul ki nem írhattuk, de könnyen megérteni.

Egy lovas zászló szállása, kiben 126 legény, fő s vice-hadnagy, zászlótartó, 2 rendelő, de a fő-századosnak 3 szolgálja, 6 lova, vicének 2 szolgál s ló, zászlótartónak megannyi, egyik-egyik rendelőnek 2 szolgál, 4 ló.

3. ábra.

No hát itt is 3 rend kalibának kell lenni, mint a gyalogok közt; két végső rendben 22 kaliba, középsőben 20. Itt pedig esik két-két legényre s két lóra is ugyan annyi, szélességre 10, hosszúságra 6 láb. Kell azért mező, mint azelőtt, hosszú 300, széles 105; mert egy sor lónak 10, az lovak és kalibák közt utca 5, kaliba 10, kaliba s kaliba közt utca 20. Az kaliba közt, ki középső, s a lovak közt ismég utca 5, második s középső sor ló 10 láb. Ez második s harmadik sor ló közt utca 20. Harmadik sor ló 10; itt ismég ösvény 5, harmadik sor kaliba 10; mely térszen 105. De a hosszúságát lássuk.

Fő-százados veszen el 30. De itt kell szállani a dobosnak, trombitásnak is. Item a vice-százados s zászlótartó lovainak is itt kell lenni, el is fér jól, mert ez hosszú 30, de széles 105 lábnyira, ki nagy darab hely.

A fő-százados s vitézek szállása közt az utca 20 láb.

Egy s legvégső sor ló 180, ahol nem sok hiba, hogy egy lóra

negyedfél láb hosszú nem esik, mert ezen a soron vagyon 52 ló. De mivel a 22 ezen a soron álló kaliba annyi helyet nem foglal el, szükség, hogy azt a 48 lábot ossza el az ember, úgy hogy minden kaliba két-két lábnnyira álljon a másiktól, vagy minden harmadik kalibánál legyen egy-egy kis sikátor, mert $226 = 132 = 180 = 48$. A kalibák s a cseléd közt utca 20. Cselédek, szekerek szállása 50, de ennek az ötvennek tize utca lesz, mint szintén a gyalognak, mint a kép-példa [3. ábra] mutatja.

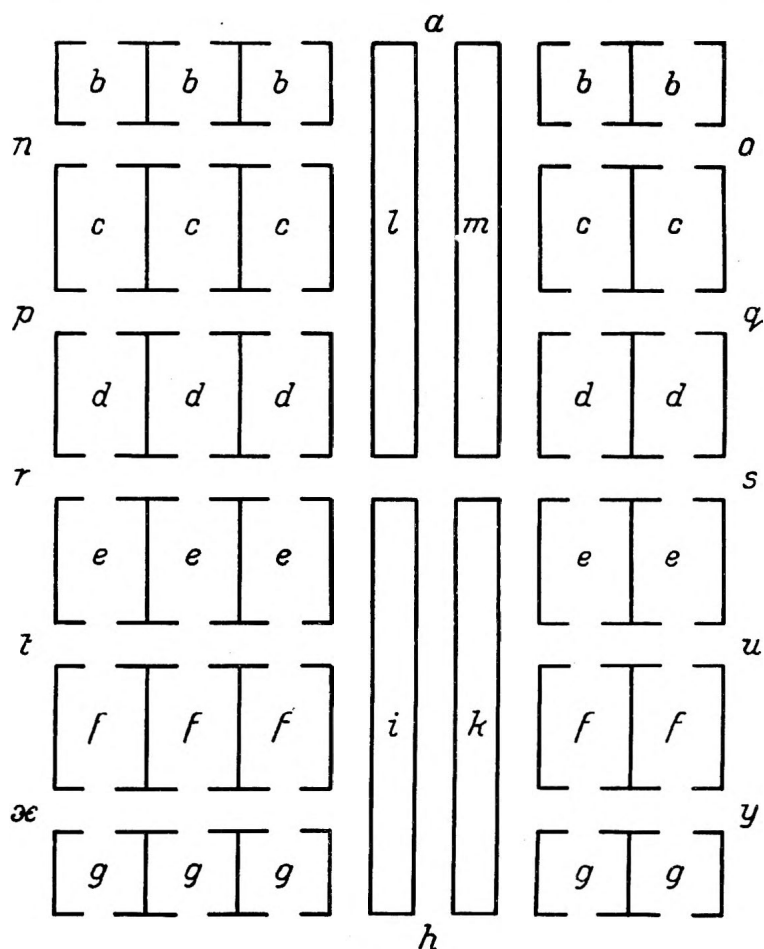
- a. c. f. b. Fő-százados szállása.
- x. y. c. d. Cseléd kvártély.
- g. h. t. u. Egy sor kaliba, ki egy sor ló.
- i. k. l. m. n. o. Egy sor ló.
- p. q. r. s. z. Egy sor kaliba.
- e. g. t. f. Nagy utca a százados s a vitézek közt.
- h. x. y. u. Utca a cselédek közt.

Az utcákat a hely kicsin volta miá elhadtuk; de könnyen képezheti az ember. Itt is az egész kapitányság épen úgy száll, mint gyalog oda alább, kinek kép-példája [4. ábra] im ez;

- a. h. Köz utca.
- l. m. Fő-kapitány.
- i. k. Vice-kapitány.
- b. Fő-századosok.
- c. Vitézek.
- d. Cseléd.
- n. o. A századosok s vitézek közt való utca.
- p. q. A vitézek s cselédek közt való utca.
- r. s. Köz utca
- e. Cseléd.
- f. Vitézek.
- g. Századosok.
- t. u. Vitézek s cseléd közt való utca.
- y. x. Századosok s vitézek közt való utca.

Igy ez szerint egész tábornak szállítását csinálhatni, mint az mi táborunkban 20 kapitányság vagyon, 12 gyalog, 8 lovas. Azért úgy kell, hogy egyfelől 4 lovas kapitány, 6 gyalog szálljon, másfelől is ugyan úgy; a főkapitányok arccal szembe a tábor közepe felé, s a vicék a tábor széli felé, a lovasok pedig mindenkor közbe szálljanak, a gyalog

kétfelől szárnyul; mert ha a tábort hirtelen megütnék is, a sáncot,³⁴ nem a lovasnak, hanem a gyalognak kell oltalmazni. Így hát esik jobbra

4. ábra.

3 gyalog kapitány s 2 lovas, balra is úgy; de szükség, hogy a sánc s a szélső kapitányság szállása közt legyen mind körül egy utca 50 lábnyi széles; hasonló széles legyen minden kapitányság szállása között, de az

közép utca 100 lábnyi széles legyen. Ugy kell penig rendelni minden szállásokban, hogy a legszélesebb kalibák essenek az ajtókkal az utcára, ne penig lovak vagy a kalibák fara.³⁵

Ilyen renddel levén csinálva a 10 kapitányság alja, lészen 12 öreg utca, az egyik szélétől a tábornak a másikig, kinek tize 50—50 láb vagy 5 rúd, a tizenegyedik, ki közép utca, 100 láb vagy 10 rúd teszen együtt 600 láb vagy 60 rúd.

Jobbfelől való 3 gyalog kapitány foglal szélességre egyik-egyik 240 láb, mely háromszor teszen 720 láb, az az 72 rúd. A két lovas teszen, egyik-egyik levén széles 630 láb, kétszer ez teszen 1260 láb. Ez együtt tegyen 720 s még 1260. Balfelől is mindenestül 1980 láb vagy 198 rúd. Ennyi van, melyhez hozzá tévén az utcák szélességét 198 rúd, kétszer teszen 396. Ehhez 60 oda tévén, leszen a tábor szélessége 456 rúd, egyik sánctul fogva a másikig.

Következik, lássuk a fő-, vice-generál, lövészszám- és élés, pénz-, köntös-generálok szállását, piacot és több hasonlót.

Mivel a hosszaságában a tábornak egyfelől a 10 kapitányság foglal el 600 láb vagy 60 rúdat, túl is penig annyit, vegyünk közben 500 láb vagy 50 rúdat: ez, megmaradva a tábor szélessége a mint vagyon, min-dennek elég helyet ad.

Ebből a 600 lábbul vegyünk ki mindkétfelől 100 lábat vagy 10 rúdat, ki megyen keresztül egy utca a tábor közepén fő-kapitányok sátora előtt, innet is, tul is: marad még közben 30 rúd. Mivel penig a tábor szélessége 456 rúd vala: ebből veszek százat épen a tábor közepében, mely legyen a fő- s vice-generál szállása, ugy hogy a négyszeg legyen 100 rúd széles, 30 hosszú, balra s jobbra 15 rúd, elől hátul 10 rúd. Ennek balfelől előtte leszen egy 16 rúdnyi széles, ugyan 30 hosszú mező, ki legyen piac a táborban.

E piac között s a más következő idegenek szállása közt kell egy utca 10 rúdnyi széles.

E következő mező lészen a széliben a tábornak, kinek széli 78 rúd 72, hossza 90. E között s a tábor sánca közt utca 5 rúd széles. Ez a pénz nélkül hadakozók, látók, hallók helye.³⁶

Jobbfelől a generál szállása mellett lészen egy négyszeg, kinek széli 76 rúd, hossza 90.

Ez az élés-generál szekerével együtt való szállása. Itt ismét egy

út 10 rúdni széles, melyen túl jobbra egy négyszeg, széli 72 rúd, hossza 30. Ez a lövészszám-generál szállása művésével együtt.

Ez a sánc között utca mind környöskörül is mindenütt széles 5 rúd, s így egész táborn, melyben 25,000 emberből álló had, minden cselédével, szükségével bőven elférhet, leírtunk, akinek széli 456 rúd, hossza pedig 180 rúd.

Szükség a következőkben annak megerősítéséről szóljunk.³⁷

— — — — —
— — — — —

Gróf Zrínyi Miklós.

Renner J. egykorú metszete. Háttérben Új Zrínyi-vár képe. Az eredeti metszet a volt cs. és kir. titbizományi könyvtárban Bécsben van.

VITÉZ HADNAGY

(Bevezetés)

ZRINYI Miklós örökké tépelődő elméjének, mindent megfontolva, tanulságszerzés céljából olvasó természetének legérdekesebb megnyilatkozása az a gyűjtemény, amelyet Rónai Horváth Jenő Vitéz Hadnagy cím alatt foglalt össze. A címet nem önkényesen választotta. Maga Zrinyi mondja azt Áfiumában, hogy bizonyos hadtörténeti munkáit ilyen cím alatt akarja összefoglalni. Hogy munkái közül melyek tartoztak volna ide, azt nem tudjuk, inkább arra lehet következtetni, hogy ő valamennyi hadtörténeti, hadtudományi és katonabölcseleti munkájának ezt a közös címet akarta adni. Erre vall az a körülmény, hogy Zrinyi egyik kortársának, Megyeri Zsigmondnak levelében azt olvashatjuk, hogy a Zrinyitől Megyerinek küldött „„Utolsó Könyv”” első része a Mátyás királyról való historia, a második a Centuriák, a harmadik az Aforizmusok. Munkáihoz írt bevezetésében viszont Zrinyi azt írja, hogy egy munkáját három részre osztotta. Az első részben „generaliter discurál” a vitézségről erkölcsi oktatás alakjában, második részében Cornelius Tacitus munkáinak olvasása közben támadt sententiáit, aforizmusait jegyezte fel, harmadik részében végül tanulságokat közöl, amelyeket látott, hallott és olvasott. Ez a hármas tagolás indokoltá teszi azt, hogy mi is megtartsuk a Vitéz Hadnagy címet egy külön Zrinyi-munka számára annál is inkább, mert a Mátyás királyról

szóló elmélkedéseket önálló, kerek munkának tekinthetjük, amely szerkezetszerűen sem illeszthető e hármas gyűjteménybe.

A Vitéz Hadnagy hármas tárgycsoportosításának alcímei ily módon önmaguktól következnek. Az első részt maga Zrinyi keresztelte el Diskurzusoknak, a második részt Aforizmusoknak, a harmadik — cím nélkül maradt — résznek pedig Rónai Horváth nyugodtan adhatta a Centuriák címet, mert Zrinyinek Megyerihez intézett előbb idézett levelére hivatkozva, helyesen állapította meg, hogy Zrinyi is használta e címet.

Ily módon tehát a Vitéz Hadnagy című munka alatt Zrinyinek azt a művét ismerjük meg, amelyben a hadnagy, azaz a hadvezér tulajdonságairól, a vitézség körülményeiről, követelményeiről szól, főleg pedig mindazokról a szellemi, erkölcsi feltételekről, amelyek nélkül senki sem lehet kiváló hadvezér. Mint minden munkájában, Zrinyi itt is a klasszikus ókor történeti tanulságaira építi fel gondolatmenetét és azokhoz fűzi a magyar hadviselés viszonyaira alkalmazott gyakorlati megjegyzéseit. A három csoport között nemcsak tartalmi, szerkezetbeli, hanem gondolati egység is van. Ez a munka Zrinyi valamennyi munkái között legalkalmasabb arra, hogy képet alkossunk magunknak Zrinyi hadvezéri gondolatairól és bepillantassunk írói műhelyébe.

Maga a cím: „Vitéz Hadnagy”, Basta: Il maestro di campo című munkájának elnevezésére hasonlít. A „vitéz” jelzőt Zrinyi nemcsak a mai értelemben használja a bátorság, vakmerőség, stb. megjelölésére. Nála ez a szó általánosabb értelemben jelenti a hadvezéri rátermettséget, készséget, szóval mindazoknak a katonai erényeknek összességét, amelyekkel minden valódi hadvezérnek bírnia kell.

A Vitéz Hadnagy diskurzusai, aforizmái és a centuriák név alá sorolt gondolatai a Zrinyi-másolatokban összefüggés nélkül különböző helyeken és sorrendben találhatók. Ezen Rónai Horváth Jenő úgy segített, hogy azt a másolatokban különféle helyeken szereplő elemfuttatást, amely a hadiszerencséről szól, szerkezeti és tartalmi hasonlóságánál fogva a diskurzusok fejezetéhez osztotta be. A második rész, az aforizmák sorrendjét érintetlenül hagyta, csupán e gondolatforgácsok számozását hozta rendbe. A centuriák sorrendjén sem változtatott és a sorozat végére függesztette Zrinyinek egyik költeményét, amely költői gondolatban gazdag versekben leszúri Zrinyi vitézi hitvallását.

Mivel ez az egész munka nem összefüggő leírás, hanem magvas gondolatok gyűjteménye, pontosan nem állapíthatjuk meg annak keletkezési idejét. Zrinyi szokásához híven, ha hallott vagy olvasott valamit, amit magyar szempontból tanulságosnak vélt, azt feljegyezte. A Vitéz Hadnagy részei tehát nem egyszerre, egyhuzamban készültek. A pillanatnyi helyzetre való utalásokból megállapíthatjuk azt, hogy egy részük az 1640-es évek végén, a többi pedig az 50-es évek elején született. Azok az európai történeti események, amelyekre hivatkozik, sokszor pontos adatot nyújtanak. Az egyik aforizmában például I. Károly angol király lefejezésére (1649), mint „tavalyi eseményre” hivatkozik. 1653-ban a könyvet Zrinyi II. Rákóczi Györgynek küldte átolvasásra és azt 1654-ben kérte tőle vissza. Ekkor tehát a munkának ez a része már készen lehetett, de ezt Zrinyi maga sem tekintette befejezett munkának, ami természetes is, hiszen elmélgedéseit, bölcselkedő gondolatainak feljegyzését bizonyára tovább is folytatta. Sőt a későbbi években is megküldte egy-két jóbarátjának vagy tisztelőjének a már addig megszerkesztett könyvet átolvasás és hozzászólás végett. Megyeri Zsigmond 1657-ben kapta kezébe a kéziratot. Az ő véleményére Zrinyi különösen sokat adott. Bizalmas emberének, Vitnyédy Istvánnak egyik levele, amelyet 1657 október 15-én írt Megyerinek, arról szól, hogy Zrinyi a „cenzor” (Megyeri) approbatióját méltónak ítélte s ezért most elküldi neki a harmadik részt: „hogy erről való tetszése is az jó censornak kövesse az előbbieket, a melyet el is várok mentül hamarébb.”

De nemcsak azok az egykorú események, amelyekre Zrinyi utal, bizonyítják, hogy ez a munkája az 1640-es évek végétől az 1657 évig terjedő időben készült, hanem az a körülmény is, hogy mindazok a külföldi, főleg olasz hadtudományi, politikai és bölcsészeti munkák, amelyekre Zrinyi hivatkozik, ezekben az években már közkezen forogtak. Zrinyi ebben a munkájában egyik olyan könyvről sem tesz említést, amelyik 1650 után jelent meg, pedig könyvtárában ilyenek is voltak.

Ha figyelmesen tanulmányozzuk Zrinyi munkáját, annak egyes tárgycsoportjairól a következő képet kaphatjuk:

a) Diskurzusok: Zrinyi rövidebb-hosszabb katonai, politikai, történelmi feljegyzéseit, értekezéseit „diskurzusoknak” szokta nevezni.

(„ . . . erről diskuráltam” stb.) Mintául szolgált neki két olasz kortársának munkája: Scipione Ammirato: *Discorsi sopra Cornelio Tacito*. Velence, 1607. és Virgilio Malvezzi: *Discorsi sopra Cornelio Tacito*. 1635. Mindketten Tacitus könyveiről szóló elmélkedéseiket nevezték el diskurzusoknak. E címszó alatt Rónai Horváth Jenő hat diskurzust foglalt össze. Ezek közül öt már a régebbi Kazinczy-kiadásban is együtt szerepelt, a hatodik a Kazinczy-kiadásban az aforizmákhoz volt csatolva, de tárgyánál és szerkezeténél fogva inkább idevaló. Mindegyik diskurzus egy gondolatot, tételt ad fel, ezt magyarázza, ebből következtetéseket von le és azt az akkori hadihelyzetre alkalmazza.

Az első a vitézség fogalmáról beszél. Zrinyi lelkeségéhez híven a vitézség fogalmába sorolja a vezér elméleti képzettségének szükséges voltát is. A katonának szorgalmasan kell tanulni, mert a helyzetek megítélésére csak akkor lesz képes, ha minél szorgalmasabban forgatja a hadtörténelem lapjait.

A második diskurzusban a szorgalmatosság, serénység és okos elővigyázatosság követelményeit tárja olvasói szeme elé. A vezér szívvel-lélekkel töltse be hivatását, legyen józan, előre látó, semmiféle szenvedélynek ne hódoljon, ne legyen elfogult.

Hadtörténeti szempontból talán a harmadik diskurzus a legérdekesebb, mert ebből ismerjük meg Zrinyi elméleti és a gyakorlatban is kipróbált hadviselési alapelveit. Azt mondhatnók, hogy ez a diskurzus a hadvezér kiskatéja. Nem bocsátkozik részletekbe, magasabb szemzögből foglalkozik a vezéri tevékenységgel. Amit ő kíván, az lényegesen eltér Montecuccoli hadvezéri elgondolásaitól. Metodikus, formaszerű hadakozás helyett, rugalmas, a pillanatnyi helyzethez alkalmazkodó képességet kíván.

A negyedik diskurzus a harmadik folytatása, ebben a vezér néhány személyes tulajdonságáról beszél, az okos és oktalan vakmerőségről és arról, hogy az okos vezér vessen számot azzal, hogy támadásának mi a végcélja és milyen eszközökkel és módszerrel tudja azt elérni.

Az ötödik diskurzus azt magyarázza, hogy a hadvezér győzelmével még nem fejezte be a háborút, hátra van még a siker kiaknázása és a győzelem okozta kedvező hadihelyzet kellő kihasználása. E diskurzus keletkezési ideje körül irodalmi polémia keletkezett. Kanyaró Ferenc „Zrinyi a hadiró” című cikkében (Figyelő, XXI. kötet, 150. lap)

azt vitatja, hogy Zrinyi ezt a diskurzust a szentgotthárdi csata után írta. Rónai Horváth Jenő elfogadja ezt a megállapítást, mert a diskurzusnak az a mondata: „Hitemre, azt a conjuncturát soha úgy meg nem lelhattük volna és az időt a török elleni hadakozásra, mint ebben az elmúlt esztendőben” — szerinte csakis az 1664-ik esztendőt megelőző időre vonatkozhatik, amikor Zrinyi téli háborújának sikere lehetővé tette volna azt, hogy a császári sereg erőlyesen támadó hadviselésre térjen át. Tehát mind ez a diskurzus, mind a harmadik diskurzusnak sok vonatkozása, határozottan Montecuccoli ellen irányul.

Széchy Károly ezzel ellentétben részletesen fejtegeti (munkája III. kötetének 131—155. oldalain) azt, hogy az a kedvező conjunctura, amiről Zrinyi beszél, nem 1663-ban, hanem 1651-ben következett be, amikor a török birodalmat a lengyelek, olaszok két oldalról, a perzsa birodalom felől pedig a kazulok basája erősen szorongatta. Ha tehát a bécsi udvar ezt az alkalmat megragadja, a törököt megsemmisíthette volna. Széchy szerint ez a diskurzus tehát nem 1664-ben, hanem 1651 utolsó napjaiban készült.

Valószínű, hogy ebben a kérdésben Széchynek van igaza. E mellett szól az, hogy Zrinyi nem szeretett sokáig rágódni egy kérdésen, mivel pedig, mint tudjuk, ezt a munkáját 1653-ban már megküldte Rákóczi Györgynek, azután pedig megkezdte Mátyás királyról szóló munkájának és az Afiumnak megírását, ez a diskurzus pedig az ő számozása szerint is mint „Quintus discursus” szerepel a sorban, valószínűvé teszi azt, hogy ezeket a gondolatait 1651—52-ben vetette papírra. Ha csak a szentgotthárdi csata után írta volna azt egyenesen Montecuccoli-ellenes tendenciával, akkor bizonyosan utalt volna a marsallal folytatott éleshangú iratváltására, amelynek igen sok gondolatát ebben a diskurzusban is igen jól felhasználta volna. Ennek pedig nem találjuk nyomát a diskurzus szövegében.

A szerencséről szóló — Rónai Horváth-kiadásában hatodik diskurzusként szereplő — írása érdekes fényt vet Zrinyi lelkiületére. Ebben magyarázza voltaképpen legrészletesebben a jelmondataul választott „Sors bona nihil aliud” értelmezését. Minden embernek jó szerencséjének kell lenni ahhoz, hogy akár a harctéren, akár a politikai életben boldoguljon. Míg azonban Macchiavelli ebben a vonatkozásban a pogány hagyományokat igyekszik a kereszténység tanaival összeegyeztetni,

Zrinyi felfogásában a szerencse Isten igazságosztó kegyének egyik megnyilvánulása, amiben az ember csak akkor részesülhet, ha maga is mindent elkövet ahhoz, hogy a szerencsét megérdemlje.

b) Aforizmák: A könyvnek ebben a fejezetében Zrinyi a hadművészetre vonatkozó bölcselkedő és tanulságos megjegyzéseit foglalja össze. Kiinduló pontul kedvenc latin írójának, Cornelius Tacitusnak három munkáját használja, közben gyakran utal Julius Caesar munkáira is. Maga mondja, ez a két latin író volt reá legnagyobb hatással. Julius Caesar munkáihoz szintén akart írni, — valószínűleg a Tacitus munkáira támaszkodó aforizmusokhoz hasonló gondolatokat. Sajnos ezt a tervét nem valósította meg, pedig bizonyára műveinek értékes része lett volna ez a könyv is. A Tacitus-aforizmánál Zrinyi főleg az erkölcsi tanulságokra vetette a fősúlyt, ami — Tacitus munkáiról lévén szó — érthető és indokolt. Ha Julius Caesar munkáira tervezett gondolatait megírja, úgy ezek bizonyára Julius Caesar hadtörténeti munkáiból meríthető gyakorlati hadvezetési tanácsokról szóltak volna. Ez a két munka együtt lett volna tehát összefoglaló képe Zrinyi bölcselkedő és gyakorlati hadvezetési alapelveinek. Zrinyi Tacitus gondolatainak tárgyalásánál is felhasználta Macchiavelli két munkájának, a *Discorsinak* és az *Arte della Guerra*-nak tanulmányozásából merített gondolatait s ezeket együttesen alkalmazta a jövőbeni magyar nemzeti hadsereg vezéreinek okulására és a különleges magyar hadművészet sajátosságának kifejtésére.

Zrinyi aforizmáit sorszámokkal látta el és e munkájának első negyedében a sorszámokon kívül a legtöbb aforizmának latin címet adott. Tacitus munkái közül három munkára támaszkodott. Ezek: az *Annales* (*Ab excessu divi Augusti annalium*), a *Historiae* (*Ab excessu Neronis historiarum*) és a *Vita Julii Agricolae* című könyvekre. Az *Annales*-ből merített aforizma száma 89, de Zrinyi számozása nem következetes. A 40. szám után az 50-ik következik. Az 53. szám kihagyásával 62-ig folytatja, azután visszatér a 27-es számra, folytatja 36-ig, azután újból 36-tal kezdi 63-ig. A *Historiae* és az *Agricolá*-hoz tartozó aforizma sorszáma újból 1-el kezdődik és 39-el végződik.

Mivel a sorszámozásnak nincs különösebb jelentősége, Rónai Horváth a Bónis-féle másolat szerint folytatólágosan sorszámozta valamennyi aforizmát 1—128-ig. Én is megtartottam ezt a rendszert, a

Rónai-féle sorszám mellett azonban feltüntettem a Zrinyi-féle sorszámokat is.

Széchy nézete szerint (Munkájának 166. és 167. lapján) az aforizmák közül a „titok”-ról és a „tanács”-ról, azaz a tanácsok meghallgatásának szükségességéről szóló aforizmák szervesen voltaképpen a diskurzusok közé tartoznak, ő tehát ezeket oda kívánja sorolni. Nem tartottam szükségesnek a Rónai Horváth-féle beosztáson változtatni, mert ez a két aforizma egészen jó helyen van itt is.

Az aforizmákra támaszkodva Zrinyi nem egyszerű példákat merít és ismertet Tacitus műveiből, hanem kifejti azokat a gondolatokat, amelyeket benne ennek a klasszikus írónak a gondolatai ébresztettek s amelyek alkalmasak arra, hogy a majdan szervezendő magyar hadsereg okulására szolgáljanak. Zrinyi e munkáját határozott oktató céllal írta, bár ez ellen említett előszavaiban tiltakozik. Valamennyi gondolatát egy alapgondolat köré csoportosítja. A hadviselést nemcsak a nyers erők mérkőzésének és az ebből keletkező sikeres vagy sikertelen eredménynek tartja, hanem a hadművészetté fejlesztendő hadvezéri rátermettség és dologbeli készség együttható következményének. Ismételten és nyomatékosan hangsúlyozza és megköveteli azt, hogy a hadvezér — legyen az bármilyen felelősségteljes vagy alantasabb állásban — személyes bátorságán kívül még sok más tulajdonsággal és képességgel bírjon, de mindennekfelett okos, erélyes, művelt és fenkölt gondolkodású legyen. Zrinyi gondolataiban hadművészeti szemszögből sok új dolgot találunk, amelynek részletes taglalása nem fér a könyv keretei közé. Csupán néhányat említek meg, ilyenek a fegyelemről, titoktartásról, főleg pedig a tartalékseregek kikülönítéséről szóló gondolatok.

Széchy (III. kötet 151—190. oldalakon) cáfolni igyekszik Rónai Horváthnak azt a megállapítását, hogy Zrinyi munkájában addig ismeretlen új hadműveleti elveket állított volna fel. Összehasonlítja Zrinyi kijelentéseit régi római és olasz forrásmunkáival és rámutat azokra a hasonlóságokra és egyezésekre, amelyek azt bizonyítják, hogy Zrinyi nem gazdagította új gondolatokkal korának hadművészetét. Széchynek nagyrészt igaza van, de Zrinyi hadtudományi irodalmi működésének jelentősége nem is ebben rejlik, hanem abban a nagy átalakító és alkalmazó erejében, amellyel ő a külföldi példákat a magyar hadviselés akkori állapotához szabja.

Zrinyinek ebben a munkájában nyilvánkozik meg leginkább az a katonabölcselkedő képessége, amellyel magasabb erkölcsi alapzatot, emelkedettebb nézőpontokat tár szemünk elé. Ezek segítségével akarta ő az akkori nyers, durva, anyagias hadviselést hadművészetté emelni. Munkájának célja a magyar vitézség élesztése, a nemzeti védekezés fokozása, dicsőségének emelése. A magyar embert, magyar katonát sokra becsüli, vitézi erényeit elismeri, de hibáit sem hallgatja el. Erősen kifakad és ostromozza a nemzet tunyaságát, széthúzását, könnyelműségét, rendetlenségét, tanulni nemakarását, de mindezt nem azért, hogy nemzetét gyalázza, hanem hogy felébressze tétlenségéből és a maga tudásának, tapasztalatainak segítségével a helyes útra vezesse.

c) Centuriák: A Centuriák elnevezést — mint tudjuk — Rónai Horváth adta az 52, sorszámmal jelzett és névtelenül maradt feljegyzésnek. Hogy Zrinyi mit értett e fogalom alatt, azt nem tudjuk. Rónai Horváth a szónak „százaz” értelméből azt következtette, hogy Zrinyi száz ilyen tapasztalatot, bölcselkedő megjegyzést akart írni, de 52-nél tovább nem jutott s ezért nem írta a választott „Centuria”-címet e munkája elé. Ez az érvelés elfogadható, sokkal inkább, mint Széchy magyarázata (III. 168. oldal). Ő e szóban csak jelképes címet lát, azt állítván, hogy az olasz „centuria” szó az orvosságul már abban az időben használt „ezerjőfüvet” is jelenti. Vagyis Zrinyi ezeket a feljegyzéseit mint az ezerjőfüvet hasznos orvosságul szánta nemzetének. Ennek a kissé erőltetett magyarázatnak (erőltetett már csak azért is, mert az „ezerjőfü”-nek latin neve nem „centuria”, hanem „centaurea”) nem tulajdonítok jelentőséget és sem hadtudományi, sem irodalomtörténeti szempontból nem tartom a kérdés eldöntését különös fontosságúnak. Az az 52 gondolatforgács, amelyet Rónai Horváth a centuria név alá helyezett, szerkezetében és tartalmában a diskurzusokkal és aforizmákkal együtt tárgyalható, ezért mindenképpen a Vitéz Hadnagy munkához illik és annak gondolatkörébe tartozó munka. Ebben a fejezetben Zrinyi már nem a vezér tevékenységéről és rátermettségéről ír, hanem a sereg lélektanáról, a csapatmozdulatok lényegéről. Itt újból foglalkozik a szerencse problémájával is.

Röviden összefoglalva a Vitéz Hadnagy tárgycsoportjairól vázolt megállapításainkat, Zrinyi írói jelentőségét e munkával kapcsolatban a következőkben ismerhetjük fel. Közelhozta a magyar olvasóközönséghez

a hadtudománnyal foglalkozó klasszikus munkáit olyan feldolgozásban, hogy azoknak magas gondolatait bárki is megérthette és haszonnal olvashatta. Magyar írói nyelvezete e munkában még erőteljesebb, mint eddigi írásaiban. Eredeti feldolgozási módja, ahogy a külföldi katonatudósok fejtegetéseit, történelmi példáit a magyar viszonyokra alkalmazza, a maga nemében egyedülálló. Különös érdeme pedig az, hogy mint legelső magyar katonai írónk és tudósunk, e műve megismerésében nem járt ismert nyomokon, hanem úttörő munkát végzett.

A VITÉZ HADNAGY IRODALMA

Megyeri Zsigmond levelét lásd Rónai Horváth Jenő Zrínyi könyvének 63. és következő lapjain. A Vitéz Hadnagy keletkezésének történetével, fejezeteinek részletes magyarázatával a már ismert két nagy munka foglalkozik, Rónai Horváth Jenő könyvében az előszóban a 228., 327. és 363. lapokon. Széchy Károly Zrínyi életrajza III. kötetének III. fejezetében: „Hadtudományi és történelmi tanulmányok” a 123.—224-ik oldalakon. Rónai Horváth magyarázatai rövidebbek, szabatosabbak, Széchy fejtegetései viszont igen széleskörűek; tárgyától ugyan néha a történeti események útvesztőjében elkalandoznak, de — főleg ami Zrínyi forrásműveit illeti — igen részletesek és alaposak. Igen jó rövid összefoglalást és méltatást találunk Nógrádi László említett segéd-könyvében: „Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái.” Körösi Sándor közleménye: „Machiavelli és Zrínyi” a Hadtörténelmi Közlemények 1922—23. évfolyamának 51. oldalán, továbbá ugyancsak tőle az Irodalomtörténeti Közlemények 1902. évfolyamában, külön lenyomatban is megjelent: „Zrínyi és Machiavelli” című tanulmányában főleg a VI.—XIV. fejezetekig foglalkozik behatóan a Vitéz Hadnagy fejezeteinek tartalmával és kimutatja a Machiavelli-munkákkal közös vonásait és részleteit. Vitnyédy István idézett levelét lásd a Magyar Történelmi Tár XV. kötetének 120. lapján. Ugyancsak a Zrínyi és Machiavelli-párhuzammal foglalkozik Pethő Sándor ilyen című értekezése, a Budapesti Szemle 1910. évi 403. számában.

1. AZ OLVASÓNAK.

BIZONYÁRA ha elmélkedünk életünk folyásának határán, egyfelől mondhatjuk, hogy nem panaszkodhatunk az időnek rövidségén, holott ezt az időt, kiben vagyunk, számlálhatatlan módon jó cselekedetekre szabhatjuk, mert az emberi társaságnak csendességére sok dolgokban hasznosan fáradhatunk, ki törvény tanulásában, ki politica elmélkedésben, ki vitézségben, és mind ezeket a közönséges jóra nézve. Viszont ha mélyebben vizsgáljuk ezt az időt, akit mindnyájan drágának ismerünk, de kevesen hasznosan alkalmaztatjuk, panaszképpen mondhatjuk ugyan: *Vita brevis, ars longa, occasio praeceps*; [az élet rövid, a mesterség nehéz. (hosszas tanulást kíván), az alkalom gyorsan elrepül], alig kezd az ember egy derék dolgot, hogy mindjárt ott terem a halál, és félben hagyatja vele kevély szándékjait, és imé, héjában munkálkodtál, héjában kezdetted dolgaidat. Ihon tehát a mely *symbolum* gyakorta az én szájamban forog: *Sors bona, nihil aliud*, [jó szerencse, semmi más,] itten is szükséges. De kicsoda adja ezt a szerencsét, egynehány helyen megmutatom; a 3. résznek utolsó *aphorismus*ában is meglátod, hogy az Isten az, a ki a mi állapotunkat dirigálja. Kit fel akar magasztalni, megáldja szerencséjével, kit leverni, elvonja előle a szerencsét, bár minden erővel igyekezzék azt megtartani, és bár maga felől profiteálja [vallja] ember azt, hogy *quisque suae fortunae faber*. [ki-ki maga szerencséjének kovácsa.] Miért az Isten ennyi esztendőnkben tőlünk elvonta, nem tudom; tudom hogy az mi bűneink elfordították az

ő szemeit túlünk, és a mi tunyaságunk elundorította segítségunktől, mert noha ő a tusakodóknak is meggátolja utjokat a kiket gyűlöl, mindazonáltal ugyan, tusakodás nélkül a maga kedves szolgálainak sem enged győzelmeket. De elvette talám a tusakodó kedvet is túlünk, és semmivé tett bennünket. Abstulit magnificos meos Dominus e medio mei, et vocavit tempus, ut contereret electos meos. [Elvette az Ur nagyjaimat (legjobbajaimat) s olyan időket bocsátott reám, amelyek választottaimat tönkretették.] Bizony mindnyájan látjuk, hogy alább szállunk, és mintha látnánk elég volna vesztig henyélnünk, és nyelnünk keserűségét hazánk nyomorgatásának: de bizony még jobban fogják nyelni az mi maradékink, és ez a mi ociumunk [henyélésünk] ő rajtok is originalis macula [eredendő bűn] lészen, a mint miránk is maradt. Én azt akarom kihozni ebből, hogy kiki használjon, szolgáljon hazájának, amint legjobban lehet, és ne válasszon magának könnyebbséget, könnyű professiót avagy életet, mert azzal nem hogy használna, sőt árt hazájának: hanem olyant a kiből a magyar nemzet tapasztalható hasznot vehet. Én senkiről nem szólok, hanem mindnyájunkról. Senkinek rendet nem szabok, de országunknak szolgálni kívánok. Én az én geniumomat [szellememet, tehetségeimet], mindenkor hazám szolgálatjára alkalmaztatom, de mivel még az ifjuságtul forr a vér bennem, inkább forgatnám a hadi dolgot hogysen mást, ugymint hazánk szolgálatjára leghasznosabb állapotot. Azért mivel experientiával [tapasztalásból] ebben a békeséges seculumban [időszakban] (ha annak kell mondani a török rablásit) nem igen tanulhatni, applicáltam magamat historiák olvasására. A magyarét először átolvasván, jöttem a rómaikra, a kiből im tanultam is egynehány tudományokat, ugyan jobb részét azért experientiával is comprobáltam [gyakorlatban is kipróbáltam.] Bizony a magam emlékezetire kezdtem vala írnya, de hogy számot adjak hazámnak itthon való mulatságos foglalatosságimról, ime rendben is vettem a mennyire lehetett és három részre osztottam. Első részében azért generalitèr discurrálok [értekezem] a vitézség circumstantiáiról, kiben moralis tudományokat is kevertem a mennyire lehetett, szóval is megékesíttem. Második részében Cornelius Tacitus vitézségről való sententiáit aphorismusokkal együtt irtam. Ez az author propter brevitem et compendium [e szerző rövidsége és tömörsége miatt] inkább tetszett Liviusnál, noha megvallom, többet tanulhatni vitézi dolgot

Liviusból. Harmadik részben irtam tanúságokat, a kiket széllel [szerte-széjjel] láttam, hallottam, olvastam elegyedve. Fáradtam ugyan rajta, hogy jó magyarul irjam, véghez vihettem-e, te ítéleted legyen rajta, én azért sem dicséretet nem kívánok, sem gyalázattul nem félek, jó indulatból és jó végre cselekedtem. Caeterum, ha úgy lenne is, miként Jeremiás mondja: *Audivi contumelias multorum et terrorem* [hallottam sokaknak meggyaláztatását és rémületét]. Ugyan azért consolálok [vigasztalom] magamat azzal, quia Dominus mecum est, quasi bellator fortis. [... velem van az Ur, mint erős harcos.]

Én senkit tanítani nem kívánok, hanem magam tanulni. Azért, olvasó barátom, ha tetszik itten valami jónak, olvasd és a szerint munkálkodjál is Istenünknek s hazánknak és urunknak hasznára és magad becsületére.

2. AZ OLVASÓNAK.

Szereti a holló a maga fiát, az majom is majomkölykét, az emberek közt is minden szereti a maga elméjét, és fáradságának munkáját. Én is elmémnek ezt a szülését mikor megláttam nem utáltam meg, hanem a mint lehetett, rendben fogtam. Három részre osztottam. Első: generális egynehány discursust contineál vitézségről, de elegyített moralitással. Másik C. Tacitus vitézségről való sententiáira való aphorismusokból áll. Harmadik az én experienciámból, mind penig tanulásombul öszveszedett hadi tudományokbul vagyon. Az kinek a hadi dolgokhoz geniumja és inclinációja vagyon, talám meg nem gyalázza munkámat; a kinek nincsen, kérem ne is vegye kezében könyvemet, mert az olyan többet talál corrigálni valót, mint tanulni. Én senkit nem akarok evvel tanítani, hanem magam tanulni. Fáradtam ugyan rajta, hogy jó magyarul irjam, véghez vihettem-e, az te ítéleted rajta. Ezért én sem gyalázattul nem félek, sem dicséretet nem kívánok. Mert kevés dicséret csak tudni ezeket, hanem megcselekedni nagy; hazája szolgálatjára fordítani még nagyobb. Adja Isten, hogy minden fáradozhassék abban és hasznosan.

Az te jó barátod

Zrini Miklós.

VITÉZ HADNAGY.

ELSŐ FEJEZET.

A) DISCURSUSOK.

Hogy az hadakozó tudomány nagy segítséget veszen az tanulásból.

Első discursus.

BIZONYÁRA nagy dolog, hogy az emberek között hadakozások legyenek, és hogy így az emberi állat az maga felének veszedelmére siet. Nagy dolog, hogy az egész mesterségek között, kiket az emberi társaság feltalált, legtündöklőbb, becsületesebb a vitézség, és végezetre nagy csudára méltó, hogy az Élő Isten, ura mennynek földnek, legdicsőségesebb nevei közé téteti azt: Seregeknek Istene.

Igy akarta az ő véghetetlen bölcsesége és rendelése, hogy az, ki ezen a világon vitézebb, az legyen becsületesebb is az emberek között. De nehéz ennek a mestersége, nehéz a tudománya; kevés van e világon és inkább egy sincs, nem is volt, aki annyit tudna, hogy többet nem tanulhatna benne; és ha valamely cselekedetünk az mi kedvünk szerint esik, inkább mondhatjuk szerencsének és történetnek, hogysen az mi elménkből szült igyekezetnek. Mert a hadi tanuságok, kiket az emberek mint egy tudományt rendben szabtak, ben vannak ugyan elménkben foglalva, de oly homályba keverve, hogy csaknem lehetetlen azokat próbára és cselekedetre fognunk és alkalmaztatnunk. Sokszor a helyett, hogy az emberből tudóst csináljanak, tudatlanná teszik. És az a ki

kérkedhetik, hogy éppen fejében legyen a hadi mesterség, nem tud annyit cselekedni, mint aki soha semmit nem hallott felőle. Út az emberek dolgában az történt példa, de ebben is igen csalatkozunk, és a történt dolog oly rossz ítéleteket tévesen a jövődőről, hogy semmit nem végezhetünk bizonyosat. Nem találhatik soha is két személy mindenben egymáshoz hasonló, nem két nap teljességgel egymással egyező. Ugy a hadi állapot változandó azoknak, akik forgatják, elméjük különböző és szerencséjük mindeneknek magános. Nincs egy dolog is a hadakozásban, kinek két szünet ne legyen, kinek két ellenkező magyarázatja ne találassék, és annak mindenikének történt példája lehet, kit követelnénk. Ha egy nagy erősséget akarunk ellenségtől megvenni türéssel, legyen sok példánk rá, miképpen a vitéz hadnagyok türéssel mindent meggyőztek; és legfőképpen és az mi emlékezetünk alatt való francúz király Ludovicus XIII. Rupellát. Ha akarunk erővel, vitézséggel, vakmerőséggel, legyen arra is példánk; meglátjuk, egy Nagy Sándor hogy maga támaszt lajtorját az ellenség bástyájára, maga mégyny fel rajta, és egyedül maga ugrik be a városban és megveszi. Q. Curtius szavát referálok: [Már bal karja, mellyel pajzsát az ütések ellen körülhordozá, elbágyadt, barátjai kiabáltak, hogy szálljon le hozzájuk s ott álltak, hogy fogadják, amidőn ő hihetetlen, hallatlan s inkább vakmerőségéről tanúskodó, mint dicsőségét öregbítő tettet kockáztatott meg, mert hirtelen ugrással az ellenségtől nyüzsgő városba vetette magát].^A Ihon azért ilyen jó példánk lévén, jöjjön elő egy más kapitány, kövesse a francúz király dolgát, szálljon meg egy olyan erős várost mint Rupella, elveszti hadát és becsületét. Menjen más, a ki nem Nagy Sándor, cselekedje azt, akit ő cselekedett, oda lesz rontva, hogy még a neve is elvesz. Végezetre egy harc sem volt soha is, a ki maga előtt példát nem látott volna, jót a maga részére, még is el kellett veszni oly számталannak. Lajos király,¹ hogy megharcoljon a törökkel, volt sok példája, miképpen a régi magyarok kevesen sokat birtak, de nem használt néki, és nem bizonyos tudomány volt az a példa: elvesze mind hadastul szerencsétlenül.

Noha azért ez mind úgy legyen, amint megmondtam, mindazonáltal meg kell vallanom, hogy az emberi elme mind vitézi mestersegre, mind más minden dologra sohonna annyi segítséget nem vészen, mint a tanulásból és a historia-olvasásból. Ezek a te hív tanácsid, mert

nem hizelkedhetnek néked, ebben az ember megismerheti kicsin idő alatt mi történt sok esztendőök elforgásában, ott meglátja azoknak a nagy embereknek dolgokat, az kik előtted voltak, amelyek kalauzok helyett lesznek, és nem hadnak botlanod, és megmutatják a veszedelmeket, miképpen kell elkerülni. És ha nem egyebet is, legalább a könyvek olvasásából azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismeretlen szerencsétlenség, a kinek immár mását nem olvasta volna és nem tébolyodik meg annyira, mint az, az kinek elméjében soha az nem volt, hanem szokatlan hozzá és készületlen. Az ember élete oly rövid, hogy alig vihet véghez öt vagy hat derék dolgot és mikor már kezdett szokásból² valamit tanulni az ember, akkor szünik meg, és nem lesz tovább. Viszont azok, akik olvasnak nem öt avagy hat dolgot, jó főzték meg elméjekben, hanem számtalant, és mindjárt készek a cselekedethez is, mihent hozzá kezdenek.³ Az mi dicsőséges Mátyás királyunk alig szabadula ki csehországi királynak rabságából, ahol tanuságnak adta vala magát, hogy mindjárt nagy király, nagy vitéz ember lőn belőle.⁴ Így Lucullus a római, így Marchio Piscare, amely oly vitéz lőn, mihent hozzá kezdett, hogy nem kételkedtek az olaszországi fejedelmek őtet Carolus Quintusnak opponálni [szembe állítani], akkor mikor legszerencésebb vala. Honnand ez? mert nem született velünk: a tanulásból.⁵ Bánom hogy minékünk magyaroknak egy bolond példabeszédünk vagyon ez ellen, hogy nem jó papirosból hadakozni: de mennyi igazsága legyen ennek a mondásnak, lássa meg az, aki okos.

*

Mely szükséges egy hadviselő emberben a szorgalmatosság, fáradtság⁶ és vigyázás.

Második discursus.

A szorgalmatosság, fáradtság és vigyázás nem épen elménkbeli jók;⁷ úgy tetszik, a testnek nagyobb része vagyon benne, és noha az ő származások elméből vagyon, mindazonáltal az cselekedetben végeződnek és tapasztalható objectumok vannak körülök. Ezek az okok, akik legközelebb vannak a véghezvitelhez, és ezek nélkül egy hadnagy lehet-séges hogy bölcs lehet, de szerencsés soha nem. Viszont nincs oly nehéz

dolog, kit ezekkel meg nem győzhet, sem oly ellenkezés, kit meg nem erőltethet. Ezekkel kényszerítették az szerencse, hogy ne fusson el előttünk; erősítettnek magok a jó tanácsink és jobbittatnak meg a gonoszok; egy szóval, ezekkel adatik mód a dolgoknak, kiket magunkban elszántunk, végben vitelére. Igen szükséges tehát semmit meg nem vetni, és egy dolgot is nem semminek tartani, csak a⁸ hasznos legyen. Szükséges minden kicsin dolgot nagynak tartani, ha az akadályinkra lehet. Nem mulik el egy szempillantás, amely ne legyen drága és nagy érdemű, ha az szükséges, és tartozunk arról a morális sententiáról emlékeznünk: *Bonum ex perfecta causa, malum vero ex singulis defectibus venire potest.* [A jó tökéletes dolgokból, a rossz pedig egyes hibákból származik.] Hogy a gonosz legkisebb vétekből származhatik. Hogy a jó jó legyen, kíváncsít, hogy minden része ép és egészséges legyen.

Szükséges, hogy a nagy veszélyekért, és a szerencse-ellenkezésekért mindent próbáljunk, csak az ne láttassék lehetetlennek. Mert akkor kell szerencsételnünk sokat, csak a ne legyen mind: mind pedig nem kell szerencsételnünk máskor, hanem mikor kényszerítettünk.⁹ Ezen az ocasião kívül követnünk kell amaz jó orvosoknak példáját, melyek soha nem rendelnek oly orvosságot a betegnek, akik nem volnának bizonyosak, és akik kétségre hozzák az ember életét. Végezetre, nem lehet elegendőképpen hinni, micsodás jók származtak mindenkor a kiváltképpen való szorgalmatosságtul és amaz eszes nyughatatlanságtul, az mely soha semmiről el nem feledkezik, soha nem nyugszik, mindenkor munkálkodik, és végre kiszakasztja azt tövéből, aki igen oda volt ragasztva, és magával vonja el azt, ki nem akar elméje szerint törteni.¹⁰

Julius császárhoz¹¹ nem volt ebben, ugy mint más dologban is, hasonló ember; soha többet nem fáradott önánálál a hadban senki, többet nálánál nem vitt véghez az ő seregében. Soha senki oly szorgalmatosan nem volt jelen minden cselekedetben mint ő. Senki ugy a maga szándékának végét nem sokallotta,¹² és soha igyekezetibül meg nem tért, meg nem bánta, ha egyszer mire vette magát. Igaz, hogy ő igen azelőtt¹³ hogysem elkezdte a dolgot, jól megfontolta és mindenképpen megrostálta, és nem vak módon hágott belé a dologban. Nem készült akkor a hadakozáshoz, mikor immár benne volt, hanem igen azelőtt; az ő készüllete mindenkor egyezett az idővel, amelyet ő által-

látott meddig fog tartani. Mihánt osztán azokat véghez vitte, nem akart egy óráni időt veszteni, sem semmi alkalmatosságot, ahol dolgát előre vihetné, holnapra nem hadta azt, akit ma vihetett véghez. Nem hitt másnak, hanem a maga két szemének, és maga elméjének; sokszor maga ment elő az ellenséget megismérni, és állapotját meglátni; maga járta meg a földnek a csinját,¹⁴ ahol gondolta szüksége lészen reá, és mihelyt ezeket véghez vitte ő, szörnyű próbákat csinált; mikor az occasio ösztönözte, folyóvizeket átaluszott és usztatott, hogy ne veszesse el az alkalmatosságot, hidakat keresvén; kicsin hajókon nagy tengereken általvitette magát, hogy szorgalmatosságból meg ne fogyatkozzék, és inkább akarta a maga személyét veszedelemre vetni, hogysem szerencsáját, az mely alkalmatosságból állott.

Ihon a haszna egy örökös szorgalmatosságnak. De viszont, hogy sok híres embereknek dicsőisége és jó hire neve kisebbre száll és lankad, nem más az oka, hanem a fáradságnak kisebbülése, és szorgalmatosságnak elhagyása. Ez a kisebbülés, és ez a maga-elhagyás sok okokból következik. Az első — mert valamint az aljos emberek között némelyeknek a szerencséje, aki gyorsasággal nőtt, nem nőhet örökké, hanem megfárad és megáll; mert valamint az, amely elein nyughatatlan volt és fáradott, hogy a szegénységből felvehesse magát, ha osztán meggazdagult és betöltötte kedvét, elhagyja azt a szorgalmatosságot, kivel vitte elől dolgát, és élni akar a maga fáradságának gyümölcsével békességesen: szinte úgy egy derék ember is, aki a maga szívében dicsőséges véget tett célul, elhagyja magát és szorgalmatosságát ha a maga nagy próbáit szemléli, kiket vitt véghez, akiknek dicsőségével betöltötte ez világot, és ha elegendőséget gondol magában, az a dicsőségnek kívánsága őbenne meglágyul, és következendőképpen az ő fáradsága is meglankad, és a szorgalmatossága megtompul.

Más oka is vagy onnak a kisebbülésnek, és nem csuda ha a test, mikor idővel megnehézedik, a lelket megsulyosbitja, úgy hogy nem munkálkodik a szokott erővel, amikor az eszközök, aki által dolgoz, megvesztegetődnek¹⁵ és elfogynak.

Harmadik oka az betegségek, melyből azon effectusok [hatások] származnak, sőt még ártalmasabbak, hogysem vénéségből; mert a betegség impetussal [rohamosan] hozza a fájdalmasakat, amelyekben nem lehetséges, hogy ember magát szorgalmatosságában el nem hagyná, és

mind gondokat, mind fájdalmakat egyszersmind meggyőzne; amennyire a betegség az embert megsulyosbitja, annyira is kedvetleníti minden dolgoktól és azért mondják, hogy a három tagadhatlan dolgok közül egy, — száz betegség. De lássuk meg példából a szorgalmatosságának hasznát, és szorgalmatlanságnak kárát. Skander Bég mit nem fáradott, mit nem cselekedett a maga hazájának megmaradásáért; egy ember önálánál soha nem aludt kevesebbet, mikor dolga volt, ő maga járt ahol kellett, maga istrázsált ahol szükséges volt, ő tizenötezer ember erejével száz ezereket megvert, hatalmas császárokat megfutamtatott, és egy szóval a nagy szorgalmatossággal pórásra kötötte a szerencsét, és amennyire bátor szívének, annyira szorgalmatosságának köszönheti szerencsáját, hírét, nevét.

Hunyadi János a második, az melyet az én pennám soha elegendőül nem dicsérhet. Töröké nem volnál-e most Magyarország, ha János vajda nem lett volna, és el is volna immár az te neved felejtve, ha Hunyadi szorgalmatossága nem sérénkedett volna. Mi tartóztatta meg Murath császárt, azt a vitéz török fejedelmet, a kit az ő vitézsége mennykőnek nevezett, hogy Magyarországot el ne foglalja és magáévá ne tegye, ha nem Hunyadi János szorgalmatossága és sérénysége. Ő László királynak¹⁶ elveszése után annyit fáradott, annyit szorgoskodott, annyit mivelt, hogy a török császárnak nem volt más haszna a győzelemben, hanem az, hogy ez világ előtt becsületet nyert magának egy hatalmas királynak veszedelmével. Nem kell számlálnom az ő hadait,¹⁷ mert telik a historiák az ő gondviselésével és szorgalmatosságával, elég azt mondanom, hogy minden vitéz embernek példája lehet. Másfelől nézzük meg a mi Lajos királyunkat a szorgalmatlanság hova tette, hogy egy hináros berekbe kellessék egy királynak veszni. Hiszem¹⁸ fabulához [meséhez] hasonló dolog ez, penig nem fabula, hanem igaz. Hiszem esztelenség, hiszem gondatlanság volt, sem maga, sem török erejét meg nem tudni, idején neki nem készülni, több segítségeit meg nem várni, hanem egy Tomori Pál személyére, mint egy Istenre mindeneket bízni, és tizszer ennyi ellenséggel megütközni, semmi elébb való praemeditatio [előzetes megfontolás] nélkül, hanem csak mint a vak veréb magát utolsó szerencsére bízni. Ó gondatlanság! gondatlanság! Ha a hadban szabad volna bis peccare [kétszer hibázni], Lajos király tudós volnál a magad káráról,¹⁹ de nem szabad, és oda vagyon; boldog, aki másoktól tanul.

Mit mondjak a Dobse királyrul? bezzeg példája ez a gondatlanságnak, de mivelhogy királyunk volt, nem irok többet róla: olvassa meg a historiát aki tudni akarja.

Hadd végezzem el beszédemet: azt mondom, amely hadnagy szorgalmatos akar lenni, szükséges, hogy az ő lelke, szíve és kedve szabados légyen mindenféle passiótul [szenvedélytől]; mert ha az egész erőnk alig lehet elegendő a szorgalmatosságra, miképpen lészen tehát, ha más akadékokra lészen osztva. És az is nem elég, ha minden erőnkkel munkálkodunk, ha más is van, kirül gondot viselünk; egy hadnagynak sem feleségére, sem hazájára, sem más dolgokra nem kell gondot viselni, hanem szüntelen az ellenség veszedelmirül, az maga megmaradásáról gondolkodni, még álmodni is ha lehetne, mint szintén a jó agárnak a vaddal. És mikor mind így cselekszik is, mégis nem mondhatja: elegendendőül van.

*

A hadakozás mesterségének nem szabhatni úgy regulákat, mint más dolgoknak. És az okos vitézség²⁰ leginkább abból áll, hogy az hadnagy tudja változtatni a dolgokat, az mint az idő és alkalmatosság kívánja. Az olaszok azt mondják:

Diversificare.²¹

Harmadik discursus.

Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetlenül megtarthasson mindenkor a hadnagy. Különböztetni kell és változtatni a dolgokat, az mint az idő és az alkalmatosság parancsolja. Azok a kapitányok, akik semmit az szerencsére nem akarnak bízni, és egy gondolatot sem vesznek szándékjokban, amely nem bizonyosan bátorságos; az kik az elleniséget idővel és vontatással, fegyver nélkül akarják meggyőzni, és az ő botlásából magok dolgokat akarják elővinni: ezek — azt mondom — hogy néha nagy dolgokat cseleksznek, és jobban viszik dolgokat végben azoknál, akik mindent szerencsétletnek,²² és nem kívánnak mást, hanem csak megharcolni, nem akarnak másnak fejet hajtani, hanem csak a magok bátorságoknak, keresik a veszedelmet, hogy nagyobb becsülettel győzhessenek. De valamint az elsők nem vallanak derekas károkat, sem nagy veszedelmeket az magok fogyatkozásából, viszont igen sokszor szép győzedelmeket elmulatnak, és a jó szerencse nem akad

kezekben a félelem miatt. Csaknem olyan időkben vagyunk most, és ilyen fejedelmek alatt. Egy kis félelem az mely leginkább az igen okos emberekben uralkodik, az mely nem oly nagy, mint a következő jók és reménségek lehetnének, szép alkalmatosságokat elmulattatott²³ velünk az török ellen. De én nem szólok többet arról, talám csalatkozom, és kell hallgatnom C. Tacitust, ki azt mondja: *abditos Principum sensus, et si quid occultius parant* [a fejedelmek rejtett gondolatait és azt amire titokban készülődnek, (nem való beszéd tárgyává tenni)]. Szóljunk azért közönségesen, és mondom, hogy a németek illy okbul sok jó alkalmatosságot elmulattak régi időkben, és nem akarták a magok sajátját szerencsétetni mások megmaradásáért. Viszont, nincs nemzet a ki készebb volna mindent szerencsére vetni, mint a franczuz és a török; mihánt látják az ellenséget, mindjárt elvégeződött az ő tanácsok,²⁴ és készek megütközni. Szükséges erről mélyebben *discurrálni* [elmélni], és különböző regulákat tenni. Egy fejedelem, az melynek minden ereje csak az egy hadában vagyon, amelyet ha elveszt, nincs módja, hogy mást állasson talpra, ne vesse azt soha is szerencsére, és ne engedje megharcolni, se ne adja oly kapitán kezében, az mely jó hirnek, névnek kívánságától felettébb ösztönöztetik; mint a mai napig is panaszkodnak a velencések Alvirianus generálisuk vakmerőségéről; egy felettébb való szerencsétetéssel elveszté tőlük szárazon való birodalmokat. Penig mindazonáltal egyeznek a *historicusok* azon, hogy ha Alvirianus oly fejedelem generálisa lett volna, az mely sokat szerencsétetett volna, és többször romlott hadát talpra állithatta, szintén oly hires ember és hadnagy lett volna, mint akármelyik a régi nagy vitézek közül. Máskor az ő jövedele csak ötszáz lóval győzedelmet szerze az franczuzoknak, és csak a neve is megfutamtatta az ellenséget. Adta volna Isten, hogy Cardinalis Julianus és Tomori Pál vagy hogy kalastromokban maradtak volna, vagy hogy különböztetni és változtatni tudták volna a hadi értelmet,²⁵ és mikor nem kellett, nem harcoltak volna, hanem más módot találtak volna, a mely nem lett volna oly kétséges! — Ép volnál most ország, s nem nevetnének bennünk idegenek. Más okokbul is hasznos a lassu tanács, melyben harc nélkül ellégyen az ember, mennyire lehet kár nélkül, és győzedelmet várjon erőltetés nélkül, mikor oly ellenséggel vagyon a dolog, az ki *impetussal* [hevesen] és hamarsággal szokott hadakozni. De az is szükség, hogy az aljos rendek²⁶ az kik *effectuálják*

[végrehajjták] a parancsolatot, engedelmesek legyenek és türedelmesek, hogy ne kellessék félni a hadnagynak, hogy vontatván a hadakozást, ezek propter impatientiam [türelmetlenségből] és az unalom miatt, vagy valami fogvatkozás miatt, vagy el ne széledjenek, vagy valami szándék ellen cselekedjenek. Példánk lehet Fabius Maximus, és mi András avagy Endre királyunk, ki az Henrik császárt Magyarországból kiéheztette, azután fegyverrel is elrontá, és a német ellenségnek kárán nevet ad a Vértessnek. Azért az ily hadakkal, a kiket tud az ember, hogy nem késhetnek sokat, és csak a harcolás reménségén vannak,²⁷ nem kell soha megütközni, hanem mint az árvizet meg nem gátolhatni, hanem el kell folyni eresztetni, úgy ezeket, kiket meg nem állíthatni, el kell előlük állani, hogy magad is ellenek állván, el ne rontsanak. Így lévén a dolgok, egy hadviselő hadnagynak szükséges, hogy az ő értelme világos, az ő kedve szabados²⁸ legyen, és ne kötelezze magát egy dologhoz is. Szükséges ő néki változtatni a hadi dolgokat amint az alkalmatosság engedi, és sokféle mesterséget tudni, az ő szándékának véghezviteléhez, és győzelemnek megnyeréséhez. Ezzel a tudománnyal Julius császár csudálatossá tette magát minden nemzeteknek és országoknak, változtatta az hadakozást mindeneknél ez világon jobban; ő a maga szándékait nem öntötte mind egy formában, a szorgalmatosság, a bátorság, a türelem, az erő őbenne egyarányuk voltak; egyszersmind sáncokkal neki ment az ellenségnek, az erősebb helyeket szerezte magának, elfoglalta a kelőket, az kik által az ellenség élése járt, és végezetre kényszerítette őket a magok megadására, midőn elvette tőlük mind harcolásnak, s mind futásnak reménségét. Ezzel az uttal ő meggyőző Petreiuszt, és Affraniust, kik egy mező közepiben voltak megszállva, és ezeknek úgy el fogá minden utjokat minden felé, hogy nem lévén tovább egy folyó-viztől fél mérföldnél, szomjával holtak a népei, és megfogvatkoztak egy elementomból, melynek sohun nincsen szűki. Néha ismét egyszersmind csak csupán meztelen erővel megfutamtatta az ellenséget sánc és idő nélkül.²⁹ Az ő győzelmei holttest-halmok voltak, és embervérnek árai, és az, ki legkegyelmesebb volt az emberek között, úgy tetszett, mintha csak a maga felének romlására teremtetett volna ez világra. Nem találom a historiákban senkit, az ki úgy követte volna Juliust, mint Fernandez Consalvo, az kit a spanolok Grand Kapitánynak hittak. A hadakozásnak változtatásában én nem tudok egyet is,

aki az erőszakot úgy tudta volna alkalmaztatni, és a türeést úgy tartani. Ezzel a két mesterséggel ő mindenkor megverte a franczuzokat és Neapolitanum országot el nyerte tőlük. Nem olvashatni hasonlót az ő türeésre való resolutiójához Cincturánál, ahol a franczuzok ötet utolsó szükségre hozták volt. Azok ötet számtalan hadakkal körülvették, a döghalál más felől uralkodott az ő táborában, az éhség nyomorgatta a népet, az árvíz és eső vesztegette táborát, minden elementumok hadakoztak ellene. Mindazonáltal utoljára elébb megunták a franczuzok ötet nyomorgatni és veszedelmét lesni, hogysem ő az türeést, és azzal a tanáccsal, mellyel az ellenség ő reá hadakozott, elrontá őket. De mikor szükség volt erőszakot és vitézséget mutatni, kicsoda mutatott inkább ő nálánál? Hallatott-e valamikor vitézebb szó egy ember szájából az ő választ adásánál egy kapitánnak, az ki persvadeálni akarja vala néki, hogy elálljon az ellenség előtt, és ne oltalmazza azt, az kit meg nem menthet veszedelem nélkül. Inkább akarja vala egyem³⁰ a halált elől szemben találni száz lépéssel a maga személyétül, hogysem hosszabbítani akarván meg életét annyira, tiz lépéssel hátrább menni az ellenség előtt.

Mondhatom amaz török szultánrul is, hogy ismerte a hadakozásnak állapotját, az mely András Király ellen soha nem akara menni harcra, holott erőtlenebb volt, hanem sáncban tartván népét, és a Nilus vizét a magyarokra forgatván, végre kiönté őket, és gyalázatos conditiókat vétete fel avval a vitéz királyunkkal. Vannak tehát oly occasiók, akikben a türeés jó, vannak ismég olyanok, akikben szerencsére kell biznia némely dolgokat és szerencsétlenni a keveset, hogy megtarthassuk a sokat, és mikor de summa rerum tractáltatik,³¹ akkor szükséges, hogy a kapitányok, a magok személyeket feltegyék a játékra, és meghaljanak inkább, hogy sem a győzedelmet az ellenség kezében lássák. Így cselekedék Julius császár Spanyolországban, abban a harcban, mikor az Pompeius fiai meggyőztetének. Így cselekedék sokszor Kinisi Pál, így az én jó ősöm, ama vitéz Szigheti Zrini Miklós, megmutatván, hogy tud meghalni, mikor kívántatik, de soha ellenségtül meg nem győztetenni, és megmutatta, hogy excessus virtutis [önfeláldozás], amely philosophusoktul heroibus attribuáltatik [amit a bölcsészek a hősöknek tulajdonítanak], ő benne volt, amikor kellett.

Hogy egy hadviselő kapitánnak mindenkor az maga szándékának végét köll nézni és szándékának véghez vitelére minden cselekedetét igazétani.

Negyedik discursus.

Egy okos hadnagy mindenkor úgy igazgassa a maga dolgait, hogy azok a véghezvitelhez alkalmatosok legyenek, és tudni kell azt néki, hogy ha *dimidium facti qui bene coepit habet* [félig már megtettük azt, a mit jól kezdtünk], nem is lesz teljességes, ha jó véget is hozzá nem ragaszt, mert *finis coronat opus* [a jó befejezés koronázza meg a művet]. És azért mindenkor oly utakat, oly módokat keressen, akik okvetlenül a szándékot kihozzák, és ne az olyanokat, akik nagyobb látatot és füstöt csinálnak, mert végezetre azok fogják az dicséretet magoktól hozni; ne hadja magát ingatni oly széltil, hogy mit fog a világ mondani. Jusson eszébe a Fabius Maximus állhatatossága, mely tiporni hatta a maga nevét a római községnak és elszenvedte rágalma-zását a rosszaknak inkább, hogy sem a maga szándékát elhatha volna, és végéből kiállott volna, tudnia illik, hogy elfogyassa Hannibalt ütközés nélkül.³² És ezért ugyanazon községtől végezetre nyert nevet magának Maximus, az mely soha senkinek nem adatott.³³ Az vég tehát ékesíti meg a dolgot; nyerjen az ember először magának hirt és becsületet, mennyit kíván, de ha nem követi és nem continuálja, nem hoz mind az is néki teljes tisztességet, hanem inkább becsületinek idétlenszülését. A lánc nem egy karikából vagyon, sem kettőből, sem kevesből, — sokból kell lenni, úgy lesz lánc; így a jó hír is, nem egy vagy két cselekedetből, hanem sokból léssen, és aki legnagyobb, jó végből. Mit használt annyi sok keresztyén vért ontanunk, annyi magyar veszedelmét látnunk és két királyunknak³⁴ is, most mind aztat rosszul concludáljuk [végezzük be] és gyömölcsei lévén a jó fának, messze tüle elgörgünk. Bizonyára azok az vitéz magyarok, akik annyi vérontással Scitiából kijöttek; azok a királyok, amelyek a magok életét mind alattokvalóért annyiszor feltették, hallották volna, hogy mi, elfajzottak, olly rossz véget csinálunk az ő szándékjoknak és magunk örökségének, nem fáradtak volna annyit. Attila Scitiában maradt volna, és az ő maradéki,³⁵ nem lettek volna nemzeteknek csúfjai. Térjünk szónkra és mondjuk, hogy valamint a disciplina, az engelmesség és a bátorság

minden közvitéznek szükséges virtusok; ugy az okosság, hadi értelem,³⁶ akikből a győzelem származik, hadnagyoknak és vezéreknak szükséges attributumok [kellékek]. Ezekkel a conditiókkal [tulajdonságok] ők különböztetnek a több közvitézlő rendtől, akiknek parancsolatot tartanak. Az merészség és az halálnak semminek tartása nem elegendő jók. Nem is nyér annyi becsületet egy hadnagy, amely közben keveredvén az ellenség hadainak minden veszedelemre veti magát, mint gyalázatot, ha azt nem cselekeszi, ahol szükséges. Csúfos dolog volna, ha a leg-tündöklőbb mesterség a világon, és nemesebb minden társaságbeli dolgoknál, — ugymint a kapitányság, avagy a hadviselés — oly könnyű volna, hogy csak futni kellene az halálra és keresni a veszedelmet, hogy halhatatlanná tenné a maga nevét; könnyű áron jutnánk az örökséghez, és a régi gladiatorok méltábban praetendálhatnak azoknál, akiknek az ő nemes lelkek feljebb járván, nagyobb értelemmel hozzá készülvén, szállítják reá az okoknak erejét elméjéből szivekre, és innen hoznak ki amaz örökségre méltó³⁷ operatiókat [haditetteket].

Ha a Julius császárban nem lett volna több jó a merészségnél és annál a forró melegségnél, aki veszedelem láttára a szívére gyülekezik, nem sötétítette volna egy csepnyre is a több rómaiaknak nevét; sokan lettek volna erről a részről, akik hasonlók lettek volna hozzá; Coriolanus, Capitolinus, Marcellus, Catilina küszködtek volna meg véle a dicséretért. Az meztelen merészség nem csinálta Epaminondast első hadnaggyá Görögországban. Pelopidas és Leonidas nem marattak volna hátul az olyan resolútióban [elhatározásban], ahol hazájáért kellett meghalni. És Thuri György is meghaladta volna sok magyar vitéz hadnagyoknak becsületét és jó hírét, nevét. Tehát inkább szükséges egy hadi generálisnak a tiszta értelmű elme és okos fej, hogy sem kéz, avagy vakmerőség. A providentia [előrelátás] az, amely hozza a győzedelmet, és nem a bátorság. Az tanúság, az elmélkedés, az tanácskozás oktatja a hadviselő embereket, amelyről én szólok, az praxis és experientia [gyakorlat és tapasztalat] viszi véghez a dolgokat és perficiálja [teljessé teszi]. Ezért mondták Epaminondásról, hogy soha senki nem tudott többet és nem szólott kevesebbet; nem hogy ő gondolta volna, hogy a hallgatás valami derekas jóságos cselekedet, vagy hogy jobb az okos beszélgetésnél, hanem hogy mindenkor bizonyában valami nagy dolgot forralt a fejében, mert Thebát akarta felemelni, és elrontani Spartát,

és meggyőzni azokat a görögöket, akiket győzhetetleneknek tartott ez világ. Ilyen volt Magyarországbán Svendi Lázár, ilyen volt az én őszám Zríni Miklós, ilyen volt az mi vitéz első Lajos királyunk. De hogy jobban megmutassuk az ő hadi értelmét, meg kell mondanom, hogy ez a bölcs király mindenkor oly módokat keresett az ő végének véghezviteléhez, az melyek felettébb nagyoknak tetszettek, és ugyan nagyok voltak. Ez ám az, hogy aki idején kél, idején érkezik; ez ám az, hogy aki mit kezd, serényen nyuljon hozzá; és ez az, aki nem szánja az erszéynek száját megnyitnia, hogy ne mondassák felőle, fősvény, — többet költ; a rest többet fát. És mivelhogy ezekkel az erőködésekkel mindenkor szerencsésen vitte hadakozását véghez, azért nevezték vala őket a magyarok ördögös Lajos királynak. Ezzel a móddal tizenkilenc hadakozást vitt ő véghez mind külömb-külobb ellenséggel és nemzettekkel. Több hadát küldé a szükségnél Neapolisban és az moldovai vajdák és morvaiak ellen, hogysem az szükség volt, hogy utólján reménségében meg ne csalatkozzék. Személye szerint ment a velenzésekre, hogy ne fogyatkozhassék meg szándékában, és minden erejével nem szánt fáradni kicsin ellenségre is. — Az egész Discursusom concludáltatik azzal, hogy az eszes hadnagy a végét nézze a szándékának, és oly eszközökkel és módokkal éljen, az kik bizonyosak a vég kihozására, és hogy több költséget vigyen magával a szükségnél, hogy ne fogyatkozzék meg abból, hanem megmaradjon neki.

*

Hogy tudni kell meggyőzni az ellenséget és hasznát venni az győzedelemnek. Hogy tudni kell alkalmas időt a hadakozáshoz megválasztani. És hogy most volna idő hozzá, hogy a törökökre hadakozhatnánk és visszanyernénk az kit elvesztettünk.

Ötödik discursus.

Nem csak maga volt Hannibal a ki hasznát nem tudta venni a győzedelemnek; sokan vannak a mostani időben is, az kik megverni, megfutamatni és meggyőzni tudják az ellenséget, de a győzedelemnek gyömölcsét nem tudják megszédni. Oka ennek a véteknek kevés értelem és nem illendő okosság. Az szerencse megvetheti ugyan az ember elő-

menetelének ágyát csak maga is, de csak maga, más jószágos³⁸ cselekedetek nélkül nem viheti véghez nevését [növekedését] és előmenetelét, és noha nincs a kormányos mester hatalmában jó és kellemetes szeleket a maga hajójának segítségére előhozni, vagyon mindazonáltal az ő hatalmában azokkal élni, meddig tartanak és a meddig fújnak, hasznokat venni. Azok közül tehát, a kik elfeledkeznek és csakhogymeg nem tébolyodnak az első szerencséjeknek szelletin, és megállapodnak, némelyek elcsudálkoznak, és mintegy elbámulnak azon, hogy olyan szerencsések voltak, és bejuthattak a portusban [kikötőbe] evedzés nélkül; nem merik többször a tengerre szerencsétetni magokat, megelégednek azzal, amit nyertek, és nem akarják többször kockára vetni nyert nevüket: — hasonlóké bizonyára a hagymázbeteges emberhez, az ki abban a forró bolondságában valami nagy árkot általugrott, de ha észére jön, néki nincs hátorsága annyira való, hogy ujabbán reá vegye magát, és iszonyodik a maga próbált dolgán. Némelyek ismét élni akarnak a jókkal, akik történtek nekik, és gyönyörködni a győzelemben, s nem veszik penig eszékben, hogy azonban az idő mulik, az occasio elrepül, a szerencse változik, az ellenség megelevenedik, és nem hágy nekik tovább progrediálni [előhaladni]. Vannak ismét némelyek, az kik nem üzik a szerencsét, hanem az irégységtől való félelmekben is inkább akarnak egy kicsin becsületet békeségesen birni, hogysem felgerjeszteni ezt a gonosz passiót [szenvédélyt], az mely cselekeszi, hogy inkább sópáncodjék ember mások előmenetelén, hogysem a maga kárán, és még a barátinkban is gonosz kedvet szerez, ha felettébb való növésünket látják.

Közönségesen a historiákban találunk mind ezekről példákat. Az görögök botlottak ilyenben gyakorta, és bizonyos dolog, hogy a salamiszi győzelem utat nyitott nekik Persiának veszedelmére és Ázsiának megnyerésére, ha meg tudták volna ismérni dolgokat, és el nem merültek volna a magok boldogságában. Lepantumi győzelem semmi több hasznót nem hozza a keresztyéneknek, hogysem mint azelőtt volt. Legtündöklőbb vizen való győzelem, ki világ kezdetitől volt, ez volt, és haszontalanul marada; minden haszna a volt, hogy meg nem győztetettének a keresztyének, mint Ajax kérkedik vala Hector ellen: Quaeritis eventum pugnae? non sum superatus ab illo. [Azt kérditek, mi volt a harc vége? Nem győzött le.]

Carolus Quintus minden tudományával és bölcsességével egyetemben bele botlék ebben a vétekben; megtébolyodott vala páviai harc után, mert ha a franczuz király fogsága után rá ütött volna Franczuzország határára, abban az uj rettenésben nem talált volna semmi akadályt, nem hagyott volna a maga maradékinak semmi antagonistákat [ellenfeleket] és maga megfizette volna magának a maga rabja sarcát.

Nem különben aluvék el ebben az akadályban szultán Szuliman is; megverte Lajos királt, hadát magát odarontá, és nem tudá bejöni országunkban, elfoglalni aztat. Nem tudá a győzelemnek gyömölcset leszedni, hanem megtért volt, semmi más hasznot magával nem vevén, hanem tisztességet és jó hirt a fején.

Hányszor megverték a magyarok a törököket, hányszor levágták az ő számlálhatatlan táborokat, és mindazonáltal nem jut még senkinek eszében az ő országokban mélyen bé a hadakozást vinni; megelégedtünk azzal, hogy megismertettük magunkat vélek; nem mentünk soha is a szerencsének végig kalauzságán, és mikor az idő alkalmas volt reá, elhagytuk a hasznos tanácsot, hogy egy kis ideig gyönyörködhessünk a győzelemnek. Így ők mindenkor feltámadtak estük után, ujjabb fejük nő mint az hydrának, mi penig untalan sohajtjuk veszedelmünket. Ebből a felyül irt consideratiómból [megfontolásomból] még egy hasznos elmélkedést hozok ki, és azt mondom, hogy az üdőt megválasztani talám az hadakozásnak legnagyobb titkaiból való dolog. Julius császár ebben is igen tanult volt. Philippus Secundus, az kit a maga idejebeli Salamonnak hittak az emberek, szokta vala mondani: Yo y el tempo, para dos otros, azaz: én és az üdő, más kettőre. Ennek két magyarázatja lehet; első: hogy tudja az ember magát segíteni az szerencsétlenségben, és forгатni, hogy leeressze a vitorlákat, ha a szélvész öreg, és tudjon ne tusakodni az ellenkező fatummal [végzettel], hanem helyt adni neki, és mind ezek között is megmaradást találni — Béla király ebben példánk, — mintha az idő jó társa volna, minden gonosztul megoltalmazni, de annak az üdőnek alkalmasnak kell lenni. Második: hogy tudni megválasztani az üdőt valami igyekezetünkre, mert ugyan bizonyába látjuk, hogy vannak oly órák az üdőben, az melyek szerencsések némely dologra, és ha azok elmúlnak, bár várjuk azután visszafordulását, de heában. Egy nyelven sem mondhatják jobban ki eztet, mint az olaszon: conjuntura, mintha azt mondaná, conjunctio

bonae fortunae avagy occasionis [a jó szerencsék, a kedvező alkalom találkozása]. Hitemre, azt a conjuncturát soha úgy meg nem lelhattuk volna, és az időt a török ellen való hadakozásra, mint ebben az elmúlt esztendőben. Mert hallgatok amaz köz prófétiákrul,³⁹ akik mind török, s mind keresztyén nyelveken forgatnak, hogy közel vagyon az török hitnek romlása; azok nékem kevés impulsust adnak, jóllehet Julius császár annak is hasznát vette volna. Hallgatok az egész keresztyénségnek erre való kívánságáru, tudom, hogy azt mondhatják akik ellenzették ezt a szent resolútiót, hogy multitudo peccantium non facit legem [a bűn, azért, mert sokan követik el, nem válik törvénné], de tekéntem az egész keresztyén fejedelmeknek arra való propensiójokat [hajlamukat], holott nemcsak magok electiójából [elhatározásából] jön az olyan akarát és kívánság, hanem szükségbül. Velencések (az kik micsodák az több keresztyén hatalmak ellen), contribuálnának és ligában jönnének velünk, és ha ezek magokon ennyi esztendeig ennyi diadalmat nyertek rajtok, mi lenne ha mindnyájan egybenfognánk? ha a lengyel egyfelől, olasz másfelől, mi innen. Kazul basa⁴⁰ tulsó részről rázni kezdenénk az otthoman fajnak fundamentomit, és az mind egy volna, mert mindenik kényszerítettik a török kárára. Velencések előttök való okért, pápa hitünk terjedéséért, német azért, hogy idő és alkalmatosság vagyon rá, és ha ezt elmulatja, elrepül az a jó óra, akiben ülünk most és gyönyörködünk, ebben az nem igen becsületes békesség szerzésében. Meg akarná persa is a régi kárait fizetni, és jövendőkről magát assecurálni.

De immár is elrepült ez a fatalis coniunctura [végzet adta kedvező alkalom], eloszlott az a szép népség, amely nem csak ellenséggel, hanem mindenféle elementumokkal és az éhséggel is tudott harcolni; ezt a keresztyéni világ kívánságát és várakozását mind agyon veré, talám csak egy miniszternek félékeny természete. Nem kell egyem a ligáknak avagy szövetségeknek hinni; a török hatalma nagy, az esztendő szűk, az országok elszegényedtek, az szerencse állhatatlan. De vajha mind másképpen tudnám én ezeket replicálni [ezekre megfelelni], és ezekből a kétséget kivenni; assecurálhatnánk magunkat a szövetségről és szerencséről, ha látnám, hogy lehet. Jöhet annyi resolútio az mi mellyünkben, de odavagyon immár mind ez, és csak okunk maradt a discurráláshoz.⁴¹ Leszen oly idő, hogy nem a magunk

választásából fogunk kardot venni kezünkben, hanem akkor, amikor az ellenségünknek leszen módja és akaratja hozzá, és meg fogjuk bizonyítani kárunkkal, hogy aki szintén nem resolutus az alkalmatosságot megragadni, mikor jön, megnyomorítja ütet mikor nem hinné. Nem beszélek én, azt tartom, álmot, hanem fundamentomat teszek a történt dolgokban, és mások exemplumán. Sokszor hoztam ezt a Corn. Tacitus sententiáját elől, esméig elől kell hoznom: Abditos principum sensus, et si quid occultius parant [a fejedelmek titkos gondolatait s ha valamire titokban készülnek]. Szólhatunk mi a mit akarunk, de az fejedelmek kívánságát és az ő miniszterinek nem vehetjük el passiójokat [indulatjukat]; könnyebb volna mondani, hogysem cselekedni aztat, és valamint lehetetlen a szeleknek utját meggátolni, hogy ne jöjenek a tenger szünére, így lehetetlen az fejedelmek tanácsinak, az ő miniszterek passióinak ellentállani. Marchal de Biron, frankus király generálisa, nézzük, mit monda, mikor látta volna hogy a fia a hadakozásnak végét el akarja vala szakasztani: Fiam, ha a békesség meglész, te haza menj palántát ültetni, mert a te hadi szolgálatod akkor telik ki és nem lesz tovább kenyered. Ihon a miniszterek passiói mit nem cselekesznek;⁴² a fejedelmeknek, ha volna is kedvek, ezek untalan suttogásokkal elverik, noha bizony igen csudálatos, hogy azok a fennálló fejek, akik számlálhatatlan népnek parancsolnak, hagyják magokat hordoztatni mások passióján. Nemcsak mostan történnek ilyen példák, régenten is voltak is ihon⁴³

*

Hogy egy hadviselő ember a jó szerencse nélkül semmi és micsoda legyen a szerencse.

[*Hatodik discursus.*]

Az emberek munkálkodásában és tusakodásában, az mellyel minden állapaton fáradoznak és keverik ez világot, semmi sincsen bizonyos, semmi a szándéknál egyéb a mi hatalmunkban sincsen. Hanem vagyon a mi tehetségünknel feljebb való hatalom, amely bir véggel avagy eventussal [véletlennel], amely, mivelhogy véghetetlenül bölcs, történetből semmit nem cselekszik. Sors avagy szerencse, amelynek annyi dolgok és történetek tulajdonittatnak, nem más, hanem az mi

elménknek szülése és operációja. És nem is egy az okok közül, akik által ez a világi rendelés viseltetik.

Mi felettünk igazságnak világával rendeltetnek mindenek, és az a vak istenasszony, akinek Fortuna nevet adtak az emberek, philosophusoknak csak álma; a mi keresztyén hitünk ezt elrontotta, mert elrontotta a bálványozást. Mindazonáltal ennek a találmánya nem haszontalan, mert a boldogtalanok a magok nyomorúságokat ennek tulajdonítják, és a nem-okosok az magok gondatlanságoknak, avagy esztelenségeknek okait. Ennek a neve mindenek szájában forog. Bölcssek, közrendek, egyiránt élnek vele. De hogy igazat mondjak, ez az hatalom, akiről szólunk, semmi nem más, hanem maga az Isten, amennyire közbenveti istenségét a mi mind akaratunkban, mind cselekedetünkben, és a maga végére viszi a dolgokat, mind azokat akik hasonlók, mind akik hasonlatlanok magok között. Az Isten megengedi ugyan, hogy törődjünk, fáradjunk a világi állapotokon, de ő azt a véget hozza ki, akit akar, sokszor különbözőt az mi várakozásunknak és remenségünknek. Homo proponit, Deus disponit [Ember tervez, Isten végez]. Menjünk példákra. Hannibal mindent megcselekszik, valami s az ki egy nagy hadviselő embernek tartozása, mégis meggyőzzetetik Scipiótul; Cicero semmit egy oratornak tisztibül el nem mulatott, mégis Milo megsententiáztatik [elítéltetik]; és ama nagy csudálatos tengeri tudománynyal bíró Doria András szemeivel szemléli urának minden armádiáját algieri portusnál tengerben veszni, s mégis minden eszével és tengeri tudományával nem tudott segítséget hozni neki. Ihon tehát az, akit Isten hozzá teszen a dolgoknak kezdetihez, amelyek mi hatalmunkban vannak, az alkalmatosságokat, kiket előnkbe ad, utakat, amelyeket megcsinál és könnyebbit, akadályokat, melyeket az mi könyörgésünkért elvesz és vesz, és hogy egy szóval megmondjam, amikor a maga hatalmasságának karját dolgainknak véghezvitelére és segítségére közbenteszi. Ezek azok, akiket mi hívunk szerencsének, ez az a Fortuna. Boldog az, az ki kaphatja.

Ennek a szerencsének lábához nem mindenkor vagyunk kötte az Igazság és a szent szándékok, mert az Isten hatalmassága nem mindenkor áll ellent a hitetlen és igazság ellen való tanácsoknak. Sokszor az pogány török meggyőzi a keresztyén seregeket. Az mi dicséretes András királyunk⁴⁴ legszerencsétlenebb volt abban a hadakozásban, akit Isten nevére felvett, és amikor Isten koporsóját pogány kézből ki akarta

szabadítani; sem az mi romlott magyar nemzetünket nem menti meg a keresztyén név a török szabljájától. Viszont, mit olvasunk szerencsésebbnek a historiákban, mint azoknak szándékokat, akik csak az erőszakot Istennek tartották; Sándor⁴⁵ szerencséjének semmi nem állhatott ellent több a maga halálánál; és ennek a fejedelemnek, akinek minden busulása csak az volt, hogy több világ nincsen, az kit meggyőzhetne és akit meggyőzni kellene, a szerencse oly pártosa volt, hogy mindenütt fedezte vétkeit, és a bolondságit szerencsésítette. Julius császár a Fortunát leginkább a maga jóakarójának akkor ismerte, az mikor az legistentelenebb hadat viselt a maga hazája ellen, úgy annyira, hogy nem egyéb dolga volt, hanem jőni, menni és győzedelmet nyerni hazája ellen. Atila mit nem csinála, micsoda állította meg az ő vitézségét? Tamburlán⁴⁶ mit nem vitt véghez, micsodás győzedelmeket nem nyert? Ezek a világot, mint a mennykőnek szelleti, megjárták. Az otthoman nemzet, amely az Istennek parancsolatját hamisítja, embereknek szabadságát megszegi (amelyet igazság nem cselekeszik), annyi előmenetelt cselekedett⁴⁷ 300 esztendő alatt, hogy már nincs félni külső erőtől, hanem csak a magájétul, és attul, hogy a maga testének nagysága miatt szédelgést szenyvedjen a feje.⁴⁸ Oka ennek a különbségnek az, hogy az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt; és továbbá, valamint hogy szükséges a jámboroknak hiti erősítésére, hogy valaha az Isten jöjjön az ő oltalmokra: úgy illendő az ő rendelésének törvényéhez és uraságának könnyebbüléséhez, hogy engedjen a következő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint. Ez iránt, hogy az erősebb és hatalmasabb meggyőzze az erőtlenebbet és uralkodjék rajta, hogy azok akiknek több tudományok és vitézségek vagyon, győzedelmesek legyenek magok ellenségén; mert különben bizony ő kötelezné magát arra, hogy azoknak akiknek jó szándékjuk vagyon, bolondságokat behálózná és botlásokat helyére hozná. Mert ha csak a jámborság és ártatlanság volna ezen a világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és emberi társaságbeli rend, erőszakot szenyvedne a bölcsesség az Istentől, az ki őtet rendelte, és hogy legyen, megparancsolta. Az mi az pogányoknak és más istenteleneknek előmeneteleket illeti, könnyen okát tudjuk adni. Mert, ha az országok változása okait nézzük, bizonyára azok az országok, akik nagyok és rettenetesekek, nem mindenkor állandósabbak; viszont

miként a gyenge gyümölcsök hamarébb elvesznek és megrothadnak, és az emberben egy ép egészség jele a közel jövő betegségnek: így a birodalmak, akik a magok hatalmának virágjában vannak, nem messze vadnak az eséstől és az magok veszedelmétől. Az gazdasággal jár együtt a kényesség,⁴⁹ és a hatalommal a kívánság és ambíció [nagyravágyás], s ez két nehéz passio annyi mást szí magához, hogy nem csuda, ha az országok és birodalmak állapotjukban változnak és megfordulnak. Ebben a fatális occásióban [e végzetes körülmények között], ha valaki fel-emeltetik, kinek szíve legyen és aki alkalmas nagy dolgoknak véghezvitelére, és ingeniumja [tehetsége] legyen szerzésre, kész állapotot talál, és hogy úgy mondjam, vetve találja az ágyát. Az Isten megszerencsérteti az ő szándékát, és veszni hagyja azokat, az kiket az magok ambíciója meghasonlatott, akiket a kényesség megjedzett, és ugyanaz elvette tanácsokat és jó értelmeiket.⁵⁰ Nem hogy ő a gonosz szándékokat és az igazság ellen való tanácsokat magasztalni és elővinni akarná,⁵¹ az melyek őket gonosz cselekedetre nógatják és vezérlik, amelyek az emberi társaságot vélek elbontatják. De minekutána magok szabad akaratajokból ilyen utat választottak magoknak, igazsággal benne megtarthatja és segítheti őket. Az ő igazságának törvénye az, hogy a jó cselekedetek, kiket ez világon tettek, meg legyenek fizetve ugyan ez világon, szintén miként viszont azoknak, akik rosszul cselekesznek. De mikor osztán választ valakit, hogy ez világnak vétkei ő általa megorvosolja, avagy valamely országnak nyomorúságát megjobbítsa: akkor bizonyára magára veszi annak gondját; akkor ő talál néki okokat és alkalmatosságokat, hogy nagy dolgok nyulásához szíves⁵² legyen, akkor ő önt az szívében bátorságot, elméjében értelmet, ő emeli fel az ő lelkének kívánságát, ő ad erőt és töredelmességet a véghezvitelhez, ő megtébolyítja az ő ellenségét, és kézen fogva viszi a győzedelmekre és triumphusokra. Ez a szerencse, és nem más; az Istennek kezében vagyon annak az üstöke, oda teszi ahová akarja; nem akarja pedig másuvá, hanem az ki maga is segíti magát, juvat juvantem [segíti a törekvőt]. Szükséges, hogy mikor valami alkalmatosságot az ember lát, nyuljon hozzá; szükséges, hogy minden állapotokat, történeteket az maga dolgához s javához mesterkedjék szabni. Mert valamint nem áll a hajós ember hatalmában a szükséges szeleket előállítani és hozni, hanem azokkal akik magoktól jőnek, mesterséggel élni:⁵³ úgy szintén, noha egy hadviselő embernek,

avagy akárkinek másnak nem áll hatalmában jó alkalmatosságokat avagy occasiókat teremteni, mindazonáltal azok, akik magoktól jönnek, kell néki mesterkedni, hogy az ő hasznára és javára legyenek, hogy az maga állapotját az időhöz szabhassa. Egy szóval, *quisque suae fortunae faber* [kiki maga szerencséjének kovácsa]. De bővebben kell azt megmagyaráznunk, mivelhogy a legnehezebb matéria, akin életemnek folyásában törődtem, és mivelhogy abból csináltam is *symbolumot* [hitvallást, jelmondatot] magamnak. Az feljül megirt okokból *concludálhatjuk* [következtethetjük] azt, hogy a külső történetek kinek szerencséjéhez alkalmatosak, sőt szükségesek, de leginkább a szerencsének formája és alkotmánya az emberben magában kovácsoltatik. Az külső okokból azt mondhatni, hogy: *stultitia unius est felicitas alterius*, azaz némely ember bolondsága utat vet másnak a boldogságra; mert senki ugyan nem mehet a szerencse dolgában elől, hogy másoknak bolondsága nem könnyebbítette volna; *serpens, nisi serpentem comederit, non fit draco* [a kígyó, ha társát fel nem falja, nem válik sárkánnyá]. Sokféle jószágos cselekedetek vannak; némelyek akik nyilvánvalók, jó hirt, becsületet, tisztességet szereznek és nem sokaktól láttatnak, és ezek azok, akik az embernek szerencsét csinálnak. Bizonyára nagy hasonlatosságok vagyunk ezeknek azokkal a sok sűrű csillagokkal, akik az eget általköztötték, kiket *deákul via lacteának* hinak. Ez a *via lactea*, avagy tejesut, sok apró csillagoknak sűrűségéből vagyunk; nem látom ugyan egyiket is magánosan és különben, de együtt minnyájoknak fényességét láthatni. Szintén úgy a sok apró jószágos cselekedet nem látszik magánosan az emberben, de az ő szerencséjének fényessége, aki ezekből származik, mindenenk szemében tündöklök. Dicsérte Livius Catot, hogy jó kovácsa volt az maga szerencséjének, mondván: *In illo viro tantum robur corporis et animi fuit, ut quocunque loco natus esset, fortunam sibi facturum videretur*, [abban a férfiúban annyi testi és lelki erő volt, hogy bárhol született volna is, szerencsét — valószínűleg — mindenütt képes lett volna megteremteni], osztán úgy *concludálja*: *erat illi ingenium versatile* [gyakorlott, természetes esze volt]. Ihon, hogy sokfélének kell lenni az ember elméjének, valamint sokféle csillagból a tejesut az égen.

Még két dolgot tanultam a politicusoktól *in ista materia* [e tárgyban], de én egyáltalán véggel nem is javallom, nem is

igazolom.⁵⁴ Egyik, hogy az igen okosok nem nyerhetnek nagy szerencsét. Másik, hogy a hazája- és ura-szeretők azok sem lehetnek igen szerencsések. Ilyen okát mondják: hogy az okosak semmit nem akarnak szerencséltetni, hanem mindent okkal cselekedni, az mely mindenkor nem lehet. Az hazája- avagy ura-szeretőkrül penig mondják az axiomát [sarkigazságot]: homo qui habet cogitationes extra se, non ambulat in via quae est pro se [az ember, kinek gondolatai nem vele, magával foglalkoznak, nem követi az utat, amely őt szerencséjéhez vezet]. Héjában való sententia mind a kettő, mert bizony ki a szerencsét kovácsolja, nem bolondnak kell lenni; azokat az alkalmatosságokat, az kik óránként jönnek, aki nem okos, meg nem ismeri, nem tudja a maga javához szabni. Hogy ok nélkül nem akarnak cselekedni, jól cselekeszik. Mert ha a Franciscus I. franciai király, ki a harcát midőn elvesztette volna, maga is fogva esvén, azt mondta az ellenség generálisának szó közben: „Én noha ily szerencsétlenül jártam, amint látjátok, mindazonáltal, ha ma ujobban megharcolnom veletek kellene, semmit azon előbbeni rendelkezéseimből meg nem változtatnék, mivelhogy mindent jó móddal és okkal cselekedtem.” Tehát én is azt mondhatom, hogy jobb jó és okos ok mellett veszteni, hogysem bolondsággal nyerni; mert ha veszti is ember ok mellett, mégis ez a gyönyörűsége fennvagyon, hogy okát tudja adni cselekedetinek; de ha bolondsággal nyer is, nem kérkedhetik sokat véle, mert nem az ő elméje munkája az, hanem a szerencséé. Bizonnyal azért meg kell vallanom, hogy a hadi dolgoknak okait olyan tisztán nem lehet öszveszerezni, sőt nem is szükséges keresni, mint más, hadi állapoton kívül való dologban. Quandoque noxium est consultius tractare negotia, praecipue in proelio, quo etsi consilia plurimum possunt, saepe facto magis est opus, quam alta indagine [az ügyeket hosszas megfontolással intézni néha veszedelmes, kivált a harcban, a hol — igaz — a megfontolástól függ a legtöbb, de a hol sokszor inkább tette van szükség, mint hosszas latolgatásra]. Ezt az sententiát Bartholomaeus Gramond pennája irta, IX. könyvében, folio 400.

Noha azért nem mindeneknek kell okát vizsgálnunk, mikor nem lehet, mindazonáltal ehhez is okosság kell; mert az okos megválasztja, minek nem kell okát keresnünk s minek kell; a bolond egyáltalában semminek nem keresi, hanem csak amint a magyar mondja: belé, Balázs,

lovat ád Isten! Az okos hadnagy mindeneknek okát keresi, ha böcsületet akar vallani, és legkisebb részét kell a szerencsére bízni. Kilenc része bizonyos légyen az ő feltett szándékának; a tizediket, ha néha kockára kell is vetni, nincs mit tennünk: nem vagyunk Isten, hogy az időnek, alkalmatosságnak és a dolgok folyásának parancsolhassunk; szerencsételnünk [kockáztatnunk] kell néha valamit, de keveset. Ha néha az mi szerencsétlenségünk mellett nem vesztenénk, ha a hadi okok mindenkor bizonyosak volnának, hova volna a vitézi kenyérnél hasznosabb és jobb?⁵⁵ De minden okaink mellett néha veszünk, minden bolondságunkkal néha nyerünk; azért unalmas, sulyos a vitézi kenyér. Kevés kívánja azt okbul, hanem csak azok, akiknek a lelkek feljebb emeltettek a többinél, és nem kívánnak megnyugodni a magok testében; ezek a léleknek forráságtul ösztönöztetnek a más emberek veszedelmére.

Az másodikat mi illeti, hogy ura- s hazája-szeretők nem lehetnek nagy szerencsésük, én azt a historiákból különben láttam és hamisnak találom. Micsoda valljon a jó szerencse? valljon de nem e két dologból áll: egyik jó hírből-névből; másik, értékből? Az régi rómaiak, az kik hazájokat szolgálták hűséggel, szorgalmatossággal, valljon szűkösek voltak-e attul? s kicsoda vagyon hiresebb ez világon, mint azok, akiknek a historia világ fogytáig becsülettel említi neveket, akiknek státuáit [szobrait] és képeit most is csudául nézzük. Egy Quintus Curtius, egy Mucius Scaevola, micsoda hirt nem nyert hűsége mellett? De mit számlálom én ezeket? Mindeneknek fülében cseneg most is a jó hír, amely a régi kapitányoknak nevét ékesíti, az melyek számlálhatatlanok. Az mi pedig az értékét illeti, hitemre, botlik abban is a jó author [szerző]. Nem lehetett több értékek másoknak, mint azoknak, kik hazájoknak hiven szolgáltak; egy Appius, egy római senator, a maga értékével Rómától Neapolisig kővel padimentomoztatta meg az utat, száz ezer rahja volt magának, száz millió pénze. Sokat tudnék ilyeneket számlálni, ha szükség volna, de elég a jó lectornak egy, pro remiscencia aliorum [emlékeztetőül a többire]. Nem hallgathatom el in ista materia [e tárgyban] az a nagy Henricus franciai király generositását; mikor Marchal Biron, egyik generálisa, panaszképpen mondotta volna meg szűkös állapotját, így mondta a király neki: Biron, vidd véghez az hadi dolgaimat, akit rád bízam, én is a te házad dolgát véghez viszem azonnal. Osztán megparancsolá, hogy Bironnak adjanak kétszáz ezer

forintot s megannyi erő jószágot. Igaz, meg kell vallanom, hogy nem mindnyájan találunk Magnus Henricus idejére, sem rómaiak adakozására, mert talám most is az a világ hozna Appiusokat, Curtiusokat és Camillusokat. Mit tehetünk róla, így akarta az Isten, hogy néha jó ló is hám alatt nyomorodik meg,⁵⁶ hogy aki mit cselekeszik is, orozkodva⁵⁷ jusson hozzá, és hogy sokat el is hagyjon az ember a maga elméje munkáiban az irigység, félelem miatt. De az volt ezelőtt is, és mindenkor leszen, mert azt olvassuk, hogy a mi eleink is voltak ilyen táncban, és ha mit cselekedtek is, nem akarták magoknak tulajdonítani, hanem a szerencsének, hogy az irigységet ezzel a móddal elkerülhessék. De mi térjünk ismét a szerencsének magyarázatjára. Az szerencse ugyan kívánja azt, hogy az ember néki tulajdonítsa jó állapotját és szerencsés történetét, és aki néki nem tulajdonítja, megháboroszik vele. Hiszem, csuda szó az, hiszem, álmhoz hasonló, s még is példája vagyon, kinek okát adni nem tudjuk. Athenasbéli Timotheus, mikor számlálta a maga respublicája előtt harcait, győzelmeit, kiket nyert az ellenség ellen, gyakorta beszéd közben azt mondja vala: *nec in hoc fortuna partem habuit* [ebben a szerencsének nem volt része], hanem csak mindeniket maga bölcseségének és okosságának tulajdonította. Soha azután semminemű hadakozásában szerencséje nem vala. Ihon, ha a szerencse megharagszik, mit teszen; ihon az, ki a maga okosságának sokat tulajdonít, elvesz. *Non sola virtute at animo bella ad gloriam deducuntur, et si fortuna absit, periisti* [a háborúkat nem csupán bátorság és vitézség viszi dadalra; ha nincs szerencsed, elvesztél]. Ezt is egy bölcs historicus mondja, Josephus Riccius, de bellis Germanicis. Menjünk azért conclusióra és végezzünk. Hogy a kapitány keveset bizzon szerencsére, de annak a kevésnek úgy kívántatik Fortuna assistentiája [támogatása], valamint ha mind az egész summát bizná is, és a nélkül semmi egy kapitánynak is tusakodása. Brutus, amely harcon elveszett, csudálatos dolgot kell abban observálnunk, holott maga okosabb, vitézebb kapitány vala az ellenségénél, hada jobb volt, és még is hadastul el kelle veszni, és halála előtt így exclamál vala: *Te colui, virtus, ut rem, tu nomen inane es!* [téged, vitézség, mint valóságot tiszteltelek, s ime csak üres név vagy!] Akkor ismerte vala meg, hogy az ész, vitézség, semmi szerencse nélkül.⁵⁸ Csak jó szerencsét adjon hát az Isten, semmit többet nem kell kívánnunk; ebben értésünk, értelmünk, vitézségünk, hírünk-nevünk ebben foglaltatik.

MÁSODIK FEJEZET.

B) APHORISMÁK.

I. APHORISMI SUPRA CORNELIUM TACITUM.

[Aphorismák Cornelius Tacitus-hoz.]

Liber primus. [Első könyv.]

1. *Fama*. [Hírnév.]

AZ kirül oly hír van, hogy aluszékon, nehezen veti el magáról, ha ugyan korán kél is. Kinek penig vigyázó hire van, bizvást alhatik tiz óráig is. Így vagyon az vitézségnek dolga, és más dolgoknak is. Akit egyszer hirdetni kezd a világ, hogy vitéz avagy vitéztelen, ugyan sokáig rajta marad az a név, bár érdemetlenül. Azért is mondják talám: Fama geruntur bella. [Hírrel viseltetnek a hadakozások. (Zrinyi fordítása szerint.) Lásd ez aphorisma végét.] Azon légy, vitéz nevet szerezz magadnak, könnyebben munkálkodhatol és fáradhatsz azután. Nem mondom azért elegendőnek lenni, hogy egyszer és először vitézül viselheted magadat, azután veszteg ülhetsz, avagy szaladhatsz ellenséged előtt, mert noha az aluvó ember példája azt mondja, mindazonáltal vagyon különbség minden hasonlatosságban. Az jó hír olyan mint a vas lánc, amely nem egy karikából lészen meg, sem háromból, sem tizből, hanem sokbul; így egy cselekedettel nem mindjárt nyershetsz jó hirt és nevet, sem egynehánybul, hanem sokbul, és ha nyersz is,

s veszteg heversz, elvész a hied, mint a vas láncot a rozsdá megeszi; eljön egy más új ember, az ki első cselekedetivel elfordítja rólad a világ szeméit ömagára. Köss azért karikát karikához, és úgy lésszen lánc; ne bízd arra magadat: én immár megmutattam magamat ki vagyok, elég az: mert szintén azzal vesztet el magadat. Fama geruntur bella. Hitemre vagyok úgy, ha az ellenség te fölled és hadad fölől sokat tart, nagy grádicsal feljebb az te dolgoz; viszont, ha semminek állít, az a confidentia sui [önbizalom] aki ő benne vagyok, vitézséget és bátorságot nevel ő benne. Megbizonyítom Corn. Tacitusból fenírt proposítiómat [tételmet], mely azt írja, hogy a rómaiak, mivel hogy kisebbségek az ő hírekben abból a hadakozásból, kit a németek¹ ellen végeztenek, nem akarának nyugodni, míg talpra nem állították híreket. Ezek az ő szavai: Bellum ea tempestate nullum, nisi adversus Germanos, supererat: abolendae magis infamiae ob amissum cum Quintilio Varo exercitum, quam cupidine proferendi imperii, aut dignum ob praemium. Lib. I. Annal.² [Abban az időben már nem folyt más háború, mint az, amely a germánok ellen indult: ennek is inkább Quintilius Varus-szal elvesztett sereg miatti gyalázat lemosása volt a célja, mint a birodalom gyarapítása, vagy más érdemes nyereség.] Szükséges azért egy hadviselő embernek elsőben is jó hírt nyerni, azután minden erővel megtartani; végre, ha megcsorbult szerencsétlenül, azon lenni, hogy helyére hozza. Hirrel viseltetnek a hadakozások.

2. *Discordia propria.* [Egyenetlenkedés.]

Történik néha, hogy a te hadadban zürzavarok, támadások és egyenetlenségek esnek; mentül hamarabb lehet, csillapítsd meg és mindjárt menj az ellenségre vele; mert egyik az, hogy a te vitézid, ellenséget látván, nem gondolkodnak zürzavarokról, más az, hogy az ellenséget is készületlen találod, az mely a te hadadnak támadására elfelejtkezett s nem gondolja, hogy reá mehessen az olyan egyenetlen had. Így szól Tacitus: Laeti, neque procul, Germani agitabant, dum justitio ob amissum Augustum, post discordiis, attinemur. Annal. 1. fol. 34. cap. 50. [Élénken és nem is távol, működtek a germánok, míg mi, az Augustus halála miatt keletkezett országos gyász, később pedig az egyenetlenségek miatt tétlenségben voltunk.]

3. *Neghgentia.* [*Gondatlanság.*]

Ha az ellenségnek vagy ünnepe, vagy valami más öröme vagyon, az melyben részegeskedik és gondatlan: akkor vagyon ideje, hogy rá menj: Etenim attulerant exploratores, festam eam Germanis noctem, ac solemnibus ludicram epulis. folio 35, cap. 50. [Mert a kémek hirül hozták, hogy a germánok azon éjjel ünnepeket és fényes, ünnepélyes lakomákat tartanak.]

4. *Vigilantia.* [*Éberség.*]

Messze légyen az ellenség, bár gondatlan, bár rossz, mind azokon azért te el ne aludjál, hanem úgy vigyázz, úgy gondolkodjál, mintha legjobb, vitézebb és leggondosabb ellenséged volna. Az vigyázás, az szorgalmatosság a vitézségnek elementumja, mint a hal víz nélkül, úgy a vitézség azok nélkül meg nem maradhat, bár ne légyen szükséges, mindazonáltal tisztességes. Bécsset, Graecet,³ más német és olasz városokat szintén úgy őriznek, mintha a kapuja előtt volna az ellenség, maga nincs ellensége. Más az, hogy nem kell gondatlannak lenni csak az egy szokásért is. Ha békesség és félelem nélkül való időkben az te hadad nem istrázsál, nem vigyáz, nem fárad, vajmi nehéznek fog tetszeni neki, mikor a háborúságos és félelmes idő eljön; minden dolog ujnak és szokatlannak tetszik néki. Hát mennél inkább vigyáznod kell akkor, mikor vagyon ellenséged, — akár messze, akár közel légyen, arra keveset kell hajtani, mert nem egy, hanem ezer példát mutathatnék, miképen az gondatlan hadak elvesztenek. Tacitus: Ventumque ad vicos Marsorum, et circumdatae stationes, stratis etiam tum per cubilia, propterque mensas, nullo metu, non antepositis vigiliis, adeo cuncta incuria disiecta erant. cap. 50. [És eljutottak a marsusok falvaihoz, és körülvették pihenő helyöket; ezek még akkor is nyugágyaikon és asztalaik körül heverték, semmitől sem tartva, nem állítva ki őriséget. Annyira fel volt minden bomolva a gondatlanság miatt.] Egy példát mutatok a mostaniak közül: a mi mostani császárunk, mikor Ratisbonában [Regensburg] volt, gyűlést szolgáltatót. A svékusok azt a gyűlést a magok hasznáért el akarták bontani, azért a Panner [Banér] egynehány ezer emberrel közel jut Ratisbonához.⁴ Kamb táján meg-

szállította a hadat; nem félt a császártul, mert azt gondolta, hogy a császár fél őtöle, és a császár is akarva mutatta magát, hogy fél; az Duna vize is adott bátorságot Pannernak, mert nem volt hid rajta, akin által jöhetett volna a császár hada. Császár hajókat hozata Ratisbonába olyan szín alatt, hogy Bécsbe fog alá menni rajtok, de nem arra hozatta, hanem Picolominit és az öccsét, a herczeget, általbocsátá hajókon egynéhány ezer emberrel, és mindjárt Slangot, az ki azelőtt mindenkor jó gondos vitéz vala, Svandorfban mind népestül megnyomák, azután Kamb felé menének Panerre; de az, valami későn eszében vévén magát, és elvakarodék. És ha amely gondatlanul találta a kvártélyban, oly gondatlanul ment volna a császár hada előtt, mind magának, s mind hadának el kellett volna vesznie, de oly vitézül és harcolva szaladott, hogy Picolomini semmit sem tehetett néki.

Vigyázz azért, ha hadnagy, ha kapitán vagy és ne monddjád kárvallásod után: nem gondoltam volna. Azzal a szégyent magadról el nem töröld, és meg nem mented magadat a kárvallástól. Mit használt Argusnak száz szeme, ha Mercurius sipjára mind elaludta őket, ebül vette hasznát. Végy példát az darvakról és a vadludakról, nem tészik szárnyok alá fejeket, és nem alusznak, míg istrázsát ki nem állitnak; gondold meg, hogy az ellenséged nem aluszik, hanem vigyáz, hanem gondolkodik a te károdra, esővel, hóval örömet megvereti magát, csak tenéked ártasson, és te is azt cselekednéd, ha tudnád, hogy ő gondatlan és aluszékon. Plus vigila semper, nec somno deditus esto [inkább mindig őrködjél, és ne merülj álomba]. Az feljül megirt Panner példáját írják a historiák, a többi között olaszul: Conte Galeazzo Gualdo Parte terra. lib: 1. fol. 26. írja Josephus Brixianus de Bellis Germanicis, és Petro Angelo Pomo Saggi della historia.

5. *Explorator.* [Hírszerző, kém.]

Az feljül megirt két példából, ugymint régi rómaiak, és mostani császár cselekedetéből, más tanuságot is vehetünk, azt, hogy jó kémeket tartsunk, és azon igyekezzünk, hogy az ellenség dolgait megtudhassuk. Császár kémek által tudá meg Slang és Panner gondatlanságát, és a rómaiak is az szerint. Nincsen költség, nincsen adomány hasznosabb, mint a kémekre való. Ez rúdja a vitézség szekérének, ez nélkül botlik,

akad és nem jár egyiránt; bár te kincset költs rájok, de usurával⁵ megfizetik néked, így ha csak egyszer megverheted az ellenséget: megfizettek immár teneked. Énnekem nincsen annyi mesterségem, hogy én elegendőképpen dicsérhessem a kémektől való hasznót, de mivelhogy többször is kell szólnunk felölök, hallgatok most. Az ki hadvezérlő vagy, költs bőven erre, ne menjen ki az te aranyad az erszényedből sóhajtvá, hanem ugrálva; jusson eszedben: valamennyi vitéz cselekedet volt ez világon, mind jobbára kémek által ment végben;⁶ mi is Kanisát azok árultatása miatt vesztenk.

6. *Discordia inimici.* [Egyenetlenség az ellenségnél.]

Nam spes incesserat dissidere hostem in Arminium ac Segestem (cap. 55. fol. 38). [Mert reménye támadt, hogy az ellenség Arminius és Segestes pártja közt megoszlik.]

Ez az Tacitus mondása mutatja, mikor nem kell elmulatnunk az alkalmatosságot ellenségre mennünk, tudniillik, mikor egymás között egyenetlenség vagyon, akkor menj reá, mert a sok bába között el kell veszni a gyermeknek, nincs akkor az embernek másuvá esze, mikor a maga felével vagyon egyenetlensége.

7. *Securitas.* [Biztonság.]

L. Apronio ad munitiones viarum et fluminum relicto (cap. 56. fol. 37). [L. Apronius hátrahagyatván útcsinálás és hídverés céljából.]

Ha az ellenség országában haddal beménsz, mindenről gondolkodjál, és arrul is, miképpen visszajöhess; ne légy, mint az hal, amely nem gondolja, visszajöhet-e a varsából,⁷ csak menten mégyen belé. Vaj ki sok vész el úgy, [a ki] sem eleit, sem utólját meg nem gondolja a dolognak. A vizeken és egyéb kelőkön⁸ elég provisiót hagyj, hogy az ellenség hátul el ne foglalhassa, meddig te oda jársz.

8. *Diversio.* [A csapatok megosztása.]

Et ne bellum mole una ingrueret, Caecinam cum tot cohortibus Romanis, distrahendo hosti, per Bructeros ad flumen Amisiam mittit.

Cap 60. fol. 41. [És hogy a háború ne törjön reá teljes erővel, Caecinát annyi római cohors-szal a brukterusok földjén keresztül az Amisia folyóhoz küldte, hogy az ellenség kénytelen legyen két részre oszolni.]

Ihon mit kell cselekedni egy jó hadnagynak, mikor nagy erővel jön reá az ellenség, azaz diversiót; ez oly hasznos dolog, hogy ha máshun is nem kellene fölöle írnom, megtölteném ezt a könyvet csak evvel a materiával is. Régi mondás az: Divide et vicisti [oszd meg az ellenséget és győztél], az te ellenségedet oszd el többfelé, válaszd el egymástul, s nyertes leszesz.

Cyrusul, amaz nagy hadviselő fejedelemről azt írják, hogy mikor egy nagy folyóvizen általment volna, bele hala egyik lova: megharaguvék a folyóvizre, és megparancsolá, hogy száz felé osszák el, és elválaszták a folyóvizet száz felé, úgy, hogy egyéb apró marha is által-mehetett rajta gázolva. Tanulj abból, kapitán, ha az te ellenséged nagy, és félsz, hogy mind egyszersmind reád jön: küld el másfelé az ő országára a te hadadat, és így attul félvén, ő is el fogja oszlatni a maga hadát, és nem lesz oly erős. Ha az te valamelyik váradat ostromolja az ellenség, és másképpen meg nem szabdithatod: küld el te is a te hadadat az ő várára, annak segítségével elhagyja a tiedet bizonyosan. (Post istum 8. Discursum locus est relinquendus 30 vel 40 linearum.) [Ez — úgy látszik — a nyomdának szóló utasítás: Ezen 8. elmélkedés után 30 vagy 40 sornyi hely hagyandó. Zrinyi bizonyosan még folytatni akarta ezt az elmélkedést.]

9. *Celeritas.* [Gyorsaság.]

Sed Cattis adeo improvisus advenit (cap. 56.) [De a cattusokhoz oly váratlanul érkezett...]

Gyorsaságot mutat ez a három szó. A gyorsaság oly szükséges a hadi állapotban, hogy talán semmi nem szükségesebb annál, azért-hogy véletlen találj az te ellenségedet; azért, hogy az üdő vagy más galiba meg ne gátolja a te szándéodat. A szerencse oly állhatatlan, a világi dolog oly változó, hogy nem ígérhetünk magunknak sokáig való megmaradást egy állapotban. Diu delibera, cito fac! [soká gondolkozzál, gyorsan cselekedjél]. Akit elszántál magadban, ne mulass véle; kit ma végezhetsz, ne hadd holnapra, mert egy árviz, egy rossz

idő, egy kicsin akadály köziben dülhet a te tanácsodnak, s mind elbontódik. Jusson eszedben, hogy a sólyom, s az rárószárnyat⁹ nem azért viselik a vitézek, hogy az volna legszebbik madártoll, mert szép a páváé, szép a publikáné: hanem a gyorsaságnak jelére viselik; és valamint a sólyom, amely mihánt meglátja a prédát, nem késik, hanem mint a süvítő szél száll reá, ugy szükség a vitéznek, mihánt megfáradott az okosságban a szándék,¹⁰ mint a sólyomnak, menni az ellenségre. Ne adj időt néki, hogy híredet hallhassa, hogy az te tanácsod ellen tanácsot állithasson, hanem nyomd meg mikor aluszik, mikor lehet. Hallottad-e: aki madarat akar lőni, nem pengeti a kéziját, és nem dobbal fogják a rókát. Julius császár nagy példa lehet; nem volt ez világon, valamint más vitézi állapotokból, ugy az gyorsaságbul mása; bizvást mondhatjuk, hogy vitézeknek rárója volt, és embereknek fénye, mert maga volt egyedül. Hamar cselekedjél hát, ha mire a szerencse ápolgat avagy vezet, mert vajki hamar elkedvetlenedik, ha meglátja, hogy nehezen huzatod magadat utánna, és nem repülhetsz az ő szárnyaival egyiránt. Halljad ezt a verset:

Passibus ambiguis fortuna volubilis errat
 Et manet in nullo certa tenaxque loco.
 Sed modo laeta manet, vultus modo sumit acerbos,
 Et tantum constans in levitate sua est.
 [Tétova léptekkel kószál a röpké szerencse,
 S tartósan, nyugton nincs maradása sehol,
 Hanem majd vidám, majd vág fanyar arcokat ismét,
 S könnyelműség az, mit soha meg nem un ő.] (Ovidius.)

10. *Praevisio.* [Előrelátás.]

Caesar incenso Mattio (id genti caput) aperta populatus. Ibid.
 [Caesar felgyújtván Mattiumot (ez annak a népnek székvárosa) a sík földeket pusztította el.]

Az várakat és erősségeket, melyeket az ellenség országában nyersz, jól megfontold, ha hasznos-e megtartani avagy nem, szükséges-e neked avagy akadályos. Vess jó számot, árt-e avagy használ, ha kezeden

van. Az erősséget aki meg akarja tartani, eszében vegye, hogy egyik részét a hadának kell megtartani, benne kell hadni, avval a hada megkisebbedik, profunolni¹¹ kell gyakorta, a penig akadályára lehet; és végtére, ha az ellenség megszállja, meg kell segíteni talám szintén akkor, amikor néked más jó alkalmatosságod volna másutt valahun valamit jót cselekedni. Mikor azért észbe veheted, hogy nem hasznos néked az erősséget tartani, rontsd el és végy példát Germanicusról, kirül írja Tacitus: Caesar, incenso Mattio.

11. *Transfuga*. [Átpártolás, szökés.]

Tractusque in partes Inguiomerus, Arminii patruus, vetere apud Romanos autoritate. Unde maior Caesari metus. (fol. 34. cap. 60.) [A pártütőkkel egyezkedett Inguiomerus is, Arminius atyai nagybátyja, kinek a rómaiaknál hosszú idő óta nagy tekintélye volt. Ez növelte Caesar aggodalmait.]

Az a textus [szöveg] pribékekrül¹² szól. Azon igyekezzél, ha lehet, hogy az ellenség hadnagyi közül valami híres ember hozzád jöjön, mert az olyan az te ellenségednek tanácsát, állapotját¹³ megmutatja és az ellenség jobban fog félni tőled, mikor látja, hogy tudod a dolgát. Mindazonáltal te, ha jól nem viselsz gondot, bizony meg is csalatkozhatol. Fide, sed cui, vide [bízzál, de gondold meg, kiben]. Sok gonosz történt a pribékektől, és félni kell attul igen, mert ha az ő nemzetét, hitit el meri árulni, miképpen gondolhatod te, hogy néked hü lészen. És nem elég azt mondani: hogy nem félek tőle, mert szépen szól, esküszik, és az ellenségnél nagy vétket tett, avagy embert ölt, avagy mást valamit cselekedett; ez mind mesterség¹⁴ lehet az te fejedre, és a tied veszélyére. De ha ugyan nem volna is, nem mehet-e ő vissza az ellenségedhez, ha az te káráddal és talám szintén a te véreddel lemossa az elébbeni vétkét? Azt mondja az olasz: fidarsi e bene, non fidarsi e meglio: jó hinni, de nem hinni még jobb. Kötve hidd komádat, azt mondja a magyar. Azért igen jó, hogy te az ellenségtől elhited¹⁵ valamelyik híres hadnagyát, de mikor nálad lész, ne bízd ugy magadat reá, hogy a térdén aludjál, mikor beretva van kezében; vigyázz az ő dolgára, magadban félj tőle, de előtte confidenciát [bizalmat] és bátorságot mutass, hogy ne vegye eszében mesterségedet.

12. *Terror.* [*Félelem.*]

Permoto ad miserationem omni, qui aderat, exercitu, ob propinquos, amicos, denique ob casus bellorum, et sortem hominum. (fol. 42. cap. 61.) [A részvét érzése lett urrá az ott lévő egész hadsereg felett, mert mindenkinek rokonai, barátai, a háborús szerencse forgandósága s a gyarló emberi sors jutottak eszébe.]

Postea:

Aucta in hostem ira, moesti simul et infensi condebant. [Növekedett bennük az ellenség iránti gyűlölet, s bár meggyászolták azokat, akiket temettek, megtelt a szívük elkeseredéssel is.]

Varust mind hadával együtt levágták az németek; három esztendővel azután Germanicus arra vitte a hadat. Nem tudom dicsérjem-e érette avagy nem, mert az olyan látatban, ahol a te hadad az ellenségnek vitézségét szemlélheti vagy eszében juttathatja, igen könnyen szíve veszhet és bátorsága. De másfelől azt mondom, hogy jól cselekedte, mert az ő hada nem új volt, nem ijedt meg az olyan emlékezetben, sőt az mint írja Tacitus: aucta in hostem ira, moesti simul et infensi condebant. Meglásd azért, kapitány, ha a hadad új, ne adj eleiben oly emlékezeteket ahol megrettenhetne, ha penig régi vitézekből áll, ne félj semmit az olyantul: még inkább bátorságot ad a te népednek, és bosszuállást kíván a jó vitéz maga véérért és társáért.

13. *Locorum cognitio. Experientia.* [*Helyismeret. Tapasztalat.*]

Contra Cheruscis sueta apud paludes proelia. (cap. 64. fol. 26., 44.) [Ellenben a cheruskok megszokták a mocsarak közti harcot.]

Szükséges egy hadviselő embernek ismerni a föld csinját, melyre kell titkon járni, minden árkot, erdőt, passust szükség tudni; in parvis rebus maximum momentum latet [kis dolog a legnagyobb fontossággal bírhat]. Ez bizonyos, hogy egy harc sincsen, az melyekből nem láthatjuk ennek hasznát. De mivel egy ember ez egész világnak situsát [földrajzi helyzetét] nem esmérheti meg és nem tudhatja, szükséges, hogy oly embereket tartson maga mellett, akik ott a tájon tudják; a nélkül semmire-kellő minden szándékok. Más az: szükséges, hogy jó feje legyen a hadviselőnek arra, hogy mihánt meglátja a helt, meg-

ismérje az ő mivoltát, és tudja alkalmaztatni a maga hasznára. Minden harcban olvassuk azt, hogy ezért a dombért, azért az árokért, ama puszta házáért, a szélnek, a napnak megnyeréseért volt a harc. De mint-hogy Julius császár Commentáriusira akarok írni,¹⁶ most elhagyom ezt a materiát akkorra; csak azt mondom, hogy az ilyen tudománt nem elég theoretice tudni, hanem practice; azt pedig leginkább a vadászatokban tanulhatni meg. Vide in Cyro Politico¹⁷ [lásd Xenophon Cyrusról írt művében]. Cyrusról ír Xenophon, hogy a vadászatokban mindent tanult, és mindenkor discourált a helyekről: ha itt ellenség volna, mint kellene megkerülni, s mint lesre venni, stb.

14. *Constantia. Fortitudo.* [Állhatatosság. Bátorság.]

Quadragesimum id stipendium Caecina parendi, aut imperitandi, habebat: secundarum ambiguarumque rerum sciens, eoque interritus (fol. 44. cap. 64). [Caecina, mint katona, 40 év óta tanulta már az engedelmességet és a parancsolást, próbált ő jó és balszerencsét, és ezért félelmet nem ismert.]

Kevés szóval szépen describálja a mi historicusunk,¹⁸ micsodásnak kell lenni a vitéz embernek. Nem egy napi tanuság a vitézség, 40 esztendeig tanulta Caecina, és előbb, hogy parancsolt volna, sok parancsolatokat vitt végben és parancsoltatott magának; sokat látott, hallott, próbált, mind jó s mind rossz szerencsékben forgott: mind ezekből osztán oly bátorságot és praxist vett, hogy akármely szerencse is véletlen nem találta. Az bizony dolog, hogy aki úgy resolválja magát egyszer, és osztán mindenkor készen tartja azt a resolutiót, hogy véletlen ne találja a szerencse, nagy dicséretre méltó, és méltó a vitéz nevet hordozni. Mert valami vagy a szerencséjében [végzetben] iszonyu, valami a halálban rettenetes, által kell látni a vitéz embernek, és egyszer eláztatván magában, hogy nem törik el a tereh alatt, nem succumbál. [Nem bukik el.] Lehet oly ember, aki nem érti a veszedelmet, és azért megyen bizvást reá, és azért mondják, hogy nem kell igen eszesnek lenni aki vitéz ember; de én bizony más ítéletben vagyok, és annyival különbözőnek tartom a vakmerő vitézt az okostul, mint az eget a földtől. Aki bolond, aki részeg, bűn is annak a vitéz nevet adni;¹⁹ nemcsak az vitéz aki verekedik, hanem az, aki megveri az ellenséget és

elrontja; erre pedig tanács kell.²⁰ Hon veszi hát a bolond a tanácsot? De szóljunk a véletlen veszedelemről. Aki jól látja a veszedelmet, és bátran jut eleiben, és mikor benne vagy, nagy szívvvel szenyvedi és nő a bátorsága, az az igaz vitéz; az akinek az elméje a veszedelemben meg nem tébolyodik és esze meg nem vész, az ki az olyan rettenetes állapotban, mint az harc, meg nem változik, nem retten a kiáltástul, nem ijed a fegyvertől, bizvást parancsol ahol szükséges, bátor orcát mutat maga vitézének, az a dicséretre méltó. Nézd mit ír Tacitus Caecináról: *Igitur futura volvens, non aliud reperit, quam ut hostem silvis coaceret.* [Tehát megfontolva az eshetőségeket, nem talált más megoldást, mint azt, hogy az ellenséget az erdőben kell föltartóztatnia.] Az ő esze oly igen helyén való, hogy még a jövődőről is gondolkodhatott békességesen, [bár] maga oly veszedelemben volt, hogy csaknem nyilván látta az utolsó óráját. De miért kell minekünk rómaiaknál példát keresnünk, elég példánk vagy a mi magyar és horvátországi históriánkban. Bonfinius és Istvánfi teli vitézek nevével és az ő állandóságokkal; a többi között Hunyadi János vitézeknek tüköre lehet ez állandóságnak. Mennyiszer találta őtet a véletlen szerencse, mennyi veszedelem forgott az ő feje felett, de soha készületlen nem találta; mikor valami szerencsétlenség jött, nem tébolyodott meg az ő szíve: azt tudta volna, hogy mindenkor tanulta és régen tudta, miképpen kelljen ellentállni neki. Mikor László király elveszett Várnánál, mikor az országnak színe azon a harcon mind elveszett, s esett: az ő szíve meg nem rettent, és az ő elméje meg nem hült; tíz ezer emberrel mit nem csinált, mit nem próbált, és addig fárasztotta a török császárt, hogy azt győzelemről futásra kényszerítette. Ez volna a vitéz. Sokat másokat a régi jó magyarokat nevezhetnék, az kik tudták az mondást: jó nevet nem nyerhet veszedelem nélkül, veszedelem nem győz állandóság nélkül. *Necessitatem evitare non potest* [a kényszerűséget ki nem kerülheti].

15. *Praedae aviditas.* [Zsákmányolás szenvedélye, kapzsiság.]

Juvit hostium aviditas, omitta caede praedam sectantium. [Segítségére jött kapzsiságával maga az ellenség, mely a küzdelmet abba hagyva, a prédára vetette magát.] (fol. 38. cap. 65.)

Ihon van jutalma a vándorló²¹ katonának és a prédán kapdozónak. Hiszem nyomoruság az, hogy akit vitézséggel, vére ontásával nyér az ember: győzedelmet — az üdétlen²² préda-kapdozással kelljen elveszteni. Ihon a németek mint járanak, elveszték a nyereséget a fösvényességért. Fogd meg előbb a madarat, azután mellyezd,²³ vidd végben az harcot, azután a prédát helyén találod. De tudjátok, mitül történik ez a prédára esés, ti kapitányok, és micsoda az orvossága. Attól esik, hogy az nyereséget egyiránt nem osztjátok, hanem aki mit kaphat, övéje; maga ez nem igazság. Az Sz. írásban is volt kótya-vetye, egyiránt jutott része mind annak, aki harcolt, mind aki a lerakott portékát őrzötte. Ihon az orvosság: ha látják a te vitézid, hogy héjában kapdoznak, elő kell adni és egyiránt osztlik: utána megy az ellenségnek és nem a prédának. Megadták a lajczigi²⁴ harcban az árát a kapdozásnak a császár hada, mert megveré az ellenség őket, de megadták kiváltképpen azok a kapitányok, akik voltak oka, mert a hóhár vette fejeiket érette. Így járanak a mi magyarink Eger alatt Maximilián herceg és Bátor Zsigmond alatt, maga a török császár szaladott, ha prédának nem estek volna a magyarok.²⁵

16. Visio. Somnium. [Látomány. Álom.]

Quintilium Varum, sanguine oblitum, et paludibus emersum, cernere et audire visus est, velut vocantem (cap. 65.). [Azt képzelte, hogy Quintilius Varust látja vérrel borítva a mocsárból kiemelkedni és hallja, hogy őt hívja.]

Az álom sokszor Isten akaratjából vagy, sokszor csak az étkeknek füstölgő emésztetlenségéből; akár honnan vagy, az bizony dolog, hogy az embereknél kedves, nagy hatalma vagy; magamról mondom, hogy sokszor jövődökrül igazán álmodtan, sokszor az álom miatt conturbáltattam [megzavarodtam] és kedvemben megváltoztam. Minekünk kik keresztyének vagyunk, nem szabad az álomnak hinnünk; méltán is, mert sokszor az álom minket gonoszra vezérlene, és az Isten imádásátul is elvonna; mindazonáltal a bizonyos, hogy a lélek bennünk nem aluszik, hanem fáradoz, és sokszor az Isten mutat minékünk oly látatot, akivel int, hogy térjünk meg és oltalmazzuk magunkat a veszedelemtől. Elég példánk vagy a régi Sz. Atyáknak álmairul,

kikben az Isten jelent meg Ábrahámnak, Jákobnak és másoknak. Immár, ha az ember álmodik valamit, nem jobb-e (ha nem hiszi is) magát reflectálni arra [arra gondolni], mi történhetnék néki, és caute [óvatosan] járni? Egy harkály csicsegése sokszor oly dolgot juttat az embernek eszébe, amely ha nem lett volna, talám szerencsétlenséget talált volna; a szerént az álom is. Olvastam olyant is, hogy az Isten a lelkeket egyszersmind teremtette, és hogy azok a levegőben járnak, azok osztán a mi jövőendőinket jobban látják, hogysem a mi lelkünk, amely testi felyhővel be van homályosítva, és azok, mivel sympathiaja vagyon egy léleknek a másikkal, adnak oly jelt nekünk, vagy álom által vagy valami más látat által, hogy őrizzük magunkat. Én azt nem hiszem, mindazonáltal száz példát láttam az álom jövőendőjének és más csudáknak, amelyek miképpen legyenek, én azt nem tudom. Rómában sokszor előbb jött győzelemnek hire és minden particularitása, hogysem a harc meg is volt; Brutusnak egy spectrum [látomány, Caesar szelleme] jelent meg, és jövőendőjét megmondotta, aki ugyan megtörtént.

Én mindazonáltal concludálok: az álomnak nem kell hinni, és ha nem tudom micsodás rettenetes lészen is, ne rettenjen meg a vitéz hadnagy tüle. Álom, esős idő, mind elmulik; az Istennél vagyon a jövőendő, ő nála a szerencse és az ember szive; ő ad szerencsét, mikor akar, mikor tudja, hogy jobb; légyen az ő neve dicséretes.

17.

Caecina, comperto, vanam esse formidinem, cum tamen ne que auctoritate, ne que precibus, ne manu quidem, obsistere, aut retinere militem quiret, proiectus in limine portae, miseratione demum, quia per corpus legati eundum erat, clausit viam. (cap. 66.) [Caecina rájött, hogy a rémület alaptalan, de mivel sem parancssal, sem kéréssel, sem személyes közbelépésével nem tudta a bajt megakadályozni és a katonákat visszatartani, végül magát az ajtó küszöbére vetette, hogy így a katonák szánalomérzetének kihasználásával zárja el az utat, mert azoknak az ő testén kellett volna keresztül gázolniuk.]

Mit csinál, mit nem fáradoz a jó hadnagy, hogy futástul megtartsa a vitézít; a maga testét nem kétli²⁶ gátul vetni, hogy megtarthassa őket: ugy cselekedett Caecina.

18. *Vis et consilium.* [*Erő és ész.*]

Unam esse in armis salutem, sed ea consilio temperanda. (cap. 67.) [Csak a fegyver nyújt biztos védelmet, de azt ésszel kell használni.]

Taurus fortis est et occiditur,
Elefas grandis est et occiditur,
Leo ferus est et occiditur.

[A bika erős, az elefánt nagy, az oroszlán vad, mégis mindegyiket megölik.]

Az ember mivel erősb a bikánál, mivel nagyobb az elefántnál, mivel fenébb az oroszlánnál? és ha az esze nem volna, a többi egyiknek sem állhatna ellene, de ésszel uralkodik ez világon és az embereken is az, akinek több van. Mikor vis et consilium egy emberbe szerkezik:²⁷ boldog az és becsületes, hatalmas és rettenetes.

19. *Nimia securitas.* [*A túlzott önbizalom.*]

Hosti, facile excidium, et paucos ac semermos cogitanti, sonus tubarum, fulgor armorum, quanto inopina, tanto maiora offunduntur. (cap. 68.) [Ez ellenség, amely megsemmisítésüket könnyűnek, őket kevés számúaknak s csak félig fegyverzeteknek hitte, a feléje harsogó trombitaszót, a fénylő fegyvereket annál félelmetesebbeknek találta, minél váratlanabbul jelentkeztek azok.]

Bona mater malum parit filium, nimia securitas periculum. [Jó anya rossz fiút szül; az elbizakodás (túlzott önbizalom) veszedelmet.]

Hidd el magadat,²⁸ ha szégyent akarsz vallani; be bolond az, ki az ellenséget semminek gondolja, ha nyomorult is. Azt mondja a török: ha a te ellenséged olyan is mint az elefánt, annyinak tartsad mint a legyet, ne félj tüle; ha olyan is mint a légy, ugy se vesd meg, hanem oltalmazd tüle magadat mint az elefánttól. Pogánytul szép tanuság. Az ember, aki kevésnek tartja és semminek gondolja ellenségét, mindenkor kárt vall; oka az, hogy nem szedi öszve magában minden erejét, esztét és tehetségét, azt gondolja, hogy kész vert had az ő ellensége és semmi fáradságot nem kell néki rá vesztegetni; ha osztán az ellenség egy

kevésbé serényebben viseli magát, mindjárt véletlenül találja, mert nem gondolta azt felőle, és készületlen ahhoz. És ihon, miként vesztí magát az maga-hitt ember. Kész vesztett, aki mást semminek tart. Azért kicsin ellenség ellen is, futó ellen is, minden tehetséggel harcolj, ne kelljen osztán mondanod: hiszem, ki gondolta volna, még sem gondoltam volna.

20. *Victoria.* [Győzelem.]

Vim, sanitatem, copias, cuncta in victoria habuere. (Ibid.) [A győzelemben erőt, egészséget, bőséget, mindent megszereztek.]

Az hadnagy minden állapotját helyére hozza, minden nyomorúságát, szegénységét egy jó győzelemmel; az ad neki észet, bátorságot, tisztességet és szüvet. Henricus III. francia király, mikor excommunicálva [kiátkozva] volt a pápától egy cardinál halála miatt, kérdezte Navarrae Regem (az ki azután franciai magnus Henricus volt), hogy mi móddal kelljen a pápától absolutiót nyerni. Azt felelé néki: Uram, egy jó győzelem mindent helyére hoz, és tégedet is absolvál a pápa. Ihon győzelemnek az haszna.

21.

Facta singulorum extollere; vulnera intuens, alium, spe, alium gloria, cunctos alloquio et cura, sibique et proelio firmabat (cap. 71). [Egyeseknek hőstetteit dicsérte a sebeket megtekintve, egyiket reménységre, másikat dicsőségre való biztatással s valamennyit rábeszélés és gondoskodás segítségével nyerte meg maga és a háború számára.]

Megérdemli a vitéz a becsületet, de leginkább a győzelem után, akkor mutassa meg hadnagy, hogy nem háládatlan, hogy nem felejtí el az érdemét kinek kinek, mert azután is eszében jutván a vitézeknek, jobban viseli magát.

Finis Annalium Libri Primi.

[Az Annalesek első kötetének vége.]

CORNELII TACITI LIBER SECUNDUS.

[Cornelius Tacitus második könyve.]

22. *Constantia, fortitudo in adversis.* [Állhatosság, erős lélek a balszerencsében.]

Vide Aphor. 1. Primoque congressu fusus; reparat vires regnoque potitur Lib. 2. fol. 57. (cap. 3.) [Az első összütközésben vereséget szenved, de új erőket gyűjt s elfoglalja az országot.]

Az bizony²⁹ dolog, hogy aki a szerencsét asszonynak nevezte (ugymint Fortuna), és hogy elől üstökös, hátul kopasz, és hogy szárnyas, és hogy egy golyóbison áll az egyik lábával, igen bölcsen csinálta azokat a találmányokat. Asszony, mert szereti a serény férfiakat, audaces fortuna juvat [a bátrakat segíti a szerencse], elől üstökös, hátul kopasz, fronte capillata, post haec occasio calva [az alkalomnak homlokán üstöke van, hátrább kopasz]: annyit tészén, hogy aki a szerencsét üstökön nem ragadja mikor jön, mikor megyen, héjában kapdozni utána. Hogy golyóbison áll, azt értsd rajta, hogy nem állhat egy nyomban sokáig, elfordul (ha akarna is vesztég állani) a golyóbis a lába alatt. Et tantum constans in levitate sua est [csak könnyelműségében állhatatos]. Így lévén a dolog, aki vitéz és látja, hogy ő felé jön a szerencse, ne mulassa el megkapni az üstökét, mert ha hamar nem bánik vele, elveszti, vagy a szárnya magasban, vagy a lába alatt elgördül a golyóbis másfelé, hogysem te gondolnád, akkor osztán csak az óhajítás marad a szájadban haszontalanul. De, bár úgy legyen is, hogy hátot mutasson az embernek a szerencse, vitéz, nem kell azon megfélemleni; akkor válik meg az ő embersége, akkor vitézsége, akkor nevededik jó hire neve. Az arany a tűzben, kormányos szélvészben, vitéz veszedelemben esmérszik meg; akkor mutassa meg magát, hogy ő játszik a szerencsével, és nem az a vándorló asszony övéle; akkor jussanak eszébe az ő eleinek érdemei, az ő hireinek öregbülése; vesse meg a halált, az mely nem olyan szokatlan és rettenetes, mint ez az mi hitván földi testünk gondolja, mert az egy adó, az melyet minden ember az világon ennek ez világnak adózik. És mikor ilyen resolútiót vesz az vitéz magához, akkor az Isten nyakon fogja a szerencsét, és oda küldi neki, akkor a Fortuna, úgy mint asszony, az embert megszanja s ki-

veszi veszedelemből. Mindenkor reménség legyen a jó vitézben, és mindenkor proponálja magának azt a symbolumot: *durabo* [kitartó leszek]. Veri a hab a kősziklát, de előbb mind tenger mind szél elunja verni, hogysen az meglágyulna vagy megtörnék.

Flavescent segetes cum sol volet, et mala iusto

In melius rediget tempore cuncta dies.

[A gabonák sárgulnak a múltó nappal; a mi rossz volt, azt az idők hasznos múlása minden nap jobbá teszi.]

Ad jobbat az Isten, megsárgul a kalász; sokszor egy türés a te veszedelmedet jóra fordítja és helyére hozza romlott állapotodat. A veszedelmet, a szerencsétlenséget csak úgy kell tartani, miként az esőt, gonosz időt és szélvészt. Láttam egy képet egy olasz urnál, ahol nagy fergetegben és esőben egy kis evetke a farkával befedte magát, és jó reménségben volt, oly inscriptióval: *durabo*. Hát a vitéz ember, akinek a veszedelem az ő elementumja, az ő koronája és dicsősége, mért nem mondja aztat: Ad jobbat az Isten, örömet szenyvedek.

NB: *In eodem igne aurum rutilat et paleae fumant: et sub eadem tribula paleae comminuuntur, frumenta purgantur.* [Ugyanabban a tűzben az arany fénylik, a szalma füstöl; és ugyanazon cséplő alatt a szalma összetörik, a gabona kitisztul.]

23.

Et quae sibi tertium iam annum belligeranti saeva vel prospera evenissent (cap. 5). [És ami jót vagy rosszat három évi háboruskodása alatt megért.]

Az hadviselő embernek jól meg kell mindeneket gondolni, micsoda történék az ő idejében, vagy az ő előtté való időkben, és micsoda okos vagy vitéz az ő ellensége, mert az elmúltakból tehet jövődőről ítéletet. Jó a históriákat olvasni, mert valami történt ez világon, mind meg van írva; soha immár olyan dolog nem történhetik, hogy máskor oly dolog nem történt volna. *Nihil novum sub sole, nec valet quisquam dicere: ecce hoc recens est; iam enim praecessit in seculis quae fuerunt ante nos* [semmi új nincs a nap alatt, és senki sem mondhatja azt, hogy ime ez új dolog; mert már megtörtént azokban a századokban, amelyek előttünk voltak], ezt mondja Salamon.³⁰ Minden-

kor és mindenkor így léssen; de az a boldog és bölcs, aki más ember kárán tanul és nem magáén.

24. *Impedimenta.* [*Podgyász, a sereg nem harcoló része.*]

Longum impedimentorum agmen opportunum ad insidias, defen-
santibus iniquum. (Ibid.) [A nagy kocsitábor a lesből való támadások-
nak pompás célpontja, a védőknek örök aggodalma.]

Az sok szekér és sok bagagia, amint a hadban hijják, nem egyéb,
hanem csak akadály. Igen jól hijja Tacitus: *Impedimenta quae impe-
diunt militem* [terhek, melyek akadályozzák a hadat]. Hiszen rút dolog
az, hogy egy szegény legény, aki egy darab kenyérrel egyébiránt con-
tensus lehetne, egy szekeret, egy kurvát, ökröt, barmot húz maga után:
nem vitéz embernek való az, hanem amaz kandorló [vándorló, kóbor]
cigányoknak. Hiszen nem azért megyek a hadban, hogy minden részét
testemnek jól tartsam, hanem hogy jó hirt nevet, ahoz nyereséget is
hozhassak haza; s miképpen akarod azt megnyerni, nem tudom, ha annyi
galyad és szekered³¹ van. Mert, ha valahová hirtelen el kell menned az
ellenségre, örökké csak vissza a portékádra ásisz, és nem hagyhatod el
jó szívvel. Más az, sokszor oly országokban jutsz, ahol szűk a kenyér,
szűk a széna, abrak; miképpen mehetsz oda, mikor annyi száját hor-
dozasz magaddal, a kik mind enni akarnak. Ehez, ha valahol be kell
sáncolni magát a hadnak, mely nagy helt kell besáncolni, nem a vitézek
kedvéért, hanem a cseléd kedvéért. De osztán miképpen oltalmazod
meg magadat, ha fele a hadnak cselédből áll. Végtére, jusson eszedben,
mit mondott az Ajax az Ulyssesnek, az ki az Achilles fegyvereért com-
petált [vetélkedett] vele:

Cur spolieris erit, non cur metuaris, ab hoste.

[Lesz miért kiraboljanak, nem pedig féljenek ellenségeid.]

25.

Ut liceret cum fratre colloqui, oravit. [Kérte, had' beszélhessen
testvérével.] (cap. 9.)

Nem szabad senkinek az ellenséggel szólni a kapitán hire nélkül;
mert ha arra nem vigyáz a kapitán, rövid nap el lesz árulva az ellen-
ségnek; legfőképpen szállott várakban igen kell arra vigyázni.

26. *Stratagema.* [*Hadicsel.*]

Distantibus locis invecti, ut hostem diducerent (cap. 11.) [Különböző pontokon szállottak (a vízbe), hogy az ellenség kénytelen legyen megosztani erejét.]

Mikor az ellenség túl egy folyó vizen vagyon s te innen, és örömet hozzá mennél, de őrzi a partot, nincs jobb mód, mint sok helyen költöztess a hadadat,³² mert nem tudja hol kell őrzeni, és nem örömet osztatná el a hadát. Mikor Julius császár Commentáriusira irunk, megmutatjuk, miképpen cselekedett ő ilyen ocasióban. Svécziai király, mikor Tilly elveszett, erőhatalommal ment a folyó vizen. Joseph. Riccius, de bellis Germanicis, Lib. V. fol. 326.

27.

Igitur propinquo summae rei discrimine, explorandos militum animos ratus, quonam id modo incorruptum foret, secum agitabat. Tribunos et Centuriones laeta saepius, quam comperta, nunciare; libertorum servilia ingenia; amicis inesse adulationem; si concio vocetur, illic quoque, quae pauci incipiant, reliquos adstrepere, penitus noscendas mentes cum secreti et incustoditi inter militares cibos, spem aut metum proferrent (cap. 12). [Ennélfogva a döntő pillanat ennyire közel lévén, elhatározta, hogy kikémleli a katonák hangulatát, hogyan lehetne ezt biztosan megtenni. A tribunok és centuriók gyakrabban jelentenek jót, mint igazat, (ezt gondolta magában); a libertinusok szolgálalküek; a barátok hajlandók a hízeltésre; ha gyűlést hívnának össze, ott is, a mit kevesen elkezdénének (mondani), a többiek helyeselnék; akkor kell megismerni legtökéletesebb gondolataikat, amikor maguk közt s őrízetlenül nyilvánítják reményüket vagy félelmüket a katonai étkézések közben.]

Sok mesterségből áll a vitézség, nem szabhatni neki igaz mértéket, az ki mindenre alkalmas legyen. Nézd miképpen kell leszködni szállásról szállásra, sátorokról sátorokra, hogy hallhassa az ember és eszében vehesse a vitézek kedvét a harchoz; és igazán mondja Tacitus, hogy alig lehet másképpen végére menni. Mert a hadnagyok és más tisztviselők, hogy ne lássanak szüvetleneknek³³ lenni, gyakorta

mondanak vakmerő dolgokat, a barátid és szolgálid a te kedved szerint szólnak; ha pedig mindnyájokat öszvehivod is, úgy sem mész végére akaratjoknak, mert csak az egy kezdjen valamit kiáltani, a község mindjárt utána kiáltja azt. Tehát jó mesterséget talált Germanicus, a szálásokon hallgatózni; így cselekedett ama vitéz Gustavus Adolphus, így a mi (soha dicséret nélkül nem nevezhető) Mátyás királyunk.

28. *Eloquentia.* [Ékesszólás.]

Orationem ducis secutus militum ardor (cap. 14). [A vezér szónoklatát a katonák lelkesedése követte.]

Semmi mesterség, semmi hatalom ugyan az emberek kedvét és akaratját nem forgathatja, mint a kapitánnak okos biztató szava; az uralkodik az emberek elméjén, az csinál utat magának mások elrejtkezett szívében. És egyébiránt is az eloquentia oly bőves dicsőiséggel, hogy nem úgy alávetett a contemptusnak avagy a megvetésnek, mint a más tudományok; ő szeretteti magát félelemmel, ő félet magát szeretéssel, annyi villanása, amennyi koronája vagyon; uralkodik mindenütt, becsülteti magát mindenkor. Ez által győzelmek, amelyek igen kétségesek voltak, vitettek véghez, ez adott szüvet vitézeknek, az melyek nyulak voltak, ez a szerencse bosszuságára megbátorította a félénkeknek szívét. És hogy ne szóljak Xenophonról, Julius császárrul, akik sokat eloquentiával vittek véghez; tekéntsünk az mi időnkre, meglátjuk Szekender béget, Hunyadi Jánost és fiát Mátyás királt, más sok magyar vitézekkel, az kiknek számlálására egy egész könyv kellene, amelyek biztató szavokkal többet vittek véghez, hogysem a magok karjokkal; beszéddel csináltak utat a bátorságnak, és vitézséggel vitték végben. És bizonyára, ha meggondoljuk jól, meglátjuk, hogy Istennek nagy ajándékja az, hogy mi az mi kívánságunkat és akaratunkat nem csak közölhetjük másokkal, hanem arra is erőtetjük másokat és kényszeríthetjük. De ez az eloquentia olyan, hogy nem szintén csak a szókból áll; előbb hogysem kijön az ember szájából, kíván hozzá való dispositiót,³⁴ és alig mondhatjuk az meztelen szókat eloquentiának, ha nincs más hozzávaló egyező állapot. Szükséges azért, hogy a kapitán ne reszketve és halován orcával, hanem serényen, bátran mondja ki a szót, hogy azt mit a nyelve mond, az orcájának színe meg ne hazudtolja. Vaj' ki nagy

biztatás a seregnek a kapitán serény magaviselése,³⁵ az ő homlokán látja az alattvaló kinyomtatva mind a bátorságot_s mind a félelmet. Cato mikor describálja micsodásnak kell lenni a vitéznek, azt mondja; kézzel, lábbal, nyelvével, torkával fáradozzék, és bátorságot mutasson. Ilyen volt Szigetben vitéz Zrini Miklós.

És kényszeríttetem mondani, hogy minden dologban rossz a kép-mutatás és az fictio [ámitás]; de az ilyen occasiókban nemcsak nem rossz, sőt inkább szükséges; mert ha félsz is, nem kell mutatni magadat, hogy félsz, hanem viszont bátorságot és fiduciát [bizakodást]. Az mely kapitány úgy dispositus [erre alkalmas], sokat ígérhet magának hada felől, mert mindenre, amire akarja, rá veheti és minden órában vitézzé csinálhatja a hadát. Observálni kell azt is, hogy noha ez a virtus, eloquentia, olyan hatalmasul az emberek szívében uralkodik, mindazonáltal nem tartós. Mikor azért a kapitán szép szavával a hadat persvadeálja, és látja, hogy kívánják a harcot, ne mulasson sokáig, hanem míg meleg a vas, addig verje, míg el nem mulik az kedvek, addig serénykedjék; mert végtére amely szók megmelegítik az ember véré-t avagy öszvegyűjtik, az idő elosztja és meghüti, mert nézd, mit mond tovább C. Tacitus: Sic accensos, et proelium poscentes, in campum ducit (cap. 16). [Az így feltüzelteteket és harcra vágyókat a csatatérre vezette.]

29.

Intentus paratusque miles, ut ordo agminis in aciem adsisteret (cap. 16). [Vigyázott és készen volt a legénység, hogy a menetből csatarendbe fejlődhessék.]

Kétség, jobb-e a harcon állva várni az ellenséget, vagy gyorsasággal reá menni; sok exemplumot láttunk mind pro s mind contra. Olvassuk, hogy Pompeius Magnus, mikor Julius császárral megharcolt volna, megparancsolá a hadának, hogy állva várnák az ellenséget, mások pedig csaknem futást mentek Pompeius hadára, és ez volt egyik oka a Pompeius veszedelmének. Másfelől látjuk, hogy a török, tatár gya-korta azért romlik, hogy futást mégyen az ellenségre, amely veszteg állva várja. Nem tudom miképpen definiálni, azt mondom, hogy egy tanulságbul is nem csinálhatunk generalis regulát [általános szabályt] a vitézi dologban, és ebben sem lehet. Egy kapitány ne ragaszkodjék

egy dologhoz, gondolván, okvetetlenül az úgy lesz, mert megcsalja magát, hanem különböztesse és változtassa a maga elméjét az mint a hely és az idő kívánja. Ha az ellenség olyan, hogy az ő hatalma első furiában avagy impetusban áll [heves támadásban], a bizony dolog, hogy jobb állva várnod, quia nullum violentum durabile [mert semmi, a mi heves, nem tartós], állj veszteg és tartsd meg az első ütközetet, meglankad az ereje és serénysége, azután könnyen bánhatsz vele. Ha pedig az ellenség rendesebb náladnál, s tanultabb, vitézebb náladnál, jó olyankor adni motust a seregnek [mozgásba hozni a sereget]; ugyan futást menj rá, csak ne messzéről, hogy erődet el ne fogyasd, míg rá gyüsz, mert a futás a vért az emberben megújítja és megmelegíti, és erőt is ad, erősebben is ütközhetik az ellenséggel, adván az motust, impetust és erőt. Az görögök Sándor képét úgy írják,³⁶ hogy térden áll és várja az ellenséget, Homeros pedig Achillest gyorsnak írja, és mikor megölte is Hectort, azt írja, hogy futott reá maga.

30. *Victoria.* [Győzelem.]

Magna ea victoria, neque cruenta nobis fuit (cap. 18). [Nagy volt a győzelem, és nekünk nem is sok vérbe került.]

Minden győzelem jó és nagy, de az mely a mi akaratunk [szerint] és vérontás nélkül meglehet, legjobb és szebb és dicsőségesebb.

31. *Nimia securitas.* [Gondatlanság, az ellenség lebecsülése.]

Repertis inter spolia eorum catenis, quas in Romanos, ut non dubio eventu portaverant (cap. 18). [A zsákmány között láncokat találtak, melyeket azok — nem is kételkedve a harc kimenetelében — a rómaiak számára hoztak magukkal.]

Hidd el magadat,³⁷ ha szégyent akarsz vallani. Megmondtuk már azelőtt, hogy nem jó az ellenséget semminek tartani, nem úgy kell menni a harcra, mint a madarászásra táskával, hanem ésszel, kézzel és bátorsággal.

32. *Triumphus.* [Diadal.]

Haud perinde Germanos vulnera, luctus, excidia, quam ea species dolore et ira adfecit. Ibid. [A germánokat nem annyira sebeik,

a gyász és a pusztulás töltötték el fájdalommal és haraggal, mint inkább ez a látvány.]

Ki volna az, akinek nem fájna a szíve, ki volna aki inkább nem kívánná halálát, hogysém látni az ellenséget a magad vérén tombolni, hurcolni társaidat pórázon és belőlük triumphust csinálni? Bizony keserves láttat,³⁸ mikor az ellenség nevet és örvendez a mi kárunkon. Az Isten, mikor rettenetesen fenyegetni akar bennünket, azt mondja, hogy mikor immár teljességgel megnyomorit az ellenség bennünket: ego autem irridebo te et subsannabo tibi. [Én pedig nevetni foglak téged és ki-gúnyollak.]

33.

Nihil ex iis Caesari incognitum: consilia, locos, prompta, occulta noverat, astusque hostium in perniciem ipsis vertebat. Ibid. (cap. 20.) [Semmi sem volt abból titok Caesar előtt: terveiket, állásukat, minden nyílt és rejtett dolgaikat ismerte és az ellenség cseleit annak vesztére fordította.]

Mind tudni kell a kapitánynak az ellenség dolgát, még a gondolatját is ha lehet által kell látni, hogy tudhassa az ellenségre fordítani az ő mesterségét; ez penig kémek által és rabok által lesz meg.³⁹ Egy szóval, éjjel nappal gondolkodjál, mit cselekedhetnél az ellenségnek, és az ellenség tenéked, és gondold meg, hogy az ellenség is oly gondolatban van, és azt is, hogy őrizzed magadat attul, ahol látod, hogy ellenséged árthat.

34. *Locus ducis.* [A vezér helye.]

Quod arduum, sibi. Ibid. 2. [A mi nehéz volt, azt magának (t. i. tartotta fenn).]

Az harcon tartozik az kapitány, mikor de summa rerum agitur [a döntő pillanat következik], a maga személyét a legveszedelmesebb helyre tenni, de előbb mindazáltal mindenekről provideálni. Jóllehet a kapitány személyének nem kell minden veszedelemnek eleiben vetettni, de mikor immár látja, hogy mindent cselekedett, az mi egy generálist illet, akkor maga személyével a hadának bátorságot adjon.

35.

Hostem a tergo palus, Romanos flumen aut montes claudebant; utrisque necessitas in loco, spes in virtute, salus ex victoria. (cap. 20.) [Az ellenséget hátulról a mocsár, a rómaiakat a folyam vagy a hegy zárta körül: mindkét fél számára a harc kényszerűsége a helyi viszonyokban, a reménység a vitézségben, a szabadulás a győzelemben rejlett.]

Nagy merészség és talám vakmerőség oly állapatra hozni ügyedet, hogy avagy meg kell halni avagy győzni az ellenséget. Julius császárt mikor Angliára ment, megégették a hajókat, akiket oda vittek, hogy lássák a vitézi, hogy nincs mód a szaladásban. Ihon, most mind a rómaiak, mind a németek oly helyre állították magok hadát, ahonnan nem lehetett szaladni. Olyan tanult és vitéz hadnak, és akiktől bizonyosan el nem szakadhat a győzelem, talán jó olyan kéntelenséget csinálni, de a tudatlanoknak ne; a kétségbenesés ad az embereknek szüvet néha és némelyeknek, secundum poetam [mint a költő mondja]:

Una salus victis nullam sperare salutem;

[Egyetlen üdve a legyőzöttnek, hogy már semmi jót nem remélhet]

de néha a szüvével együtt eszét és erejét is elveszi. Láttam oly ijedt embereket, akik szaladtak; hogy mikor vágta az ellenség: nem érzette. Láttam ötszáz törököt belehalni a Mura vizében,⁴⁰ csak azért, hogy elveszett volt ijedtekben az eszek, és egy hajításnyival alább lévén az kelő avagy gázoló hely, nem találták meg; sok ezerről penig olvastam a historiákban.

36.

Sed genere pugnae et armorum superabantur. (cap. 21.) [De a harcmód és a fegyverek minősége győzött felettük.]

Ihon, magyar katona, ihon hajdu, a te fogyatkozásod. Ha én a katonának azt mondanám: viselj fegyverdereket,⁴¹ karabint,⁴² tarts meg a rendet; ha a hajdunak: viselj muskétát és pikát,⁴³ ne háj ki az te rendedből, mit mondana nekem? legelőször megnevetne, azután meggyűlölné. Hej-hej, hun van a magyarnak régi jó hire! kivel németeket, olaszokat, törököket feljülhaladta; valljon olyan könnyen nyerték-e a

magyarok Pannoniát, amint most hadakoznak? Egy korbács az ő bizodalma, egy futó ló az ő reménsége. Abstulit Deus ab Izrael omnem, omnem bellatorem [elvette az Ur Izraeltől minden, minden harcosát]; nevetségül szólnak a nemzetek mifelőlünk. Honnan vagyon ez? honnan vagyon ez? Militia gravis est, nos facimus illam levem; militia dura est, nos facimus illam mollem: ergo non militia, sed mollitia. [A katonai szolgálat nehéz, mi könnyűvé tesszük azt; a katonáskodás kemény dolog, mi elviselhetővé tesszük; tehát nem katonáskodás az, hanem puhaság. (A „militia-mollitia” magyar nyelven nem alkalmazható szójáték.)] Genere pugnae et armorum . . . [A harcmodor és fegyverek minősége . . .] Examináljuk a mi rendtartásunkat. Megbocsássatok, magyarok, igazat kell mondanom! Nem különben mint a ménes avagy baromjárása; egy csoportban nincs több tisztviselő egy hadnagnál, senki nem néz rendtartást, senki nem kívánja, sőt gyűlöli. Nemcsak ebben vagyunk rendetlenek, de rendetlenek mindenben. Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük; mennyi mesterség és tudomány kívántatik ahhoz; minékünk elég, ha sok és számos a hadunk. De hun van annak is a fegyvere? Egy kis puska. Ó nyomorult! s azt tudod-e: azzal várakat veszsz, sáncokat megszággatsz, vered az ellenséget? ha egyszer kilövöd, veszett vagy; meddig másszor megtötöd, addig a muskatéros négyezer ló. Sok kell a te puskádnak, amannak pedig kanót, por és golyóbis; egy satu,⁴⁴ egy puskakő bomolják el puskádon, mind héjában a többi, amannak pedig semmi sem bomolhatik el. Továbbá, tudod-e az török gyumlia⁴⁵ fegyverdereket visel, a janicsár⁴⁶ muskétát? Tudod-e, hogy a lengyel solner⁴⁷ fegyverdereket, puskát, kopját, a gyalogja muskétát, német, olasz, minden nemzetség viseli aztat: elég a magyarnak egy pánczérváll,⁴⁸ avval mész-e az eleven tüzre? Hízlekedjél magadnak, amint tudod, én igazán megmondom.

37.

Imprompto iam Arminio, ob continua pericula. Ibid. (cap. 21.) [Arminius már ingadozván a folytonos veszély miatt.]

Nagy szű az, az mely mind untalan vesz, de nem kisebbedik meg. Vide de Constantia et de Fortitudine. [Lásd a kitartásról és bátorságról (szóló 14. és 22. aphorismát).]

38.

Sed nihil aeque cavebatur, quam ne bellum metu eluderent. Spe victoriae inducti sunt, ut vincerentur. (cap. 52.) [De semmire sem vigyázott annyira, mint arra, hogy (ellensége) félelemből ki ne térjen a megütközés elől. A győzelem reménye vitte őket a kudarcha.]

Az rossz ellenséget, ha másképpen harcra nem vehetni, el kell hitetni vele, hogy meggyőz tégedet. Azért a rómaiak kevés népet vittek Tacfarinasra, hogy annál hamarabb harcra jöjjön. Mindenben mesterség kell;⁴⁹ sipolni, ha madarat fogsz, dobolni, ha farkast kergetsz.

39.

Etiam si temeritas afuerit. (cap. 73.) [Ha mindjárt a vakmerőség hiányzott is.]

Nem szép, nem jó név a kapitányban a vakmerőség. A vakmerőség hasonló az bolondhoz, hogysem a vitézhez; egy bolond, egy részeg, egy hagymáz-beteges kész lesz egy toronybul ugrani, de azzal nem leszen jó vitézzé.

40.

Nec Piso, quamquam coepta secus cadebant, omisit tutissima e praesentibus. [Piso sem mulasztotta el azokat, amik az adott körülmények közt legbiztosabbak voltak, bár a dolog rosszul kezdődött.]

Ha a kapitánnak első szándékja semmiben mégyen is, ne hagyja abban, gondolja meg, hogy egy óra ilyen, másik amolyan, egyik szerencsétlen, a másik szerencsés.

Finis Libri Secundi.

[Vége a második könyvnek.]

CORNELII TACITI ANNALIUM LIBER TERTIUS.

[Cornelius Tacitus Annalesének harmadik könyve.]

41. (50.) *Poena.* [Büntetés.]

Tantum severitate profectum, ut vexillum veteranorum, non amplius quingenti numero, easdem Tacfarinatis copias, praesidium, cui Thala nomen, adgressas fuderint. (cap. 21.) [Annyit elért e szigorúsággal, hogy a veteránok egy osztálya, nem több 500 főnél, Tacfarinasnak ugyanazon csapatait, amelyek egy erődtített helyet, melynek neve Thala, megtámadtak, megszalasztották.]

Bánom, hogy a kegyetlenségről kell kezdenem az harmadik könyvet, de nem kegyetlenség az, aki büntetés; kegyetlenség a bűnösöket nem büntetni, mert a jónak ártanak. Ha te az te népedet meg nem bünteted a gyalázatos szaladásért, vajki hamar szokásul vészi azt. Igen meg kell azért büntetni; egy rossznak szaladása gyakorta az egész sereget megtébolítja. Rómaiak, ha valaha az ő seregek szaladott, minden tizediket, amelyre a sors esett, gyalázattal megölték. Az lajci harckor, mikor azt a herceget megverték, az svékusok⁵⁰ 4 obersternek vették fejét, és több más tisztviselőknél. [A lützeni csata után, 1632 november 6-án.] Erről a cselekedetről mikor gondolkodom, hogy a félelem néha vitéz embereknek is jön a szívében, és akik azelőtt mint az orosz lányok, most mintegy nyulak viselték magokat; az többi között oberster Nicola, aki százszor azelőtt látta az ellenség homlokán az maga⁵¹ mégis azon a harcon úgy megfélemllett, hogy egy puskakilövés nélkül elszaladott: concludálom azért, nem tudok mit mondani, hanem csak azt, hogy nem mindenkor egy állapotban van az ember szíve; vices suas patitur bellica virtus. Gabriel Bartholom. Gramond lib. II. do fol. 503. [A harci vitézségnek is megvannak a maga változásai.]

42. (51.)

Sed Tacfarinas, perculsis, Numidis et obsidia aspernantibus, spargit bellum; ubi instaretur, cedens, ac rursum in terga remeans. Et dum ea ratio barbaro fuit, irritum fessumque Romanum ludificabatur. Ibid. [De Tacfarinas, miután a numidák megrettentek, s körülzárásról hallani sem akartak, szétszórt csatározásokhoz kezd; ahol

megtámadják, enged, és ismét megfordulva, hátulról támad. S mivel a barbár hadakozásának ez volt a lényege, a hiába fáradó és elcsigázott rómaiak kijátszotta.]

Az ki nem elegendő, hogy az ellenséggel harcoljon, ugy cselekedjék mint Tacfarinas, ne álljon szemben véle, hanem apró csatákkal ne hagyjon nyugodni; csipdesse a szélét, ha megyen a hátulját, ne hagyjon élest néki vinni. Itt is szükség a versatile ingenium [alkalmazkodó szellem]; nem egy mesterségből áll a vitézség.

43. (52.)

Illigatus praeda, stativis castris adhaerebat. Ibidem. [A zsákmány miatt lekötvén, állandó táborban vesztegelt.]

Az kit meg nem tudtak győzni közben fegyver és ellenség, fősvénység megkötözött. Tacfarinas, ha úgy amint kezdte, mindvégig cselekedett volna, nem vallott volna mind kárt s mind szégyent; de mivel sok prédája volt, ahhoz vonta a szíve, ott tábort ütött, megvárta az ellenséget, mind szégyent s mind utolsó kárt vallott. (Vide Impedimenta, Aphor. 24.).

44. (54.)

Praemissusque cum delecta manu Julius Indus, e civitate eadem, discors Floro, et ob id navandae operae avidior. [A válogatott csapattal előre küldött Julius Indus, honfitársára, Florusra haragudván, éppen ezért még inkább akart valami eredményt fölmutatni.]

Néha jó az ellenség ellen olyan hadnagyot küldeni, akinek magános gyűlölsége vagy az ellenség hadnagyával, mert inkább serénykedik és gondot visel, hogy az ő ellenségét megtréfálhassa; de néha az ilyenek, a felettébb való kívánságokért kelepcebén esnek. Azért meglásd, ha elegendő ember-e az olyan, kit küldesz, oltalmazni magát a csalárdságtul.

45. (55.)

Nobilissimam Galliarum subolem, liberalibus studiis ibi operatam, ut eo pignore parentes propinquosque eorum adjungeret, fol. 137.

cap. 43. [Galliának ott tanuló legelőkelőbb ifjait letartóztatta, hogy ezen zálog révén azoknak szüleit és rokonait a maga részére vonja.]

Csuda találmány a gyermekeket megfogni,⁵² hogy az atyjok hozzá hajuljanak; de jut eszemben, Plutarchusban olvastam, hogy primus Epirotarum rex [az epirusiak első királya: Pyrrhus], mikor egy várost megszállott volna, semmiképpen azt meg nem vehette, hanem az iskola-mester, aki ottbenn tanította a gyermekeket, egyszer mintegy mulatni kivitte őket, és mikor kiment volna, az Pyrrhus kezében adta, mondván: Ezekkel, uram, megveheted a várost, mert atyjok ezeknek szabadságokért megadják magokat. De Pyrrhus, amely nem csalárdsággal, hanem vitézséggel, jó hírrel névvel kívánta meggyőzni az ellenséget, megkötözteté az iskola-mestert, és a gyermekek kezébe kötözve adatta, és ahhoz mindeniknek egy vesszőt, hogy vesszőznék mind a városig. Látván a városbeliek ily nagy emberségét az királynak, megadták magokat néki, és kiket erővel meg nem vehetett, emberséggel, barátsággal magához hódított. Mit gondol hát az olyan a vitézségről, aki minden gyalázatot cselekednék, csak egy kis kárt tehetne az ellenségnek. Talám a vitézség nem tisztesség, talám nem becsület? Az vitézség azért szép, hogy jó hirt, nevet szerez az embernek; ne mocskold meg hát árultatással, ne gyalázd meg gyalázattal, mert miképpen adhatna néked jó nevet, tisztességet, ha te meggyalázod? És noha azt mondja a poeta: Virtus an dolus quis in hoste requirat [ki keresi azt az ellenségben: vitézség-e vagy csel], mindazonáltal vitézkedjél az örökségnek és nem két napnak. A csalárdságot nem tiltom, ahol ésszel, mesterséggel az ellenséget rá veheted lesre, és az olyan állapotokról. Ihon, ez a nagy hírű király nem akara árultatással menni a városban, hanem vitézséggel. Más példát mondok: Ugyanezen Pyrrhus doctora irt a római senatusnak, hogy ha kívánják, megéteti a királt; amazok látván az ilyen gyalázatos ígétit, noha legnagyobb ellenségek lett volna Pyrrhus, miolta hadakoztak a rómaiak, ugyanazon levelet megküldék Pyrrhusnak, hogy büntesse meg a maga doctorát, és hogy őrizkedjék. Az ilyen vitézség szép és becsületes. Szeresd a becsületet, kapitány, és ha annyszer életedet kockára veted becsületért, ne mocskold meg kicsin okért. Jusson eszedben mit ír Davila de bellis intestinis Galliae [Davila: Gallia belső háborúiról], hogy Henricus I. az Guizai hercegtől félván, meg akarta öletni, és reá kérte Griliont, egyik generálisát, hogy titkon

ölje meg; amaz így felelt néki: Uram, én a te szolgád vagyok, és vitézséggel szolgállok. Kérlek ne cselekedtess velem valami gyalázatot; énnékem őtet megölnöm titkon gyalázat, és nem lehetek hóhár, ha vitéz vagyok; hanem ha akarod, bajra kihivom: vagy megölöm vagy megöl.

46. (56.)

Certantibus inter se signiferis, fremente etiam gregario milite: ne suetam requiem, ne spatia noctium opperiretur: viderent modo adversos et aspicerentur; id satis ad victoriam. [Vetekedtek egymással a zászlótartók, és a közkatonák is morogtak, hogy ne tartsa meg szokott pihenését, éjjeli nyugvását; csak láthassák az ellenséget, s az láthassa őket; ez elég arra, hogy győzzenek.]

Szép dolog, mikor ilyen vitézi vannak a kapitánynak, és mikor olyan kedve jön a seregeknek; de a jó kapitánnak eszesnek kell lenni, néha a maga hada bátorságát nevelni kell és amint mondják, secundálni, és ne hadni időt, hogy az a bátorság elmuljék. Néha pedig, ha látja, hogy felettébb vagyon, és hogy az ellenség erősebb, meg kell zabolázni, in suis terminis continere [a lelkesedést határok közé kell szorítani].

47. (57.)

Inertem molem prosternere, iacentesque, nullo ad resurgendum nisu, quasi exanimis linquebantur (cap. 46). [A nehézkes tömeget ledönték, s a kik egyszer a földön voltak, meg sem kísértve a fölkelést, mint a holtak ott maradtak.]

Ha tőkét⁵³ fegyverderékban zársz is, csak tőke lészen, embernek való az; de nem olyan azért, hogy ne mozdulhasson benne az ember, hogy mástul kelljen kérdezni, iszik-e a lova, hanem oly vas derék kell, akiben forgolódhassék az ember és lóra is ülhessen.

Finis Libri tertii.

[A harmadik könyv vége.]

ANNALIUM CORNELII TACITI LIBER QUARTUS.

[Cornelius Tacitus évkönyveinek negyedik könyve.]

48. (58.)

Lascivire militem diductum (fol. 154. cap 2). [A szétszórt katonaság elkorhelyesedik.]

Az vitézlő rend ha együtt nincsen, elveszti az ő nevét. Az a rend nem oszlott emberekből áll, hanem csoportból; mikor az emberek együtt vannak, többet cselekedhetnek és többet érnek. Maxime societas hominem a caeteris animantibus distinguit [az embert leginkább társas volta különbözteti meg a többi élőlényektől]. Az társasággal az ember jó, városok híresek, seregek rettenetese; együtt kell a vitézeket tartani, mert virtus unita fortior [a vitézség egyesítve hatalmasabb]. Miképen parancsolhatsz a katonának és gyalognak, ha együtt nincsenek? falurul falura kell a kapitánnak trombitáltatni, ha mit akar cselekedni. Ugy vagy a mi dolgunk Magyarországon, de veszendő. Az sereg nem egy emberből áll, a csoport nem elszéledt vitézből: a tábor a vitézek helye, ottan egymástul tanul, ottan élesedik az elméje, ottan ismeri meg a kapitányát s a kapitány őtet, ottan egy kiáltásra a kapitánnak rendben állhat, ottan istrázsálhat, egy szóval: azonkívül semmirekellő a vitézlő rend. Disciplina, az az ő elementuma.

49. (59.) *Fama*. [Hírnév.]

Que ex longinquo in maius audiebantur (fol. 168. cap. 23). [Amit távolról nagyobbak hallottak.]

Az hír olyan, mint a hegyről gördülő hó, az mely mind többet többet ragad magához. A hír messzéről ha jön, mindenütt nevelkedik: valaki száján általmégyen, mindenkinek az ő passióját magához veszi. És ennek hadi dolgokban van inkább hatalma. Nagynak, rettenetesnek, számosznak mondja a hír az ellenséget, akit ha meglátsz, mind kicsin, mind félénk, mind kevés. Gyakorta így vagy, de nem mindenkor; történik olykor, hogy kisebb a hír hogysem a valója. Mikor scythák jöttek volt Sándorhoz, azt tudták elsőben, hogy valami óriás légyen, és ezt mondták néki: Ha termeted volna, Sándor, oly nagy, mint te kívánságod és a híred mely nagy, no ez széles világ, Sándor, elég nagy,

de az is nem volna tenéked igen nagy. Azért, azon légy, hogy a híredet neveld minden mesterségeddel, hadd jöjjön felőled rettenetes hír az ellenség fülében. Viszont, meg ne rettenj, ha az te ellenségednek nagy hírét hallod, mert talám hamis, és ő akarva neveli. Továbbá azt is tudnod kell, hogy azt a hirnek hamisságát, ha tudod is te, de talám az te egész hadad nem tudja: és azért előbb hogysen mindjárt kockára tedd az népedet, mutasd meg néki, hogy hamis az amit felőle hirdetnek. Azt pedig megcselekedheted, ha apró csatákkal gyakorta fárasztani fogod, és közel jósz sokszor az ellenséghez, úgy hogy ne árthasson néked vagy víz miatt, vagy hegy miatt; mert így mikor gyakorta látja a vitéz az ellenséget, jobban megismerheti hogy hamis hír van felőle, és hogy nem olyan vitéz, az mint hirdetik. Vide plura Aphoris. 1. [Láss többet erről az 1. aphorismában.]

50. (60.) *Obedientia*. [*Engedelmesség*.]

Nec proconsul eius anni, P. Dolabella, retinere ausus erat, jussa Principis magis, quam incerta belli metuens. (fol. 168. cap. 23.) [És az az évi proconsul, Publius Dolabella, sem merte azokat visszatartani, mert jobban félt a fejedelem parancsaitól, mint a háború bizonytalan esélyeitől.]

Obedientiát, engedelmességet szükség a vitéznek megtartani: jobb hogy veszess parancsolattal,⁵⁴ hogy sem nyerj azon kívül. Hallod-e, mint haragszik az Isten is az engedetlenségért? *melior est obedientia, quam victimae multae* [jobb az engedelmesség, mint a sok áldozat]. Ha tudnám, hogy a sereg, amelynek én parancsolok, engedetlen volna, inkább egy botot vennék a kezemben és disznót mennék őrizni; mert engedetlen néppel az ember nem csak életét, de még tisztességét is elveszti. Ah magyar vitézek, tanuljatok másoktól, idegenektől, micsoda az engedelem, ha magatoknál nincs; tanuljatok a némettől, tanuljatok a töröktől, és meglátjátok, hogy ez az egyik fogatkozás a ti dolgotokban, hogy tisztviselőnek⁵⁵ nem engedtek, és nem fogadjátok szavát. Legrosszabb lovász szemben ugrik a hadnagyával, ott pörlődik és szitkozódik vele: hiszem egyem én is vagyok olyan mint te, avagy jobb is. De nem elég az, édes barátom, hogy vagy. Mikor annak ideje van mutasd meg, hogy vitézebb vagy a hadnagyodnál, és az te kapitányod avagy

urad előviszi dolgodat; de itt mit érdemlesz egyebet meg a pörlekedéssel, ha nem akasztófát. És amely kapitány az engedetlent fel nem akasztja, várhat magára gyalázatot rövid nap mulván; parancsol istrázsára néki, ha nem fogad szót, rontod magadat, és így mindenekről gondolkodjál.

51. (61.) *Peditatus*. [Gyalogság.]

Et quia Numidae peditum aciem ferre nequeunt. (fol. 168. cap. 24.) [És mert a numidák rendezett gyalogsággal szemben nem képesek megállni.]

Ha nem szégyenleném, nem irnám Numidae, hanem Hungari. Ne vélje senki azt, hogy gyűlölségből; hanem szeretetből; megmondom az igazat s nem hízlekedem; proferam, popule mi: qui te beatum praedicant, ipsi te decipiunt [szemedbe mondom, én népem: a kik téged boldognak mondanak, azok megcsálnak]. Én itt tanulást írok nem panegyricumot [magasztalást], tanulhatsz pedig attul, aki megmondja miből vétkezel, és nem attul, aki dicsér. Mely nagy vétek pedig az, hogy a magyarnak nincs gyalogsága, és nem gyönyörködik benne, meg nem mondhatom. Légyen önéki számos lovasa: nem elég az. Mert nem mindenkor kell prédálni avagy csatázni, néha szemben is kell az ellenséggel menni, ahol a te lovadnak futása nem használ. S mivel vészsz várát, mivel őrzöd meg aztat, mivel vered ki sáncából az ellenséget? ezeket a te lovad nem viszi végben, hanem a gyalog, akinek nem a lófutás a reménsége, hanem a maga embersége. Olvasd meg az egész római hadakozásokat; meglátod, hogy gyalogbul állott, és husz ezer gyaloghoz elég volt ezer lovas; az sem másra, hanem nyelvet fogni,⁵⁶ lármát csinálni és rabolni. Sándor gyaloggal győzte meg világot, és noha olyan híres lova volt, Bucefal nevű, mindazáltal mindenkor gyalog ment a harcnak és városok ostromának. Végezetre: a lovas elfut, a gyalog kénytelenül is megáll és megharcol, és a futó lovast soha meg nem állithatod, de a gyalogot meg is rendelheted.⁵⁷ Gyalog az erő, lovas a futás.

52. (62.) *Secretum*. [Titoktartás.]

Tum expeditae cohortes alaeque, quam in partem ducerentur ignarae. (fol. 168. cap. 25.) [Akkor elküldték a cohorsokat és lovas-

csapatokat, akik nem is tudták, hova vezetik őket.] Nagy dolog a titok, és szükséges a kapitánnak; e nélkül soha semmit véghez nem viszen emberül. De mivelhogy ezen a matérián vagyunk, hogy többször ne kellessék reá térnünk, megmondom, miképpen kell megtartani a titkot, és mely szükséges az. A titok hasonló a musthoz, amely meddig must, forr, verődik a hordóban, örömet kimenne, de osztán ha borrá lesz, nem küszködik annyira hordóval. Az emberi elme oly nagy szeretetet visel magához és oly nagy kívánsága vagyon magát megesmértetni másokkal, hogy mihánt valamit megfogantatott magában, kit dicséretre méltónak ítél lenni, csak alig várja, hogy világra kiadhassa, és nem várhatja az igaz szülésnek idejét; és így el kell veszteni azt a szép gyömolcsöt, amely, ha megért volna, tisztességet hozott volna neki és becsületet. Ezen a fogyatkozáson kívül, amely természet szerint uralkodik mibennünk, vagyon másik, amely miatt ember a titkot magában meg nem tarthatja sok ideig, és nem hordozhat egy jó gondolatot magánál. Ez az a kevés erő, amely mibennünk vagyon, mellyel nem állhatunk ellent az emberek szavoknak és az község hírének.⁵⁸ Az község természeti olyan mindenkor, hogy ítélője akar lenni a fejedelmek elszánt gondolatjoknak és a tiszviselők szándékának; ez a betegség ő benne gyógyulhatatlan, és azt gondolják, hogy minekutána értékeket, életeket az ő kezekben bízták, a szabadságot azért magoknak megtartották, az mellyel ítélhetik és vizsgálhassák a fejedelmek és tiszviselők elengedőségét. Csuda dolog, hogy a köz rend, amelynek esze nem ér annyit, hogy kiki maga állapotját jól vinné véghez, amelynek tudománya igen kicsin, a kapitányok tanácsárul vesződik és discurrál, az melynek az ő legnagyobb szüksége titok; holott azt ugy kellene a szemünkön tartanunk, mint a régenten való próféciákat, kiket nem érthetett senki előbb a kiteljesedésével. Titkoljuk, valamennyire tudjuk, az mi gondolatunknak értelmét avagy végét, ő mindazonáltal nem nyughatik magában, hanem verődik és nem lehet vesztég, hanem vizsgálja, ő mind hiszi azt, amelyet az ő értelme néki mutat, avagy a mások passiója hirdet.

Igy tehát egy kapitány, akinek az ő értelme és szüve feljebb jár a községnek itéletinél, mindenkor a maga szándékának végére igyekezik, és nem mozdul meg az alatta valóinak bolondságán; ő békességben nyugszik, midőn a többiek tengerhab módjára vesződnek és nyugalommal nem találhatnak; és hasonló az egekhez, melyek nem vétik el a magok

járását az alatta való szélvészeknek verődése miatt és szeleknek háborúsága miatt. Viszont az erőtlén és gyenge szívűk sem szennyvedhetik a nyelveknek szabadságát, és az alatta való elmének törődését az ő csavargó gondolatjokkal; megsértődik ezeknek nyugodalmok, sietnek, hogy okát mondassák a magok szándékoknak, és így egy időtlen kimondásért és kihirdetésért látják, hogy füstben ment szép szándékjok és eloszlott a jó szerencséjeknek szellei. Egy kapitány azért ne induljon meg az alattvalóinak zugolódásán, ne adja okát nékik a maga cselekedetinek avagy szándékának, tartsa magában, mert ha kimondja, hitemre, elromol és szégyent vall. Én jól tudom magamról, mert sokszor ha mit akartam cselekedni, régen az én vitézim az én szándékomról discurráltak, és magam is alig türhettem meg, hogy meg ne mondjam nékik, hogy nem úgy vagyok, hanem másképpen. A titok az embernek szájából kirepül, amikor meg sem gondolná az ember, penig azért tett a természet sáncot a nyelvnek: először az ajakat, azután a fogat, hogy jobban megtarthassa a titkot ember. Saepe penituit fuisse locutum, — tacuisse nunquam [sokszor megbántuk, hogy beszéltünk, — azt, hogy hallgattunk, soha.] Azért, hogy jobban megértsük, hányféle módon csalhatik meg az ember, és hányféle okbul mondja ki, akit nem kellene, tovább kell irnunk felőle. Tudnod kell, hogy a titok kulcsa annak a ládának, ahol a te szerencséd fekszik és zárva van, és egy nyíl aki a te páncérodát megjárja. Ne veszed el a kulcsot; mert ha az ellenséged kezében akad, ő sáfárkodik az te ládából a te szerencséddel, ő megszaggatja minden páncérodát és vas derekadat. Soha a rómaiak nagyobb veszélyekben nem forgódtak, mint mikor Coriolanus az ő kapitánjok őket elárulta, mert tudta minden titkokat rómaiaknak és ezzel az kulccsal nyitogatta az ő szerencseládájokat. Salamon, amaz bölcs fejedelem mutatja, micsodásnak kell lenni a fejedelemnek titkainak, mondván: Coelum sursum, terra deorsum, et cor regis inscrutabile. Proverb. 25. [Károli Gáspár fordítása szerint: Miképpen az égnek magasságát, a földnek mélységét: azonképpen a királyoknak szíveket nem tudhatja az ember. Példabeszédek, XXV. 3.]

De tudni kell és ismérni ennek a kulcsnak őrzését, és hányféle módon veszthetni el. Feljül immár megirtuk, hogy az erőtlenségből történik, de ennek az erőtlenségnek még több részei vannak. A részesség kimondatja a titkot. Azért mondja Salamon: noli dare ollam, vel

noli dare regibus vinum, quia nullum secretum est ibi, ubi regnat ebrietas. [Ne adj poharat, vagy ne adj bort a királyoknak, mert nincs ott titok, ahol részegség uralkodik.] A részegség nem hadviselő embernek való, amint megírjuk másutt is más okokból is, de legfőképpen, hogy erőtlen az ember az titkot megtartani: a bornak természeti minden titkot kimutatni. Noe mikor megrészegeedett, kimutatá szemérmes testét, és nem gondolta elrejtteni azt a tagját, akit a természet tanit elrejtteni.

Másodszor, a bosszuság kimondatja az emberrel a titkot. Ha valamely embernek mondod, amelyet osztán megbosszantasz, kész lesz elrontani téged a kimondással; kevés vagyon igaz barátság ez világon. Az igaz barátság, ha mikor megháborodnék is (noha az sohasem lesz), ugyan nem jön annyira, hogy barátját elrontsa egy kis bosszuságért.

Harmadszor, nyereségért. Mikor olyan rossz fősvény természetel bírsz valamelyik szolgád vagy barátod, az mint Tacitus mondja: nam cum secum servilis animus proemia perfidiae reputavit [mert amidőn a szolgai lélek hűtlenségének (várható) jutalmát magában mérlegelte].

Végkére, félelemért, és arrul sok példánk vagyon, hogy az félelem kimondatja az emberekkel a titkot. Julius császárnak is az nap mikor megölték, megjelentette egy levélben egy ember az ellene szerzett tanácsot,⁵⁹ mert megijedt vala a dolognak nagyságátul, de amaz nem olvashatta meg. Noha azért a mi hatalmunkban láttatik lenni a titoknak tartása, az mint Tacitus kételkedik: Si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere [ha annyira hatalmunkban állna feledni, mint hallgatni], mindazonáltal az ember néha neki édesedik, sőt erőtetik az mondásra, az melyet sokképpen vihetni végben.

Ez először meglehet eloquentiával [ékesszólással], az mely (a mint megirtuk azelőtt) oly édesen bécsúsz az ember legbelsőbb rejtekében; példánk lehet Seianus, ama ravasz, mikor Agrippina ellen mesterkedett. Agrippinae quoque proximi illiciebantur pravis sermonibus tumidos spiritus perstimulare. Tac. Annal. IV. [Az Agrippinához legközelebb állókat is rávették, hogy a nagyravágyó lelkeket gonosz beszédekkel ösztönözzék.] Azért nem csuda, hogy Latiaris ismervén Sabinus hajlandóságát, merészlette vele közleni maga gonosz szándékát. Igitur Latiaris jacere fortuitos primum sermones (nézd mely messzéről került), mox laudare constantiam, quod non, ut caeteri, florentis domus

amicus afflictam deseruisset, simul honora de Germanico, Agrippinam miserans, disserebat (u. o. cap. 68). [Azért Latiaris eleinte mintegy véletlenül ejtett el egy s más mondást, majd dicsérni kezdte az ő (Titus Sabinus) állhatatosságát, „hogyan hagyta el, mint mások, balszerencséjében a házat (t. i. Germanicusét), amelynek virágzó korában barátja volt” — egyszersmind tisztelettel beszélt Germanicusról, és szájalommal Aprippináról.] Mit nem cselekedhettek a szépen össze-szedett szók.

Másodszor, kivehetni a titkot az emberből, mikor véletlenül ráfogja a kérdésre. Tiberius, amaz nagy álnok fejedelem, aki minden módra tudta simulatiót [tettetést], csak alig titkolhatta el Asinius Galusra való boszúságát, mikor hirtelen kérdéssel megtébolította volt. Perculus improvisa interrogatione, paululum reticuit. [A váratlan kérdéstől meglepetve, kissé elhallgatott.] E szerint gyakorta való kérdés is megnyitja a titkot. Így Tiberius Piso halálán: Crebrisque interrogationibus exquiri, qualem Piso diem supremum noctemque exegisset? atque illo pleraque sapienter, quaedam inconsultius respondente etc. Tac. Annal. III. [Gyakori kérdéssel tudakolta, hogyan töltötte Piso az utolsó napot és éjet; és midőn az, a legtöbb kérdésre értelmesen, némelyekre azonban meggondolatlanabban válaszolt stb.]

Harmadszor, csak a magaviseletével is és cselekedeteivel elvesztheti az ember a titkot. És jól ismervén ezt Tiberius, nem akara emberek eleiben menni, sem magát mutogatni. Tiberius atque Augusta publico abstinuere, inferius maiestate sua rati, si palam lamentarentur, an ne omnium oculis vultum eorum scrutantibus falsi intelligerentur. Annal. III. [Tiberius és Augusta nem akartak a nyilvánosság előtt megjelenni, méltóságukon alólinak tartván, ha nyilvánosan siránkoznának, vagy azért, hogy mindenkinek szeme az ő arcukat kémlelven, képmutatóknak tartsa őket.] És Servinus conjurációját [összeesküvését] is így vevék észben. Simul affluentius solito convivium initum, servorum charissimi libertate, et alii pecunia donati, atque ipse moestus et magnae cogitationis manifestus erat, quamvis laetitiam vagis sermonibus simularet. [Együttal a szokottnál gazdagabb lakomához ült, szolgálai közül a legkedvesebbeket felszabadította, másokat pénzzel ajándékozott meg, ő maga pedig szomorú volt, és gondolataiba feltűnően elmélyedt, bár változatos beszélgetéssel vígságot színlelt.] Tac. hist. lib. 3.

Negyedszer, tagadással is kimutathatni a titkot. Így csatlakozék meg Vitellius. In hunc modum etiam Vitellius apud milites disseruit, Praetorianos nuper exauctoratos insectatus, a quibus falsos rumores dispergi, nec ullum civilis belli metum asseverabat, supresso Vespasiani nomine et vagis per urbem militibus, qui errores populi coercerent, id praecipuum alimentum fama erat. [Igy nyilatkozott Vitellius is a katonák előtt. A nemrégiben elbocsátott praetorianusokat becsmérelte, a kik szerinte hamis híreket terjesztenek, és erősítgette, hogy nem kell polgárháborútól félni, miközben Vespasianus nevét nem emlité, sem a városban kóborló katonákat, hogy ez által a nép fecsegését korlátok közt tartsa; de ez táplálta leginkább a hirt.] És más helyen is ugyan Vitelliusról így mond: Fractis apud Cremonam rebus, nuncios cladis occultans, stulta dissimulatione, remedia potius malorum, quam mala differebat; quippe confitenti consultantique supererant spes viresque, cum e contrario laeta omnia fingeret, falsis ingravescebat. Mirum apud ipsum de bello silentium: prohibiti per civitatem sermones: eoque plures, ac, si liceret, vere narraturi: quia vetabantur, atrociora vulgaverant [mídon Cremonánál hatalma megtört, a vereség híré titokban tartván, esztelen titkolódzásával inkább a bajnak orvoslását, mint a bajt távolította el; mert, ha a dolgot bevallotta és fontolóra vette volna, lett volna még elég reménye, ereje is, míg ellenkezőleg mindent a legkedvezőbbnek festvén, a hazugságokkal a maga helyzetét súlyosbította. Bámulatos nála, hogyan tud hallgatni a háborúról: Az állam megtiltotta a szónoklatokat: kósza hírek tovább adását s azért sokan, akik, ha szabad lett volna, igazat beszéltek volna, — mivel tiltva volt — rémhíreket terjesztettek.] Okosabban viselé magát Galba, mikor: ne dissimulata seditio in majus crederetur ultro asseverat, quartam et duodevicesimam legiones, paucis seditionis auctoribus, non ultra verba ac voces errasse, et brevi in officio fore (Hist. Libr. I. cap. 18). [hogy a fölkelést, a titkolódzás miatt nagyobbak ne higgyék, önként kijelenti, hogy a 4-ik és 18-ik legió néhány embertől fellázítva, a kihágásban beszállva és szavakon túl nem ment, s hogy azokat is rövidesen rendbe fogja szedni.]

Utólszor: az asszonyemberek ellophatják azt a titoknak kulcsát; nincs önálok titok, az ő szájok be nem záródhatik. Sok példánk vagyon felőlők: nem kicsin a Daliláé, amely az ura titkát elárulta. Nagy példa

Livia, Drusus felesége, ez is az urát nemcsak elárulta, hanem ugyan elvesztette. Egy szóval, nincsen gonosz, amely az asszontul nem jön. Nézd mit mond Tacitus: *Atque illa, cui avunculus Augustus, socer Tiberius, ex Druso liberi, seque et majores ac posteros municipali adultero foedabat* (Tac. *Annal. Libr. IV. cap. 23*) [és ő, kinek nagybátyja Augustus volt, apósa Tiberius és akinek gyermekei Drusustól voltak, magát, őseit és utódait aljas szeretővel mocskolta be]. Ne közöld tehát asszonyemberrel titkodat, mert egyébiránt megcsalatzokzol. *A vestimentis tineae, a muliere iniquitas.* [Ruhából jön a moly, asszonyból az álnokság.] Ihon immár a mesterségek, melyek a titkot az emberből kivesszik: aki őket érti, az maga titkát is megtarthatja. Kapitányok titkosok legyetek, féljete a titkoknak elvesztésétül, látjátok, hogy magatok szájában is alig maradhat a titok, verődik hogy kimenjen mint a must, tehát hogy bizhatjátok azt sok emberre? Az ingétől is félt, volt oly kapitány, ti pedig miért akarjátok sok ember szájában tenni? Nem elég azt mondani: néki megmondom, mert barátom; mert őneki is vannak más baráti, az is a szerint megmondja a többinek, és így in infinitum. Nem titok az, akit sok ember tud.

53. (27.)

Caetera principibus statim adesse: unum insatiabiliter parandum, prosperam sui memoriam, nam contemptu famae, contemni virtutes. T. *Annal. IV. fol. 177. Principum diversam esse sortem, quibus praecipua rerum ad famam dirigenda* (cap. 38). [A fejedelmek minden egyebe azonnal megvan, csak egyet kell fáradhatatlanul építeniök: — jó hírnevüket, mert a hírnév megvetése egy értelmű az erények megvetésével. A fejedelmek sorsa más, nekik a legfontosabb dolgokban is a hírnévre kell gondolniok.]

54. (28.)

At Sabinus, donec exercitus in unum conduceret, datis mitibus responsis. [De Sabinus, míg a sereget össze nem gyűjtötte, szelid válaszokat adott.] *Annal. 4. fol. 181. cap. 47.*

Az kapitány tisztí nem az csak, hogy harcoljon és verekedjék

az ellenséggel, többet kell önéki ennél tudni. Azt mondja a bölcs: *omnia tempus habent* [mindennek megvan a maga ideje]; az időkhöz, az occasiókhoz kell magát alkalmaztatni, és mikor harcolni kell, mikor nincs ideje, elkerüljed. Fabius Maximus kész példa már előttünk; a jó hadviselő emberek immár igen megtanulták ötüle: mikor nincs erőd elegendő, mikor másképpen harc nélkül meggyőzheted az ellenséget, miért kell kockára vetni a hadadat? Térjünk a mi sententiánkra. *Datis mitibus responsis*; ihon a mesterség, jó szót kell adni az ellenségnek addig, míg az te erőd összevgyülekezik. Így cselekedett Julius császár az suicerekkel,⁶⁰ de erről máshun írunk. Az ősom, Szigetben veszett Zrini Miklós, egyszer megcsaláték Ulama basátul ilyen mesterséggel, mert szóval tartá Ulama bég mind addig, míg az maga hada a szoroból kitakarodék, azután osztán véletlenül reá üte, és nagy harc után megveré Zrini Miklóst; maga alatt a lovat megöleék, csak alig jöheté elevenen maga is. Ennél többször soha ötet meg nem verte a török. Továbbá tudni kell ezt az mesterséget, és nemcsak tudni, hanem cselekedni, de ha az ellenség cselekszi, őrizkedni és ne hadni megcsalni magát.

55. (29.)

Mox versi in luxum, et raptis opulenti, omittere stationes, lascivia epularum, aut somno et vino procumbere Ibid. 84. (cap. 48). [Majd fényűzéshez szokva, és a zsákmányból meggazdagodva elhanyagolják az őrállásokat, hogy lakomákban dőzsölve, vagy álmotól és bortól elnehezedve heverjenek.]

Nem egyszer fogunk erről írnia, mert mindenütt teli a historiák az ilyen példákkal: az üdétlen prédálás, az ellenségnek megvetése, a részegség rontják el a hadakat. Prédálni azért ne hagyj a vitézidnek, míg az ellenséget végig meg nem verted; ne gondold semminek, mert az olyantul vallasz kárt. Ne részegeskedjék a hadad. Tudod-e Tomyris királynéasszony miképpen veré meg Cyrust? Sok bort és eleséget hozata a maga táborában, azután mintha futna, mind elhagyá; neki esék az ellenség a prédának, vendégségnek, részegségnek, elannyira, hogy a királyné mikor neki mene is a hadával, nem oltalmazhatták magokat, hanem mind levágák őket, ugyannyira, hogy csak egy sem szaladott el a veszedelemből, aki hirt vihetett volna. Magának Cyrusnak fejét

véteté a királyné, és egy kád vérbe vetteté, ily szókkal: *Satia te sanguine, quem semper sitiisti et cuius semper inexatiabilis fuisti.* [Telj be vérrel, amelyet mindig szomjúhoztál, s amellyel soha betelni nem tudtál.] Így jár mindenik, a ki részégségnek adja magát.

56. (30.)

Non spe capiendi, sed ut clamore, telis, suo quisque periculo intentus, sonorem alterius proelii non acciperet; tenebrae insuper delectae augendam ad formidinem 184. (cap. 48.) [Nem abban a reményben, hogy azt (a római tábornok) elfoglalják, hanem hogy míg a láрма és a lövegek (vetőgépek) miatt mindenki saját veszedelmével van elfoglalva, a másik csata zaját ne hallják; ezen felül még a rémület fokozására a sötétséget választották.]

Valamit az ellenség cselekszik, valamit mutat, mind csalárdságnak gondoljad; ha egy részét táborodnak, kiáltással futhassa,⁶¹ gondoljad, hogy vagyon csalárdság benne, és talán azért kiált, hogy másutt a hol harc van, meg ne hallhasd az ő kiáltása miatt. Helyén légyen az eszed, oly orvosságot találj ennek, hogy a másíkról el ne feledkezzél, mindenre légyen szemed és gondod, a sötétség meg ne tébolítsa az elmédet, hanem idején elrendeld gondolatodban: ha a történik, mit kell cselekednem, ha más valami, micsoda orvossága vagyon. Csudálkozhatom azokon, akik valami nehéz dolgokrul nem akarnak gondot viselni, gondolván: de bizony az ellenség azt meg nem tudná gondolni avagy soha nem cselekedte. Bolond, nem tudod-e, hogy ha azelőtt nem cselekedte, megcselekedheti azután, és minden szokásnak kezdeti vagyon; s nem gondold-e, hogy akit te tudsz, megtudhatja ő is, vagy rab vagy kém vagy maga okossága által, s akkor osztán a váratlan veszedelmet miképpen kerülöd el; mit csinálsz, ha az ellenség véletlenül talál? Nem jobb-e mindenekről provideálni, mindenre gondot viselni, mind azokra, kik meglehetnek, mind pedig kik meg nem lehetnek? hiszen semmi kárt nem vallasz benne, ha provideálsz, vagy kell vagy nem kell. Tudod-e: *Accidit in puncto, quod non speratur in anno* [megesik egy pillanat alatt, amit nem reméltünk egy év alatt sem] és ha más hasznát soha nem vennéd is az te készen-valóságodnak, mégis az haszna, hogy a te elmédben lesz találmányokkal, és soha oly casus rád nem jön, kit

nem érthetsz és orvosságot nem találsz néki. Ilyen vala Julius császár; mindenekről régen provideált, az ő provisiója mindenkor több volt a szükségnél, és felét sem vette elő az ő készületinek.

57. (31.)

Postera die Sabinus exercitum aequo loco ostendit, si barbari, successu noctis alacres, proelium auderent (cap. 49). [Másnap Sabinus nyílt téren mutatta seregét, arra gondolva, hátha a barbárok, az éjjeli sikeren felbuzdulva, harcba bocsátkoznának.]

Ha az ellenség valamiképpen elbizta volna magát az te szerencsétlenségdbül, és te erősebb vagy nálánál, tehát olyankor legjobb harcot adni néki, mert olyankor elbizza magát, és az elébbi nyereség miatt gondatlanná lesz, és aki legnagyobb, hogy soha sem tégedet gondolván, hogy te féltedben soha meg nem mernél olyant próbálni.⁶² Azért legnagyobb mesterség a kapitánnak véletlen dolgot az ellenségnek cselekedni, az kit ő nem várna.

58. (32.)

Sed nihil aequae, quam sitis, fatigabat fol. 184. (cap. 49). [De semmi sem merítette ki úgy, mint a szomjuság.]

Nincsen ura a gyomornak, szolgálja pedig mindenik; az éhség és szomjuság rontja el a hadakat inkább, hogysem az erő. Azért vigyázz, kapitány, és jól vess oly gondot, hogy evvel ne kellessék harcolnod, mert vészed nagy kárát; ha pedig az ellenségre ezzel hadakozhatol, igen jó, mert minden győzelem hasznos, de leghasznosabb az, aki kár nélkül esik, az esik pedig kár nélkül, akit fegyver nélkül vihetsz véghez; az pedig az éhség és szomjuság.

59. (33.)

Cum ingens multitudo bellatorum, imbellium, uno reliquo fonte uterentur, simul equi, armenta (ut mos barbaris) iuxta clausa, egestate pabuli exanimari. Ibid. [Mert a harcosok és a nem harcolók ropant sokasága a megmaradt egyetlen kútát használhatta csak, — ugyanakkor a lovak és a vágómarhák, amelyek (a barbárok szokása szerint) mellettök voltak bezárva, takarmányhiány miatt pusztultak el. (J. O.)]

Mennyi nyomoruságra hozza az embert a gondatlanság. Ezek a barbarusok, nézd, mely bolondul vesztek: egy kut volt az várban, mégis mennyi cselédet, mennyi barmot zártak be, és nem vetettek számot jövőidővel, mennyi ideig érik be az éléssel, meddig a vízzel, és mennyi barmot, mennyi embert tarthat el az élés, a víz. De mivel oly szállott várokrul magános discurcust [külön elmélkedést] akarunk csinálni,⁶³ ha Isten reá segít, nem szólok itten többet, csak erre a propositumra azt mondom, hogy Monluc azt írja, mikor ő Siciliában a spanyol hadtul ben volt zárva, az éhség igen elnyomorította a népet, és nem vala már mód megtartani a várat, hanem a haszontalan cselédet, a véneket és gyermekeket, betegeket, az asszonyokat mind ki kellett üzni az ellenség kezében. És noha kegyetlenségnek látszik, mindazonáltal nem az, hanem szükség; hogy az kezem meggyógyuljon, az ujjomat méltó elvágatnom, és így jobb, ezek a haszontalanok az ellenség prédája legyenek, hogysem az egész város és község. De viszont másutt a római históriákban olvastam, hogy a generális, aki a várat megszállotta, nem hatta a benvalókat kimenni, hanem visszaüzte őket, hogy annál inkább segítsék az élést elkölteni.

60. (34.)

Dinis proventus senecta et longo usu vim atque clementiam Romanam edoctus fol. 85. (cap. 50). [Dinis, aki előrehaladt korú volt, s hosszú tapasztalásból ismerte a római hatalmat és kegyességet.] Kapitánnak szükséges a kegyesség és kegyelmesség, nemcsak a jó hírért névért, hanem haszonért is. Ha az ellenség meghallja, hogy te az meggyőzetteket kegyelmesen tartod, nem igen gondol véle, ha az te kezeden jut is, és így nem is oly igen harcol ellened; viszont, ha tudja, hogy semmi kegyelmet nem várhat tüled, utolsó lélegzetig harcol veled. Azért a harcokban jó azt megkiáltani:⁶⁴ hogy akinél fegyver vagy, az vágattatik le, akinél nincsen és elveti, ne bántassék: mert így sokan el fogják vetni a magok fegyverét, akik egyébiránt harcoltak volna és sok károkat tettek volna. Jó azért az kegyelmesség, et ex utili et ex honesto. Parcere subjectis, et debellare superbos. [a hasznosság és az erkölcsi jó szempontjából is. Az engedelmeseket kímélni kell, — az ellenszegülőket leverni.]

61. (35.)

His partae victoriae spes, et, si, cedant, insignitius flagitium (cap. 51). [Ezekben a közeli győzelem reménye növelte az elszántságot, és az a gondolat, hogy ha hátrálnak, még gyalázatosabb lesz a kudarc.]

Ha immár az ellenségedet oly állapotban hoztad, hogy vesztő félben legyen, és azután te vesztesz, nagyobb gyalázatodra esik; viszont ha vesztő félben vagy te, és mégis meggyőződ, nagyobb dicséretedre esik.

62. (36.)

Nox aliis in audaciam, aliis ad formidinem opportuna. Ibid. [Az éj egyikben az elszántságot növeli, másikban félelmet kelt.]

A sötétség kinek bátorságot, kinek félelmet ad. Jól meglássa a kapitán, aki valami próbára viszi éjjel a vitézit, az éjtszaka a szégyent befedi; és sok, aki nappal vitéz volna, mert látják, mert szégyentül fél, éjjel elszalad, mert azt gondolja, hogy senki az ő szégyenét meg nem tudja. Így értsük azért eztet. Először, ha tenéked jó és vitéz hadad vagyon és rendes, próbálhatsz vélek: ha rossz, rendetlen és szófogadatlan, meg se mutasd magadat vele, mert rosszul jársz. Másodszor, ha valami a setétséggel jön a te hasznodra, avagy hogy kevés a hadad, nappal meg nem mered mutatni, avagy hogy az ellenség olyankor gondatlan, avagy talán a hely olyan, hogy bizhatol valamit az setétségben, hogy a föld csinját a te hadad jobban tudja, olyankor próbálhatsz; egyébiránt ne, mert megcsalod magadat.

Finis Libri Quarti et Quintus deest.

[Vége a negyedik könyvnek, és az ötödik hiányzik.]

ANNALIUM CORNELII TACITI LIBER SEXTUS.

[Cornelius Tacitus évkönyveinek hatodik könyve.]

63. (36.)

Simul horridam suorum aciem, picta auro Medorum agmina: hinc viros, inde praedam ostendere. [Egyszersmind az övéinek rettenetes csatasoraira mutatott, és a médek aranytól csillogó csapataira: itt a férfiak, amott a zsákmány.] Annal. lib. 6. fol. 129. cap. 34.

Az vitézség ruházatja nem olyan mint a városi cifraság: abban is rettenetességet kell mutatni az ellenségnek, mentül inkább lehet. A toll megékesíti az embert, a vas rettenetessé teszi, de az arany, az ezüst, a drága köntös, csak ellenségedben szomjuságot nyit és nagyobb bátorságot, mert azt gondolja, hogy az, ki azt hordozza, asszonyos és gyenge; más az, hogy a nyereségért jobban forgolódik.

64. (37.)

Se quisque stimulant, ne pugnam per sagittas inirent; impetu et cominus praeveniendum. Ibid. 230. cap. 35. [Mind egymást biztatják, hogy ne kezdjenek nyílharcot; rohammal és kézitusával szerezzenek előnyt.]

Ha az ellenség bővelkedik puskatokkal⁶⁵ és álgyukkal, nincsen több mesterség, mint nem hagyni néki időt hogy sokat lőhessen, hanem mindjárt karddal neki menni. És bizonyos, hogy amely had puskához igen szokott, mint a muskatéros és más német lovas, közel nem igen sok dolgot vihetne végben, mert nem szokott hozzá; azért nem kell neki időt hadni, hogy lövöldözhessen, hanem neki menni karddal. A töröknél nincsen egy nemzet is, aki inkább menne kardra, és azt tartom az okát, hogy az puskátul tart, melyhez ő nem igen sokat tud. Viszont vigyázzon a kapitány, ha puskás hada legyen, azon légyen, hogy az ellenség ne jöhhessen vele kardra, hanem messze tartsa magátul, mentül jobban lehet; meglehet pedig, hogy árok vagy más akadék lészen előtte, avagy, amint a német gyalog, pikát visel, kívül sáncot csinál magának.

65. (38.)

Fama Tamen occisi Ducis falso credita, exterruit Parthos (cap. 35). [A vezér megöletéséről szóló téves hírt elhitték, s ez megrémítette a parthusokat.]

Azt mondom, hogy a seregek hasonlóak az ember testéhez, melynek az ő lelke a generális avagy kapitány, ha az elvesz közülök, a test holt lészen; azért nem kell a kapitánnak minden dologra szerencsétetni magát. Nem olvastam sohol, hogy a kapitány halála után a sereg valamit cselekedett volna, hanem mikor a svédiai király elveszett, akkor az ő hada, az ő királyának halálát hallván, magok sem akarnak élni, hanem mintegy dühösök, úgy mentek az ellenségnek.⁶⁶ De tudni kell, hogy a had tanult volt és igen vitéz, és nem tudott úgy egy ember halálán megijedni, mint más hadak. És minthogy testhez hasonlítottuk, itt is azt mondhatjuk, mikor a lélek kimegyen belőle, akkor a test leginkább verődik; így ez a vitéz had is nem csuda, ha egy kicsin ideig megduplázza erejét.

66. (39.)

Ac si statim interiora, ceterasque nationes petivisset, oppressa cunctantium dubitatio, et omnes in unum cedebant (cap. 43). [És ha most rögtön az ország belsejébe és a többi népek ellen vonul, elnyomva a habozók ingadozását, mindnyájan egy értelemmel engedelmeskedtek volna.]

Nagy dolog az, hogy a jó szerencse is árt az embernek, az ki nem él vele bátran. Nagy vétek az a győzedelmekben, hogy meglankadnak; avagy az történik az ellenségtől, hogy megelégedett az ember, avagy penig az maga-elhivéstül; és ez nemcsak a rossz kapitányok vétke, a jóké még inkább. Hannibal midőn a rómaikat annyira megverte volna, hogy nem volt immár kitűl félni, és Rómát is megvette volna avval a sérénységgel, mellyel viselte magát ezelőtt, nem tudá continuálni a győzedelmet, hanem beszálla Capuában, ottan mind magát s mind vitézit henyéléssel elvesztegeté; azért nem hiában mondá néki az a közrendbeli katonája: Vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis. [Győzni tudsz Hannibál, de nem tudod a győzelmet kihasználni.] Így jára a szerencsétlen angliai király is, kinek tavaly fejét

vevők,⁶⁷ mert ha akkor, amikor a parlamentom hadát megverte, avval a serénységgel Londinumot megszállotta volna, ahol immár sok zenebona és támadások az ő hasznára valának, kétség nélkül utolsó fejét vette volna annak az áruló hydrának, aki azután őtet elnyelte; mivelhogy időt hagyta nekik, hogy öszveszedhessék magokat. Szintén mikor irom ezt a könyvemet, hozzák hírét Angliából, hogy ennek a királynak fia is szintén így jár, mert ő is Skóciából vitézséggel bėjöve Angliában, és megveré a parlamentom hadát erősen,⁶⁸ és ha menten ment volna Londinum felé, megadták volna magokat, de jó napig⁶⁹ várakozott, nem tudom micsoda okbul, addig parlamentom is hadat gyűjte, és megveré a szegény király fiát, úgy hogy csak alig másod magával Francuzországban szaladhata. Így jár Torstenson is a svéciai haddal: mikor a herceg Leopoldot és Piccolominit megverte volna, nem ment utána a győzelemnek, hanem Lajpzigot megszállá, és ott sok időt veszte; mert ha menten ment volna a vert had után, és nem hatta volna neki öszveszedni magát, nem tudom állhatott volna-e talpra a császár hada valamikor; noha a svékusok most nem vallják vétkeket, mert azt mondják, hogy Lajpzig városának nyeresével többet nyertek, hogysen azzal nyertek volna, ha kergették volna Leopoldot. Végezetre Gustavus svéciai király is így jár, mert ő is, midőn az tengeren által-jött volna, ha mind avval a gyorsasággal követte volna a szerencsét, nem lett volna talám annyi fáradsága, halála sem talám; de annyit késék és vendégeskedék, még a feleségét is kihozatta Svéciából, hogy addig a szerencse előtte elrepült. Elrepül a szerencse, vitézek, ha hamar nem követitek, és megunja azt, aki őtet megunja; hanem addig míg lehet, kövessétek és serénykedjetek.

67. (40.)

Sed fugae specie discessum fol. 236. (cap. 44.) [De az elvonulás megfutamodáshoz hasonlított.]

Igen szép találmány az olaszoké és németeké, mert ők nem mondják soha is, hogy szaladtak volna, hanem ritírálták magokat; de akár miképpen menjen el, ha az ellenségtől és ő miatta megyen el, mind szaladásnak kell mondani, és gyalázatjára vagon az embernek.

Finis libri Sexti Annalium.

[Vége az évkönyvek hatodik könyvének.]

CORNELII TACITI ANNALIUM LIBER UNDECIMUS.

[Cornelius Tacitus évkönyveinek tizenegyedik könyve.]

68. (41.)

Ille, ut erat magnis ausis promptus, biduo tria millia stadiorum invadit, ignarumque et exterritum Gotarzen proturbat; neque cunctatur etc. fol. 246. (cap. 8.) [Ő, aki szerette a vállalkozásokat, 3000 stadiumra nyomult előre két nap alatt, s a meglepett és megrémült Gotarzust futni kényszeríté; és nem is késett stb.]

39. aphorismusban az miről szóltunk, itt is kellene arrul szólalnunk, de nem mondunk többet, hanem most is azt repetáljuk, hogy bátor, gyors és fáradhatatlan legyen a kapitány; — bátorsággal, mert nagy dolgokat vesz maga eleiben, melyeket a félelem egyébiránt elbontana; — gyorsasággal az ellenséget véletlenül találja és oltalmatlanul, és ez nélkül sokszor kárt is vallhatna; — fáradhatatlansággal osztán azt nyeri, hogy az Hannibal vétkében nem esik, hanem tud élni a győzelemmel, nem elégszik meg egy cselekedettel, és meg nem unja a fáradságot, míg véghez nem viszi a hadakozást. Vide 9. Aphor. I. [Lásd a 9. aphorismát az I. könyvben.]

69. (42.)

Ira magis, quam ex usu praesenti accensus, implicaturque obsidione urbis validae. Ibid. [Inkább haragból, mint az alkalom nyújtotta előnyök kihasználására, egy erős város ostromába keveredett.]

Semmi nincs oly ártalmas az hadviselőben, mint a harag; a harag megvakítja az embert, befedi homállyal az okoskodást, és semmi okot nyitva nem hagy; hanem az bosszúságot, azt nagyra neveli, azt néki dicséri, és azt kívántatja vele. De jaj annak a kapitánnak, akit a harag forgat, az kinek ez a rossz passió rendet szab, mert hamar megláthatni az olyant, hogy haragostul, bosszúságostul mint az szélkül felfintorog,⁷¹ elszakadoz, és ami nagyobb, — az ellenség megnevetésével. Nem vitéz embernek való az harag, az vitézség ex perfectione virtutis [az erények tökéletességéből] jön, a harag pedig ex flocco vitiorum [a bűnök pelyvájából.] Kíváncos dolog volna az, mikor az ember harcra mégyn,

hogy valamennyire megharaghatnék, hogy ex commotione bilis et sanguinis [az epe és vér felindulásából] nagyobb motust [indulatot] és erőt vehetne magának; de nem lehet akkor haragudni; csak csupán meztelen emberség és virtus viszi az embert arra, hogy a halált avagy kevesebbnek tartsa annál hogysem, mint van, avagy ugyan semminek. Az emberség viszi az embert arra, hogy ne gondolkodjék életének gyönyörüségéről, kedvesinek elhagyásáról, hogy a maga testét ne szánja karddal daraboltatni, puskagolyóbisokkal szaggattatni, hogy vérét ki-ontsa örömet, és hogy meghaljon kívánsággal.⁷² Az haragnak is vagyon ilyen effectusa [hatása], de mivelhogy nem egy az oka, azért nem egy a vége is; bosszuság az oka, gyalázat a vége, és hiznia látod ellenségednek örömét veszélyeden. Tehát nem haraggal, nem bosszúsággal, hanem ésszel és emberséggel kell hadakozni. Ha azért oly ellenségre talál a kapitány, aki haragos, hamar kelepceben szoríthatja aztot; mert tudnod kell, hogy mihelyt egy kis bosszúságot tévesz néki, mindjárt kész lesz a bosszuállásra, akkor tehát készen várjad őtet, és mulattasd el vele a bosszúságot és haragot. Nézd, mit mond Tacitus: ira magis quam ex usu praesenti; mintha azt akarná mondani: nem volt most a haragnak helye, mást kellett volna cselekedni.

Buquoi, Ujvár alatt harag miatt vesze el, mert ugyan természetül vette volt a magyarokra való haragot... De máshon is kell erről szólnunk; elég most ezt mondani: hogy szintén mintegy barátinak [szerzetesnek] oly szükséges egy hadnagynak is a patientia. Tűrj, nyeld el az bosszúságot, melyről nem tehetsz, várj időtül és az alkalmatosságtul, hogy bosszudat állhasd, és tromffal üthesd károdát. Alibi ut insidiis incautum ita ira propter... 216. [Máshol nem óvakodván sem a cselektől, sem a haragtól...]

70. (43.)

Feruntque, militem, quia vallum non accinctus, atque alium, quia pugione tantum accinctus foderet, morte punitos. 252. (cap. 18.) [S mondják, hogy egy katona, mivel a sáncoknál fegyver nélkül, s egy másik, mivel csak törrel felfegyverkezve ásott, halállal bünhődött.]

Próbáld meg Magyarországon, ha mered az ilyen kicsin dologért megöletned az alattvalót, vagy hogy mind elszöknek, vagy hogy

feltámadnak rád és agyonvernek. Mitül vagyon az? attul, hogy a disciplina militaris közülünk régen elveszett: csak annyival kell hinnie bennünket vitézeknek, hogy kard van az oldalunkon. De, ha találkoz-
nék is valaki, aki valamit akarna reformálni a népeken, mind elszök-
nének alula és másuvá mennének, ahol jobb állapotja volna. Nem volt
ám úgy a rómaiaknál, egyik hadnagy a másikat meg nem merte
fogadni, hanem minnyájan egyiránt disciplinát tartottak; most egy urra
haragudják meg a szolgálja, ha nem is pöröl véle, ha alattvaló, elszökik
más urhoz, és ott még annál nagyobb becsületi lészen. Heában tehát,⁷³
egy nagy erdőben egy kakuk nem hallik, minnyájan kellene, hogy
szentül megtartanák a disciplinát, szökött szolgát senki meg ne fogadna,
hanem az ki tisztességgel megyen el az urától.

Finis Libri 11.

[Vége a tizenegyedik könyvnek.]

ANNALIUM CORNELII TACITI LIBER DUODECIMUS.

[Cornelius Tacitus évkönyveinek tizenkettedik könyve.]

71. (44.)

Ceterum Gotarzes, nondum satis aucto exercitu, flumine Corma pro monumento uti: et, quamquam per insectationes et nuncios ad proelium vocaretur, nectere moras fol. 272. (cap. 14.) [Egyébiránt Gotarzes, serege még nem szaporodván eléggé, a Corma folyót használta védelmül: és bár ingerlésekkel és üzenetésekkkel csatára hívták, halogatta a dolgot.]

Ha erőtlén vagy, ha azt gondolod, hogy a harc nem neked való, fussad az alkalmatosságot, az mellyel a harcra erőtetnél; kerüljed az ellenséget; és soha annyit ne bosszonthasson, kergethessen és gyalázhasson, hogy te az te szándékosat megtörjed. Tanulj Fabius Maximustól, az mely csendesén szenyvedhette, hogy az ellenség gyalázta és szidta. Tanulj attul a kapitántul, amelynek az ellenség mikor üzengett: ha vitéz vagy, jöjj ki a táborból a harcra, csak azt felelte néki: sőt, ha te vitéz vagy, végy ki innen és üzz ki a táboromból.

72. (45.)

Ceterorum proditione suspecta, quod unum erat reliquum, rem in casum dare, proelioque experiri statuit. (Ibid.) [A többiek árulásától tartva, elhatározta azt az egyet, a mi még lehetséges volt; a szerencsére bízni a dolgot és megpróbálni a harcot.]

Mikor az ember olyan állapotra jön, hogy a maga hada árulásától fél, ne késsék sokat, hanem harcoljon meg az ellenséggel, mert ha üdöt hagysz az olyan állhatatlan népnek, semmi jó nem következik belőle.

73. (46.)

Et secuta consilium ducis industria militum (cap 27). [A vezérnek bölcsességét kísérte a katonák serénysége.]

Akkor várhatni minden jót, mikor az kapitán parancsolatját a vitézek serénysége követi, mert nehéz nyulat fogatni, mikor bottal üzik az ebeket utána.

74. (47.)

Ille gnarus primis eventibus metum aut fiduciam gigni citas cohortes rapit (cap. 31). [Ő jól tudván azt, hogy az első eseményekből származik a félelem vagy bizalom, gyorsan összevonja csapatait.]

Az első aphorismushoz való, azért, hogy vagy azon légy, hogy első próbád híres legyen, azután könnyebb hirt megtartani. Vide primum aphoris. [Lásd az első aphorismát] qui ut famae inserviret, quae in novis coeptis validissima est. Annal. XIII. fol. 308. cap. 8. [Ki, hogy hirt szerezzen, a mi uj vállalatoknál nagyon fontos.]

75. (48.)

Quem multa ambigua, multa prospera extulerant, ut ceteros Britannorum reges praemineret 286. (cap. 33.) [Akit sok szerencsétlen és sok szerencsés esemény tett naggyá, úgy hogy a többi brit király közül kitűnt.]

Sem az meg nem érdemli az utolsó dicséretet, aki mindenkor jó szerencsében forgott, sem az, aki szerencsétlenségben: hanem aki mind a kettőben, aki próbált jót és gonoszt, az ki el nem bizta magát a jóban, nem hányja és nem veti magát a gonoszban; aki hasonló az aranyhoz, akit sem rozsdá nem fog, sem tűz el nem veszteget: az volna dicséretre méltó hadnagy. Vajki sok van, aki tud a jó szerencse hegedülésénél táncolni, és egy szerencsétlenségnek szellelte előtt eldül; viszont ismét vannak, akik ebben jók, a másokban nem tudnak merőn állni, szédeleg az ő fejek, ha a szerencse magasra viszi. Azért legyen eszében a kapitánnak ez a symbolum: Fortunam prudenter habe, azaz okosan tartsd az szerencsét, ha rossz, ne hajulj előtte, ha jó, ne bizd magadat véle. Kicsin idő alatt mind gonosz, mind jó változhatik, az ember jó hire neve pedig örökös legyen.

76. (49.)

Sed tum astu, locorum fraude prior. fol. 284. cap. 33. postea: Sumpto ad proelium loco, ut aditus, abscessus, cuncta nobis importuna, et suis in melius essent. (Ibidem.) [De akkor ő csel és a terep alkalmatlansága miatt jobb helyzetben volt. — Azután: Kiszemelte a csatateret, hogy a felvonulás, elvonulás, minden, nekünk kedvezőtlen és az övéinek kedvezőbb legyen.]

Az mely kapitány az földnek a csinját nem tudja, keveset viszen végben a maga szándékában, mert ha egy nyulfogásra szükséges hogy tudjad a helyét hun fekszik, hová kezd futni, hun kell meglesni: mentül inkább szükségesebb tudni az ellenség járását, lakását, és hun kell állítani a lovast, hun a gyalogot, hun az ágyukat; mentül inkább szükséges olyankor az álnokság, mikor az te ellenséged azon igyekszik, hogy megcsaljon tégedet. Egy árok, egy patak, egy szalma oka volt sokszor hadak veszedelmének: mennyivel inkább kell hát tudni a hegyeket, mint feküsznek, a mezőket, melyre szélednek, az erdőknek járását, a vizeknek folyását. Parva momenta magnos casus faciunt. [Kis okok nagy eseményeket szülnek.]

77. (50.)

Cuncta virtute expugnabilia. fol. 282. (cap. 35.) [Vitézséggel minden kivivható.]

Én nem tudom miképen azt a szót magyarul nevezni: virtus, maga anélkül semmik vagyunk. Virtus a vitézség, virtus az állhatatosság, virtus az okosság, egy szóval minden jót teszen az virtus. Ha azért az vagyon kapitányban, sohun⁷⁴ nem lesz neki ez világon lehetetlen. Nulla virtuti invia [a vitézségnek egy út sem járhatlan].

78. (51.)

Laetis hostibus, tamquam ducem haud spernendum, et si non proelium, at certe bellum absumpsisset. 285. (cap. 39.) [Az ellenség úgy örült, mintha az épen nem megvetendő hadvezért, ha nem is egy csata, de legalább a háború ragadta volna el.]

Az had, avagy ország, avagy fejedelem, az mely minden reménységét csak egy valamely emberben teszi, nem lehet állandós sokáig; mert, ha annak történik halála, amannak is reménységgel együtt kedve is elveszett az oltalomhoz; azonkívül az ő életében nem tészen provisiót jövődre, mikor az megszűnik. Azért rossz had az olyan, aki csak egy emberben bizik, hanem az jó, aki maga közönséges vitézségében és erejében hiszen, az mint az oroszlán.

Finis Libri Annalium .12.

[Vége az évkönyvek 12. könyvének.]

ANNALIUM CORNELII TACITI LIBER DECIMUS TERTIUS.

[Cornelius Tacitus évkönyveinek tizenharmadik könyve.]

79. (52.)

Statuit postremo ostendere aciem, et dato die proelium incipere 328. (cap. 40). [Elhatározta, hogy csatarendjét végre megmutatja s alkalmas napon elkezd a harcot.]

Az kapitánynak nem kell mindjárt a harcrul gondolkodni, hanem minden módot előbb próbálni mást, hogy az ellenséget megverhesse, avagy éhséggel, avagy más csalárdsággal, mert a harc nagy szerencsével⁷⁵ jár; a szerencse bizonytalan. Ihon, mit mond Tacitus: postremo, azaz mikor immár mindent próbált és heáiban, és már kéntelen vele, akkor harcol az ellenséggel.

80. (53.)

Quia nec teneri sine valido praesidio, ob magnitudinem moenium, nec id nobis virium erat, quod firmando praesidio et capessendo bello divideretur. 329. (cap. 41.) [Mert — falainak kiterjedése miatt — sem fenntartani nem lehetett volna erős őrség nélkül, sem nekünk nem volt annyi erőnk, hogy azt egy zárt hely megerősítésére és nyílt háború megkezdésére is fel lehetett volna osztani.]

Az kinek nincsen elegendő hada, ne kezdjen oly dolgokat, az kire elégedetlen lehet azután, mert, ha várakat vészen meg az ellenségtől, és azokat meg akarja tartani, népet kell benne hadni, és avval megerőtleníti a maga hadát; más az, segítségére kell mindenkori menni, valamikor szükséges, olykor lehet, amikor más dolgot vihetne ember véghez. Tehát jobb olyankor megégetni és elrontani az erősségeket, hogy az ellenségnek hasznára ne legyen, neked pedig dicséretedre.

Finis Annal. Libri 13.

[Vége az évkönyvek 13. könyvének.]

CORNELII TACITI ANNALIUM DECIMUS QUINTUS.

[Cornelius Tacitus évkönyveinek tizenötödik könyve.]

81. (54.)

Acto raptim agmine Moneses, ut famam sui praeiret. Lib. 15. fol. 382. (cap. 4.) [Moneses, hogy jöttének híret megelőzze, nyakra-főre hajtotta seregét.]

Szükség néha a hirt maga felől nevelni, hogy az ellenség rettenjen, néha pedig eltitkolni, hogy véletlen találjad, és együtt hozni a hirt magával; amiképpen sok effectusa van a hirnek, úgy sokféleképpen kell véle élni.

82. (55.)

Ira magis, quam metu, ceteros accenderant. Ibid. [A többiekben inkább haragot, mint félelmet gerjesztettek.]

Ne illesd, ha lehet az ellenséged kicsin bosszúsággal; a kicsin bosszúság haragot nyit az emberben és bosszuállást: vagy hogy megrontsd az ellenségedet, vagy hogy ne piszkáld; rossz arculcsapás az, akiért kettőt adnak; hagyj békét neki, hanem osztán egyszersmind nyakában dülj,⁷⁶ mert, ha gyakran piszkálsz, ébren fogod tartani, ha pedig ritkán, elbizsákosítja magát, és nem visel igen gondot.

83. (56.)

Igitur, metu abstruso, mitiora obtendens 383. (cap. 5.) [Azért, félelmet elrejtve, engedékenységgel állt elő.]

Ha békeségre van szükséged, ha egy kis ideig való suspensióra, ha valami más dologra; ne mutasd soha, hogy félelemből keresed azt, hanem valami más okból, és ha lehet, azon mesterkedjél, hogy az ellenséged először proponálja és kérje tőled. Vajki nagy szarva nő ellenségednek, ha tégedet koldulva lát maga után, főképpen ha eszében veszi, hogy félelemből cselekedsz.

84. (57.)

Sed neque Corbulo aemuli patiens fol. 384. (cap. 6.) [De Corbulo sem tűr vetélytársat.]

Égen két nap, egy országon két király, egy hegyben két orosz-lán, egy hadban két kapitány nem lehet; mindjárt romlik az a had, az hol kettő vagyon; az irigység nem engedi nekik egyetérteni, az észnek különbsége nem hagy egyet parancsolni. Sok példa vagyon a római hadakozásokban, és mindenütt vesztettek, ahol két feje volt a hadnak. Másféle test, ugymint kéz, láb, szem, fül, hogy több legyen nem árt, de ha fej kettő lészen, melyiknek fogadhatják szavát a többiek?

85. (58.)

Armeniam intrat tristi omine 384. (cap. 7.) [Armeniába szomorú előjelek közt nyomul be.]

Az jelek, az álmok csaknem egy dolog a vitézségben. Nem kell megrettenni az álomtul sem más jeltül; a harkály, a róka, a holló, mi-csodás jelt tud nekem mondani, hogy így szól vagy amugy, talán ért-heted te azt, mit mond, és mikor jót, mikor gonoszt mond? Olvasd meg annak a vitéz római kapitánnak cselekedetét, melynek vitézít midőn egy harkály mind elijesztette volna, hogy ritkán és rútul szólott, fogta a kézijjat és nyilat, úgy lőtte, hogy mindjárt leesett a fáról, osztán visszafordulván a vitézekhez, azt mondta nekik: Látjátok-e vitézek, miképpen csalatkoztok; azt mondjátok, hogy e madár jövődőt tud mondani, s miért hát maga szerencsétlenségét meg nem jövődölte? Az madár azért ugyan úgy szól, amint tud, és a vad úgy fut, amint lehet. Ha a madár ember nyelvén szólana, avagy a négy-lábu állat beszélne, mégis gondolhatnánk rajta; azonképen az álom, melyről irtam 16. Aphorismában bőségesen. Az eszes kapitány mind-azonáltal az ilyen emberek vélekedésének sokszor hasznát veheti, mert mikor valamit lát ő olyant, ő azt jóra magyarázhatja és elhitetheti a vitézekkel, hogy jót jelent. Szultán Szulimán mikor Magyarországra indult, legutolszor meghagyá a kadileskérnek,⁷⁷ hogy ezer juhot vágas-son Isten nevében sasoknak és más madaraknak; és mikor így cselekedett volna kadileskér, és sok holló, varju kezde szállani a juhokra, akkor eljőve egy saskeselyű, és mind elüzé a több madarat, és maga sem evék benne, hanem eltűnék egy setét felyhőben. Ezen a rossz jelen minnyáján megijedének, de az okos császár visszaforditá a jövődőnek magyarázatját, és azt mondotta: azért nem esznek a juhokban, hogy

keresztyén hust akarnak enni és kívánnak. Azért, kapitányok, köves-
sétek szultán Szulimánt, és jóra forgassátok a bolond vitézeknek gon-
dolatjokat; avval bátorsága és confidentiája [önbizalma] nő a hadának.

86. (59.)

Ubi Paetus imminentium nescius 385. (cap. 10.) [Midőn Paetus
nem tudva semmit azokról, amik fenyegették.]

Kapitány, azért adták kezedben a hadat, hogy gondot viselj rá;
és hogy a hadadra gondot viselhess, szükséges az ellenségedre is visel-
ned gondot, mit csinál, mit gondol; ha azt nem cselekszed, nem mon-
datol gondviselőnek. Nem szabad a hadban valamit elfelejteni, nem
szabad két vétket cselekedni;⁷⁸ ott találja mindjárt a bűn a büntetését,
és nem mondhatni azt: nem gondoltam volna.

87. (60.)

Verum ubi a viris militaribus adversus urgentes casus firmatus
erat, rursus, ne alienae sententiae indigens videretur, in diversa ac
deteriora transibat. 386. cap. 10. [Amikor azonban hadműveletekhez
értő férfiak biztatására a fenyegető veszélyek ellen már-már döntő el-
határozásra jutott ő, hogy olyanak ne nézzék, aki mások tanácsára szo-
rul, mást és rosszabbat határozott.]

Ihon az állhatatlan, ihon a kevély emberek cselekedeti, mástul
szégyenli kérdezni. Ő esztelen, ő oktalan állat! Tudod-e amaz okos-
ságban felfuvalkodott spanyor király, Philippus Secundus, az ki kér-
kedett, hogy az ő lova őtet az egész tanácsaival együtt hordozza,⁷⁹
hogy az botlott legnagyobbakat, azért, hogy nem akarta mások taná-
csát meghallgatni? De mivelhogy a tanácsrul vagyunk discursusban,
tovább szóljunk felőle.

Ha szabad volna álmodnunk avagy kívánnunk nagy dolgokat,
legkívánatosabb volna az, hogy mi magunk lehetnénk elegendők az
mi dolgainknak forgatásában és szándékunknak véghezvitelében, és
csak magunk igazgathatnánk a kormányt; de mivelhogy nem találkozott
soha ilyen ember, és annak formája csak az egy Xenophon fejében
maradott, és soha másról olyanról a historia nem emlékezik, mert az
emberi gyarlóság nem engedi:

Kell tehát a vezéreknek és fejedelmeknek azon igyekezni, hogy jó tanácsi⁸⁰ legyenek, és ne sok, mert ahol multitudo, ibi confusio [ahol sokaság van, ott zavar van] és nem lehet titok, consilii unitas [egyetértés] a szükséges. Az Isten, aki véghetetlenül bölcs, mégis gloriatur in consilio Sanctorum, magnus et terribilis super omnes qui in circuitu eius sunt. [a szentek gyülekezetében dicsőíttetik, aki nagyobb és rettenetesebb mindazoknál, akik körülötte vannak.] De valamely nehéz a jó tanácsot megszerzeni, oly nehéz tanácsolni az ily dologban urakat és fejedelmeket,⁸¹ mert a példák, kiket historiából szedünk, különböznek igen egyik az másiktul. Első forma azért, az mikor ember nem tanácskozik senkivel, hanem mind a maga fejéből cselekszik. Így cselekedék Carolus VIII. és sokan mások. És talám ezek azért cselekedtek így, hogy azt tudták, hogy tanácsot kérdeni kisebbségére van az embernek, mintha elegendő eszek nem volna, és szűgyenlették az maga alatta valóját az tanács-kérdéssel eszesebbnek nevezni.

Másodszor, voltak olyanok, az kik az magok fejétül semmit nem cselekedtek, és tanácsot sem akartak másoktul kérdeni. Azt írja a historia, hogy Maximilianus császár olyan vala, és mikor akara valamit cselekedni, maga kihirdette elébb, és jól vigyázott reá, mit mondanak az emberek felőle és az ő szándéka felől, és ha látta, hogy senki sem javallja, magátul elállá az olyan szándékátul. Bizonyára igen rossz forma, és nem méltó ez követésre, mert midőn ő futja vala azt,⁸² hogy megnevéssék a tanácskérdés miatt, ez másik gyalázatban botlék, és minden ember állhatatlannak nevezé, holott nem állott meg soha is egyik szándékában. Más az, az ilyen móddal okot ada mindennek, hogy bizvást tanácsolhassák, és nem csak az, hanem még megpirongassa kiki az ő szándékáért, amely állhatatlan. Mely nehéz pedig egy fejedelemnek avagy kapitánnak a község szavainak alá vettetni, ám lássa minden ember.

Harmadszor, vannak olyanok, az kik minden embertől tanácsot vésznek, valaki tanácsolni őket akarja; de, hitemre, ezt is én igen rossz módnak tartom, mert nemcsak a confusio mehet az ilyen tanácslott elmében, de még az megvetés is, azaz a contemptus, holott minden ember tanácsolni praetendálja [akarja] a fejedelmet, az pedig a sok tanács között eltévelyodik, és így a többi alattvalói megnevetik és despiciálják [lenézik], és azt fogják felőle mondani: Ipse modo huc, modo

illuc, ut quemque suadentium audierat. T. Annal. XII. [Ő majd az egyiket, majd a másikat követte, a szerint, amint tanácsaikat hallgatta.]

Tehát szükséges hogy a fejedelem vagy az generális jó, válogatott, hü emberekből tartson tanácsot, in quibus sit veritas, et qui oderint avaritiam [kikben megvan az igazságszeretet, s gyűlölik a kapzsiságot], de nem kell azt megengedni a fejedelemnek soha is, hogy őneki kérdetlenül tanácsot adjanak az ő tanácsi. Nagy kevélység egy szolgátul az urát tanácsolni, mikor nem kérdezi az ura. Ad consilium ne accesseris antequam voceris. [Ne menj tanácsba addig, amíg nem hívnak.] Hallod-e, mit mond az Amasias a prófétának, az ki bízvást mene hozzá és feddette: Nunquid consiliarius Regis? [Talán a király tanácsosa vagy?] És la! ebből tudhatni, hogy a királyok nem hatták magokat tanácsolni másoktól, hanem az maga tanácsaitul. De amennyire kevélység egy szolgátul tanácsot mondani az urának kérdetlenül, annyira esztelenség a fejedelemtől nem kérdezni tanácsot az érdemesektől. Plus vident oculi quam oculus. [Több szem többet lát.] Halljuk, mit mond Salamon: Gloria Regum est investigare sermones (Prov. 25.) [Károli fordítása szerint: „Királyoknak pedig tisztességes mindenekről tudakozni. Példabeszédek 25”]; annyit teszen, hogy ne várja fejedelem, hogy tanácsolják, hanem ő maga keresse a tanácslást.

De itten igen nagy dubium [kétség] támad: ez az, hogy az urak, mikor a maga tanácsi közt vannak, magok mondjanak-e voksot avagy nem; és ha mondanak, melykor kell mondani, elein-e mindjárt a tanácsnak, vagy utólján, vagy közepin? Az én ítéletem az, hogy se elein, se utólján, se közepin: mert ha az elein a maga tetszését kimondja, senki nem fog merni az ő tetszése ellen disputálni és minden ember azont⁸³ fog mondani; ha utóljára, azok, akik ő előtte más tanácsot mondtak, megszegyenlik magokat, mintha eszteleneknek tartaná őket, hogy az ő tanácsokat nem követi és ők is az urok tanácsára hajulnak, az magokét retractálván [visszavonván]. Azért okosan Gneius Piso: Quo loco censebis, Caesar? si post omnes, vereor, ne imprudens dissentiam, si primus, habeo quod sequar. [„Milyen sorrendben fogsz szavazni, Caesar? ha mindnyájunk után, aggódom, hogy esztelenül más véleményen leszek; ha elsőnek, lesz akit utánozzak.”] De menjünk exemplumokra. Henricus Tertius, amint írja Davilla és Petrus Matei, mikor a Guisai herceget meg akarta volna öletni, eleiben hivatott négy taná-

csot, kettei elébb megmondá a voksot, de mindjárt a király utánok, arra való képest megint a kettei, aki utána ment, reá állott a király sentenciájára, mint a két elébbeni reá fordula a tanácsra, amely tanács oka lón francuz király veszedelmének és országának.

Ir nekünk olyan példát Istvánfi is, az mi historicusunk, Lib. 31. fol. 715. nro. 50. Mivel a fejedelem első voksot ada Jósika István megfogására, minnyájan arra hajlának a több tanács is. És lásd Bonfinium Part. 38., fol. 151. Mátyás király idejében Fridrik császár ellen való tanácsban ez is ilyen formán vala.

Tehát hallgasson a fejedelem, és ha különbözők az ő tanácsának vokasai, mind addig hagyjon disputálni nékik, mig eszében veheti, melyik jobb, ez vagy amaz, és így nem lesz tanácsolva elébb, hogysem akarja, nem leszen temnáva [megvetve] az állhatatlanság miatt. Végezetre csak a maga elméje lészen csudául, hogy magátul választhatja az jót a gonosztul. És ezt mind három szóval a szentírás megmutatja, mondván: audi tacens, simules quaerens. [hallgatva figyelj, kérdezősködve színelj.] Azért kapitányok és hadnagyok, mondjátok a Salamonnal együtt az Istennek: da mihi cor docile [adj nekem fogékony szívet]. Honnan a docilitas [fogékonyság], ha nem a tanácsból? és ne szégyenljetek kérdezni az ti tanácsitoktól, ne mondhassák azt felőletek: Si peto aut in suis, aut in alienis consiliis constantia fuisset. [Kívánom, hogy vagy a saját, vagy mások tanácsaiban lett volna állandóság.]

88. (62.)

Quae fortissimo quoque amisso, et ceteris exterritis, parum habiles proelio videbantur fol. 395. (cap. 26.) [Ezek a legiók, mivel közülük a legbátrabb is elveszett, és a többiek megriadtak, a harcra kevésbbé alkalmasoknak látszottak.]

Mikor egyszer az ember látni kezdi a szerencsének hátát, és hogy elrepül előtte, nehezen tarthatja meg a bátorságot, nehezen mutathat nyereséget. Annál inkább mikor immár egy sereg szerencsétlenül kezdett veszni, nehezen állithatja az ő szívét helyére a kapitány. Ilyen állapotban vala amaz vitéz Hunyadi János; látta a török császárt a győzedelemnek kevéségével nyargalnia Magyarországot, látta a maga népét és hadát elromlani, látta a királyt elveszni, mégis helyen állott

az ő szíve; tíz ezer emberrel (akiknek csak ő maga egyedül szívet ada) addig forgolódék, addig nyomorgatta a törökök számtalan hadát, hogy semmi nyereség nélkül ki kelle menni az országból és gyalázattal. De nem minden Hunyadi, nem adatott ez minden embernek. Hogy azért remediumot írjunk, miképpen kelljen az megvert néppel élni:⁸⁴ a bizonyos dolog, hogy az ilyen ijedt népet nem kell ismég újabb szerencsének exponálni,⁸⁵ hanem először eloquentiával és maga példájával, azaz frissességével biztatni, azután azon igyekezni, hogy valami kárt tehet az ellenségnek, ha nem nagyot is, csak mégis édesedjék néki a te néped és felejtse el a félelmet. Akinek pedig jó vitézi és tanult hada vagyon, úgy cselekedhetik mint Hunyadi.

89. (63.)

Integrum militem, et crebris ac prosperis laboribus exercitum, in Armeniam ducit. Ibid. cap. 26. [Romlatlan szellemű, gyakori és sikeres hadműveletekben edzett katonaságot vezetett Arméniába.]

Adj munkát a vasnak, ha nem adsz, maga magát elvesztegeti és a rozsdá megeszi. Adj munkát a vitézidnek, mert ha henyélnek, elvesznek. Régi rómaiak, vagy kellett vagy nem kellett, de munkálkodtak a vitézekkel, hogy ne henyéljenek; mert az bizonyos, amely test a henyélést megszokta, nem hamar szokhatja meg ismég a fáradságot. *Cum acedia corporis debilitatur etiam spiritus* [a test renyheségével meggyengül a lélek is].

*Finis Librorum omnium qui vocantur Annales.**

[Vége az összes könyveknek, amelyeket Évkönyveknek neveznek.]

INCIPIT LIBER PRIMUS HISTORIARUM CORNELII TACITI.

Aphorismus Primus.

[Cornelius Tacitus történelmének első könyve kezdődik.]

[Első aforizma.]

90. (1.)

Nocuit antiquus rigor et nimia severitas, cui iam pares non sumus fol. 15. (cap. 18.) [Ártott a régi szigor és tulságos keménység, melyhez már nem tudunk alkalmazkodni.]

Sokat irtam azelőtt, miképpen kell fenyítékben tartani a vitézeket, miképpen disciplinában és fáradságban; és az mind jól volna, ha az orvosságot a beteg elszenyvedhetné. De úgy látom, hogy az betegségnél is nagyobb gonosz következne az orvosságbul, főképpen az mi időnkben. Remedia malorum ipsis malis peiora essent [az orvosság többet ártana a betegségnél], s azért mondja Tacitus: cui iam pares non sumus [amelyhez már nem tudunk alkalmazkodni]. Ha magyar a hajdut avagy a katonát a régi római disciplinára akarná fogni, azt tartom nem volna esze; tehát ezt kell cselekednünk az jó orvosként: mind a betegséget megnézzük, s mind a betegnek az erejét, s a szerint procedáljunk [haladjunk] az orvosságokkal. Tudnunk kell pedig, hogy omnis novitas est periculosa [minden újítás veszedelemes] és a reformatio leginkább; lassan-lassan, egyszer is másszor is, mennél könnyebben lehet, procedáljunk, és többet vihetünk véghez, hogysem ha egy-szersmind akarnánk minden errorokat reformálni [hibákat kijavítani].

Finis Libri Primi.

[Vége az első könyvnek.]

LIBER SECUNDUS HISTORiarum CORNELII TACITI.

Aphorismus 2-dus.

[Cornelius Tacitus történelmének második könyve. Második aforizma.]

91. (2.)

Vespasianus acer militiae, anteire agmen, locum castris capere, noctu diuque consilio, ac, si res posceret, manu hostibus obniti, cibo fortuito, veste habituque vix a gregario milite discrepans (cap. 5). [Vespasianus, a serény katona, maga ment a sereg élén, maga választotta ki a táborhelyet, éjjel-nappal tervezett, s ha szükséges volt, maga kezével küzdött az ellenség ellen; akkor evett, amikor eledelhez jutott, ruházata s felszerelése alig különbözött a közkatonáétól.]

Mely szép descriptiója ez egy vitéz hadnagynak, minden ember láthatja. És magánosan kell azt a szót acer militiae eszében venni; annyit téssen amint egy serény vitéz. A vitéznek, a hadnagynak serényen kell magát viselni és nem mintha álmodoznék; a vitézség erőt, becsületet vesz a serénységből. Mikor a hadnagy látja a maga kapitányát, hogy előttök mind gyalog s mind lovon kész járni, és sem hintóban, sem lecticában⁸⁶ nem bujkál a több szekerek között; mikor látja az had, hogy a kapitány avval az eledellel él, akit történet szerint kaphat, és a ruhával sem igen különbözik, egy szóval, mikor a maga serény példájával serénnyé csinálja őket, mit nem vihetni véghez, mit nem cselekedhetni az ilyen haddal, ez ilyen kapitánnyal. De viszont nagy bosszúságára vagyon a hadnak, mikor látják a kapitánt, hogy csak a maga teste tartására igyekszik, keveset gondol a hadával, könnyen parancsol nehéz dolgokat, amelyeket ő maga példájával nem követi, és mikor a hada koplal, fárad, akkor ő maga vendégeskedik és henyél.

92. (3.)

Nec Vitelliani, quamquam victi, quievere (cap. 12). [A Vitellianusok sem maradtak nyugton, bár le voltak győzve.]

Nem mondok itten sokat, mert azelőtt megmondtam, hogy soha nincsen jobb idő az ellenségre menni, mint mikor őneki valami kevés

győzelme volt; akkor elbizsa magát és nem visel gondot magára, mert hamarébb a jó, hogysen a gonosz szerencse gondatlanná teszi az embert.

93. (4.)

Sed ubi delectum agere Pacarius, et inconditos homines fatigare militiae muneribus occepit, laborem insolitum perosi, infirmitatem suam reputabant fol. 71. (cap. 16.) [De amikor Pacarius katonákat kezdett szedni, és a betöretlen embereket a katonáskodás terheivel fárasztotta, azok a szokatlan fáradságot meggyűlölve, saját gyöngeségükről kezdtek beszélni.]

Csak hejában, a paraszt a kapanyelet tudja forgatni, és a vitézség nem őnéki való és nem is hozzá illik; tanítsd meg, bár valamint akarod, adj oly fegyvert néki, az mint tudod, de ő semmiképpen hozzá nem tudja magát alkalmaztatni; az ő sérénysége nem nőhet tovább annál, mikor részeg, és az ő spiritusa [lelkeseése] nem más csak első furia [düh]; az szokatlan hadi exercitium megtöri őtet, és a vitézi gondolat nem szorulhat a fejében; egy szóval, nem az ő elementumja, és egy kapitány se nyuljon az ily emberekhez ha nem kénytelen vele, mert mind szégyent s mind kárt vall.⁸⁷

94. (5.)

Fit temeritatis alienae comes Spurinna, primo coactus, mox velle simulans, quo plus autoritatis inesset consiliis, si seditio mitesceret (cap. 18). [Igy lett Spurinna más vakmerő vállalkozásának részesévé, eleinte kényszerítve, később egyetértést színelve, hogy rendszabályainak, ha majd a lázadás lecsillapul, annál több hatása legyen.]

Nyomoruság, de mit tehetünk róla: az eszes hadnagynak mindenfelé kell lenni történet ellen felfegyverkezettnek, és késznek; néha karddal, néha ésszel, néha ravaszsággal és néha bolondsággal kell előállanunk erre a világi scénára [szintérre]. Aki csak egyféle personát hordoz és nem transformálhatja [alakíthatja át] magát másra, lassan viheti a maga dolgát előre. Ihon miképpen bizonyítja sz. Pál az én szömat: Et factus sum Judaeis tanquam Judaeus, ut Judaeos lucrarer; iis qui sub lege sunt, quasi sub lege essem, cum ipse non essem sub

lege, ut eis qui sub lege erant, lucrificerem eos qui sine lege erant, factus sum infirmus ut infirmos lucrificerem, omnibus omnia factus sum, ut omnes facerem salvos. [És a zsidók közt úgy tartottam magamat, mint zsidó, hogy a zsidókat megnyerjem; azok között, a kik a törvény alatt vannak, úgy viseltem magamat, mintha a törvények alatt volnék, hogy a kik a törvény alatt vannak, azokat megnyerjem. A törvény nélkül valók között, mintha én is törvény nélkül való volnék, noha nem vagyok törvény nélkül való, hogy megnyerjem a törvény nélkül valókat. Az erőtlenekek erőtlen lettem, hogy az erőtlenekeket megnyerjem: mindeneknek minden lettem, hogy mindenkit megnyerjek.]

Ez szent volt, apostol volt, akihez talám a *simulatio* nem férhetne, mégis, hogy az Istennek szolgálhasson, mindenféle formán változott. Im azért Tacitus e szép példát tett előnkben: *Spurinna* látván a maga hadát háborodni, amelyet ő semmiképpen nem hozhatott rendben parancsolattal és haraggal, tehát maga is olyan formán kezdett szólni nekik, mintha ő is egyező gondolatban volna velek. Azért elindulának a haddal az ellenségre, és mind estveig mene *Spurinna* a haddal, és estve felé ahol tábort kelle ütni, nehéz vala az uj népnek és szokatlannak tábort sáncolni. *Postquam in conspectu Padus et nox appetebat, vallari castra placuit* (cap. 19) [miután a Pó-folyót megpillantották, s az éj közeledett, elhatározták, hogy körülsáncolt tábort ütnek]; akkor vevék eszekben, hogy rosszul cselekedtek, *tum incertissimus quisque castigare temeritatem suam*. [akkor a leghatározatlanabbak is sópánkodtak vakmerőségük miatt. (Későbbi kiadásokban: *credulitatem suam*: hiszékenységük miatt.)] Akkor osztán *Spurinna* előállá és okkal megmutatá nekik az ő botlásokat, de azt is csendesen, hogy jobban ne háborodnának. *Ipse postremo Spurinna non tam culpam exprobrans, quam ratione ostendens*. [Végre maga *Spurinna* nem annyira hibájakat vetette szemökre, hanem bebizonyította nekik azt, hogy hibáztak.]

És így hozá ismét a maga parancsolatja alá a népet, mely ilyen mesterség nélkül elveszett volna.

Olvastam, hallottam más ilyen példákat is elegendőt, de láttam is egynéhányat, hogy a kapitányok, mikor a maga vitézinek vakmerőségeket másképpen meg nem zabolázhatták volna, azon mesterkedtek, hogy egynehány az olyan szófogadatlanok közül veszne el ellenség

miatt, hogy a többi azzal a példával megismernék a kapitány méltán való parancsolatját és okosságát, és jobban tartanák meg a parancsolatot. Az többi között egy olasz könyvben is olvastam, abban a harcban ahol Basta segítséget küldött a moldovai vajdának a tatárok ellen.

95. (6.)

Sed repressus vincentium impetus, ne novis subsidiis firmati hostes, fortunam proelii mutarent 76. (cap. 23.) [De a győzők rohamát visszatartották, hogy az ellenség, új segédcsapattal erősödve, a csata során ne változtasson.]

Nem mindenkor jó üzni a futó ellenséget, és soha nem üzni, az is rossz: a szerencse mindenkor állhatatlan, leginkább a hadi dolgokban. Sokszor a futó ellenség rontja meg a győzedelmet, sokszor az ijedtségnek szabálaja miatt⁸⁸ kell meghalni a vitéznek; így jár ez világ. Azért a kapitány, ha megfutamtatta az ellenséget, jól meggondolja a circumstantiáit [körülményeit] a helynek, az ellenségnek; és mikor azt találja magában, hogy a hely sem árthat az üzésre, sem az ellenség nem oly, hogy többször meg merjen állani és harcolni, és abban is bizonyos, hogy segítsége nem lehet: akkor Isten hírével üzheti és vághatja félelem nélkül. Egy szóval, a kapitánnak mindenekről provideálni kell. De mivelhogy senki nem oly eszes, hogy minden történeteknek eszével módot találjon, tehát az szerencsére is kell valamit bízunk.

96. (7.)

Angebat Caecinam nequidquam omnia coepta et senescens exercitus sui fama 76. (cap. 24.) [Caecinát aggasztotta, hogy minden kísérlet hiábavaló volt, és seregének hírneve is elhalványult.]

Mértékletesen kell a szerencséével élni és nem mindent reá bízni, és mint a feljül megirt discursusban megírtam, elég tized részét az te szándékoznak a szerencsére bízni, a kilenc mind okbul és jóbul legyen.⁸⁹ Ha egy várost akarsz megvenni, ha egy tábornak akarsz felverni, megszámlálhatod magadnak, hányféle okod legyen reá és hányféle reménység; és ha mind jól találod, csak egy kicsin akadék van előtted, aki tizedik része a többi okoknak: akkor méltó azt az egyet

szerencsére biznod. De, hogy te legnagyobb reménségedet a szerencsére vedd, és más jó okaid ne legyenek arra a cselekedetre, nem javallom, sőt kárhoztatom; nem minden ember világbiró Sándor,⁹⁰ akinek a szerencse bolond szándékait szerencséssé tette, és minden gondolatját véghez vitte.

De egy kapitány, az mint Caecina volt, aki sok verejtékkal, fáradással jó hirt szerzett magának, egy bizontalan dologra, kétséges szándékra kötelezze magát, akiből nem bizonyos, mehet-e ki tisztességgel, nem-e? amit teszen, szintén mint maga szakasztaná fejét jó hírének nevének.⁹¹ Vajki sok verejtékkal, veszedelemmel, szenvedéssel, idővel, bosszúsággal szerzi azt meg az ember, és egy cselekedettel, melyet nem distillált [fontolt] meg jól az eszével, elveszti örökké és nyakát szakasztja. Non licet in bello bis peccare. [Nem szabad a háborúban kétszer hibázni.]

97. (8.)

Et cui cauta potius consilia cum ratione, quam prospera ex casu placerent 77. (cap. 25.) [És olyan ember volt, akinek az előre megfontolt, óvatos tervek jobban tetszettek, mint azok, amelyek csak véletlenül sikerülhetnek.]

Az nemzetségek között a spanyorok leginkább ilyenek, azért ritkán vesztenek, de viszont ritkán nyernek is. Viszont az franczuzok kevesebb tanáccsal és circumspectióval [körültekintéssel] készek a harcra; a török is hasonlóképpen, de mind egyik s mind másik gyakortább vesztenek, noha nyernek is gyakortább a spanyoroknál. Igazán megvallom az én fogvatkozásomat, hogy én is inkább ezekkel tartok, mert a természetem inkább impetusra propendeál [hevességre hajlik], hogysem hosszú patientiára; mit tehetünk róla, quisque suos patimur manes. [mindnyájan végzetünk rabjai vagyunk.] Az bizonyos dolog, hogy ha ilyen találtatnék, amint Xenophon írja, a volna a perfectus [tökéletes], aki mind egyikből s mind másiból participálna, és pro necessitate temporis [az idő szüksége szerint] élne vele. Julius császár, ha nem volt is in perfectione [tökéletes] ebben is, az bizony dolog, hogy legjobb, eszesebb, gondosabb, vitézebb kapitán vala historiák emlékezetitül fogva.

98. (9.)

Caecina non simul cohortes, sed singulas acciverat 77. (cap. 26). [Caecina cohorsait nem együtt, hanem egyenkint rendelte magához.]

Nagy vétek bizonyára, és nagy botlás, ha az ellenségre küldesz seregeket más seregeknek segítségére, egyenkint küldeni és nem együtt, mert ha egy csoportot küldesz, azt hamar megverik, másikat is, harmadikat is. És így mind együtt kell küldeni, ha azt akarod, hogy effectusa [hatása] lehessen; mert egy szoros passuson is kevés ember nagy próbákat tehet, azért hogy az ellenség nem jöhet együtt, hanem szakadozva, amint az olaszok mondják: alla sfilata. Jut eszemben, hogy a muraközi Csősz András, a jobb atyám⁹² szolgálja, ezer lovas törököt felvert kétszázad magával, és a basának is fejét vette azért, hogy szakadozva jöttek utána, ő pedig együtt tartá az ő kevés népét. Ha együtt jöttek volna a törökök, nem jártak volna rosszul.

99. (10.)

Haud perinde id damnum Vitellianos in metum compulit, quam ad modestiam composuit 78. (cap. 27.) [Ez a veszteség a Vitellianusokat nem annyira megrettentette, mint inkább mérsékletre birta.]

Miként a nagy szerencsétlenségek veszedelmesek, úgy a kicsinyek hasznosak, mert ezekből tanulnak a vitézek megbecsülni az ellenséget, és mértékletesebben jární és okosabban.

100. (11.)

Ac militari astu cohortes turbidas, ac, si una forent, praevalidas, dispergendi 79. (cap. 28.) [Hogy hadi fortéllyal a zavargó cohorsokat szétesztassa, melyek, ha együtt maradnak, túlerősek lettek volna.]

Szükség azt is tudni a kapitánnak, hogy mikor a maga hada reá támad, nincsen jobb, mint táborokat eloszlatni és elválasztani egymástul; de ne vegyék észben,⁹³ mert az volna a kapitány utolsó mestersége. Divide (egyem)⁹⁴ et vicisti. [Oszd meg az ellenséget és győztél.]

101. (12.)

Non ut ad pugnam, sed ad debellandum profecti 86. (cap.40.)
[Mintha nem csatába, hanem a hadjárat befejezésére indult volna.]

Azt mondják, ubi timor, ibi bonum [ahol félelem van, ott jól van minden. — Közmondás: Jobb félni, mint megijedni.] Félni kell az ellenségtől és meg nem ijedni, nem kell semmit elmulatni ahonnan szerencsénk függ, nem széledt táborokkal járni, amikor az ellenség közel van, hanem úgy kell járni, mintha minden szempillantásban meg kellene vele harcolni.

102. (13.)

Militem itinere fessum, sarcinis gravem, obiicere hosti, non admissuro quominus expeditus, et vix quatuor millia passuum progressus, aut incompósitos in agmine, aut dispersos, et vallum molientes aggredieretur. (Ibid.) [Ne állítsa az uttól fáradt, poggyásszal rakott katonaságot az ellenség elé, mert az teher nélkül, alig 4000 lépésnyi út után, nem fogja elmulasztani a kedvező alkalmat, hogy őket, vagy rendetlenül való menetelük alatt, vagy szétszórva, vagy amikor sáncokat ásnak, megtámadja.]

Ha ugyan olyan szándékok vagyón, hogy megharcolj az ellenséggel, avagy el nem kerülheted immár, annyira jöttél, tehát minden alkalmatosságra vigyázz és el ne mulass egyet is. Vigyázz, hogy ha az ellenség fáradt, ha uthan gondatlanul vagyón, ha nem sáncolta be magát. De ugyanezek mind oly dolgok, hogy, ha igaz időben és alkalmatosságában fogod, győzedelmet szerezhet neked. In parvis momentis maxima bellorum negotia consistunt. [Csekély mozzanatokon fordul meg néha a háború sorsa.]

103. (14.)

Disposita Vitellianarum legionum acies sine trepidatione: etenim, quamquam vicino hoste, adspectus armorum densis arbustis prohibebatur 87. (cap. 41). [A Vitellianusok csatarendjét elhamarkodás nélkül állították fel: mert, bár az ellenség közel volt, a fegyvereket a sűrű bozót eltakarta.]

Ebből a textusból azt tanulhatjuk, hogy a seregeket nem akkor kell rendelni harcnak, mikor az ellenség láttára vagyunk, hanem előbb, mert akkor talám heában is volna, mivelhogy az embereknek esze olyankor nem az kapitány parancsolatjára hallgatózik, hanem az ellenségre feledkezik: akkor a félelem, a kívánság és az alterációban [felindulásban] ki⁹⁵... az ilyen occasióban az emberben, nem hagy neki elégedendő észt és készséget ad obediendum [az engedelmességre]. Tehát előbb rendeld meg a táborodat,⁹⁶ a seregedet, ha akarsz hogy confusio ne jöjjön közben.

104. (15.)

Maiore animo tolerari adversa, quam relinqui: fortes, et strenuos etiam contra fortunam insistere spei; timidos et ignavos ad desperatorem formidine properare 90. (cap. 46.) [Nagyobb lélek kell ahhoz, túrni a balsorsot, mint kerülni azt: a bátor és lelkes emberek a balsorsban sem veszítik el reményüket, a félénk és nehézkes félelmében kétségbe esik.]

Oly szép szók, oly elegendők, hogy én nem tudok semmit hozzátenni: a bátor szív a szerencsét meggyőzi és nem fél tüle. Potes vincere necessitatem, evitare non. [A bajt legyőzheted, de ki nem kerülheted.]

Finis 2-di Libri Historiarum.

[Vége a történelem 2-ik könyvének.]

LIBER TERTIUS HISTORiarum CORNELII TACITI.

[Cornelius Tacitus történelmének harmadik könyve.]

105. (16.)

Tot millia armatorum, lecta equis virisque, si alius dux foret, inferendo quoque bello satis pollebant 157 (cap. 55). [Annyi ezer fegyveres, válogatott emberrel és lóval, ha más vezére lett volna, a háborút megindíthatta volna.]

Mit használ, ha jó a had, rossz a kapitány, ha jó a test és rossz a fő; jobb hogy szarvasok legyenek és nyulak a vitézlő rend, és a kapitány oroszlán, hogysen ha oroszlánok azok és a kapitány nyul. Sokat vihet véghez egy jó eszes kapitány rossz haddal is, de a rossz, jó haddal is semmit. Kapitány a primum mobile [a fő mozgató ereje] és lelke a seregnek; ha az rossz, mire való a test: ha az lankadt, mit csinál a test.

106. (17.)

Sed praecipuum ipse Vitellius ostentum erat, ignarus militiae, improvidus consilii. Postea: Et ad omnes nuncios, vultu quoque et incessu trepidus, dein temulentus 158 (cap. 56). [De a legbiztosabb (hal-) jósjel maga Vitellius volt, aki hadi dolgokban tudatlan, tervében meggondolatlan volt. Azután: minden hírre arcában és járásában megrendült, végül részeges.]

Sokat irtunk, micsodásnak kell a kapitánnak lenni, most viszont azt kell megmondanunk, micsodásnak nem kell lenni, és bizonyára némely dolgot nem explicálhatni, ha nem per negativam [ellenkezője által]. Azért nézd Vitelliust, amely nem tudta, mit teszen a vitézség, nem volt kedve hozzá, esze is megtébolyodott a gondoknak nagysága miatt, továbbá félénk volt és rettegő; nagy véték és nagy gyalázat egy kapitányban.

Ha jön is a félelem az emberre, quia cadit metus in constantem [mert bátor férfit is utolérhet a félelem], nem kell azért annyira elhadni magát, hogy minden ember eszében vegye halovány orcádrul, reszkető inadrul az te félelmedet; akkor kell meggyőzni magát, akkor kell sérénységet mutatni, maga bátor példájával szívet mutatni a had-

nak. Tudnod kell, kapitány, hogy a te orcád mutatja az te titkodat a népnek; ha nem változtatod, amint kell, és ha a te titkod kinyilatkozik, nem lesz titok, hanem kulcsa a te szerencsédnek,⁹⁷ miként megirtuk in *Annalium Aphor. num. 62.*

107. (18.)

Crediderat; neque unquam id malorum ut oppugnatum ultro legiones nostras venirent 532. [Ezt elhitte; arra a szerencsétlenségre azonban soha sem gondolt, hogy az ellenség a maga elszántából jőjön megtámadni legióinkat.]

Nagy fogvatkozás egy kapitántul, mindenekről nem provideálni és valamit elmulatni, aki megmaradásunkra való; nem lehet rutabb mentség a kapitánnak, mint az hogy: nem véltem volna.

Finis Libri III. Historiarum.

[Vége e történelem III. könyvének.]

CORNELII TACITI HISTORIARUM LIBER QUARTUS.

[Cornelius Tacitus történelmének negyedik könyve.]

108. (19.)

Dux uterque, pari culpa meritis adversa, prosperis defuere. Fol. 538. (cap. 34.) [Mindkét hadvezér ugyanazzal a hibával érdemelte ki balsorsát: nem tudták kihasználni szerencséjüket.]

Az kapitány mely a maga szerencsáját nem tudja megismerni és megtartani, mikor lehet, megérdemli a kárt és szégyent. Serényen kell hozzá nyulni a szerencséhez, és nyitott szemmel, mert elrepül és szégyenli sokáig kénálni magát annak, aki restelkedik utána.

109. (20.)

Non minus vitiis hostium, quam virtute suorum fretus. 539. [Ép úgy bízva az ellenség hibáiba, mint övéinek vitézségében.]

Minden két részre kell a kapitánnak gondot viselni: mind a maga hadára, mind az ellenségre; mert a hadi dologban stultitia unius est felicitas alterius. [Az egyiknek ostobasága a másiknak hoz szerencsét.] Ha az ellenség megbotlik, nem késni, segíteni kell a botlásához

meddig esőben van; nem hadni hogy felszedje magát és talpra álljon. Viszont, vigyázni kell, a te hadadban is ne történjék botlás, mert ő is arra vigyáz, hogy az esésre segíthessen, és ne hagyjon felkelned. Non licet in bello bis peccare.

110. (21.)

Stabant conscientia flagitii moestae legiones, fixis in terram oculis. — Et postea: Abditi per tentoria, et lucem ipsam vitantes. 562. [Szomorúan álltak ott a legiók gaztettök tudatában, földre szegzett szemekkel. És azután: A sátrakban elbújva s még a napvilágot is kerülve.]

Ha az ember meggondolná azt a gyalázatot, kivel kell az emberek szeme előtt élni, elhiszem, soha el nem futna az ellensége előtt, hanem megöletné magát százszor inkább; de nem occurál [tűnik szemébe] az az embernek mindenkor, ami lesz azután, mert a félelem elvette az esztét, akivel kell jövődöket látni; csak magát a félelmet repraesentálja néki, és nagyobbnak mutatja, hogy semmint vagyon.

111. (22.)

Quae modica, sed crebra, damna famam vitoriae nuper parte lacerabant. 567. [Ez a csekély, de gyakori veszteség csökkentette a nemrég szerzett győzelem hírét.]

In Annalium primo Aphorismo [az évkönyvekhez írt első aforizmában] irtuk azt, hogy a hirnek olyan természeti vagyon, hogy a kihez ragaszkodik, nehezen válik el attul; igaz, most is azt mondom, de nem mondtam, nem is mondom, hogy soha el nem válnék. Az ki először nagy próbát fegyverrel tett, rajta lészen a vitéz hir, ha csak kevésbé continuálja is; de, ha nem continuálja, elveszti. Hát még ha az ellen cselekeszik, ha gyalázatosan szalad, ha szégyennel retteg, mennyivel inkább elveszti mind jó hírét-nevét. Ahhoz⁹⁸ a rossz hir jobban nő hogysem a jó, és meggyőzi a jót a rossz. Azért mondja Tacitus: Quamvis modica damna famam victoriae lacerabant. [A veszteségek bár csekélyek voltak, csorbították a győzelem hírét.]

Finis Libri 4-ti.

[Vége a IV. könyvnek.]

HISTORIARUM CORNELII TACITI LIBER QUINTUS.

[Cornelius Tacitus történelmének ötödik könyve.]

112. (23.)

Dux sibi electos retinuerat ad improvisa 255. cap. 16.) [A vezér előre nem látott esetekre válogatott népet tartott vissza magánál.]

Szükséges, hogy a kapitán hagyjon népet, amely harcon kívül álljon olyan mindennemű történetre, vagy a had segítségére, vagy ellenség ijesztésére; az légyen legutolsó segítő sereg.

113. (24.)

Qua provideri astu ducis potuerit, providisse 256. (cap. 17.) [Amiről a vezér fortélyá gondoskodhatik, arról gondoskodva volt.]

Mindent, valami az ellenség veszélyére és a tiédnek hasznára vagyon, meg kell előbb gondolni, hogysem harcra mégyen a kapitán. Mert akkor osztán későn, és erőssége sincsen reá, és hogy ezt a kapitány gondviselését a hada is tudja, szükséges.

114. (25.)

Sane Cerialis parum temporis ad exequenda imperia dabat; subitus consiliis, sed eventu clarus 258. (cap. 21.) [Cerialis ugyan kevés időt adott parancsainak teljesítésére; döntéseit elsiette, de mégis fényes eredményeket ért el.]

Megmondtam már azelőtt, nem kell mindent a szerencsére bízni, és ha szerencsés is az ember, ne hagyja el azért az okosságot, okosan parancsoljon és az parancsolatnak időt hagyjon. Nem mindent oly könnyen véghez vihetni, amint parancsolhatni; jó a gyors elme, de a patientia nélkül sem lehetünk.

115. (26.)

Et paucos post dies, quamquam periculum captivitatis evasisset, infamiam non vitavit. (Ibid.). [És pár nap múlva, bár az elfogatás veszélyét kikerülte, nem menekülhetett a gyalázat elől. (U. o.)]

Nem elég az, hogy kárt nem vall a kapitány valami bolondsága miatt, ha ugyan megcselekedte a bolondságot; az okos emberek nem a történt dologból, hanem a cselekedetből ítélik másokat.

Finis Libri Quinti.

[Vége az V. könyvnek.]

TACITI AGRICOLA.

[Cornelius Tacitus Agricolája.]

116. (27.)

Nec Agricola licenter, more juvenum, qui militiam in lasciviam vertunt 292. (cap. 5.) [Agricola sem könnyelműen, ifjak módjára, kik a katonáskodást kicsapongásokra használják fel.]

Nagy mesterség, nehéz professio [hivatás] a vitézség, et vita brevis, ars longa [az élet rövid, a mesterség hosszú]; és azért kevés találkozik, aki ennek szeretetiből követné a vitézi kenyeret, de szám nélkül vagyon, aki huzásért-vonásért⁹⁹ és mindenféle szabadságért hadban adja magát. Aki vitézi hirt-nevet akar keresni, könnyen megismerhetni a többitül, mert nem adja ez feljül megirt vétkekben magát; nec militiam in lasciviam vertit.

117. (28.)

Haud semper errat fama, aliquando et eligit 295. (cap. 9.) [Nem mindig téved a hír, némelykor válogatni is jól tud.]

Szükséges a kapitánban a jó elme, a jó iudicium [ítélőképesség], és hogy ismerje mind a maga vitézét, ki mire való: ez erre a tisztre, amaz arra a próbára, és kinek-kinek micsodás haszna lehet. Nagy dolog jó tisztviselőt tudni választani; néha azért, akit mi nem ismerünk is, a vox populi [a nép szava] megmutatja; a kapitánnak kell osztán megítélni, hogy egyez-e a községnek ítéletével: mert nem mindenkor, hanem aliquando, fama eligit.

118. (29.)

Cum assuetus expeditionibus miles otio lasciviret 300. (cap. 16.)
[Midőn a hadjáratokhoz szokott katona a tétlenség miatt kicsapongó lett.]

A henyélés megvesztegeti a vitézt, meg a lovat, meg a fegyvert és a vasat. Virtus in actione consistit. [A vitézség cselekvésben áll.]
Tehát, kapitán, ne henyélj, mert elrontod az hadat.

119. (30.)

Super virtutem hostium locorum quoque difficultates eluctatus...
301. (cap. 17.) [Az ellenség vitézségén kívül a terep nehézségein is átvergődván...]

A hadakozásban nemcsak ellenség az ember aki kardot hordoz a te veszélyedre, de a helyeknek mivolta is, ugymint árkok, hegyek, erdők, folyóvizek és efféle. Azért valamint az ellenséggel tudni kell a hadnagynak harcolni, úgy azokat is a maga hasznára tudni kell forgatni és meggyőzni.

120. (31.)

Ipsē ante agmen, quo ceteris par animus simili periculo esset
301. (cap. 18.) [Ő maga járt a sereg élén, hogy hasonló veszélyben mások is ilyen bátrak legyenek.]

Nincsen a kapitánnak szabad helye a harcon, néha elől, néha hátul, néha közepén, szélről kell forogni; mindazonáltal ha a te vitézid rettegnek, és használhatsz vele, elől kell menni, és nem csak szóval parancsolni, hanem kézzel és exemplummal [példaadással] biztatni. Nézd meg azt a szót: quo ceteris animus esset [hogy a többinek legyen bátorsága].

121. (32.)

Nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus.
(Ibid. 302. c. 18. [Semmit sem hittek nehéznek vagy meghódíthatatlannak azok számára, akik így szálltak hadba.]

Mikor az ellenség tégedet serénynek lát és minden próbára késznek, igen meglankad a maga bátorságában; azért kézzel-lábbal, öltözettel, szóval minden móddal serénységet kell mutatni.

122. (33.)

Sed ipsa dissimulatione famae famam auxit, aestimantibus, quanta futuri spe tam magna tacuisset. (Ibid.) 302. cap. 18. [Hanem éppen hírének eltitkolásával növelte hírét azoknál, kik meggondolták, hogy mily nagy jövő reményében hallgathat el ily dolgokat.]

Noha inkább ad moralitatem, hogysen ad verum propositum tartozik ez a sententia [inkább az erkölcsi tanulságok közé, mint írásom tárgyához tartozik ez a mondás], mindazonáltal akartam ide tenni és megmutatni, mely szép dolog, aki vitéz ember és nem kérkedik vele. Sok foliust [lapot] kellene evvel beírnom, csak azt mondom, az mit C. Tacitus: aki nagy dolgokat próbált és hallgatja, még nagyobbakat szándékozik cselekedni, azt gondolhatni fölöle; viszont, aki kérkedik kicsin dolgokkal is, annak nincs szándéka tovább menni.

123. (34.)

Nec poena semper, sed saepius poenitentia contentus esse 302. (cap. 10.) [Gyakran nem is büntetett, hanem a megbánással is megelégedett.]

Mértékletes légyen a kapitán a büntetésben, ne in odium suorum incurrat [nehogy övéinek gyűlöletét vonja magára]; néha elégedjék meg azzal, hogy megbánta dolgát és vétjét, mert elég poenitentia az.

124. (35.)

Inquissima haec bellorum conditio est: prospera omnes sibi vindicant, adversa uni imputantur 307. (cap. 27.) [Ilyen igazságtalan a háborús sors: a szerencsés dolgokat mindenki magának tulajdonítja, a bajokért egy embert okol.]

Nincs itt mit mondanom, mert magán is elég nyitott a sententia. Tudni kell azért a kapitánnak, hogyha akárki miatt vesz is, önéki

tulajdonittatik, mert ő a feje annak, aki cselekedte és másképpen disponálhatott volna véle.

125. (36.)

Ne terreat vanus aspectus, et fulgor auri atque argenti, quod neque tegit, neque vulnerat. fol. 310. (cap. 32.) [Ne rettentsen meg hiú pompájuk, az aranynak és ezüstnek csillogása, az sem nem védelmez, sem sebet nem ejt.]

126. (37.)

Sed manus, et arma, et in his omnia. 625. [De vannak karjaink és fegyvereink, s azokban mindenünk.]

Tehát non est nervus belli pecunia [nem a pénz a háború lelke], hanem vitéz emberek és fegyver; a pénz nem mindenkor talál embert és nem mindenütt, de a fegyveres ember megtalálja őtet. Ergo: nervus belli sunt milites [a háború lelke a katona].

127. (38.)

Ducis boni imperatoriam virtutem esse fol. 316. (cap. 39.) [A hadvezér parancsolni tudása fejedelmi erény.]

128. (39.)

Ceterum militare nomen, grave inter otiosos 316. (cap. 40.) [Egyébiránt hogy katonai hírnevét, mely a tétlenkedőknek nyomasztó...]

Azt minthogy az szerencse az én személyemen bizonyítja ezt a szót, úgy concludáltatja [végezteti] is velem; evvel azért kívánom az Istentől az jó szerencsét és semmit mást. Sors bona, nihil aliud. [Jó szerencse, semmi más.]

Finis.

HARMADIK FEJEZET.

C) CENTURIÁK.

1.

SZÜKSÉGES hogy a sereg, mikor ellenségre megyen, nem csak jó reménységben legyen a győzelem felől, hanem igen állhatatosan el is higgye, hogy meggyőzi az ellenséget; mert ebből az okból nevelkedik kedve a harcoláshoz, és következőképen szive és ereje. Hogy pedig ez a magahitel avagy confidentia [önbizalom] benne találtassék, a kapitány mestersége az; azonkívül az maga jó rendtartása és végezése: mert ha a had rendetlen léssen, miképpen lehessen az, hogy elhitesse magával, hogy megveri a jó rendes ellenséget. Az mi a kapitány ebben való industriáját [fáradozását] illeti: az csak abbul áll, hogy elhitesse veleik valami mesterséggel; az ő maga vig személye nem legkevesebbet tészen, mert a had, mikor meglátja, azt tudja, hogy készen vagyon valami jó szerencséje, akinek vigad. Fabius Maximus így hiteté el a hadat, mondván nékik: Ha én meg merném mondani a dolgot, amit tudok, bizony alig várnátok, hogy szemben juthatnátok az ellenséggel, de nem merem megmondani, holott ha az titok tudódnék, semmivé lenne. Bizonyára őneki semmi nem vala más eszében, hanem hogy confidentiát szerezzen nékik. *Leo virium suarum confidentia incedit impavidus*

[az oroszlán erejében bizva, merészen lépked]. Azért a hada, minő maga vitézségében, rendtartásában, mind a kapitán gondviselésében securus legyen és confidens [biztos és magabizó].

2. De micşodásnak kell lenni annak a hadnagynak, akinek vitézségében bizhassék egy had, igen szépen megmutatja Livius, mikor Valerius Corvinus képében így mond a vitézeknek a harc előtt: [a belső meggyőződés megsúgja mindenkinek, ki az, akinek vezetése győzelmes harcot ígér, megmutatja, hogy kire kell hallgatni; de a buzdító csak szóban legyen szilaj, legyen maga is a hadi dolgokban jártas, aki harcot tud vezetni, a zászlók előtt tud első lenni, s aki megállja helyét a küzdelem hevében. Azt akarom, hogy ti, katonák ne szavaimat, hanem tetteimet kövessétek, hogy ne csak parancsot, hanem példát is vegyetek tőlem, aki e jobboldal háromszor szereztem magamnak konzulátust és legnagyobb dicsőséget.]^B Az ilyen hadnagyban bizhatik egy had, és nem akármineműben, az akinek hitele, jó híre, neve és autoritása vagyon; mikép kell ezeket megszerezni, más helyen megmutatjuk.

3. Mikor látod, hogy az te ellenséged valami szemlátomást való bolondságot cselekszik, ne higgy néki, mert álnokság vagyon az alatt. Latet hamus in esca [horog rejlik a csalétekben]. Sokszor kanizsai török közel Muraközhez ereszti a marháját legeltetni, de akkor leginkább békét kell hadni, mert mindenkor olyankor lest vet; és így mindenben kell oltalmazkodni a hadi embernek, hogy a nyereségnek édességével kelepcebén ne essék. Szemlátomást való bolondságot ritkán cselekszik az ellenség ravaszság nélkül. Ebből a tanuságbul azt is tanulhatjuk, hogy mikor mi az ellenséget rá akarjuk venni, ne tegyünk oly szemlátomást való bolondságot, hogy ő is eszében vegye álnokságunkat, hanem oly találánt¹ találjunk, az ki ő előtte hihetős legyen; be kell mázolni a horgot, hogy a hal meg ne lássa.

4. Egyik mestersége a jó hadnagynak, hogy kételenséget vessen² a vitézek szívében a megharcoláshoz, mert nincs ez világon hatalmasabb fegyver, mint a necessitas. Julius császár, mikor Angliára ment volna hadakozni, mind elégeté a gályákat, akiken jött, hogy lássák a vitézi, hogy semmi módjok a szaladásban nincsen. Egy más római kapitán, midőn köröskörül fogattatott volna az ellenségtől, így mond vala a maga vitézinek: Ite mecum! non murus, non vallum, armati armatis obstant.

Virtute pares, quae ultimum et maximum telum ex necessitate superioris. [Jöjjetek velem, nem falak, nem sáncok, hanem fegyveresek állanak szemben a fegyveresekkel, legyetek ugyanolyan vitézek, ez az utolsó, de leghatalmasabb fegyvere a bajba jutott győztesnek.] Tehát nincsen jobb, mint kételenséget vetni a vitézekben; de viszont minden mesterséggel azon kell lenni, hogy az ellenség szívéből kivegyük a kételenséget, mert ötet is szintén úgy vitézzé teszi, mint tégedet. Azt mondják a franciák, hogy a futó ellenségnek aranyból kell hidat csinálni és meg nem tartóztatni, hogy kételenségre ne jusson. Szép magyarázatja lehet mi előttünk a kételenségnek, mert mintha azt mondanád: kételenség, két ellenséggel³ bir. Mikor azért a harcon vagy, igen jó lesz megkiáltatni a hadadnak, hogy valakinél fegyver nincsen, ne bántsák aztat; és ebből következik, hogy sokan elvetik a fegyvert, holott⁴ nem lesznek kételenek a harcolással. Így cselekedék ama vitéz római kapitány Camillus, in obsidione Vegenti [Veji ostrománál], mikor már bement volna a népe a városban. Így azért, mikor valami várost vagy erősséget megszállunk, könnyen jövendölhetünk veszedelme avagy megmaradása felül; mert, ha valami kételenség kényszeríti őket oltalmazáshoz, nehéz az olyant megvenni; de ha semmi kételenség az ő szívekben nincs, soha olyan nyersen⁵ nem viselik magokat, és hamarébb elhagyják az oltalmat.

5. Minden ujság, minden történet⁶ a hadi állapotban, főképpen a harcban, nagy változást csinál; egy szó, az kit jól nem érthetnek a vitézek, nagy zenebonát szerezhet és veszedelmet. Volt immár oly dolog is, hogy a várnak belső kapuját rontották volna a vitézek, de a szorosságtul, hogy nem férhetett hozzá, aki rontotta, kiáltotta a társainak: hátrább álljatok, ebből oly kiáltás támadt, hogy mindnyájan hátrát kiáltanak, és futni kezdenék. Azért az ilyen ujságoktul oltalmazkodni is kell, élni is tudni kell velek. Hannibal az ökörszarvokra fáklyákat köttete, és úgy meggyújtván, kiméne az ellenségnek; Gedeon lámpások zörgésével győzedelmes vala, és Kinizsi Pál az egész hadának zöld ágat ada kezében hordozni, s azzal ijeszté el a törököt. Oka ennek a dolognak az, hogy mikor a szem olyant lát, az kit soha se látott, az szű olyant gondol, akit soha sem gondolt. Tehát a jó hadnagynak feje tele légyen találmányokkal, és azokat osztán jól szabja az véghezvitelhez. Mert, ha csak imilyen amolyan találmány lesz, avagy jól nem vitetik végben, magának veszedelmet szerez és hadának. Ha az ellenség megtudta volna, hogy

Gedeon lámpásokat zörget, hogy Kinizsi Pál zöld ágat hordoztat, hogy Hannibal ökröknek szarvára tüzet köttetett, nemdenem nagyobb szüvet vett volna-e magának avval, gondolván, hogy az erőtlenség viszi reá, hogy valami találmányt találjon az elvesztésére; mert egyébiránt az, kinek elegendő ereje s hatalma van, nem szokott igen az ilyen találmányokkal élni. Tehát okosan kell cselekednünk az ilyen ujságokkal, hogy veszedelmünkre ne forduljanak, és hogy úgy ne járjunk miként a Fidenátusok, az kik ők is éjjel tüzzel mentek vala rómaiakra, de mikor a római consul észbenvette vala az csalárdságot, kiáltani kezdte nékik: *Suis flammis delete Fidenates, quas vestris beneficiis placare non potuistis*. [Saját tűzökkel pusztítsátok el a fidenatusokat, kiket jótéteményekkel megbékíteni nem tudtatok].

6. Nincs hasonlatosság, aki jobban egyezzek egymással, mint a vitézség⁷ az órával. Bizonyára vitézségnek hasonlónak kell lenni a jó órához; mert valamint annak nyughatatlansága soha meg nem szűnik, soha forgása meg nem áll, úgy a vitéz ember szorgalmatosságának soha megszűnni nem kell, és fáradságának nem kell megállani. Viszont, considerálnunk [figyelembe kell vennünk] kell, hogy az jó órát sok részből, sok sutubul,⁸ sok kerekből csinálták meg, és annak minden cikkelyének jónak kell lenni, és ha annak csak legkisebbik része is megbomlik, mind a többi is heábanvaló és haszontalan. Így szintén az a virtus, akít mi vitézségnek nevezünk, sokféle más apró virtusokból fel van építve, az kiknek mind jóknak, in perfectione [tökéleteseknek] kell lenni; ha ezekben megtörik egy, az egész vitézségnek órája mind megbomlik, és egyik az másik nélkül heábavaló. Az vitézségnek óráinak kerekai ezek: józanság, vigyázás, szorgalmatosság, fáradság, állandóság, tudomány,⁹ bátorság, értelem, gyorsaság, experientia, és száz más, kit meg nem számlálhatunk, és kiket név szerint nem mondhatni, mert valamennyi in moralitate jószágos jó vagyon,¹⁰ mind concurrálnak ennek az órának alkotmányára. De mindezek is heában valók, ha egyik kiugrik helyéből vagy eltörik vagy megbomlik s megcsorbul, mert bonum ex tota causa, malum vero ex nimia parte et singulis defectibus [mert a jó az egésznek együttműködéséből, a rossz pedig egy-egy rész túltengéséből s egyes hibákból szokott származni] szokott történni. Ama mennyei világosság, kit tejesutnak mi hívunk, sok csillagoknak concursusából leszen meg: így a vitézség is sok testi és lelki öröködött jóbul vagyon

csinálva,¹¹ és bizony ennek elbontására elég volna egy kereket, egy virtusát elbontani; egy szorgalmatosság, egy vigyázás törjék ki ebből az órából, ihon az egész óra eltörött, egy részegség, amely az óra kerekeinek rozsdája, álljon bele, ihon nem fog forogni tovább az óra. Azért, valamint az órát szoktuk őrizni töréstül és rozsdától, úgy kell a vitézségnek rozsdáitól, amelyek ezek: részegség, henyélés, restség, tunyaság és száz más; mert valamennyi virtus van és lelki jó, viszont annyi gonosz is, és minden virtusnak rozsdája vagyon.

7. Mégis más hasonlatosságot mondok: hasonló a vitézség a sakkjátékhoz: szemesnek kell lenni az embernek és gondosnak, minden gyalogra, minden lovasra, minden bátyára és minden egyéb fára minduntalan szorgalmas gondot kell viselni. De mégsem elég ez; valamint az maga fájára ember visel gondot, szintén úgy kell az ellenségére és minden gyalognak s minden legalábbvaló fának¹² igyekezetit penetrálni [kifürkészni] és általljárni kelletik, egyébiránt bizonyára egy rossz gyalog a királynak sakkmattot fog adni, azaz úgy megszorítja, hogy ki nem tud helyéből menni, hanem ott vesz. Ilyen bizonyára a vitézség is, ahol nem elég tudnunk könnyű lovasoknak, fegyvereseknek, gyalogoknak, mindenféle különb fegyverű és nemzetű vitézeknek módját, hivatalját, szükségét, erejét, tehetségét és periculumját [veszedelmes voltát] hanem valamint ezeket mind tudni kell, úgy szintén az ellenségét is ismernünk, és az ő hadának és mindenféle állapotjának minden részét, minden igyekezetit és tehetségét kell általlátnunk, úgy annyira, hogy mihánt az ellenség táborából megmozdul, legkisebbik dologig imaginálnunk [elképzelnünk] kell magunkban mindent, akit cselekedhetik, amit a ratio [az okosság] mutathat; és ha ártásunkra vagy hasznunkra lehet, mindjárt operálnunk a szükség szerint, és semmit el nem mulatnunk. Semmit nem kell elmulatnunk, semmi ne történjék oly kicsin, sem a mi, sem az ellenség táborában, akit gondatlansággal elmulassunk. Ha pedig meghallod, hogy egy fa keresztüldült az ellenségénél, ne ereszd el gondatlansággal azt a hirt, hanem mindjárt gondolkodjál róla, mi dolog lehet ez, mit árthat nékem ezzel az occasióval az ellenség, vagy én mit árthatok néki. És noha nem lehet mindenik ily gondosságnak hasznát látni, és inkább tetszik bolondságnak, hogysem szükségnek, nem úgy vagyon mindazonáltal, sőt igen különben; és ha nem nyerünk is evvel a mi gondosságunkkal egyebet, mégis meg-

szoktatjuk a mi lelkünket, hogy fáradhatatlanná legyen, hogy minden történeten felébredjen és semmit semminek ne tartson. Más az, hogy egy occasió, akit mi evvel a fáradhatatlan gondossággal feltaláltunk, egyszer oly jó dolgot találtat fel velünk, hogy az egész életünkbeli fáradságot megfizeti uzsurával [bősséggel], és helyére hozza nagy merészséggel és örömmel. Gondosok legyünk azért mind nagy s mind kicsin dolgokban egyiránt, és az mi vigyázásunk úgy meg ne nyugodjék, mint az órának a kereke; vigyázzunk mind nagy s mind kicsin dolgokra egyiránt és egy igyekezettel, mert: et in parvis rebus maxima belli momenta latent [a háború legfontosabb, leglényegesebb mozzanatai néha kis dolgokban rejlenek].

8. Hogy a gyalogság jobb a lovasságnál, máshun is mondtuk, de mivel ebben az mi magyarink között nagy fogyatkozás vagyon, mégis egynehány szót mondok. Az lovas erdős helyen nem jó, hegyes, köves helyen nem jó, minden kicsin árok annak tartalékja,¹³ minden kicsin patak hatalmát meggátolja; egy szóval, sohul nem veheted annak hasznát, hanem sik mezőn és lovas ellenség ellen; de ha gyalogot találsz, az mely csak egy kevésbé is besáncolja magát, mit csinálsz neki a lovassal? avagy ha csak pikája [lándzsa] is lészen és rendben áll, mint az tüskés borz, miképpen ártasz neki? mert ha te akarnád is, a lovat nem hajthatod az olyan rettenetes sűrű seregnek, és inkább fog félni a te lovad attul, hogysem az te sarkantyudtul. Mivel szállod meg az várakat? a lovassal-e? Kivel mensz¹⁴ ostromnak? talám a lovakon? Továbbá, ha megharcolsz, a lovasod megverettetik és elszéled, miképpen fogod hamar öszveszerezni? holott egy tikmony-sültig¹⁵ ő elfut fél mér-földet. De a gyalogot mindenkor ismég ujabban megrendelhetni, és ha egy kevésbé elszaladnak is, egy kiáltással öszvehihatni és ismét harcolhatni, holott a lovas elhagy s elfut. Ezek az okok, miért jobb a gyalog a lovasnál; példát nem mondok egyet is, mert valamennyi harc volt valaha, mind annyi példáink is van erre, és nincs a lovasokért egy is.¹⁶ Szükséges mindazonáltal, hogy a hadnak ötödik része, ha csak [ennyi] is, legyen lovas, ha nem harcolásért is, de más okokért. Az lovas nem csak magára, fegyverére, visel gondot a harcon, de a lova járására és tusakodására, de a gyalog csak a maga fegyverére.

9. Nincs nemzetség, a ki jobban csufkodjék a rendtartással, az ordinantiával¹⁷ mint a magyar: maga nincsen ismég nemzetség, akinek

nagyobb szüksége volna reá a magyarnál. Én nem hihetem, úgy lett volna azelőtt, mert látom, hogy egy kapitány parancsolatja százezreket reá kényszerített, hogy átalusztassák a Dunát; hogy sok esztendeig tűrjenek egy Aquilea város alatt és hogy mindent a maga rendivel cselekedjenek. Látom hogy egy Mátyás király azt cselekszi a magyarral, akit akar, és egy Bethlen Gábor megállíttatja rendét mindenféle vitézlő renddel. De hun vannak ezek a kapitánok? oda vannak, csak a jó hírek nevek maradott meg. Azoknak a föld alatt való csontjai kényszerítenek bennünket, hogy emberek lennénk, és akik urak vagyunk, magunk elsöben tanulnánk, azután az mi alattunk valókat tanítanánk, hogy ne volnánk csufjai a nemzeteknek és gyaláztatja az mi dicséretes, eltemetett magyar eleink tetemeinek, ne nevetnénk az ordinantiát, mert az Isten is azzal rettenetes, és az szentírás a seregeknek rendről így szól: *Terribilis, ut castrorum acies ordinata* [rettenetes, mint a táborok rendezett csatasorai]. De bizony Papirius Cursor mondhatná minékünk: [Sem embereknek, sem isteneknek nincs tisztelete; az imperátorok parancsait, rendeleteit nem tartják meg. Engedély nélkül kóborló katonák barát és ellenség földjén lézengnek, megfélemlítve esküjükről; akkor lépnek ki a szolgálatból, amikor akarnak és tömegesen hagyják el zászlóikat; parancsra nem gyülekeznek, sem éjjel, sem nappal, kedvező vagy kedvezőtlen területen, a császár parancsából vagy a nélkül is harcolnak; a zászlókkal, a hadsorok rendjével nem törődnek; rablók módjára vakon és cél nélkül barangoló csordák, tiszteletre méltó és fegyelmezett hadsereg helyett.]⁹

10. Mikor valami nem ismért ellenséggel vagyon hadakozásunk, az kinek hire rettenetes, nem kell az olyannal mindjárt megharcolni, ha ugyan vitéz is a te néped, hanem alkalmatosságot kell keresni apró csatákra, ahol bizonyosan valami mesterséggel rá vehetni, bár csak kicsin részét is. Ebből az a haszon leszen, hogy nem fog a te néped túle rettegni azután, mint azelőtt, mert lassan-lassan szokást veszen a látásból és próbálásból, és semminek tartja azt a hirt, kit felőle beszéltek.

11. Ha azt fogom mondani, hogy a lövészszámnak nincsen annyi haszna, mint a hire és rettenetessége, talám megnevetnek az okos emberek és a régi hadviselők; de én azzal nem gondolok, megmondom, az mint értem és érzem. Nem szólok a városok, várak és erősségek megvétele felől, talám külön tractatusban arról is fogok valahun írni, tudom,

hogy olyan helyen szükségesek, és azok nélkül nem lehet várakat venni és oltalmazni; de én szólok csak csupán a mezőn való ütközésekről, amelyek mikor szoktak lenni, az ágyukban vetik némelyek minden reménségeket, holott igen csalatkoznak abban. Az oka ez, mert mikor az ellenséggel meg kell ütköznünk, három formán helyeztetjük az álgjukat; elsőben: hogy a seregek előtt álljanak; másképpen: hogy közöttök, az seregek között legyenek; harmadszor: hogy a seregeken kívül, oldalt. Ha azért a seregek előtt fognak állani, azokkal csak addig lehetni, míg az ellenség elunja és reád jön, mert mihent kézre kell kelni a dolognak, mindjárt vissza kell az álgjukat vontatni, ha penig visszavontatod, onnat hátul velek nem lőhetsz, mert a magad seregeit lövöd először, s így immár az egész harcban semmi haszna tovább nem lehet. Ha a seregek között rendeled őket, úgy is mihánt a hátulsó seregek az elsővel öszve akarnak állani, mindjárt akadályoskodnak az álgjuk, és így el kell őket onnan venni, hanemha ezt mondanád, hogy nagy ürességeket hadsz, az hol alkalmatlanság nélkül elférnek; de ha azt cselekszed, nem tartod együtt a seregeidet, és utat adsz az ellenségnek, hogy bele menjen abban az ürességben és a te seregeidet hátul megkerülje, és így veszett volnál. Hogyha oldalt akarod állítani álgyuiddat, meglátod, hogy ott is haszontalan, mert az ellenség lovasokat küld rá és elveszi, és talám a magad kárára forgatja; és ne mondd azt, hogy megoltalmazod, mert elég dolgoz vagy on olyankor első rész felől is, kit olaszul hinak alla fronte, azaz homlok felől, és kevés lovas mindjárt az álgjuknak tébolyodást csinálhat. Végezetre az a kapitány, amely álgjuk ellen megyen hadával, és magának oly szerszáma nincsen, soha jobban nem cselekedhetik, mint hogy ne adjon időt neki, hanem tüstént menjen az ellenségre, így elvesz hatalma, elvesz ideje az álgjuknak. Láttam oly resolutus¹⁸ német sereget, hogy oly gyorsan ment az álgjukra, csak kétszer sem hagyott neki lőni; de aki oly gyorsasággal megyen és resolutióval, bizonyára még a kézi puskáknak is elveszi hatalmát. Vagy on még egy dolog, ahol szoktunk reménséget vetni álgyuinkba. Mikor nem vagyunk elegendők az ellenséggel megharcolni, hanem besáncoljuk magunkat, és ott álgyu az mi oltalmunk. Bizonyára, oltalom, de kevés, mert ha az ellenség ránk jön és ő néki is álgyuja léssen, megtöri, megrontja a mi sáncunkat, avagy ha csak egy kevésé magasabb helt talál a te sáncodnál, onnan szépen kikergeti a te táborodat

rövid idő múlván; és ha nincs is dombosabb hely, kívül könnyen halmot hányhat, aki magasabb lesz sáncodnál, és neked gyalázattal kell kimenni helyedből. Ez azért haszna az álgyuknak és rettenetessége: az ki okos és szíves, minden ellen módot talál.

12. Az hadi dolgokban minden órában új történetek támadnak¹⁹ és számlálhatatlan változások. Azért nem kell igen elbiznunk magunkat a szerencsés történetekben, és nem kell meglankadnunk az szerencsétlenekben, mivelhogy gyakorta szokott az állapot megváltozni; továbbá, mikor valami alkalmatosság adatik, nem kell elmulatnunk, mert kevés ideig tart és hamar megváltozik.

13. Mindenféle bizodalmok és securitások, kiket az ellenségtől vehetünk, jók; de mindenek felett legjobb úgy alkalmaztatnunk a magunk állapotját, hogy ne legyen az ellenség hatalmában árthatni minékünk.

14. Még azok is, akik a szerencsének semmit tulajdonítani nem akarnak, megvallják, hogy oly időben születtetni avagy oly seculumba élni, ahol a te geniumodhoz való állapotok vannak, nagy szerencse, mert sok jó ló hámban, sok vitéz ember esmeretség nélkül²⁰ hal meg. Hectors quis noscet, felix si Troja fuisset [ki ismeré a hős Hectorokat, ha Trója szerencsésebb lett volna].

15. Az véletlen történetek és váratlan szerencsétlenségek inkább ártanak, hogysen kiket tudunk és várunk magunkra; azért azt hívom én nagyszívűnek, akire olyan hirtelen és reméntelen szélvészsek jönek és meg nem tébolyodik²¹ azokban, hanem még nő bátorsága és helyén vagyon az esze.

16. Óh mely igazán mondta amaz bölcs poeta: Ducunt volentes fata, nolentes trahunt. [Az igyekvők sorsukat maguk irányítják, a tehetetleneket a sors vonszolja.] Mindennap annyi példát mondhatunk s látunk erről, hogy alig mondhatni mit igazabbat ennél.

17. Az ki belemegy a veszedelemben, meg nem gondolván elébb mivoltát, vakmerő, és oktalan állathoz hasonló; az ki pedig a veszedelmet jól látja, esméri és megfontolja, és a tisztességért nekimegyen, a vitéz és dicséretre méltó.

18. Az világi dolgok oly állhatatlanok és változandók, hogy senki nem ígérhet magának állandóságot semmiben is, és senki nem tehet bizonyos ítéletet a jövőndőrül, és mentül okosabbak az emberek.

annál távolabb esik az ő ítéletek a jövő történetektől. Azért nem tartom okosságnak, elmulatni avagy elhadni a jelenvaló jót, bár kicsint is, a jövőndő gonosznak félelmétől, ha ugyan nagy volna is, hanemha az a gonosz igen közel való volna és igen bizonyos; mert nem történvén az a gonosz, amitől te féltél, elmulatad a jót, akit kívántál. Azért mondják az olaszok: Di cosa nasce cosa. Dologbul dolog származik.

19. Én mindenkor abban az ítéletben voltam, hogy egy eszes ember, aki hasznát tudja az időnek venni, sohasem panaszkodhatik az időnek rövidségére, mert annyi időt, az mennyit általél, haszonra fordíthatja, és még azonkívül is még marad néki az időben.

20. Szeresd a tisztességet, mert aki azt szereti, nem fél veszedelemtől, és soha nem cselekszik rut és gyalázatos dolgot, és bizony minden kedve szerint esik embernek, aki a tisztességet szereti. Expertus loquor [tapasztalásból beszélek].

21. Az vitéz hadnagyok szándékjai avagy cselekedetei, akik időtlenek, azaz a magok idején kívül vannak, igen nehezek a véghezvitelre, avagy inkább lehetetlenek; de mikor az idő és az alkalmatosság velek társaságot ülnek, akkor könnyen a jó szándékokat vihetni végben. Azért nem kell idéetlenül avagy idő előtt próbálni próbát, mert nem csak attul kell félni, hogy füstben mégyen, hanem attul is, hogy azt az időt is elvesztegeti, amely annak véghezvitelére alkalmas volna. Az éretlen gyömolcsót ha leszakasztod, sem akkor nem jó, mikor leszakasztottad, sem akkorra nem lesz, mikorra egyébiránt megért volna.

22. Az tanúságokat jó és példákat is jó követni, de az olyan dolgokban, az kikben mindenképpen egyez a te szándékod a példákkal; melyek legyenek ezek, sem én, sem más meg nem tudja mondani, hanem a természet és experientia tebenned magadban tégyen választást benne.

23. Mindenféle tisztviseléshez nagy ész, nagy szorgalmatosság kell, de leginkább ez egy kapitányban kívántatik, mert minden órában száz történetek jönnek eleiben, az kiknek az ő szorgalmatossága által kell esni és folyni; bizony annyi szemének kell lenni mint Argusnak, annyi kezének mint Briaraeusnak, és annyi eszének mint száz németnek. Ennek gondja terhe oly nagy, hogy a többit ehhez képest semminek állítom.

24. Az türés és az erőszak ha egy emberben egy mértékkel

szorulhatna, azt gondolom, hogy nagy minden dolgokat vihetne végben vele, mert egyik erősíti az embereket és kényszeríti a dolgokat, az másik peniglen megfárasztja az ellenkedéseket és eluntatja az embereket. Az ilyen ember bizonyára az isteni természethez közelébb járna, hogysem az emberihez, legfőképpen ha igazsággal operálná az maga igyekezetit.

25. Okkal cselekedjük az mi igyekezetünket, és soha ne ok nélkül, mert ha veszünk is okkal, mégis az a consolatióknak [vigasztalásunk] lehet, hogy bolondul nem cselekedtünk, hanem okkal, és jobb ezzel veszteni hogysem a nélkül nyerni.

26. Sokszor megcsalatkozik az, ki első hirre mindjárt resolválja magát; mert az első hírek mindenkor rettenetesek és igen távol járnak az igaztul; azért, ha szintén nem kételen az ember vele, ne resolválja magát az első hirre, hanem időt adjon másiknak, harmadiknak és mentül többnek lehet, maga kára nélkül.

27. Mentül nagyobb erősségek vannak a kapitány gondviselése alatt, és mentül inkább lehetetlen híre vagyon a megvételre, annál inkább oltalmazni kell azokat, és vigyázni rájuk, mert az ellenség mindenkor inkább vágyódik azokra, és azt gondolja, hogy készületlen találja vigyázásból, mivel az olyan helyekben a vigyázók is igen elhiszik magokat²² a helynek erős mivoltára nézve, és nem vigyáznak szerivel.

28. Más a keménység, más a kegyetlenség; valamint ezt az utolsót el kell kerülni a hadnagynak, úgy az első nélkül el nem lehet. Mert jó volna ugyan mindent szép szóval véghez vinni, de az mi emberi állapotunk igen gyarló, és ahol nincs félelem, nincsen tisztesség, azért szükség félelmet adni az embereknek, hogy legyenek, szükséges megbüntetni a gonoszokat, mert ha mindenkor engedelem lészen nekik, az engedelemnek reménsége nagyobb gonoszságokat is hoz. De hogy a hadnagy a büntetésnek rettentésével ne gyűlöltesse meg magát, szükséges, hogy valamint az gonoszokat bünteti, úgy az érdemeseket felmagasztalja és ajándékozza. Ilyen formán mind félelem és mind szeretet lészen körülötte.

29. Senki tisztességben, dicséretben, jó hirben-névben elől nem megyen, hanem qui posteriores Herculis, aerumnas credat saevosque labores, Et Venere Sardanapali. [Ki Hercules későbbi viszontagságait és óriási munkáit hiszi, és . . . Az idézet a kéziratokban részint csonka, részint olvashatatlan és így értelme ki nem vehető.]

30. Nem elég az embernek elől meglátni²³ a jövődő dolgokat, de szükséges, hogy azoknak megvárására legyen az emberben türelemesség. De az ilyenek bizonyára kevesen vannak, mert jobbra azok, akik jövődöket megtudják is, nincsen poenitentiájok [valószínűleg a másoló tévedése: patientia, türelem helyett] a várásra, hogy az az occasio előljöjjon,²⁴ hanem kényszeríteni akarják azt az időt, hogy előbb jöjjön a maga szokott járásánál; ezt pedig akarni nem egyéb, hanem lehetetlent kívánni, mert a szerencse egyáltalában senkitől függni nem akar, és senkitől erőszakot nem szenved. Áll mindazonáltal mirajtunk, előbb hogysem a szerencse jön, hogy magunkat csináljuk alkalmatossá annak befogadásában, hogy mikor jelen vagyon, az mi ismeretségünkbe jusson, és végtére mikor már megismértük, hogy megtarthassuk bátran és élhessünk vele. Azért mondom ezeket a különbségeket, mert találkoznak olyanok, az kik elegendendők és alkalmatosak a szerencse megtartására, és meg is ismerik, mikor jön, mindazonáltal nincs elegendendő szívek és bátorságok annak megfogására és megtartására.

31. Nincsen a szerencsének a mi munkáinkban annyi hatalma és annyi plenipotentiája [teljhatalma], hogy az eszes embereknek és értelmeseknek semmi része benne ne maradjon. Azért aljos szü²⁵ az, aki teljességgel az ő hatalmában hadja magát, aki sem nevetni, sem sírni nem tud, hanem amikor az ő kedvét jól és gonoszul látja. Viszont a bátor szü mindenkor pörben vagyon, hogy neki hatalma a külső dolgokban keverődhessék és ingassa azokat, mindazáltal semmiképpen a léleknek akaratjában és tusakodásában nem szállhat és nem férkezhetik, hanem amennyire magunk akarjuk.²⁶ Ennek megbizonyítására mondom, hogy láttunk nagy embereket, akik szerencsének legnagyobb felmagasztalásában el nem bízták magokat, hanem oly alázatosan viselték magokat, mintha minden cselekedetéről számot tartoztak volna adni. Viszont, ha szerencsének háborúsága kezdte őket keverni és ugyan halálra vonni, oly keménységet és győzhetetlen szüvet mutattak a szerencsének, hogy a legutolsó lélekzeteket is nagyobb tisztességgel vesztették ki, hogysem minden előbbeni életeket élték. Azért, noha a szerencse csinálhat belőlünk szegényeket és gazdagokat, urakat és polgárokat, mindazonáltal bennünk áll minden üdőben, hogy mutathassuk az mi lelkünkől származott jókat bővebben, hogysem azokat a szerencse osztogatja.

32. De, ha immár a szerencsét nem is járathatjuk a magunk akarata szerint, ugyan azért azoktól, akik szorgalmatosságot vetnek reá, megcorrigáltathatik. Példát vehetünk a kártyajátékosoktól, holott azok, akik többet tudnak, meggyőzik azokat, kik kevesebbet, bár egy irányu szerencsében, bár még kisebbben is. Nem kell azért csupán reménséget vetni csak a mesterségben,²⁷ nem kell magán a szerencsében is, hanem egyik a másikkal jó, és egyik a másik nélkül semmirekellő. És mivelhogy a mesterség mindenkor hatalmában vagyon annak, aki bir vele, és nincs a szerencse, azért szükség, hogy az az mesterséggel készen várja a szerencsét mindenkor; ha osztán előljön, éljen akkor a mesterséggel, és mikor ez a két dolog együtt vagyon, mindenik az másiknak duplázza az erejét. Az szerencse szereti az mesterséget, és az mesterség szereti a szerencsét.

33. Némelyek annyira elmerültek és elbizták magokat az magok elegendendőségekben, hogy nevetkeznek azokon, az kik mondják nékik, hogy az emberek igyekezetiben nagy része vagyon a szerencsének. Némelyek viszont oly kétségben vannak magok felől, avagy félelem miatt, avagy hogy látják, hogy sokan kevés érdemmel szerencsések, hogy azt tartják, hogy az emberek szorgalmatossága és tusakodása semmirekellő, hanem hogy minden dolog, jó és gonosz szerencséből származik. Bizonyára botlanak mind a két rész. De ha ugyan választanunk kellene köztök, jobb volna botlani az elsőikkel, mivelhogy azok mindenkor szorgalmatosok és mindenkor munkálkodnak fáradhatatlanul, és mikor rossz időben lenni találtnak, megduplázzák a magok szorgalmatosságokat, úgy amint a magok vétkének tulajdonítják a szerencsétlenségeket és a magok restségének. És ha szintén oda nem érnek is ahová szándékoztak, ugyan az ő tusakodásokkal azt nyerik, hogy tanultak lesznek minden dolgokban, és ha a szerencse osztán reájok talál jöni, tudnak vele élni. De viszont azok, aki csak ünökre²⁸ tészik kezeket és úgy várják a szerencsét tunyául, meg nem ismerik ha jön is, és ha megismerik is, nem tudnak véle élni, hanem hadban elvesz tőlök.

34. Nagy mesterség megismerni a jó szerencsét, nem úgy, mint az szerencsétlenséget; mert ez érezteti magát fájdalommal, ama pedig gyorsan repül és sohun meg nem áll, és repülésében mind azon igyekezik, hogy elfordítsa az mi elménket és ítéletünket, úgy hogy meg ne ismérhessük őtet, hanem mikor elrepült. Boldog az, aki megisméri, és var mind módja, s mind szíve, mind serénysége a megtartásában.

35. Az ifjak, akiknek még a szerencse gyömölcseének savanyúsága össze nem vonta az ajakokat, hamarabb próbálnak mindenféle próbát. De az öreg hadnagyok, akiknek megsanyarodott immár sokszor örömek a szerencse miatt, igen jól megnézik, mit kell szerencsétetni, mit nem. Ez az emberekben való különbség más okoktól is vagy, mert némelyek türedelmesebbek a másikonál; de valamint ezek ritkábban botlanak, úgy amazok gyakrabban nyernek kiváltképpen való győzedelmeket, mert az gyorsaság és merészség, úgy tetszik, egyeznek a szerencséjével. Az elsőeknek pedig sok fonalat kell összesodorni míg egy kötelet csinálnak, sok dolgokat kell megegyeztetniük, előbb hogysen valamire akarják venni magokat.

36. Az dicsőség nem kicsin dolgokban találta meg, hanem a nagy és kiváltképpen való operációkban avagy munkákban; azért aki azt megnyerni kívánja, nem minden kicsin és haszontalan dolgokban kell kapni és szerencsétetni magát, hanem várakozni kell neki nagy alkalmatosságokra, akik mikor jönnek, megérdemlik a fáradságot, hogy minden tehetségünket rájuk vesztegessük.

37. Az ki nagy szívé és adatik néki alkalmatosság nagy dolgoknak véghezvitelére, ne mulassa el, hanem bátor kézzel nyuljon hozzá; mert az a bátorság igen nagy erőt ad a véghezvitelhez, úgy annyira, hogy azzal meggyőztetnek minden akadályok; sőt megtörténik még az is, hogy azok, akik mihez bátran nyúltak, üdő fottában magok is elcsudálkoznak jó szerencséjeken, kit magok is soha nem reménlettek volna. Segít tehát a bátorság, az az impetus [buzgalom], kivel az ember dolgok közé esik, csudálatosképpen, és néha maga is véghez viszi az dolgot más qualítások kívül. Holott viszontag azok, kik kételkednek magok erejében, és félénk kézzel nyulnak, mihez nem vesznek segítséget az impetustól, hanem hidegen kezdik, és szerencsétlenül végeznek dolgokat.

38. Könnyű az embereknek megérteni, mi legyen az ő hivataljok, könnyű megismérni a jót a gonosztól; még a polgároknál is oly jó példabeszédek vannak, hogy telik²⁹ tudománnyal és bölcsességgel. A nehézség nem abban áll, hanem a véghezvitelben, ezt is pedig kevés ember érti, és kevés embertől lehet. Mért vagy, pedig ez, sok okát mondhatnánk, de leginkább hogy nem applicáljuk magunkat ahhoz, amit tudunk és lehet oly melegséggel, az mint kellene, hanem mivelhogy a dolgok

természet szerint nehezek véghezvitelre és telik akadékokkal és gáncsokkal, — mihelt elsőben megbotlunk, abban hagyjuk és vesztében eresztjük, holott mikor hozzányultunk és gondolkodtunk fölöle, könnyebben ítéljük. Nincs azért erőnk a prosecutiohoz [a dolog, a megkezdett ügy folytatásához], és szívünk a continuáláshoz, s ezért értjük ugyan a dolgokat, de hozzányulni nem akarunk, és ha hozzányulunk is, elhagyjuk.

39. Mikor az ember olyan nehéz állapotban jut, hogy akár fáradozzon, akár henyéljen, de mind egy irányu veszedelemben marad, olyankor ne henyéljen, hanem fáradozzon; szükséges, mert vesztig várván és állván, nem változik a veszedelem is, hanem mind egy formában vagyon, ha pedig fáradoz az ember és szorgalmatossággal verődik s keres orvosságot, lehetséges, hogy találhat és megváltoztatja annak a történetnek veszedelmét, akiben vagyon, és ha nem talál is, legalább szüvet mutat és elegendendőséget magában, és dicsőséget nyer. A nyúl avval semmit nem nyer, hogy nem oltalmazza magát, mikor fogva vagyon, de a róka, ha fogva van is marakodik, és avagy megszabadul, vagy ha nem, sok kárral juttatja magához az ebeket.

40. Oly szükségben hozza néha az embereket a kénytelenség, hogy ha akkor akarnának tanácskozni és gondolatban elmerülni, veszni kellene azonban nekik. Azért olyankor inkább kell bátorsággal élni, hogyses okossággal. Quandoque noxium est consultius tractare negotia, praecipue in proelio, quo, etsi consilia plurimum possunt, saepe facto magis est opus, quam alta indagine. Gramond. Libr. 9. fol. 400. [Az ügyeket hosszas tanácskozással tárgyalni néha veszedelmes, különösen ütközetben, ahol a megfontolás ugyan sokat tehet, de ahol gyakran inkább tette van szükség, mint alapos megfontolásra.]

41. Azt szokták mondani: akiknek kevesebb considerációi [aggályai] vannak, hamarébb visznek akármi dolgot is véghez, az kik pedig minden dolgot derékképpen fontolni akarnak, sohasem végeznek semmit is. Bizon ez igen igaz, mert ezek a dolgoknak folytában mindenkor annyi történeteket az magok fejéből találnak, amelyeket mind összeegyeztetni lehetetlen, és így a dolgok maradnak végezetlenül. Amaz elsők pedig, amelyek avagy a magok kevés eszek miatt, avagy nagy kívánságoktól csak a felét nézik a dolognak, és nem discurrálnak fölöle mélyen, sokat kezdenek, de keveset fognak vinni véghez. Tehát, aki jól

akar cselekedni, sem minden dolgoktul és akadékoktul nem kell félni és ijedni, sem mindent nem kell merészleni, hanem tudni kell, hogy az a dolog vagyon jól cselekedve, amelynek hat része okokhoz van kötözve, négye³⁰...

42. Semmi uttal meg ne induljon a hadnagy csak egy kémnek biztatására és információjára: mert történhetik, hogy ő szándéka lator és rá akarja venni, avagy ha ugyan igaz és hiv is, ugy is magátul csalatkozhatik valamely dologban; hanem mindenkor azon légyen a kapitány, hogy más helyekről való hirie is legyenek, akik, ha egyeznek a kém relációjával, ugy indulhat meg osztán azokon. És egyébiránt is nem kell hirtelenkedni a dolgokkal, akik időt nem vesztenek, és ahol non est periculum in mora [késedelemben nincs veszély] egyébiránt bizony cselekedhetik oly dolgot a kapitány hirtelenségből, akit azután sok áron megvenne, hogy ne cselekedte volna. De: non licet in bello bis peccare [a háborúban nem szabad kétszer hibázni].

43. Judas Machabeus könyveiben olvastam, hogy soha nem jó az ellenséget szitokkal illetni, mert mikor az ő népét illette volna az ellenség szitokkal egy szállott várban, néki menének, és a benne valókat mind levágák. Azért nem jó az ellenséget szitokkal és boszúsókkal illetni, mert bizony magunkról megismerhetjük, hogy ha ki bennünket boszúsókkal illet, meggyújtja bennünk a vért és megmelegiti, ugy annyira, hogy bátorrá téssen, és ha ugyan vitézebb volna is az, aki cselekszi, de nekimenne az ember boszúságból, és sokszor meg is tréfálja az olyan megbúsult az erősebbet. Dávidnak nem kicsin erőt adott a Góliát szitka és boszúsága. És egyébiránt is mi haszna a szitoknak, hanem hogy esmértesse az embert, akiből jön, hogy semmirekellő, és nem elegendendő cselekedetekkel ártani ellenségének, hanem nyelvél akar. Ismég azt is kell considerálni [figyelembe venni], hogy az ki szitkozik, jobbára szitokkal megyen ki az ő szívében megfogantatott merészsége, mert nem tagadhatni, hogy a szitok is nem a léleknek megindittatott forróságából vagyon, azért aki nem szitkozik, éppen magában tartja lelkének munkálkodását, és éppen cselekedettel akarja kitölteni, és erősebben is kitöltheti. Egy szóval, amely tik sokat kotkodácsol, keveset tojik.

44. De valamennyire meg kell a kapitánnal mind maga s mind vitézei nyelvét tartani és zabolázni szitoktul, ugy viszont tudni is kell neki az ellenség szitkának effectusátul [hatásátul] magát megtartóztatni.

Mert, ha az te elméddel tanácskozáván, találta, hogy nem jó meg-harcolni az ellenséggel, hanem vagy elkerülnöd őtet, vagy az magad sáncában maradnod, soha ne legyen az ellenségednek annyi szitka és annyi boszús szava, hogy te azoktól indittatván, megváltoztasd szándékat. Hadd szidjon, hadd morogjon, de könnyebben és tovább elszenvedheted te azokat, hogysem ő hogy csak abban vesse reménségét. A végett, az mint azelőtt is megmondtam, nézni kell a kapitánynak, és nem a község szavát, és nem a szitkát az ellenségnek, mert azt mondják: *persevera usque in finem, et coronaberis* [légy kitartó végig és tiéd a koszorú].

Fabius Maximus tiporni engedte a római községnek és a maga vitézinek és az Hannibálnak az maga böcsületit, nem gondolt semmit avval, mert az ő vége³¹ más volt, és ugyan ő volt végtére mind dicsőséges, mind nyertes. Marius nem gondolt az ellenségnek boszús szavával; mikor úgy hija vala: Ha vitéz vagy, gyere ki; csak azt felelé néki: Sőt, ha te vitéz vagy, engem kényszerits, hogy kimenjek, vagy végy ki innen. Ez is az ő vége mellett járt, azért volt győzedelmes.

Svéciai király is heában szidja vala Bolistánt³² a sáncokban, ugyan ki nem mene, a királynak el kellett onnan pironkodni.³³ Azért ne gondoljon a kapitány az ellenség szitkával, ne a boszúságával; gyomra legyen hozzá, hogy elemészhesse, füle legyen hozzá, hogy hallhassa szenvedéssel [türelemmel], és időt alkalmatosságot várjon hozzá, hogy mind azokat uzsurával megtérithesse és tromfolhassa.

45. Három állatnak magánosan való természetit kell a vitéz embernek hordozni. Ezek azok: róka, oroszlán és erdei kan. Miként a róka a prédát tudja megkerülni, megkémlelni, minden környül való kelepécét és hálót eltávoztatni, úgy a vitéznek az ellenség állapotját kell szemlélni, és megtanulni előbb, hogysem reá megyen. Mely serénységgel megyen az oroszlán az ellenségre, és mely vitéz resolútióval, úgy kell a vitéznek is osztán, minekutána már elszánta magában, ellenségre menni. És miként az erdei kan, ha vadászok kergetik, megáll és holtig nagy merészséggel oltalmazza magát, úgy a vitéz embernek is kell cselekedni; mikor annyiban jut állapotja, hogy nincs más mód becsületes megmaradásában, utolsó lélekzetig kell vitézséget mutatni.

46. Scipiónak mikor mondja vala egy nem barátja: te magad kezével nem igen harcolsz, azt felelte néki: Engem az én anyám nem

szült csak egy vitézzé, hanem hogy sok vitéznek parancsoljak. Mikor egy olasz generálistól kérdezte volna más nem barátja: micsodás rendben³⁴ való vitéz legyen, azt felelé néki: Én minden rendeknek parancsolok. Ebből megismérhetni, mely nagy különbség vagyon a közvitéz között és egy hadviselő kapitán között.

47. Ha a kapitányokban vitézség és bátor szü nem volna, bár minden hadi tudomány fejekben volna, de mégis semmirekellők volnának; tudnának ugyan mások veszedelmében tanácsot adni, de mihánt magok jutnának belé, megtébolyodnának³⁵ és nem tudnának oly vitézül cselekedni, mint más kapitányok, az kik nagy veszedelmekben is csak magok ijedhetetlen szivekkel helyreállították szerencséjeket. De másfelől nem első, sem nem legnagyobb dicsősége a kapitánnak a bátor és félelem nélkül való szü; és ha ugyan van is ez egy kapitányban, nem illik mindazonáltal minden aljos alkalmatossággal való állapotban³⁶ ezt próbára vetni, és magát mindenkor evvel ismertetni, mint más közrendű vitézek avagy tisztviselők. Minden kicsin gáncs nagy zürzavart szerezhet egy ütközetben, nem hogy a kapitány veszedelme ne szerezne. Az ő dicsősége tehát nem a verekedés és vagdalkozás, hanem a seregek igazgatása és azok által a győzelem megnyerése: az ő tiszte az, hogy mikor a maga hadát veszedelem miatt tébolyodva látja, ő annak az okát hirtelen általlássa és tudja, és meg is orvosolja; az ő tartozása az, hogy mikor ama nagy véletlen szerencsétlenségek hadára csoportostul jönnek, ő azokat eloszlassa, és sok módja legyen a maga népének oltalmazásában, győzedelmében és az ellenségnek romlásában.

48. Ha a kapitán az ellenség botlásában avagy elégedetlenségében inkább bizik, hogysem a maga hadának elegendőségében és ha osztán jobbnak találja az ellenséget, hogysemmint gondolta volna, bizonyára mindjárt fog lankadni és rettenni magában, mivelhogy nem avval a készüllettel ment reá, akivel kellett volna, hanem kevesebbel. Azért aki okos, soha nem megyen úgy az ellenségre mint rosszra, hanem mintha legjobb és vitézebb volna, és minden erejét, minden spiritusát applicálja [lélekerejét, eszét felhasználja] az ő veszedelmére: hogy osztán, ha vitézebbnek találja is ítéletinél ellenségét, ne kellessék neki megrettenni, hanem inkább nagyobb szívvel prosequálni [folytatni] és dicséretesebbre a győzedelmet tenni.

49. Jó ugyan, hogy a hadi népek magok is megismerjék az időt

és az alkalmatosságot, mikor kell ártani ellenségnek, és hogy akaratjok, kívánságok légyen az ütközetre; de hogy ők legyenek azok, az kik magok akaratjokból cselekedtessenek mindent, és a kik decidálhassák a resolútiókat [az elhatározásra döntő befolyást gyakorolhassanak] és hogy a kapitány a maga akaratja kívül is harcra vagy más dologra kényszeríthessék: bezzeg ez a veszedelem, és nem sokáig fog tercecskedni³⁷ az olyan had. A kapitány fejében kell annak megfőni és fogantatni, a kapitány akaratjában is kell resolváltatni, úgy hogy a köznép semmit ne tartsa hozzá közit, hanem csak a véghezvitelben. Azért mondta tehát ama nagy kapitány Hannibál: Énnékem nem szükséges az én vitézeim esze, hanem keze; bár ne tudjon mást, csak jól engedni: elég az énnékem.

[Azt láttam e világon, hogy nem a gyorsaké a pálya, nem a bölcséké a kenyér, nem az erőseké a harctér, nem a tudósoké a gazdagság, nem a művészeké az elismerés, hanem mindenben az idő és a véletlen határoz; és amint a halakat horoggal, a madarakat hurokkal fogják, úgy irányítják az események az embereket is nehéz időkben, amikor hirtelen megrohanják őket.]^D

Ihon az emberi bölcsesség, ihon az értelem, ihon mit kell magamnak vallanom, hogy ez az én öszveszedett munkám nem egyéb hanem bolondság. Adjunk regulákat a hadakozásnak; értsük a vitézséget; légyen olyan bátor szívünk mint az oroszlánnak, de mindezekkel együtt megtébolyít a Mindenható, az az eszköz által, kit mi Szerencsének hívunk. Megtébolyít, akit akar, minden okosságával és értelmével, esmég felvisz másokat, akiknek nincs egyéb fejekben bolondságnál. Ez az ő megfoghatatlan providentiája, akit Fatumnak mondanak emberek. Azért jó egyedül a vitéz és vitéz seregeknek Istene: ha ő nem fog haragudni mireánk, ad fejünknek értelmet, sziveinknek bátorságot, és dolgaink folyásának szerencsét.

50. Az mely kapitánnak ugyanazon ellenséggel vagyon dolga, akit egyszer meggyőzött, jól gondot viseljen magára, hogy az a magaelhittség ne ártson meg neki, és avval a praesumptióval [elbizakodottsággal], kit hordoz magával, meg ne rontsa magát; mert lehet, hogy az ellenség egyszer vétett a hadakozó regulában, azután a maga botlása után tanult, és más készüllettel megyen mostan reád. Azért csak szintén abban senki el ne bizza magát, hogy: egyszer meggyőztem, most

is meggyőzhetem; hanem minden spiritusát applicálja reá [minden tudását felhasználja], mintha soha meg nem győzte volna; és egy hasznod [legyen] néked abból az emlékezetből, hogy egyszer meggyőzted, és nem félsz, hogy az az előbbeni praesuppositum [téves vélemény] ártson néked, holott készen vagy és teli reménységgel.

51. A hirtelen történetek és váratlan veszedelmek megszedítik azoknak is a sziveket, akik legvitézebbek, ugyannyira, hogy nem látják, hogy mit kell hirtelenséggel cselekedni, avagy ha látják is, nincs idejük az executióra [végrehajtásra]. Ebből vehetjük eszünkben, a gyorsaság mely jó, hogy ez által kicsin erővel is számosakat verhetni jó renddel és móddal.

52. Nem kell elhadni a jelenvaló jót a jövődő veszedelemnek félelméért, mert ez világi dolgok oly állhatatlanok, hogy azok a veszedelmek, akik messzi vannak, megváltozhatnak, és ha a jelenvalókat azoktól való félelmedből elmulattad, kárt vallasz és megcsalod magadat. Az ember az egész életét úgy rendelje el, hogy jól halhasson meg, mert finis coronat opus [a jó vég koronázza meg a művet]. Ez mindenemű rendbeli embernek generális sententiája [közös véleménye], de legfőképpen a vitéz embernek vagyon legnagyobb particularitása [része] ebben, és egy szép halál az egész elfolyt életét megfényesíti. Azért akkor, mikor legelőször kardot köt ember az oldalára, hogy vitézséget üzzön, abban az órában kell általlani³⁸ magában, hogy minden dicséretes occasióban, ahol szükség leszen, kész lenne meghalni, és meg nem ijed halálnak emlékezetétül, ha nem tudom, mely rettenetes formában tünteti magát be ember elméjében a halál. Tartozunk őrizni életünket, valameddig lehet tisztességgel, arra nézve, hogy hazánknek többet szolgálhassunk. De viszont a dicsőségnek törvénye az, hogy kívánjuk a halált, mikor életünk tovább tisztességes nem lehet. Azt mondja a török: Ja deulet basuma ia giizgiin desiima, azaz Avagy holló hasamra avagy tisztesség fejemre. Azért ne irtózzunk se a haláltul, se annak formájától. És temetésünkről is mihaszna sopánkodunk? Sok vitéz embernek holló gyomra volt koporsója, annál inkább fennmarad a nevek. Coelo tegitur qui non habet urnam, et undique ad Superos tantundem est viae. [Az eget védelmezik azt, akinek nincs hamvvedre³⁹ és mindenfelől egyforma hosszú út vezet az Istenhez.]

Béfed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
 Tisztességes legyen csak óram utolsó.
 Akár farkas, akár emésszen meg holló,
 Mindenütt feljül ég, a föld lészen alsó.

Nem mondhatni egy országot boldogtalannak, az ki sok időközön által és sokáig hervadhatlanul állott virágjában, és már alább kezdett szállani, mert ez a vége a világi dolgoknak; és nem mondhatjuk boldogtalanságnak azt, hogy ennek ez világi törvénynek alája vettetett, holott minden más is úgy vagyon: hanem boldogtalannak mondhatjuk azt az embert, aki a maga országának leszállásában és estében születetik és nem virágjában. Azért ehhez is szerencse kell.

*Spreta exolescunt si irascere agnita videntur.
 Vices suas patitur bellica virtus.*

Gramond. Libr. 11. fol. 503.

[Az elismert nagyságok, amikor úgy látszik, hogy haragszanak, megvetve enyésznek el; a harci vitézségnek is megvannak a maga változásai.]

Quandoque noxium est consultius tractare negotia, praecipue proelio, quo, etsi consilia plurimum possunt, saepe facto magis opus est, quam alta indagine. Idem, Libr. 9.

[Az ügyeket hosszas tanácskozásokkal tárgyalni néha veszedelmes, kivált a harcban, ahol — igaz — a megfontolás a legtöbbet ér, de ahol sokszor inkább tette van szükség, mint alapos megfontolásra.]

Praeter regulam fuit, quod ipsemet Imperator praeibit se ducem hosti explorando. Libr. 9. fol. 401.

[Rendellenes dolog volt, hogy az Imperator maga lett útmutatója az ellenségnek, melyet ki akart kémlelni.]

Nequaquam ut mori solent ignavi, mortuus est Abner. Manus tuae ligatae non sunt, et pedes tui non sunt compedibus aggravati, sed sicut cadere solent iusti coram filiis iniquitatis, ita corruisti.

[Nem úgy halt meg Abner, mint ahogy a gyávák szoktak elpusztulni. Kezeid nincsenek megkötözve, lábaidra békók nem nehezülnek, hanem úgy roskadtál össze, mint az igazak szoktak a gonoszság születtei előtt.]

... Agimus, pro Jupiter, inquit.
 Ante rates causam et mecum confertur Ulysses.
 Ast non Hectoreis dubitavit caedere flammis,
 Quas ego sustinui, quas hac a classe fugavi.

[Megteszünk mindent, Jupiterre mondom. — A hajók előtt Ulysses közli velem is a dolgot, de nem vonakodott Hector lángjai [tüze] előtt megadni magát, amiket én föltartóztattam, s miket távol-tartottam e hajóhadtól.]⁴⁰ (A latin szöveg, különösen annak második sora, nehezen érthető.)

Az idő szárnyon jár,
 Soha semmit nem vár,
 És foly mint erős folyás;
 Vissza soha nem tér,
 Mindent a földre vér,
 Mindeneken hatalmas.

Ő gazdagot, szegént
 Öszveront egy szerént
 Nincs neki ellenállás:
 Csak egy van, időtül
 S az ő erejétül
 Aki békével marad;

Nem fél kaszájától,
 Nem sebes szárnyától,
 Údó rajta elolvad:
 Az tündöklő hir-név,
 Mely dicsőségre rév,
 Az mindenkor megmarad.

Nem irom pennával,
 Fekete tentával,
 De szablyám élivel,
 Ellenség vérivel
 Az én örök híremet.

Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
 Óram tisztességes csak legyen utolsó.
 Akár farkas, akár emésszen meg holló:
 Mindenütt feljül ég, a föld lészen alsó.

MÁTYÁS KIRÁLY ÉLETÉRŐL VALÓ ELMÉLKEDÉSEK

ZRINYI Miklósnak ez a munkája, amelyet röviden Mátyás-tanulmánynak szoktunk nevezni, az első nem kifejezetten hadseregszervezési és hadvezetési kérdésekkel foglalkozó nagyobb műve. Kezébe vette Bonfini krónikáját, figyelmesen tanulmányozta abból Mátyás király életét és felhasználta ezt az alkalmat arra, hogy elmondja gondolatait e nagy nemzeti király egyéniségéről, erényeiről és hibáiról.

E munkájának is határozott oktató célja van. Megmutatja, hogy milyennek kell lenni az igazi nemzeti fejedelemnek, megmagyarázza a nemzetnek azt, hogy nem királyi vérből származó uralkodó is viselheti jogosan Szent István koronáját és hogy az ország nagysága, dicsősége nem egy uralkodónak családfájától, hanem uralkodói képességeitől s erényeitől függ.

Rajongó szeretettel foglalkozik Mátyás személyével, példaképének tartja őt, de veleszületett tárgyilagosságánál fogva nem hallgatja el hibáit sem, amelyeket nem a nagy ember vétkeinek, hanem „fogytékos erényeinek” tart. Mátyás származását, királlyá választását, életének, uralkodásának nevezetesebb mozzanatait sorra veszi, de azokat nem elbeszélés formájában közli, hanem olyan megbeszélés alakjában, amelyet alkalmasabbnak tart arra, hogy gondolatának hozzákapcsolásával közelebb hozza e nemzeti király személyét kortársaihoz. Kiemeli politikai

tanultságát, hadvezéri nagyságát, okosságát és szüntelenül fáradozó tevékenységét. Nem oknyomozó történetet ír, hanem elmélkedik, elemez, magyaráz.

A munka célját, illetve keletkezésének okát Zrinyi így határozza meg: „Én az ő királyi erkölcsiben gyönyörködván, ezen a két héten magam mulatságáért jedzésben venni akarom az elmélkedésre való dolgait, úgy hogy ha nem láthatjuk sohun Mátyás királt, lássam elmémben az ő dicséretre méltó dolgait, a ki sincsen boldogság nélkül.” Munkáját azzal kezdi, hogy a dicsőséges királyok élete és dicső cselekedetei serkentik a nagy történetírókat munkára. Bár a magyarok inkább a vitészség cselekedeteiben gyönyörködtek és nem a dicsőség leírásában és ezért nincsenek jó historikusaink, ennek oka nem a nemzetnek az íráshoz való restsége, hanem az, hogy „megholtak Mátyás királyok s ujak nincsenek, kik inditanának új elméket és nevezetes okokat adnának az ékesen való írásra”.

Hogy Zrinyi ebben a munkájában nem a hadsereget akarja nevelni és tanítani, az kitűnik abból a kijelentésből, amelyet Mátyás királynak bécsi hadjáratával kapcsolatban olvashatunk. Sokat tudna erről a hadakozásról írni, de elhagyja, mivel „hadi observatiókat mostan nem ex professo” ír, hanem Mátyás működésének vázolásában az erkölcsi, állambölcseleti, kormányzati és magasabb hadművészeti szempontokat fejtegeti. Munkájában ezért Mátyás más téren megnyilvánuló kiválóságait, például a renaissance-műveltség meghonosítását, hatalmas építkezéseit, csak futólag említi.

Ez a magyarázata annak, hogy Zrinyi ezt az értekezést valószínűleg nem is akarta hadtudományi művei közé sorolni, mert a Vitéz Hadnagy munkájánál közölt két előszavában nem tesz említést róla. A Mátyás-tanulmány az egész nemzetnek szól, hadtudományi munkái pedig csupán a magyar nemzeti hadsereg tisztjeinek.

A munka értékéről eltérő véleményeket olvasunk. Kanyaró Ferenc a Történelmi Tárból ismertette a Siralmas Panaszt, amelyet ő Zrinyi munkájának tartott s ezzel szerves kapcsolatban igen nagy fontosságot és célzatosságot tulajdonított a Mátyás-tanulmánynak, amikor azt állította, hogy ez a könyv voltaképpen Zrinyi királyi programja s a sorok közül az olvasható ki, hogy a Habsburg-háznak abban az időben esetleg bekövetkezhető kihalása esetén szívesen ült volna a

magyar királyi trónra. Ezért ennek, mintegy előkészítéseül tette közzé ezt a programbeszédnek számítható tanulmányát. (A Mátyás-tanulmányának a Siralmas Panasszal való összefüggéséről e könyvünk függelékében részletesebben emlékezem meg.) Rónai Horváth Jenő Kanyarónak ellentmond; nem tulajdonít e tanulmányának olyan nagy fontosságot és célzatosságot és nem fogadja el azt a megállapítást sem, hogy ez a munka Zrinyi királyi programjának tekintendő. Széchy Károly e kérdésben inkább Rónai Horváth mellé áll. A Mátyás-tanulmányt a Vitéz Hadnagynál értéktelenebbnek, de felfogására eredetibb és szerkezetileg egységesebb munkának tartja.

A Mátyás-tanulmány Zrinyi összes munkái között talán a legalkalmasabb arra, hogy képet alkossunk egyrészt Zrinyi történetiszemléletéről, másrészt arról a hatásról, amelyet a renaissancekor eszmévilága a barokk korban élő Zrinyire gyakorolt. Helyesen állapítja meg Kardos Tibor: „A virtuális Magyarországról” szóló rövid értékezésében, hogy Zrinyiben Mátyás hagyományából születik a magyar államraison. Életének eszménye egy Istentől kiválasztott hősnek a nép sorsával szeretettel törődő, de abszolút uralma.

Zrinyi történetiszemléletének legjellemzőbb, korát messze megelőző sajátága: hangjának — szenvedélyes lendülete ellenére is — mindig hűvös tárgyilagossága. Kortársai között talán ő az egyetlen, akinek „megvan a történeti szemlélethez szükséges objektivitása, a napi gondoktól megszabadulása, valamint fantáziája is, melyek segítségével az elmúlt XVI. századnak hadi erényeit világosan felismeri”. (Magyar Történet, Szekfü Gyula: A XVII. század. V. kötet. 221. oldal.) Különösen érdekes Zrinyi bírálata Mátyás csehországi és általában nyugati háborúiról. A magyar történetírás ezeket a dicsőséges eredményeket mutató hadjáratokat eddig általában Mátyás legkiválóbb hadvezéri teljesítményei közé sorozta. Zrinyi élesen látta azt, amire csak a legújabbkori magyar történetírás hivatott kutatói jöttek rá, hogy Mátyás ezekkel a hadjáratokkal kisebb célokért áldozott fel nagyobb célokat. „Nem tudom miképpen kell dicsérnünk azt az expedíciót: igazságról nem, annál inkább nem szükségéről... azonban meddig Hussitákra a király hadakozzék, az török eljár a dolgában, sok ezer lelket elvive fogságban, Sabacot megépíté.” Zrinyinek törökverésre beállított gondolatmenete élesen látja e történeti visszapillantásban azt, amit a mai történetírók

megállapítanak, hogy ha Mátyást nem kábitja el a nyugati hegemoniára való törekvés vágya, hanem minden erejével a török ellen fordul, akkor nem következett volna be Mohács és a magyar nemzet elnyomorodása. Azt viszont elismeri, hogy akár helyes, akár helytelen dolog volt e háború megindítása, ha már egyszer megindult, akkor azt egész erővel kellett folytatni és befejezni. Ezt Mátyás megtette és Zrinyi szerint főleg ezekben a cseh, lengyel és osztrák hadjáratokban ragyogtatta legfényesebben hadvezéri képességeit.

A Mátyás-tanulmánynak nagyon érdekes része éppen a huszita-háborúkkal kapcsolatban az az álláspont, amelyből Zrinyi, a lelkében mély érzésű katolikus az akkor dúló vallásháborúkat megítéli. Határozottan kárhóztatja azt, ha egy fejedelem „mikor szűnt akár adni a maga hadakozásának, religiót obtendál”, pedig Krisztus tanításában sehol sem találja azt, hogy fegyverrel kell eretneket, törököt az ő hitére visszahozni. Erősen kifakad a „declamáló, hadakozó és kiáltozó” papok ellen, nem szereti őket a politikai élet színterén látni, mert az ő meggyőződése szerint: a papi ember ne lépjen ki a circulusából”.

A Mátyás-tanulmány időpontjának meghatározása nem nehéz. Az 1655-ik évre összehívott nevezetes országgyűlés után, amelyben a Habsburg-ház örökösödési jogát a király pártján állóknak nem sikerült elfogadtatni, egy névtelen röpirat készült. (Ezzel részletesebben a függelékben foglalkozom.) A Bécsből sugallt röpirat az örökletes királyság elfogadását javasolja és leghatásosabb érve gyanánt a nemzeti királyok működését — közöttük Mátyásét is — gyalázkodva bírálja. A Mátyás-tanulmányban említett több történeti példából megállapíthatjuk, hogy ez a munka 1655 és 57 között készült, tehát ezt Zrinyi minden valószínűség szerint e gyalázkodó röpiratra való válasznak szánta. Hogy ez a munka 1657-ben már készen volt, azt Megyeri Zsigmond levele bizonyítja, amelyben 1657 november 8-án írja: „Az Mátyás királyról való historia oly hasznos és szükséges az, mint az mindennapi eledel a mi meglankadt magyarink ébregetésére; látván annak tükréből mi volt a jó magyar, ne szégyenlje senki magyarnak mondani magát, és nevén nevezni, és azt imitálni”.

Néhány évvel azelőtt, — 1651-ben már együtt volt Zrinyinek az a sok diskurzusa, aforizmája és centuriáknak nevezett gondolatsorozata, amelyeket Vitéz Hadnagy közös cím alá foglaltunk. A Vitéz Hadnagy

és a Mátyás-tanulmány között könnyen megtalálhatjuk a lelki kapcsolatot. A Vitéz Hadnagy elméleti tételei közül igen soknak gyakorlati beigazolását értékesíti Zrínyi a Mátyás-tanulmányban. Mátyás államférfiúi és hadvezéri tulajdonságainak vizsgálatánál érvényesíti Zrínyi mindazokat az alapelveket, amelyeknek katonafilozófiai elméleteit a Vitéz Hadnagy magvas gondolataiban vetette papírra. A Mátyás-tanulmány Zrínyi nagy munkáinak központjában fekszik. Itt kifejtett hadtudományi, politikai elvei, elméletei a szerecséről, vitézségről adták neki azt az alapot, amelyre következő művének, az Áfiumnak nemzet-nevelő és lelkesítő hatalmas gondolatait felépíthette.

A MÁTYÁS-TANULMÁNY IRODALMA

Zrínyi e munkájával részletesen foglalkozik Széchy Károly Zrínyi életrajza III. kötetének IV. fejezete. (A Mátyás-tanulmány és Siralmas Panasza) Rónai-Horváth Jenő kiadásában 132—192. lapokon. A Zrínyi-műveket magyarázó egyéb munkák közül fel kell említenünk Kardos Tibor két kitűnő értékelését: Zrínyi a XVIII. század világában (Irodalomtörténeti Közlemények 1932. évfolyam) és A Virtuális Magyarország, Magyar Renaissance Írók (Magyar Irodalmi Ritkaságok 29. szám). Mindkettőben új nyomokon halad a Mátyás-tanulmány eszmei tartalmának megítélésében. Kőrösi Sándor Zrínyi és Machiavelli című tanulmányában (Budapest, 1902) és a Hadtörténelmi Közlemények 1922—23. évi kötetében kiadott hasonló tárgyú értekezésében szintén találunk igen jó adatokat e munka keletkezésének történetéről és a Machiavellivel való párhuzam idetartozó vonatkozásairól. Nógrády László: Gróf Zrínyi Miklós Prozái Munkái (Pozsony, Stampfel Károly kiadása, 1903) című művének idevágó fejezetében röviden összegezi az addig ismert magyarázatok lényegét.

Matthias Rex Corvinus.

Victrices, aquilae, atque acies, quas maximus orbis
Obstupuit, vires obstupuere meas.

[Hollós Mátyás király. A győző sasok (értsd itt a rómaiak hadi jelvényeit) és hadsorok, amiket a nagy világ megbámult, bámulatba ejtettek az én haderőmet.]

MÁTYÁS KIRÁLY ÉLETÉRŐL VALÓ ELMÉLKEDÉSEK.

AZ dicsőséges királyoknak életek és vitéz cselekedetei nem csak csinálnak az íróknak kívánságot az ő dicséreteket írnia, de sőt nevelnek benne ékesen szólást. Az Nagy Sándor élete hány ékes beszédű historiáiró elméket csinált,¹ Julius császár vitéz serénysége hány panegyristát [magasztaló író] talált. Ezen szerint más fő királyoknak is, kinek kinek maga országában való magaviselése fő elméket az írásra indított. És noha a mi magyar nemzetünk minden koron inkább vitézségnek cselekedetiben gyönyörködött, hogysem a maga dicsőségének leírásában fáradozott volna: mindazonáltal sok vitéz királyinknak tündöklő neve köztünk is indított jó írókat, akik elégségesek voltak a magyar jó nevet örök feledékenységből dicsőségre és világra kihozni. Ha azért most ékesen író historicusink nincsenek, nem tulajdoníthatjuk nemzetünk íráshoz való restségének annyira, mint annak, hogy megholtak Mátyás királyok, s ujak nincsenek, kik indítának új elméket, és nevezetes okokat adnának az ékesen való írásra.² Holott annak a dicsőséges királynak halála után ha lettek volna mások is olyanok, az mi gyönyörűsleges pennánk, Istvánfink nem csak siralommal töltötte volna meg és keserves panaszkodásokkal historiáját, hanem talált volna más örvendetesb stílust, kivel Quintus Curtiust, Liviust, Plutarchust ha meg nem győzte volna is, de bizony egyaránt járt volna vélek. Mi sem siratnánk annyi

veszedelmünket, ép volna országunk, s Buda közepe volna, ha nem egész keresztyénségnek, legalább bizony Magyarországnak. De nem mindenik seculumban születik Fenix, és sok száz esztendeig kell fáradozni a természetnek, meddig formálhat oly embert, aki világ s országok megbotránkozásának gyógyítója legyen s maga nemzetének megvilágosítója. Ilyen vala a mi jó Mátyás királyunk, aki mellé avagy igen kevés, avagy senki keresztyén királyok közül, kik utána voltak, ne álljon hasonlóságért, mert bizony megocsusodik³ érdeme Mátyás mellett, s elvész tündöklése, mint a csillagoknak nap támadásán. De mivelhogy a természet ezen az ő alkotmányán sokat fáradt, hihető, hogy meg is fáradt: mikor nyugszik meg másnak építésére, nem tudom. De legalább az mi időnkben inkább kívánható, hogysem remélhető gondolat.

Én az ő királyi erkölceiben gyönyörködven, ezen a két héten magam multságáért jedzésben venni akarom az elmélkedésre való dolgait, úgy hogy ha nem láthatjuk sohun Mátyást királyt, lássam elmémben az ő dicséretre méltó dolgait, aki sincsen boldogság nélkül.⁴ Az én pennám meg fog akadozni Mátyás király nemzetsége számlálásában: eleget versengettek már az historicusok abban. Bonfinius rómaiaktul s régi tündöklő Corvinusoktól hozza ki a genealogiát, el is hittem, hogy úgy vagyon; a magyar írók pedig nem egyeznek vele ebben, hanem hogy Zsigmond királytul és egy bujár (bojár) asszonytól való volna, nem törvényes házasságbul, hanem szerelem gerjedéséből. Ha így volna is, nem volna mind ebben mit szégyenleni. Nagy Sándor ugyan bánta hogy Fülep király fiának mondják vala, inkább akarta rendetlen Lincanis Jupiter fiának mondattatni, hogysem igaz házasságból szállani. Amaz erős vitézségű Hercules, aki ez világot betöltötte szép neve zengésével, ki fia volt? Jupiteré, Alcmenából. Sok száz másnak, vitéz nevű fő embereknek eredetét nem tudjuk, fabulákkal támogatván tudatlanságunkat. Így ha Hunyadi János is régi seculumokban lett volna, ennek is Jupitert atyjául adták volna, vélvén a régiek, hogy csaknem lehetetlen embertül fajozni annak, kinek jó cselekedetei nagyobbak más embereknek rendinél. Hunyadi Jánosnak fia Hunyadi Mátyás volt, s nem elég-e az? Mutasson ilyen apát s ilyen fiat nekem egy historicus, aki ezer esztendőre fonja is némely királynak genealogiáját. Szép és ékes dolog, régi nemzetségnek rendét számlálni sok száz esztendeig, de csak olyankor, mikor mindazokban is mocsok nem találkozott, akik a genealogiát

formálják,⁵ és úgy is osztán nem másra használ eleink tündöklősege nekünk, hanem hogy égő szövétneknél, fényes fáklyánál futjuk a mi életünk pályáját, nem lehetünk setétben, sem mi, sem az mi cselekedetink. Ha jól viseljük magunkat, azoknak fényességénél mindjárt minden ember meglát: ha rosszul, úgy sem kerülhetjük ujjal való ránk mutatást. Az ki azért rossz és henyélő, s elfajzott régi jó eleitől, jobb volna neki, nem volna nevezetes az ő eleinek neve, mert annak világossága miatt el nem bujhatik úgy, mint ha csak közrendű ember volna. Egyébiránt igazán mondhatni, mit Ulysses mondott Aiaxnak: *Et genus et proavus, et quae non fecimus ipsi, vix ea nostra puto.* [Alig hiszem, hogy nemzet-ségem s ősatyám és mindazok, akik nem tőlem származnak, az enyémekek lennének.] Azért Hunyadi János Mátyásnak tartott világosságot; annál a szép carbunculushnál látták meg Mátyást a magyarok, kit talám meg nem találtak volna olyan könnyen, ha az a világosság nem lett volna. Az atyja érdemeért lén⁶ király, akit még királyságra valónak nem ismértek volna. De amely világosság Mátyásnak használa, Lászlót, bátyját elrontá. Ciliei gróf gyűlölsége, kit magában meg nem tudta emésztetni, elrontá mind magát s mind azt a szép plántát, Lászlót. A gyűlölség olyan, mint a fölöttébb kénköves porral megtöltött ágyu, ha kisütöd, nemcsak azt kire iránzottad, elrontja, de a pattantyusát is. Fölötte rakva vala ez a német ur gyűlölséggel, el kellett szakadozni a maga idejében; Lászlót pedig az inculcata tutela [a feddhetlenség nyújtotta oltalom] mentté teheté és teszi minden bírák előtt a világon, holott a király előtt tudománt tett Ciliei grófnak hamissága felől, igazságot kért tőle, de heában, mert Ciliei grófnak szeretete behomályosította a királynak mind szemét, mind igazságát. S ki tudja, ha a király szíve is nem volt-e szintén olyan gyűlölséggel teli, mint a grófé? Jobb volt tehát Lászlónak általesni ellenségén, hogysem várni Ciliei gróf levelének, kit Deszpotnak⁷ irt, beteljesítését, tudniaillik, hogy két golyóbist⁸ küld neki e napokban ajándékon, kivel játszhatik kedve szerint. Ó Ciliei gróf, ó nemes László király! miként megcsaljátok magatokat! az a két lapda, kivel játszani akartatok, nem játékra valók voltak, az a két golyóbis nem kugli-játszani termettek; elég lett volna bizony az a két golyóbis a közép ottomannus rendben is kiütni a királyt. De az te gyűlölséged, László, Ciliei gróf haláláért elveszté ezt a szép reménséget, és a kettőből csak egy lén. Mátyás megmarada a fogságban, Lászlónak hóhár⁹ fejét vevé.

Hun van, László, a te királyi hited, kit adtál a magyaroknak, hun van legszentebb mysteriumunkra való esküvése, kivel Lászlónak s az anyjának feleltél? talám királyságod mentté tett azoktul, ugy gondoltad te; de Hunyadi Lászlónak ártatlan vére Istennél nem ereszte feledékenységét.¹⁰ Non sit bonum impio, nec prolongentur dies eius, sed quasi umbra transeat, qui non timet faciem Domini. [Ne legyen boldog a gonosz s napjai meg ne hosszabbíttassanak, hanem pusztuljon el, mint az árnyék, aki nem fél az Úr színétől.]

A királyok szava szent, legalább annak kellene lennie. Azt tudják-e a királyok, mikor a királyszavokra esküsznek, dispensálhatnak [rendelkezhetnek] azzal, az miképpen akarnak? Bizonyára nem, mert a király az Isten képét a földön hordozza, az ő szava sakramentum; copíája az istenségnek a királyi hatalom: ha azért a copíát ember megmocsolja, nem vétkezik-e az originális ellen, nem indítja-e haragra az Istent hamisságával?

Mátyás király választásában egynehány observatio [észrevétel] jöhet előnkben; egyik az, hogy előbb hogyan elválaszták, egynehány nappal a pesti gyermekek csoportonként kiáltják vala Mátyás király nevét; heában ellenzették ezt a kiáltást az ellenkező urak, mert annál inkább kiáltják vala. Itt mondhatjuk ám: Domine, abscondisti ea a sapientibus, et revelasti parvulis. [Uram, elrejtetted (terveidet) a bölcsök elől, s föltártad a kisedek előtt.]

Sokszor csudálkoztam magamban a historiák olvasásában, honnan lehet az, hogy néha nagy történeteket az emberek és a község¹¹ közönségesen elébb tudják meg, hogyan történnek jóval is. Római historicusok azt írják, hogy az nap, amely nap Perseus ellen azt a nagy győzedelmet nyerének, Rómában híre lőn közönségesen, holott messzebb volt husz ezer stadiumnál.

Portugalliában, előbb, hogyan mostani János királt, az ki akkor Dux Bragantiae vala, választották volna, egynehány esztendővel egy manifestum jött ki az egész Európában széllal: de jure Ducis Bragantiae in regnum Lusitaniae [a Braganzai herceg jogáról Luzitánia (Portugallia) uralmára], penig még akkor sem ő neki, sem senkinek eszében az a változás nem vala; és nem is mehetének soha végére a királyok minden hatalmasságokkal, hogy honnan származott légyen. Az utolsó mantuai hercegnek elébb hogyan megholt is, elébb hogyan beteg is

volt, elhíresedik halála azon szerint, amint előbb hire vala. Mantuai hadnak előbb hire volt, hogysen meg is gondolta volna a császár. Mi okokbul legyenek ezek, senki nem tudja, és sem philosophiánk, sem theologiánk nem ér addig,¹² hogy ezt meg tudnák fejteni. Így Mátyás királynak is választását előbb vigadták meg, hogysen lett. Talám a magyarországi genius, aki akkor hatalmasabb volt a többinél, valamely láttat által hirdettette ki az emberekkel. Talám az Istem azt a kiáltást is grádicsnak csinálta a választásra, s ez az argumentom is használt a visszavonó urak között: vox populi vox Dei. [a nép szava Isten szava.]

Másik observatio ebben a választásban az, hogy fegyveres kézzel, erőhatalommal lőn meg; nem csak kénnyel lett király volt ez, hanem in manu forti [erős kézzel]. Bárd, kerék, akasztófa lett volna jutalma az ellenkezőknek. Ugyanis, ha másképpen lett volna, az német arany nem hatta volna a maga practicáit vissza. Friderik császár, de hány más praetensor [trónkövetelő] lett volna az országban is; hányan voltak, kik vesztegették minden erejeket rajta, hogy ne menjen elő Mátyás? Gara László palatinus, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, Lindvai Bánfi Pál. De az Istennek keze volt itt, nem szenyvedett contradictiót [ellenmondást]. Nézd meg Saul király mit cselekedett, mikor nem akarnak vala neki engedelmesek lenni. Példának nem kell azért ezt tartani minden időben, mert nem jó volna, ha szabad országban ily móddal kellene mindenkor királt választani. De az mi Mátyás királyunkat minden ember oly indulatu ifjunak esmérte, és annyi érdeműnek az atyját, hogy nem lehet abban villongás, hanem csak a gonoszoktul, tehát azoknak megzabolázására jó volt a félelem, akivel bár máskor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat, mert a szabadságnak sérülését a király jó volta helyére hozná. Nusquam libertas gratior extat, quam sub rege pio. [A szabadság sehol sem kedvesebb, mint egy jó király alatt.] De a fejedelem választását Isten magának tartotta, avval aján-dékozá ő az ő szolgálait, kiket szeret, avval is rontja kiket gyűlöl. Isten a magyarokat azzal a választással megáldotta volt, s nem kell tulajdonitanunk emberi tanácsnak. Igaz, hogy Szilágyi Mihály fáradott több Corvinus-szerető urakkal; de ki adta ezt a reménséget Szilágyi szívében, hogy véghez vihesse? ki adott neki méltóságot, erőt, hatalmat a dolognak végben vitelére? Különb méltóságu emberek voltak akkor Magyar-országban: a nádorispán, az erdélyi vajda; de az Isten Szilágyit választ-

totta eszköznek, ő szívet, ő bátorságot adott neki, ő Pogyebrádi cseh királynak a szívét Mátyás szabadítására alkalmaztatta, ahol rab volt. Ihon ez az, kit Ecclesiastes¹³ mond: Quod de carcere catenisque interdum quis egrediatur ad regnum. [Néha a börtönből és a láncokból lépnek a trónra.]

Mihánt az országnak botját¹⁴ kezében vette Mátyás, és nem is szorithatta volt jól is öszve a markát, mindjárt oly három ellensége és hada támada, az ki mindenik elnyelni gondolta országostul. Két világbíró császár, német és török, harmadik a Giskra, cseh, maga országában, kit nehéz volt kiveszteni, mint a nyüvet a rothadt sebből. Nosza most, vitéz király, lássuk, vagy-e olyan mint Hercules, Jupiter fia, aki bölcsöben még két sárkánt ölt meg egyszersmind, mindenik kezével egyet. De a te állapotod annál is nehezebb volt, mert mindenik kezedre egy ellenség jutott: az harmadikat mire számlálad? az áruló szolgálodat. Tedd hozzá országodnak szegénységét, tárházadnak ürességét és a közönséges tébolyodást az országban ilyen nagy ellenségnek félelmetől: mit fogsz csinálni, hová fogsz kapni? Nagy Simon nagy harccal győztetett meg, szabadon fut a te vitéz sereged a német előtt, Vas vármegye füstöt vetett, füstölög: távolrul is megláthatod.

De mit érne az arany, ha a tűzben füstté lenne, mire való volna a kormányos, ha csak jó időben tudna hajókázni? Ezeket a confusiókat, a háboruságokat a Fatum mind Mátyás szerencséjére hozta és fundálta, ne impune laudibus et immortalitate coronetur. [nehogy könnyűszerrel jusson dicsőséghez és halhatatlansághoz.] Azért öszveszedi a király minden elméjét, minden erejét, amnestiát és tiszteket ígér az árulóinak s magához hódítja. Ráküldi ugyan ismét Nagy Simont és gróf Szent-Györgyi Zsigmondot, aki az előbbeni harcban ellensége volt, a római császárra, kit meg is vert:

Reddidit amissum fugiens Germanus honorem,

Dum pro te fortis militat ipse Deus.

[Futásával a német helyreállította az elvesztett becsületet,

Miközben a hatalmas Isten harcol melletted.]

s kirázza a császárnak a kevély német gondolatokat a fejéből; félni kezd, aki azelőtt ijesztett, fél a maga prédájátul, kit házában tartott, ugymint az koronát; örömet ellené nála nélkül, ha tisztességgel lehetne, gondolja, hogy a miatt lesz neki romlása, ha sokáig lesz nála. De a király magna-

nimitása [nagylelkősége] megmenti ettül a félelemtül; a császárnak kalácsot vet a torkában, mint Aeneas a Cerberusnak, hetvenezer aranyat vet néki,¹⁵ kivel fősvény szemét befedte. Másfelől Rozgoni Sebestyén a cseheket sok likjából kiüzi, de király nélkül Giskrát nem veheti ki; rá megyen a király minden birodalmából, hadából s erejéből, de aki nagyobb, az ő szelédíthetetlen elméjét megszelédíti, s tolvajoknak kapitányából magának hüvet csinál és állhatatos vitéz embert. Más király addig várta volna, hogy kezébe kaphassa, hogy harcolhatott volna széllal városokruul városokra triumphusban; de a mi királyunk ilyen hiuságos gondolatokat nem gondolt: az ki az közönséges jónak szolgálatjára volt, inkább kívánta, hogysem a maga magános dicséretét. Tacfarinással közeljebb volt Tiberius császár (Tacit. Annal. Libr. II. 52.), Crassus is Spartacussal hogysem a mi királyunk Giskrával, holott külön ember vala Giskra, és huszonháromesztendeig egész Magyarország Hunyadi Jánossal egyetemben ki nem tudták üzni az országból.

Harmadik felől megüté¹⁶ az országot a török. Hali bég, az ki akkor híres hadviselő basa vala, két úttal megpróbálta a király szerencsáját, egyszer Száva s Duna között, másszor Erdélyben. De drágán megvette volna oda nem mentét, mert mind hada s mind maga gyalázatosan jára, az prédát, maga vitézeinek felét, és az egész tisztességét oda hagyá, s ez lón is méltó oka irnia a maga császáranak, hogy a magyar királynak csak az esztendői ifjak, de vitézsége, de bölcsessége, de szerencséje érettek és vastagok, és hogy se ne szégyenelje kijövetelét, se el ne mulassa a maga személye szerint, ha akarja, hogy a muszulmán birodalom ez a gyermek miatt hátra ne maradjon. Az király cselekedettel megbizonyítá Hali bég levelét, mert rá mene Jajcára, akinek erőssége minden másnak lehetetlenséget csinált volna a megvételben, csak Mátyásnak nem; azért magyar módra hozzá nyulván, könnyen megvevé török császárnak örök gyalázatjára és bosszuságára. Kinek megtorlására és visszavételére eljőve ugyan Mahomet császár nagy készüléttel, megszállá Jajcát, erősen ostromlá. De nem aluvá el a király annak oltalmát, mint azelőtt a császár, rá indítá hadát, Szapolyai Imrét (kit akkor Imre deáknak hívnak vala), ereszté előttök. Verd meg, ha mered, császár, ezt a deákot, nézd szemben a király hadát, ha oly rettenetes vagy, az mint kívánsz láttatni. De nem kívánja Mahomet aztat, azt tudá, valahol magyar sereget halla, hogy mindenütt ott van a király, kit szemben

nézni nem jónak tartott. Elkéle Jajca alól mint a füst, ott hagyá sátorait, álgyuit, ott sok gazdagságát. Kicsoda ijesztette el? Az Isten, aki Mátyás király nevének oly rettenetességet engede, hogy meg nem meri vala várni senki mezőben, ugy annyira, hogy még a kis leánzók is köz énekkel éneklik vala akkor Mahomet császárrul:

Mikor magyar király zászlóját látá,

Jó lovának száját futni bocsátá.

Fugit impius nemine persequente. [Fut a gonosz, még akkor is, ha senki sem üldözi.]

Egy botlásodat, jó király, az én pennám el nem titkolhatja; fölettebb nagy volt: mert háladatlanság volt.

Arra tanítja a discretio [tartózkodás] a historicusokat, hogy a nagy fejedelmek fogyatkozásait mikor írjuk, ne írjuk mint vétkeket, hanem sicut virtutes imperfectas [mint fogyatékos erényeket]; de miként írhatjuk az háladatlanságot virtusnak? Megbocsáss, jó király, nagy vétkek volt Szilágyi Mihályt megfogatnod¹⁷ s ki tudja, mit csináltak volna néki, ha az ő szakácsa meg nem szabadította volna Szilágyi Mihályt, aki olyan hived volt, atyádfia volt, országnak hű gubernatora volt, és hogy te király vagy, az ő munkája volt. Lehet-e ennél nagyobb háladatlanság. Tudniaillik (a többi rossz királyoknak szokások szerint) nem szenyvedhetted szemed előtt ezt az embert, kinek te annyiaval voltál adós, és nem téríthetted meg felét is adósságodnak. Tehát azért kell gyűlölni velünk jótett barátainkat, hogy jól tettek velünk? az ő jelenlételek vagy látások veri tehát az mi szívünket, s azért ha nem fizethetünk nekik, gyűlöljük? Most látom, igazat mondott Cornelius Tacitus: Beneficia eousque laeta et accepta sunt, donec remunerari posse videntur, quando multum antevenere, pro gratia odium redditur. [A jótétemények addig kedvesek és örvendeteseek, amig úgy látszik, hogy viszonozhatók, de ha már a meghálálhatás határát régt túlhaladták, akkor hála helyett gyűlöletet támasztanak.]

Bizony nagy mocsok a háladatlanság, a királyi paláston sok szépséget sötétít be. Neked penig, király, az Fátum nagy könnyebbiséget szerzett, és el akarta veled kerültetni az Attila gyalázatos vétkét, ki az öccsét Budát megölte; az Romulus istentelenségét, ki Remust agyonverte; más kegyetlensége elvette tőled bátyádat, a Lászlót. Magad uralkodol, magad vagy király: ez, az kit nem szenyvedhetsz melletted, szol-

gád, hived, tutorod, nem társod, leteszi ő a praeceptorságot, mihánt kimensz az ifjak esztendejéből, az ő fátumja közel van immár: török miatt rendeltetett az ő halála. De nehéz öreg emberek darabos elméje-
ket szenyvedni az ifjaknak. Bizony szó fér Szilágyihoz is; mert, ha ifju volt is a király, nem kell vala úgy mint más ifjuval neki bánni: az oroszlán soha nem lehet oly kölyök, hogy a körme ki nem tetszik, sem a királyok oly ifjak, hogy örömet parancsoltassanak magoknak, veszedelmes értetlenül vélek bánni: az ő tanácsnak ne csak eszek legyen a tanácsnak mivoltára, hanem annak módjával való előhozására és véghez vitelére. Olvassa minden, aki Szilágyi képében királyoknak assistál, ezt amit mond Gramondus in historia Galliae. *Odere Reges quos metuunt, prima quoque occasione abdicaturi, non virtutis, non habita ratione natalium, qua ipsi saepe fatum accelerant.* [Gyűlölik a királyok azokat, akiktől félnek, s ezeket a legelső alkalommal elejtik, nem törődve érdemmel és születéssel, mellyel ők maguk gyakran siettetik a végzet beteljesedését.] Ki tudja, ha nem az Isten büntetése-e az, és ezen a nagy háládatlanságon való boszúállása, hogy Mátyás király Zvornik alól szintén olyan kisebbséggel elszálljon és fusson, mint azelőtt Mahomet császár Jajca alól? Az Istennek az ő büntetése sokféle; feltisztelte ugyan az királt és megdicsőítette egy világbiró császárnak szaladásával, de ime ez a háládatlansága után szintén avval is még megkissebbíté. Ott hagyá azért a király ágyuit, ott sátrait, és elfuta csak az üres hírére Mahomet császárnak. Tudniaillik, a vitézkedő fejedelmeknek, a hadviselőeknek alázatja nem mindenkor egy irányu: néha ijesztnek, néha félnek. A hir a hadakozásban nagy momentum, néha hamis hir rettentéseket csinál a táborban, néha magok között is a hadak között támad a hir, semmi bizonyos eredet. Ne eressze a hadviselő ember füle mellett hivságosan menni akármely hirt is, se hamisat, se igazat; ha igaz, gondoskodjék az orvosságrul, s miként állhat ellene annak a valóságnak; ha hamis, azon legyen, hogy a hada között csillapítsa el mentül jobb formán lehet. *Fama bellum constat, et saepe etiam, quod falso creditum est, veri vicem obtinuit.* [Hirből áll a háború, s gyakran, amit tévesen hittek el, az igazság értékével bírt.] Itten az én ítéletem szerint mind török császár, mind magyar király vétkeztek a hadi regulák ellen; mert mikor császár Jajcát, király Zvornikot megszállá, által kell vala látni elébb mindeniknek, hogy segítségére jön az ellenség; és ha olyan reso-

lutióval [elhatározással] oda nem ment, hogy megverekedjék vele, hívságos dolog volt csak oda menni is. Más az, mire valók voltak a kémek, mire valók a csaták,¹⁸ ha nem arra, hogy az ellenségről hirt halljunk bizonyosan, és ne minden bizontalan szón kelljen megrezzennünk, és mintegy darvagnak elrepülnünk. [Szapolyai] Imre deák sebe csinálá azt a bolond hirt, és semmi más fundamentom nélkül miért kellett ezt elhinni? Készült ugyan a császár, s talám jött is, de miért nem kellett mértékben venni és számban az időt, mikor érkezhetik, mikor nem: hanem legutolsó félelemig ott maradni, akkor ágyu nélkül tábori eszköz nélkül és tisztesség nélkül elszaladni. Így van, mikor nem assistál [segít] az, aki bátorságot oszt.¹⁹ Svehla is otthon pártot ütött, de mint a gomba egy éjjel nő, más éjjel semmivé lesz. Quaesivi locum impii, sed non est. [Kerestem a gonosz helyét, de nincs.] Köszönje az ország a király szerencséjének, amely semmi kicsint el nem mulatott: úgy Dobse király idejében Svehlából Giskra lehetett volna. Szikrából lesz a nagy tűz, azt kell eloltani meddig szikra, azután héában.

Erdély és Moldva felütik magokat, a király szerencséjének ellen mernek rugni: bolondok, nem jól gondolták meg a végét. Nehéz az alattvalónak igazságos királya ellen támadni, a király méltósága csak maga is eloszlathatja a bolond s pártolkodó felhőket. Erdély adónak nagyságát veszi okul, de rosszul. Szükséges királynak az adó, főképpen az olyan királynak mint Mátyás volt. Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine tributis haberi queunt. [Nincs a népeknek nyugalma hadsereg nélkül, nincs hadsereg zsold nélkül és zsold adók nélkül.] Ez a király sem bolond épületekre, sem eszelyös költséges vendégségekre, sem bolondok gazdagítására nem költötte az ország jövedelmét, hanem hazája megmaradására, dicsőítésére és öregbülésére. Kicsoda nem kívánná maga értékével segíteni az ilyen királt? Ugyan nehéz külön helyre nézni a szegénységnek munkáját s vérét, hogy megyen; s e miatt szoktak mindenkor az országok megzöndölni, mikor az ő értékeket a királyok torkon verve²⁰ kiveszik, s nincs láttatja, avagy ha van is, olyan, aki a községet desperatióra [a népet kétségbeesésre] indítja, holott abból a jövedelemből egynehány rossz gazdagul meg az Isten és az emberek ellenére. Moldvának kevesebb oka a pártolásra, azért nagyobb ostora is; mert megbabálott a jó szerencsében, nem ülhet veszteg székében, azért mondják: Raro simul hominibus

bonam fortunam bonamque mentem dari. [Az embereknél ész és jó szerencse ritkán járnak együtt.] Mikor ember felettébb nagygyá akarja csinálni állapotját, elvesztegeti. Impone felicitati tuae frenos [zabolázd meg (korlátozd). szerencsédet]; azt mondja az okosság: nagy bölcsesség az, ki célt tud tenni maga kívánságának.

Ezekben ismég a király serénységét observálhatjuk; nem hagyott a pártolásnak üdöt, hogy nagyobbra terjedjen: mindjárt reá ment az eredetében. Második observatio, hogy ennek a királynak nemcsak egy mestersége volt a dolgoknak véghezvitelében. Moldva fegyver nélkül nem szelédülhetett meg, fegyverrel büntette. Erdély megesmeré vétkét: megkegyelmeze néki, egynehányat számkivetésben hajta, de ezek közül is egynehány a király könnyűségében bizván, a terminusnapra ki nem mene.²¹ Az király hóhér kezében adatá őket, ahol tanult a többi, hogy nem kell király kegyelmességével és törvényével jádzeni. Isten előtt sem lehet nagyobb bűn, mint praesumptio de misericordia divina. [Vakmerő bizakodás az Isten irgalmában.] Harmadik observatio a király serénysége az moldvaiak ellen való harcban: más király elfutott volna a helyből, ő megvárta vitéz módra, meg is verte, a király is sebbe esék, de avval jár az: virtus vulnere viret [a vitézség sebekkel ékeskedik.]

Cseh királyra s országra támad a had ennekutána; ösztönözték erre a királyt a római pápa s római császár: religio volt praetextus alatt. [hitvédelem volt a háború jogcíme.] Nem tudom miképpen kell dicsérnünk azt az expediciót: igazságáru nem, annál inkább nem szükségéről. Az mostani világ (hogy ne nevezsek egy fejedelmet is), mikor szünt akar adni a maga hadakozásának, religiót obtendál [a hit védelmét adja ürügyül]; de hun vagyon az az egész keresztyének regulájában vagy Krisztus urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretneket, törököt az mi hitünkre hoznunk? Sohol bizonyára én azt fel nem találom, de találok azt, hogy békességesen, türéssel, szenyvedéssel szenyvedjünk mindent. Az mi hitünk más vért nem akar ontatni, hanem az maga fiaéit az Isten dicsőségére. Ha sok szent embereknek exhortációját [buzdító szózatát] az török, az eretnység ellen látjuk; ha sok szent prédikációkat, kiket azok ellen való gyujtásunkra csináltak; ha Istenfélő pápáknak keresztes hadak támasztását, kik között az mi szent Capistránusunkat, — ne ítéljük azokból, hogy a Mahumet, vagy Calvinus János, vagy Luther Márton hite megbántására és semmivétételére

cselekedték ezeket, sem hogy erőszakkal más tévelygőket a mi hitűnkre hozzunk. Különb professiója [hitvallása] vagy az katholika hitnek, az ő geniumja [szelleme] idegen a háboruságtól. Sz. Péternek nem vala szabad a maga oltalmáért is kardoskodni. Vannak más okok, és méltók, kik kényszeritenek az török ellen, religión kívül is, fegyvert fognunk, és mások ellen is, akik reánk tusakodnak, akár azok a mi hitűnkön legyenek, akár ne: de csak csupán a religio titulus alatt rámenni valamely szomszédunkra vagy keresztyén fejedelemlre, nem hiszem, hogy sem Isten előtt volna ez az ok kedves, sem emberek előtt elegendendő.

Nem vala László királynak oka Murát császár ellen fegyvert fogni, mikor megesküdött vala neki szent evangéliumra a békesség megtartására: de Eugenius pápa Julianus cardinál által elhité, hogy bizvást, léleksérelem nélkül megbonthatja, kire ő is dispensálá [az eskü alól felmentette]. De másképpen értette az Isten, mert nem akará, hogy jó vége legyen annak a kötés bontásának, akiben az ő szent neve héában vétetett, és emberek dispensatiója [rendelkezése] alá vétetett. Az Isten nem azért küldte annak a szép hierarchiának képét, ugymint religiót, közinkben, hogy azzal az emberi társaságokra rendelt és minden nemzetektől tartatott regulákat megbontsuk. Azaz ok nélkül és csak religiónak színe alatt valakire támadni nem jó, nem Isten kedve szerint való; ismég, ha szövetséget vetünk ellenségünkkel, azt megbontani, hit titulus alatt, bűn és nagy véték. De ezt a mostani világban lévő papjaink másképpen értik, holott éjjel-nappal szegény országunkban zelusnak neve [vallásos buzgalom színe] alatt lutheránusok s kálvinisták ellen declamálnak, ezekre hadakoznak és kiáltanak, nem meztelen²² igazságnak okaival és az Istentől rendelt instructióval [tanítással], hanem haraggal, gyűlöléssel, s ha őtölök lehetne, tüzzel-vassal. Nincsen talán charitas [málaszt, isteni kegyelem] benne, avagy ha van is, besötétített az gyűlölségtől és a magok passiójátul [szenvedélyétől]; azért nem isteni zelus ez, hanem lábok alól felszedett ambitio,²³ kivel magok javát s nem az Isten dicsőségét keresik, kivel Krisztus urunk intentióját, fundatióját és testamentomát elrontják [szándékát, alkotását és hagyományát]. Nem szólok azért in genere [általánosságban] a papokról, mert ha ilyenek vannak országunkban, jók is találkoznak, akik magok példájával, szent életével és zelusával csaknem égne az Isten szolgálatjában és felebarátunk szeretetében; akik ha egy kevésbé megsebesedett kezét vagy lábat

látnak, nem mindjárt kívánják elvágni s az ebeknek vetni, hanem lágy orvosságokkal fáradoznak a gyógyulásán; az kik, ha egy veszett juhot hallanak, utána indulnak s fáradoznak az megtalálásában, a többit elhagyván addig. De én igen messzemenék a propositumról [tárgyamtól]: okot adott reá Mátyás király hadakozásának az csehekre nem elegendő titulusa [jogcime], kivel király lévén más királyra ment, és azt a kardot, kit az Isten, kezében igazságnak tételére tett, olyan könnyen mások hitegetésére kirántott és vérbe bocsátott, nem lévén semmi nagyobb oka a csehekre (főképpen a királyra, ki vele annyi jót tett, és akinek ő veje²⁴ volt) támadni, hanem a pápa és császár persvásiói [rábeszélései] és ígéreti, kiket azután is ők meg nem tartának. De a királynak ugyan nem vala káros, holott evvel a szép szünnel²⁵ ugyan sokat nyere, Morvát, Silésiát, Lusatiát. Nézze meg minden ember, már ha igazán volt-e religio ennek a hadnak célja, holott a vége országoknak nyeresége s accessiója [szerzése]. Azonban meddig hussitákra a király hadakozék, az török eljárja dolgában, sok ezer lelket elvive fogságban. Sabácot megépíté, tudniaillik: Delirant Reges, plectuntur Achivi [a királyok esztelenségéért a nép bűnhődik].

Ennekutána az esztergomi érsek²⁶ sok főurakkal, sok vármegyékkel az királytól elpártolkodék; királyt választának magoknak bolondában. Magahittül cselekedének, nem gondolván meg, hogy az a fej, aki koronát hordozott, nem könnyen fosztatik meg pártolkodással; de ők is a jó szerencsében és a király familiaritásában [jóindulatában] elbizták magokat. Az érsek, akinek a többenél okosabbnak kell vala lenni, megtébolyodék. Homo sanctus in sapientia manet sicut sol, nam stultus sicut luna mutatur. [A szent ember a bölcsességben állandó, mint a nap, mert csak a bolond változékony, mint a hold.] Ütet a király mint az atyját böcsülte, mint szent szerzetűt observálta [tisztelőben tartotta], de ugyanaz vala az oka az ő tébolyodásának. Fortuna quem nimium fovet, stultum facit. [Akinek a szerencse igen kedvez, azt esztelenné teszi.] Azt tudták²⁷ akkor a pártos urak, hogy elég ennek a hamisságnak megigazulására, ha érsek léssen köztök vagy fejek.

Az érsek is hasonlót gondolt, de bolondul. Tudja a világ mire rendeltetett az Istentől a papság; . . .²⁸ semmi közök ez világ politicus administrációjában [kormányzásához], honnan lött²⁹ a magok ambíciója s a fejedelmeknek felettébb-való szelédsege avagy negligentiája [hanyag-

sága] tulajdonit nem igazsággal magának. Látta az mi időnk, most is látja ennek hasznát, avagy igazán hogy megmondjam, ártalmát, holott most a papság (némelyekről szólok, nem mindenekről) első fundamentumját a maga conditiójának [feltételének] tartja, hogy tapodhassa s gázolhassa az **p**oliticus administratióval együtt a világi urakat. Látja ezt Lengyelország, kinek is érseke első volt svékusnak meghódolni. És látni fogja azután is minden ország, aki ezt az abusust [visszaélést] a clerusban megengedi. Nem ez volt a mi szent István királyunknak intentumja [szándéka], de mi az ő szent gondolatjával abutálunk [visszaélünk], aki bár ne volna inkább, hanem minden rend tartaná magát hivataljához. Nem exclamálna [jajdulna fel] Francuzország annak az okos elméjü Bartholomaeus Gramondusnak szája által, ha ezek a felülmondott dolgok úgy nem volnának, mondván ő de clero (folio 188): [A régi erkölcsös szokások visszaélésekké változtak: az egyház jövedelmeit, a nép verejtékét és vérért igen könnyelműen használták fel, és pedig vadászatokra, fényűzésre, hivalgó és ragyogó fegyverekre, családok gazdagítására: úgyhogy a püspökök óriási költségen tartott négyes fogatokban, apródokban, udvari nemesekben, ragyogó szerszámú lovakban, aranytól tündöklő házieszközökben s más ilyfélékben az undorig bővelkednek, míg a szegény, akinek vérén lakmároznak, a hidegtől megdermed, s az éhségtől pusztul el. Innen ered az eretnekek megbotránkozása s a római szék megvettetése, ezért rohan vesztébe az egyház.]^E De hagyjunk ennek most békét, térjünk a discursusunkra.³⁰ A conspiratio [összeesküvés] király ellen nagy volt, és minden más szívet elijeszthetett volna a királyon kívül; ő csak egyedül kíváncsatos matériának gondolá az ő halhatatlan nevének öregbülésére. Az magyarok Kazimir királynak fiát, ugyan azt is Kazimért, az országban béhozák, magyar királynak nevezék; de az igaz király ráméne és beszorítá Trencsinben minden hadastul ezt az éjszakai³¹ királyt, ahonnan a magyarok elállának a lengyelektül; az érseket szép szóval magához egyesíté a király, és ígérettel. Tudta, hogy a fősvénység fundálta a szívet és ambitio. Fumo saturentur qui fumo vescuntur. [Füsttel telnek meg, akik füsttel táplálkoznak.] Így csaknem egy szempillantásban minden, mind az a machina³² oda lőn. Köszönöm a király serénységének. [A polgárháborúk megszüntetésére legjobb orvoszer a király jelenléte, mert ha a felség okossága legjobban meggyőző is, — a mindennapi

tapasztalat bizonyítja — soha sem félnek jobban a lázadók, mint ha azt hallják, hogy a király ragaszkodik a büntetésekhez (Barth. Gram.)^f Kazimir Lengyelországban szalada szégyenvallva, a hada nem sokára ugyanazzal a mocskokkal utána lézeng és szállankozék, kikből a polgár is eleget vere agyon. Így jár, aki községnek szavára indul. A község avagy a favor populi [a nép kegye] szintén olyan mint a tenger: néha zavaros, néha csendes, az mint a szelek engedik, nincs abban bizonyosság. Pietro Maffei szavait referálok.³³

Azért itt a lengyel királynak értelmét megszólhatni, aki oly könnyen ezeknek a megháborodott uraknak szavára belé ereszté magát ebben a tengerben, akiből naufragium [hajótörés] nélkül ki nem mehete. Mátyás király pedig elvégezvén ennek a tragoediának első actusát és a többit, az utolsóra jöve, az érseket nyakon kapatá s fogságban küldé: nem menthette meg a szentséges karakter,³⁴ holott inquinálta [bemocskolta] az árultatás. Tudta jól király, hogy ennek az actusnak utolsónak kell lenni, mert előbb magának tett volna kárt. Aliquando ipsi Reges necessitati parcent, et temporali quandoque serviunt. [Néha a királyok is engednek a szükségnek, és a pillanatnyi helyzet kényszere előtt meghátrálnak.] Elereszteté végtére, de ő teli gyalázattal s haraggal hamar meghala.

Sic eat, o superi, quando pietasque fidesque

Destituunt, moresque malos sperare relictum est. [Így legyen ez, oh istenek, ha a kegyelet és hűség kihal és nem marad más hátra, mint a rossz erkölcsökben való reménység.]

Ismég feltámad a lengyel király, a fiával Lászlóval, cseh királlyal, kik nagy országos két hadat öszvehozván, Braszlót³⁵ megszállák. De a magyar király előbb, noha kevés néppel ugyan, jóval belé szálla, ahol sehol semmit nem tehetének néki csehek és lengyelek, ő pedig viszonttag számtalan rabot fogata, úgy annyira, hogy elijedének a magyar szerencsétül, Lengyelországban lett károktól (Kinizsi Pál és Szapolyai István által) és az éhségtől: békeséget kérének tüle, oda engedvén néki Morvát, Silésiát, Lusátiát, és hogy csehországi királyság titulussával ő is éljen.

Méltó itt a király mesterséges vitézségén³⁶ megállapodni, és elménkben vennünk, hogy miképpen tudta ő az alkalmas időket megválasztani minden állapotra és történetre. Ebben a hadban néki ereje

nem vala, kivel szemben³⁷ megharcolhatott volna, azért soha semmi képpen ki nem hagyá magát venni a mezőre: eleget mesterkedék, hogy ki csalhassa, néha futásnak tettetivel, néha boszús kihivatallal, néha dücsőségnek képével:³⁸ de ennek az okos hadviselőnek az vala az ő feltett célja, hogy az ellenséget onnan kiuntassa és kiéheztesse. Azért nem akara az ellenség tanácsán járni, sem az ő keddvéért s boszúságáért bolondságot a maga igyekezetének elfordításával cselekedni. Jut jól eszemben Fabius Maximus, jut ama másik római hadnagy, kit Pyrrhus király harcra ki akarván venni: Gyere ki egyem³⁹ a mezőre, ha vitéz vagy: az vala válasza: Sőt, ha te vagy vitéz, végy ki innen ellenemre, hogy kimenjek a mezőre veled harcolni. Jut ismét Julius császár, akinél senki jobban nem tudta a hadi állapotokat s tanácsokat változtatni, mert néha, hol kellett, oly vakmerőn mégyen vala az ellenségre, néha, mikor ismét más szüksége volt, úgy besáncolta magát, senki ki nem vájhatta. Ha Pompejus Magnus a legutolsó harcon nem követi vala a népnek zendülését, aki harcot kiáltanak vala, s a maga fején és okosságán járt volna, nem kellett volna szaladni s bujdosni s halálnak helyt válogatni országrul-országra; Julius császár nem tehetett volna neki semmit, el kellett volna hadni, holott elfogyott volt élése. Az mi szerencsétlen Lajos királyunk nem tudta azt a hadi mesterséget, sem az ő hada: azt tudja vala, hogy nincs a hadakozásban több mesterség az ütközetnél, azért most is sohajtjuk akkori romlásunkat. Non licet in bello bis peccare. [Nem szabad a háborúban ugyanazt a hibát kétszer elkövetni.] Mátyás király azért, mint akármelyik régi hadnagyok közül, tudá különböztetni a maga actióit [hadműveleteit]: aminek mikor ideje volt, akkor vette elő.

Magyarországban lengyelekre mintegy vakmerő rájok mene, és rájok vitta Trencsént. Braszlóban ki nem mutatá mintegy félénk magát a mezőre: eleget nevetkezék és csufolódék ellene az ellenség, de avval nem gondola; az ő igyekezetét véghez vivé okosan és emberül. Ismét más elmélkedésünk is lehet ennek a hadnak folyásában, mert a király sok mesterséggel élt az ellenség ellen; untalan csatákat⁴⁰ ereszte széllel a zsákmányosira, és avval úgy elfogyatá az ellenséget, hogy mind törnyok s mind tömlőcök rakva valának vele, egynehány ezer volt az: azért az ellenség ettől igen megfélemlék.

Második mestersége a királynak a diversio [figyelmet eltérítő

hadművelet más hadszíntéren]. Aki ezzel tud élni, bizony nagy hasznait veszi. Szapolyai István, Kinizsi Pál dűlja vala Lengyelországot bízvást, senki nem vala oltalmazója; tudta jól az király, hogy az ilyen kárra és hirre az ellenség el fog menni hazája segítségére, aminthogy nem is hibáza, s ez kényszeríté őket békességet csinálni. Nem kell akárminémü kicsin dolgot maga eleiben venni, hanem derekast, mert ellenséged nem indul meg akárminémü kicsin kárért, főképpen ha az, amihez kezdett, nagyobb állapatu és érdemü.

Hannibal Olaszországban hozta a hadat rómaiak ellen, és senki onnan ki nem tudta vetni; Scipio viszont bémene Afrikában, sőt indítá hadát Carthago ellen, kitők el nem állhatának, hanem Hannibált visszahívák. Azért minden hadnagy elhigye, hogy az *diversio* legmesterségesebb vitéség mindennél: aki okosan él avval, nem hibálhat.

Harmadik mestersége a királynak, hogy ő nem volt oly felfuvalkodott, hogy szégyenlette volna a jó szót és ajándékot osztani akinek kellett, és noha nyert pöre volt már az ellenségnek annyi nyomorúságában, mindazonáltal ő sok szép ajándékokat küldé az ellenség táborában a főurakhoz, akivel magához kapcsolá szíveket azoknak, és azok osztán az két királynál jó prókatori valának az Mátyásnak, ugyhogy mindenképpen az ő kedvére szólának az királyoknál.

Negyedik *observatio* [észrevétel]; miképpen a király, hogy annyi-val inkább kivesse az ellenségnek reménségét szívéből, nagy *theatrumo*-kat csináltata a város mellett, ahol ő nagy vendégségeket és táncokat szereztetett. Hihető, hogy nem a maga gyönyörködéséért, mert Mátyás király nem olyan természetű volt, hanem az ellenség boszantására, aki éjjel-nappal láthatja vala ezt a vigasságot, holott ő éhezik s koplal vala. Azért az is használt a Mátyás intentiójára nem keveset, gondolván az ellenség, ha a magyarok ilyen könnyen jutnak a hadakozáshoz, vendégséggel s táncsal, meddig mi azokat kiuntatjuk, minnyájan éhel meghalunk addig. Így cselekedett László király is [IV. Ulászló], aki Krakkót mikor megszállá, mind már elfogya élése, mesterséget gondola: egy jókora halmot mind meghinte lisztel feljül; mikor az ellenség követei bejöttek volna a táborban, meglátták a halmot, és ugyan lisztnek gondolák, mert sok ember áll vala környüle zsákokkal, mintha osztani akarták volna, azért az ellenség megcsalatozván, megadák a várost. Csaknem hasonló vala ez a lengyelek dolga most is.

Ötödször, lássuk a királynak serénységét. Mikor a három király⁴¹ békeségesen öszvejöttek egymással való tractálásra, mely serényen viselé magát a mi királyunk; ötet sem a szép szó, sem harag, sem ijesztés ki nem tudá verni a maga praetensiójának [követeléseinek] elhagyásából, s noha mindeniknek megadja vala a becsületet felettébb is, ugyan a maga intentióját végbenvivé bátran; ugy annyira, hogy a Mátyás mind a két királytul sem fél vala, amazok penig tartani kezdtek volt már a háboruságos szívetül. Tanuljon ebből minden ember, ne fogjon lágyan senki a dolgában, hanem keze-lába legyen az actionak, akit ember cselekeszik, mert ha csak lassu és negédesen⁴² operál, semmi jutalmát nem vészi.

Qui timide petit, docet negare.

[Ki félve kér, megtagadni tanít.)

Hatodszor, méltó observálnunk azt is, hogy a Mátyás király megvendéglé a több királyokat. Mely nagy volt az ő providentiája [előrelátása], hogy oly méltóságosan tarthatta őket és királyi módra. Hihető, hogy még otthon is meggondolta ő eztet, és arra való készülete is volt, és nem kellett akkor osztán kétfelé kapni, sem futkozni, keresvén a pohárszékeket, pohárokat és egyebet kölcsön másoktul. Azt írja a historia, hogy semmi hijja nem volt a három király tartására való méltóságnak. Ezek mind méltóságra való grádicsok, akit Mátyás el nem mulatott, sem más király nem mulatja el, aki olyan lészen mint Mátyás.

Sabácot közép télen⁴³ szállá meg a király, oly resolútióval: vagy ott meghal vagy megvészi. Aki ilyen resolútióval megyen a hadban, nem jön szégyenvallással vissza. Harminc nap alatt megvevé stratagémával [hadicsellel]: elmentté tette vala magát, de fele hadának ott marada titkon; a törökök nékiörülvén a király elmenetelének, pusztán hagyák az tulsó bástyákat, csak mint a király felé néztek, azért neki-menének túl ostromnak a magyarok;⁴⁴ a király is visszatérvén könnyen megvevék. Tanuljon itt minden kapitány az törökök szerencsétlenségén, ne hagyja el a vigyázást, az őrzést, ha elmegyen is az ellenség, ne járjon ugy, mint sabáciak és régen trójaiak a falóval. Mindenkor álnokságot kell gondolni az ellenségről, és így meg nem csalattatik. Turpe est dicere: non putaram. [Csúnya dolog azt mondani: nem hittem volna.] Hogy télen szállotta meg Sabácot, a sincs mysterium [rejtett ok] nélkül; tudniillik tudta jól, hogy akkor a török öszve nem gyülekezik,

nem is mehet könnyen segítségére; jó azért oly időt választani a vitézkedésre, az kit az ellenség meg sem gondolna és néki alkalmatlan.

Az király megházasodék, neapolisi királynak leányát, Beatrixet, hozatá el magának. Mivelhogy az Isten magának tartotta a nagy emberek házasságát, nem szólhatni hozzá; amint mondják az olaszok: Nozze e magistrato, dal cielo è destinato.⁴⁵ Egyébiránt a magyarok sentenciája sem volna rossz: messze komaságot, közel házasságot kell keresni. A tanulságok alkalmatlansági igen galibások, de a királyok házasulásában veszedelmesek is, holott menyekzőkre, pompára való apparatusok kiszíjják az országoknak értékeket. Tedd hozzá, hogy éppen minnyájoknak odafordul a szorgalmatossága, s odavész esze, semmit mást akkor ember nem cselekedhetik, legfőképpen a vőlegényeknek az ő máshova való serénységek megtompul. Mind megteljesedék ez a király házasságában: mert megszámlálhatatlan költséggel kelle meglenni, véghetetlen fáradtsággal kelle a királynét elhozni. Észben vevé ezt Ali bég, és el nem aluvá az alkalmatosságot,⁴⁶ és ha Mátyás király szerencséjére nem talált volna, meg kell vallani, hogy alkalmas időt választott volt magának a kártételre. De noha a királynak másuva fordult vala elméje, az ő szerencséje, aki holtig vele vala, most sem hagyá el, mert az ő fő hadviselő alattavalói, ugymint ama híres neves urak, deszpot, és Jaksich Dömötör, és sok mások, utánamenének a töröknek, a prédát visszanyerék, magokat vesztére vágák, Skender béget megölik, Ali bég alig szalada.⁴⁷ Ugyan nem leve azért nagy kár nélkül ez a menyekzői actus, mert azonban török császár nagy rablást tétete Horvátországban és Dalmatiában, másodszer ismét Erdélyben, ahonnan negyvenezer lelket a pogányok elvevének, harmadszor Vég-Szendrő környül való kastélyokat is a török elégeté. Így azért, amint feljül megirtam, bizonyítja a historia.

Véghezvivén a király a házasságot, nem nyughatik, de a német császárra való boszúság annyira eltöltötte vala a szüvét, hogy magával sem bírhatta. Mesterkedék ugyan a Bonfinius előszámolni az okait ennek a háboruságnak, de maga is megvallja, hogy hivságosan. Azt mondja a bölcsesség: Coelum sursum, terra deorsum, cor autem Regis inscrutabile. [Az ég magas, a föld alacsony, a királyok szíve pedig kifürkészhetetlen.] Ki lesz tehát a ki általláthatja annak okait, hogy sem ez a dicsőségre ternett király, tudván hogy méltóbb hadakozása lehetne a török pogány ellen, sőt inkább szükséges, mégis hátrahagyván

aztat, sőt elszenyvedvén a nagy károkat, kiket a hadakozások alatt Ali bég Dalmatiában tett, huszezer embert belőle elvivén, ismét más had Szegedéig rabolván az országot, harmincezer lelket vivének el; mégis inkább mene a német császárra. Hihető bizony, hogy nem kicsin ok volt, sem penig egy, mert valamint a nagy hajókat nem evedzhetik evedzővel, szintén ugy a nagy országos dolgok nem indulhatnak egy okkal, hanem sokkal. Bizonyos, hogy a császár sok boszút téssen vala néki, és hogy, noha fiának hívá vala a királt, ugyan gyűlöli vala azért és irigylí vala tündöklő vitéz hírét. Tehát, amint nec laurus sine strepitu ardet, nec vir magnus impune injuriari se permittit. [amint a babér nem ég ropogás nélkül, úgy a nagy férfiú sem tűr el sértést büntetlenül], a királynak nem lehetne elszenvetni egy boszúját, amint a Bonfinius írja. Adjuk hozzá azt is, hogy a két fejedelemnek természete különböző vala. Ugyan is

Non bene dissimiles inter se foedera jungunt.

[Egyenlőtlen felek nem kötnek jó szövetséget egymással.]

Német és magyar fő sohasem lehet egy fő (ugymond Bonfin): [Mátyás ugyanis természettől fogva bőkezű és méltóságos, mértéken felül dicsvágyó és megtiszteltetésre igen törekvő, benne a lelki nagyság igen nagy, lelke veszélyes vállalkozásokra és kitűnő tettekre mindig kész volt; ellenben Frigyes császár nem csak takarékos és egyszerű, hanem fukar, és inkább pénz- mint dicsvágyó; a nagy keresztény közösség javára — a maga vagy más hibájából — soha sem buzgólkodott. Amaz harcias és igen edzett; emez a restség, és nyugalom kedvelője, sőt kelleténél is hanyagabb, tunyább és késlekedőbb. Amaz a leghíresebb fejedelmek példáját követte, mindig az ősök dicsőségével vetélkedett: emezt néha kajánnak tartották, aki mások jeles tetteinek útjába állott, háborúban békét akart s egyikben sem volt állhatatos. Az — őszinte jellem, nyílt szívű hadvezér, békére és háborúra egyaránt alkalmas szellem: ez — csellel, fortéllyal és ravaszsággal és mindent csak saját belátása szerint szeretett cselekedni, semmit sem hallgatott barátai tanácsaira, végül mindkettőre (békére és háborúra) alkalmatlan volt. Amaz fényben, keleti kényelemben élt és lelkének derűt merített a borból; s nem volt ellensége az emberi gyönyöröknek sem; ennek életmódja szerény, lelke önmegtartóztató volt, ellensége a mámornak, sőt mindig bornemissza és örökös vízivó, az egyedüllét és szemlélődés barátja. —

Azt az élcek, tréfák és barátainak társasága rendkívül mulattatták; ezt pedig az elvonult, szigorú elveket követő, kietlen és övéinek társaságától is nagyon tartózkodó élet. Végre a király jellemének nemességénél fogva kész mindent megbocsátani, és mindent vállalni, hogy az ország kárt ne szenvedjen; jobban szerette a tisztességet, mint a pénzt, ezenkívül jókedvű, derült és víg, és vállalkozó szellemű volt. A császár makacssággal tűrt el mindent, a veszteségre nem sokat nézett, és ellenfelét csökönyös szívésséggel fárasztotta ki, kész volt inkább mindent elveszteni, mint egy fillért pénzes ládájából elővenni; jobban kímélte a pénzt, mint barátait, s azt remélte, hogy halogatással minden jóra fordítható és ridegségét s magányát el nem hagyta. Egyenlő volt mindkettő vallásossága, egyenlő a csillagjósokban és a mennyiségtan üres fortélyaiiban való babonás hite, melyekkel szemben — saját beismerése szerint — mindkettő egyforma gyengeséget mutatott. De a császár a vallásos dolgokban sokkal fáradhatatlanabb, és a szent szemlélődésekben szerfelett kitartó volt.]⁶ Ha egyéb ok nem volna is, de az az elmének hasonlatlansága indíthat egyenetlenséget két szomszéd fejedelemben. Ebből a descriptióból [jellemezésből] minden ember eszében veheti a mi királyunknak mennyi számtalan királyi virtusi valának, akik őtet tündöklővé tették és mindenekfelett dicséretessé. Nemcsak egy lelki jószág teszi az embert fényessé. Nem is lehet oly virtus ez világon, az ki csak maga felemelje és érdemessé tegye az embert, sokaknak kell ottan concurrálni; az egeket nemcsak egy csillag fényesíti, és akit mi tejesutnak hívunk, nem egyéb, hanem sok apró és láthatatlan csillagoknak összevgyülése és világossága. Mikor azért sok ilyen lelki jó egy emberben férkezik, nem lehet az setétségben, az ő virtusának világossága előmutatja őtet, az mint a mi jó királyunkat minden időben, cselekedetben és hasonlatosságban megmutatja. Hogy Bonfinius nagyobb áhitatosságot tulajdonít a császárnak, szüntelenebb isteni szolgálatot, én elhittem. Azt is csak azért cselekedte, ne tota comparatione vilescat Caesar [hogy a császár az egész összehasonlításban ne legyen hitványabb,] az olvasóknak, és hogy ennyi keserűség után adjon a császárnak valamit, akivel édesedjék császári méltóságos hire neve. De bizon az én ítéletem szerint avval nem kevélykedhetik császár a király felett, mert az untalan való szentegyházakról-szentegyházakra való járás, misehallás, gyónás, processiókkal való kerülés, spitálok látogatása,

untalan papokkal s barátokkal való társaság, emberek társaságától való megvonás és Szent Atyák könyve olvasása, meg kell vallani, hogy nem nézhetjük másképpen, hanem áhítatosságnak; de azt is nem tagadhatni ugyan, hogy ezek az áhítatosságok inkább illenek alacsonyabb rendű embereknek, hogysen királyoknak és nagy állapotu uraknak. Az mi hitünknek buzgó szereteti az Isten,⁴⁸ hogy a királyok szolgálják őtet az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével, az ő nevének dicséretére nézendő nagy actiókkal, pogányok romlásával s a maga félelmével: hogysen amikor ők aljosabb áhítatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalkodnak, kalastromokban beszorulnak, s untalan kezeken hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekednek. — Ezek az áhítatosságok inkább vannak ama melancholiai inclinációból [búskomorságra való hajlamból] és az nagy dolgoktól való félelemből, hogysen isteni szeretetből és igaz buzgóságbul.

Méltó elmélkednünk és megállapodnunk egy kevéssé a király tanácskozásán: hogyha jó-e Ausztriára menni haddal avagy nem. Báthori István nem javallá, sőt éppen ellenző sententiát [véleményt] ada erre a hadakozásra, sok jó okokat előálltván, kik között egy méltó gondolkodásra. Így mond vala: [Ha Ausztriát elfoglalod, — hiszen a Corvin vitézségnek és szerencsének semmi sem állhat ellent, — hidd el nekem, ritkán, igen ritkán fog látni téged Magyarországod, özvegyként el lesz hagyatva, és amaz fog gyarapodni; bár hamis jók lennék, el fogják ragadni urunkat és királyunkat az osztrákok.]^H Igazán nagy punctum [ok] és nem tudom mi módon felelhetni meg neki, mert kettő a consequentiája. Egyik: az ország király távollétével megkárosodik és árvájul marad, másik: hogy a király Bécsben lakván, ellágyul természetben és megtompul vitézségében, mint Hannibál Capuában, Nagy Sándor Babyloniában. De ezeket a nagy okokat a király kívánsága, világbiró császár ellen hadakozni, kicsinné tette és semmivé.

Meghallá azért a többi urak itéletét is, kik között Kinizsi Pál ellentmonda Báthori Istvánnak, és refutálá [megcáfolta] okait, csak a maga vitéz bátorságától viseltetvén és nagy szívetől. Itt azt kell mondanom, hogy egy mélységes tanácskozásban nem jó a vakmerő szívű embereket hallani, mert az bizonyos, hogy ők soha nem fognak mondani, hogy ne, hanem mindenkor: neki. Maga a tanácskozásban

nem úgy kell. *Lingua in consilio valet, in certamine dextra.* [A tanácsban a nyelv, a harcban a kar számít.] De mindazonáltal egy ilyen bátor szavu és szívü ember, mint Kinizsi Pál, ha szólhat tanácsban, a többit is a maga sententiájára hozhatja könnyen, a jó okoknak veszedelmes elbomlásával.

A király legutolsó volt a maga sententia-mondásában. Én azt nem javallom, hogy a király a maga voxát [szavát] kimondja a tanácsban, mert ha legelőször szól, bizonyosan senki utána a tanácsban ellenkezőt nem mond, ha utólszor, úgy is a maga voxára kényszeríti térni azokat is, kik először szólottak. Legjobb tehát hallgassa meg mindnyájokat, és figyelmetesen szenvedje *pro et contra* való disputációkat [vitatkozást], ne *concludáljon* [határozzon] ott semmit, hanem magába tartsa a *conclusiót*; amikor akarja, akkor tegye világosságra a maga szándékját: így az ő tanácsának is megmarad libertása [szabad elhatározása], a végezetnek sem hiresedik el végezése, amint szokott más tanácskozásokban lenni.

Rámene azért a király Ausztriára, és azt erősen megrablá, sok városokat benne megveve. Bécset megszállá, és ha hamar követek a császártól nagy alázatossággal, hízkeléssel, ígérettel el nem érkeztek volna, odalett volna akkor az egész Ausztria. De király azoktól megnyhódék, végeze a követekkel, hogy bizonyos terminusra, bizonyos *summa* pénzt a császár neki letegyen, addig a király a megvett városokat birná, a császár a koronát és *praetensióját* elereszténé [igényéről lemondana]. Így azért meglén⁴⁹ ismét az szövetség; a király itt is megmutatta nagy magnanimitását [nagylelkűségét], mert noha nem vala a végezésben az, ugyan a császárnak a megvett városokat visszaadá, és Ausztriát épen visszaereszté.

Az király a császárt úgy mint fegyverrel meggyőzé, úgy királyi méltóságos generositással [bőkezűséggel] is akará. De a császár hamissággal felele neki, az ígéretekben semmit meg nem állá: ez lén osztán méltóbb bosszuja a királynak az elsőnél, kivel magára a császár bút, veszedelmet és gyalázatot hozá.

De velencések is a szokott adójakat meg nem adák, sem a pápa; kin az király megháborodék, és észbe kezdé magát venni, hogy a keresztyén fejedelmek, akik az ő paizsa alatt ülnek vala békességben, el akarják vala hadni csak magát a török hatalmassága ellen. Azért a

király is másképen gondolkodék, és ő is elhagyá Dalmátiának oltalmát, hanem csak a maga határait őrzé; velencések magoknak maradának. [Tehát az illyr határokról, melyeket a városokban szétszított őrseregekkel védett, csapatait a költségek terhes volta és az olaszok részvétlensége és fősvényése miatt visszahívta, és csak a saját tartományait biztosította.]¹ Bonfinius szavait repetáltam. De megadák az árát velencések, mert oly két csapással megnyomorítá őket a török, hogy soha olyan nyavalyájok azelőtt nem volt. Itt volna helyem és alkalmatosságom, hogy invectivákat [szemrehányásokat] csinálhatnék a keresztyén fejedelmekre, hogy Magyarország s annak elpusztulását mindenkor úgy negligálák [elhanyagolták], holott az volt kapuja és grádicsa a török veszedelemnek; de ők egymásra kis boszúságért is inkább hadakozának.

Bella geri placuit nullos habitura triumphos [inkább viseltek ők hadat, bár az semmi dicsőséget nem ígért], hogysem a szomszéd háznak tűzét oltották volna el. De az Isten őket megverte és vakította. Jupiter quem perdere vult, dementat [akit Jupiter el akar veszteni, annak eszét veszí]. Látja most mind az egész világ, hogy a magyar nyavalyája nem csak magáé, hanem közönséges,⁵⁰ holott a török rá jöhet Bécsre, mikor akarja, rá velencések országára, mikor szereti. Cyprus oda van, Candia halódik; mit fogsz azután mondani, Sicilia, hozzá, talám nem juthat neked ebben a tűzben? Ne neved bár, Olaszország. Barbarossa egy villám volt, aki a dörgések és mennykövek előtt mutatja meg magát. De te, Spanyolország, sem menekedtél meg úgy a maurusoktól, hogy még egyszer nyakadban ne jöhessenek. Carolus Quintus fáradtsága semmivé lett, Tunis és Algier nem a te devotiódban [pártodon] van, Afrika melletted ólálkodik, azt mondd-e nem félsz tüle? Nem okos vagy, az te eleid is azt mondták azelőtt, de hiúságosan, mert sok száz esztendeig oly ígát vetettek a nyakokban, kinek kék helyei most megismerszenek nyakatokon. De ezek hagyján; az én propositumom [javaslatom] nem ez. Ezt mindazonáltal meg akarom mondani, kit a Bonfinius mond, hogy ha a német császár a magyar nemzettel olyan módon Mátyás király alatt törökre egyenlőképpen ment volna, bizony nem csak általúzték volna a tengeren, de a mint Lucanus mondja:

Sub iuga jam Seres, iam barbarus isset Araxes,

Et gens si qua iacet nascenti conscia Nilo.

[Már Seres, s a barbár Araxes, iga alatt nyögne,

És minden nemzet, mely a Nilus forrása körül van.]

Hogy a két elme nem egyezhetett, Isten dolga. Most mikor nemcsak római császárság s magyar királyság vagyon egyben kapcsolva, de Csehország, de sok más praerogativa [előjog], reménlhetünk-e mi jobb időket, nem tudom; de bizony apparentiája [látszatja] semmi nincsen. Vagyon ugyan remediumja [megoldása], de nehéz az embereknek általkodása miatt. Ha a mi urunknak alattavaló magyar nemzethez való diffidentíáit [bizalmatlanságát] nem nevelnék, sőt kígyomlálnák a rossz tanácsok, kik között mind német s magyar vagyon, de rossz; ha el nem hitetnék vele, hogy nem bir másképpen a magyarral, hanem mikor nyomorult; ha viszont nemzetünket annyi kétségben hajon fogva nem huznák és, ha ugyan akarátja ellen is, régi jó állapotra fel igyekeznének emelni: kész volna a dolog, örülhetne a keresztyénység, nem telnék tovább az otthomán hold. De valamint lehetetlen a szeleknek fujását a tenger háboruságára meggátolni, így lehetetlen a fejedelmek tanácsátul az ilyen rossz elméjü tanácslókat eltiltani.

Nem veszik azok eszekben, mit ír Justus Lipsius a maga aranyas könyvecskéjében: De politica administratione [A politikai kormányzásról]: avagy ha vészik is, elfülelik.⁵¹ [Ne kövesse a király azt, aki azt mondja: annál erősebbek a királyok, minél gyengébbek azok, akiken uralkodnak, mert azt hiszik, hogy azok a türelmesebb szolgák, akikhez csak a szolgasors illik.] Ismét ugyan ott: [Bizonyára téved, mert a legrosszabb ember nehezebben tűri a kormányzást. Míg a jók, a szelídek és engedelmesek inkább maguk félnek, mint sem ő tőlök kellene félni, és könnyű uralkodni a jók felett.]^K Elég ez eddig, többet nem tudnék mondani, ha használna. Sed et hoc vanitas est. [De ez is hiábavaló.]

Mátyás király csehországi királlyal újabb szövetséget szerze, nem akará sok ellenséggel magát megterhelni felettébb. Nem ravasz, hanem bölcs a török proverbiumja [közmondás]: ha tiz ellenséged van, a kilenccel békélj meg, a tizedikkel hadakozzál. Mátyás királynak más nagyobb ellenséggel való hadakozásra gondja volt, azért szövetséget szerze eggyel, hogy szabadabb legyen az másikkal. Az király azért nem szenyvedheté tovább a római császár hitetlenségét és szavának meg nem állását, holott kit ígértek vala a követei, semmit sem állá meg benne;

igen nagy készülettel lén reá⁵² és Ausztriára, s maga akara magának executiót [végrehajtást] tenni vitéz kardjával. De azonban a török császár is, mint az ólálkodó éh farkas, látván a királynak messze voltát, Sléziában való hosszú gyűléseit, rá küldé országára, és azt igen meg-raboltatá és dulatá, harmincezer lelket belőle elvive. Nossza most, magyar király, megvállik állandó szived, helyen van-e bátorságod: két világbiró császár ellenséged, elég volna egy is, hogy elnyelne. Tudni-illik a Hercules nem vétetett istenek számában, meddig a sok fejü hydrával meg nem harcola: így az mi dicsőséges királyunk is, míg a két császár erejét egyszersmind meg nem próbálá, nem nyughaték meg. Az ő élete merő bátorság volt, és minden gondolatja vitézség, az ő elméjében és szájában mindenkor ama hires római generálisnak szava vala: *Audendo agendoque res hungara crevit, non segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant.* [Merészség és tevékenység emelte fel a magyar ügyet, nem pedig meddő tanácsok, miket az aggodalmaskodók óvatosságnak neveznek.] Utána indula a töröknek, Jaicáig üzé, de el nem érheté, hanem kiválogata tizenhatezer lovast, akik vissza nyerék a praedát. Verbaszint Bosznában megvevék, és sok számtalant a törökben levágának. Így álla azért boszut a király egy császáron. A másikkal mit csinála osztán, im megmondom.

Nagy kéntelenségét, írja Bonfinius a királynak német császár ellen való hadakozására, csaknem üstökén fogva vonattatott reá, holott őnéki mind okai mind kedve nagyobb volt a török ellen való harcolásra, de a császár minden igyekezetiben meggátolá; és mikor legutólszor a török had után ment volna a király, és azokat megveré Bosznában, azonban a császár Győr felé küldé hadait, és az országot erősen pusztittatá, és máskor is, valamit akara a király cselekedni, mindjárt amaz hátul megént megüté az országot. Azért által akara esni rajta, és elvetni az kockát avagy hatra avagy vakra. De a császár egynéhányszor ezt a hadi felyhőt elbabonázá magárul, mert ujonan a pápa követei és maga követei által is a királynak minden satisfactiót [elégtételt] ígére, de nem azzal az elmével hogy megállja, mert mihánt a király elhagyá vala, amaz semmi ígéretiben meg nem álla. Azért a király megszállá Hainburgot, kit megveve, azután renddel az ausztriai városokat, kik mind fejet hajtának neki. Végre Bécset a császári lakóhelt elvoná tüle. Sok volna mind ebben a hadakozásban való observatiókat [elmélkedéseket] írnom, mert hosszú

is vala és sok történetek valának; mivel én hadi observatiókat mostan nem ex professo [hivatásszerűen] irom, elhagyom azért. Aki örömet látná, tekintheti a historiát, ottan meglátja a király vitézségét, szorgosságát és hadakban való fáradhatatlanságát, kiket ő mind úgy cselekeszik, valamint más emberek valami kedves mulatságot. Tanulhat innen mindennemű, hivatalu ember, hogy a maga dolgaihoz ne nyögve, ne megunva nyuljon, hanem jó, vig kedvvel és teljes applicatióval [odaadással]. Az embernek ez világon semmi dolgában, semmi állapotjában nem lehet csendessége, sem az ő lelke másban meg nem nyughatik, hanem mikor valami jó igyekezetet térszen fel magának, jó véget vészen fel elméjében, akiben untalan foglalatoss és gyönyörködéssel fáradoz. Így aki vitézséget űz, az szünetlen operatióban [hadi cselekedetekben] fáradjon és gyönyörködjék, az ő vége és célja nem más lévén az jó hirnél-névnél, és arra menendő mediumok operatiójában [az azt célzó eszközök felhasználásban.] Így aki egyházi ember, ne hágjon ki az ő circulusából [köréből], az isteni szolgálat az ő feltett célja, ennek prae-textusában [űrügye alatt] ne keverjen minden világi dolgot. Így azért a mi királyunk is gyönyörűségül vevé minden hadi fáradságait, nem csuda volt tehát, hogy soha meg nem uná, hanem halála órájáig vitézségben fáradozék, szintén mint régenten Archimides a maga figuráinak contemplatiójában [rajzainak szemléletében] életének utolsó fuallásáig⁵³ marada.

Az ilyen király csinál maga alattavalóiból is vitézeket, a maga példájával felserkenti az aluvókat és felébreszti a szunyadókat, az ilyen alatt nevelkednek jók és lesznek vitézek mindennemű és rendű emberek, ugymint Kinizsi Pál, aki molnárból lett fő hadviselő ember, és más alacsony rendű emberekből fő hadnaggyá. Mátyás király uralkodásában azért nem vala szükség régi neveknek és emlékezeteknek ohajtásával dicsérni és kívánni cselekedetét, holott az ő országában mind Hectorok, mind Ajaxok, mind Achilesek, és minden régi dicsőségeknek követői, sőt meghaladói találkoznak.

Nem hagyja királynak sokáig ebben a hadakozásában is a török nyugodalmat, mert Erdélyt keményen rablá Ali bég; és noha személye szerint nem lehet ottan, az ő szerencséje ugyan el nem hagyá; mert Báthori István és Kinizsi Pál ott megharcolának a törökkel, és vesztéig verék. Másodszor ismét ugyan Kinizsi Pál és Dóczi Péter máshun meg-

verék a törököt Magyarországon. Horvátországban harmadszor ama nagy emlékezetű Wuk deszpót és Bernardi Frankopán. És nem csak Magyarországot tölté meg dicsőséggel ennek valahova mégyen a királynak fátumja, hanem a magyar szabljája mindenütt dicséretet és jó hirt-nevet hagyta. Szintén Neapolis országra is ada segítséget király az ipának török ellen, oda küldé Magyar Balázst kétezer magyarral, az ki Hidruntumot⁵⁴ a töröknek kezéből gyorsan kicsapá. Így azért a király hadakozék a két császár ellen egyenlő szerencsével és készséggel.

Observálom a többi között a Bécs megszállásában, hogy a király felettébb nagy bátorsággal, de még nagyobb veszedelemmel személye szerint forgolódott a bástyáknak kerülésében és megvizsgálásában. Az ilyen vakmerőség hadi fővezérekben nem kívánatos, s nem is dicséretes; egy puskapattanás elrontja életével az egész hadának, s országának szerencsáját; azért nem a királyok tisztí az, noha a maga népének bátorítására mutathat ugyan néha több confidentiát [önbizalmat] is, hogysem vagyon. Azt írja Plutarchus, hogy egyszer egy generális, midőn böcsületes hadakozásai után hazatért volna, és mikor számot adna a Respublica előtt a maga dolgairól és cselekedeteiről, egy-más értetlenebb hadviselő gyűlölségből ellene támada szóval, és mond vala néki: Az mint látom, barátom, te igen nagy securitással [jól biztosítva magadat] hadakoztál, holott fegyver miatt még körömsölést⁵⁵ sem látni rajtad ennyi időtül fogva. Én pedig, mikor ugyanebben a hadban valék, nézd, mennyi becsületes sebeket vettem fel hazámért, s nem kéméllettem magamat úgy, mint látom, hogy te kémélletted. Így felele néki a másik: Barátom, értetlenül szólsz; az én Respublicám nem azért küldött engemet, hogy én magam harcolásával magamnak hirt szerezzek az aljos emberek⁵⁶ között, hanem azért, hogy ezzel a haddal, kit az én kezem és okosságomra bízott, meggyőzzem és megverjem az ellenséget, kit én meg is cselekedtem, az mint magad is látod. Mind ennyi idő [alatti] hadakozásimban is történt egyszer egy ostromlásnak rendelésén, hogy egy ellenség dárdája melletttem esék és csak meg nem sebesíte, és én csak egyedül ezt a történetet minden cselekedetim között szégyentlek és bánok, a többivel mind kérkedhetem.

Ebből tanulhat minden hadviselő, főképpen aki legfőbb, hogy a maga személye szerencsétetése nem dicséret, hanem véték. Ugyan azért nem mondom, hogy ne legyenek olyan occasiók, akikben a fő generáli-

soknak félre kell tenni azt az respectust [tekintetet], akit mondtunk, hanem magoknak személyek szerint elől kell állani a hadnak bátorítására, melynél semmi inkább a hadakat nem bátorítja. Julius császár, Nagy Sándor és egyebek nem minden harcban elsőek voltak, hanem csak mikor az ő személyek mutatása szükséges volt a harcon, és mikor immár de summa rerum agitur [amikor döntő pillanatok következtek.]

Ebben a hadakozásban a király, noha ilyen nagy gondjai valának, semmit el nem mulata, aki csudára méltó, aki országának megmaradására való lett volna avagy ékesítésére. Mert lengyel királyt, kinek alattvalói az országban tolvajságokkal háborgatják vala a földet, megfenyegeté és megijeszté, úgy hogy elég volt néki az. Az törököket nagy csapásokkal egynehány izben megrontá; az csehekkel megbékéle az országon kívül. Belől pedig nem számlálom az épületeket széllal az országban, nem a nagy költségeit, az sok számtalan idegen emberekre való gondviselését, követeknek becsületes tartását, mert ezt haszontalan volna kicsiny írásban foglalni, hanem országának securitására nézendő dolgokat considerálok: úgy mint, tiszteknek érdemes distributióját [adományozását], törvényeknek fundatióját [alkotását], városoknak erősítését, nemzetének fényesülését és az barbariesnek [műveletlenségnek] elomlását, igazságnak mindenütt administratióját [igazságszolgáltatást]. Ezek a dolgok nem minden királyoknak adatnak, és legfőképpen azoknak soha sem, akik a magok országát s alattvaló nemzetét nem tiszta szívből szeretik és nem gyönyörködnek benne, mint Mátyás király.

Ha az mi seculumunk előállana most, valyon mivel tudna a jó administratiórul kérkedni? Elhittem, hogy annak prókátora azt mondaná: Igenis, megérdemli a dicséretet a mostani idő is, mert mind a feljül megszámolt dolgokban is szorgalmasan forgatja magát, csak az egy törvények szabásával avagy articulusok formálásával [törvény-cikkek szerkesztésével], a kikben mindenek találkozna, mind securitás, s mind ékesség, mind autoritás mind minden. Ó hivságoknak hivsága! törvényszabással, articulusok írásával megtölteni nemcsak a könyveket, de majd már bibliothekákat is, azokat osztán meg nem tartani, hanem még nevetkezni róla. Ez ám egyik látatlan veszély, aki már régtől fogva rontja országunkat, ez ám a jel, hogy utolsó romlásunk nem messze vagon, holott magunk confundáljuk magunkat a sok törvénnyel.

Olvassuk meg azt a két lineát, mit Gramondus irt, talám szintén ilyen állapotban lévén Francuzország is:

[Nem átallom mellesleg megemlíteni, hogy Galliának nincs szüksége új törvényekre, amiket a kormányzat s a királyok hoznak; mert vajjon más dolog-e az, törvényt hozni, amelyet az ellenkező gyakorlat mindjárt megszüntet, mint a királyok nevét — amelyet cégül visel — gúny tárgyává tenni? Akiket a törvények szerzőiül ismerünk, ugyanazok forgatják fel gyakran annak rendelkezéseit; az undorodásig, kötetszámra vannak már törvényeink, s mégis tűrjünk mindennap újabbakat. — Gyakran kevés és gyöngébb gyógyszerrel is meggyógyíthatod a betegséget, amelyet az orvosságok sokasága súlyosbítana és növelne. — Így, amit törvényekkel védünk, a törvények miatt veszítjük el: a ki tele tömi magát étellel, azt a táplálkozás gyengíti el, tehát a mérsékletesség tesz egészségessé. Bizonyára jobban lehetne kormányozni Galliát kevesebb törvénnyel, amelyeket jobban megtartának, mivel jobban ismernék azokat. A törvények súlya elnyomja a védencet, aki azokat mind érvényteleneknek vagy hatályon kívül helyezettnek ítéli aggodalmában, úgyhogy azt lehet mondani, a törvényektől ép annyit szenved, mint a gonoszástól.]¹

Csinála ugyan Mátyás király törvényeket, de nem annyi sokaságot, hanem keveset jót, azokat erősen maga is megtartá, s másokkal is megtartaná: de most az mi időnk nem az megtartásban, hanem a sok articuluscsinálásban fáradoz. Agendi tempore consultando perdimus. [A tett idején tanácskozva elveszünk.] Penig amott a török erősen rabolja az országot és nyilván tanít, hogy ense scinditur calamus [az irónádat karddal vágják]; más felől, aki hatalmas, törvényünket gázolja, azaz nem a daráznak, hanem a nyomorult légynek csinálják a pókok a hálójokat. Nevetség gyűlésünk, csufság pörlésünk, s haszontalan törvényünk.

Hadi tudományát és militaris disciplináját aki tudni akarja ennek a királynak, olvassa meg Bonfiniust; én itt többet nem mondok, hanem csak azt, hogy a királyokban semminemű mesterség nem oly szükséges, mint bene imperare, jól parancsolni; ha ezt a mesterséget tudja, mindent tud. Így a hadi generálisokban is ez a mesterség elegendendő, ha semmit többet nem tudnak is; qui bene imperat, bene obeditur. [Aki jól parancsol, annak jól engedelmeskednek.] A disciplina militaris abban áll, tudni miből áll az, és tudni parancsolni a szerint.

Régenten Iphicratest kérdezte egy valaki: Ki vagy te, hogy ily nagyra tartod magadat? micsodás rendű, nagy vitézség nevű vagy-e? lovas-e? gyalog-e? könnyű, nehéz fegyverű-e? Az lón felelete ettől az nagy generálistul: Egyik sem vagyok egyem ezek közül, hanem a vagyok, aki mindezeknek tudok parancsolni. Másik punctumot itt azt considerálom, hogy soha Mátyás király oly dolgokat végben nem vitt volna, ha ő rendtartást magában nem csinált volna és disciplinát; az nélkül a had nem had, hanem confusio. Mi magyarok bizony már azt sem tudjuk, micsoda a disciplina, mi az oka, hogy megholt Mátyás király.⁵⁷ De a vitézlő [rend] állapotjáról más tractatusomban⁵⁸ eleget szoltam, oda referálom magamat. Továbbá azt írják az krónikák, hogy Mátyás király halála előtt csaknem az egész Ázsia és Európabeli fejedelmektől vala követség nála, kik mind barátságot és békességet kérének tőle, úgy annyira, hogy ő is mondhatja vala az mit Lucanus Pompejusról irt vala:

Pars mundi mihi nulla vacat, sed tota tenetur

Terra meis quocunque iacet sub sole tropheis.

[A földnek egy része sem hiányzik már nekem, hanem minden föld, bárhol feküdjék is, diadaljeleimmel van tele.]

De szintén úgy nem örülhete neki sokáig, mint Nagy Sándor, az kinél az egész világi követek harmad nappal halála előtt özvegyülének. Így van ez világi dicsőség, így benne való reménség; mikor az üveg legfényesebb, eltörik. Mindazonáltal ez a szomorú gondolat a nagyszívű embereket a jó cselekedettől el nem ijesztheti, és senki méltán életének rövidségéről nem panaszkodhatik; mert noha nem sok, holott azokban sokat a gyermekség, sokat betegség, sokat az éjszaka haszontalanul elvon, mindazonáltal az a kevés esztendő, aki feljül marad, elégséges sok és szép dolgoknak véghezvitelére. Sándor kevés esztendők alatt világi monarchává lett. Julius császár kicsiny ideig világbiró rómaiakat maga alá hajtá, Attila kevés esztendeig világ egyik végéről a másikig győzedelmesen jára, sok nemzeteket elronta; magának s nemzetének Pannoniában királyságot építé,⁵⁹ aki mai napig is vagyon. És noha Sándor ennél több dolgokat vive véghez, mert csak elnyargalá a földet, mint egy villamás, az mint Lucanus írja:

[A Macedon (Nagy Sándor) övéinek földét és lakhelyeit elhagyta, kicsinyelte atyjának győzelmét Athén fölött, s a végzettől űzve Ázsia népein keresztülrontott, embereket pusztítva és kardjával leverte minden

nemzetet, ismeretlen folyókat, az Eufратest a perzsák, a Gangest az indusok vérével keverte. Az országok végzetes veszedelme, villám, amely minden népet egyaránt levert, és a népek baljóslatú csillaga. Hajóhadakat mert vinni az Oceánra, a külső tengerre, nem akadályozta őt sem tűz, sem víz, sem Lybia pusztája, sem az afrikai zátony. Elment volna egész a nap nyugvóhelyéig, követve a lehajló eget, s megkerülte volna a sarkokat, s a Nilus forrásából ivott volna: eljött a végső nap, és csak a természet tudott határt vetni az iszonyú királynak, aki irigységből, amellyel az egész világot elfoglalta, birodalmát is magával vitte, s nem hagyva örökös, városait a sorsnak martalékul veté. De a meghódolt Babyloniában a parthusok tiszteletétől kísérvé halt meg.]^M De Attilának fáradsága hasznosabb vala, mert amannak az ő győzedelmei, országlásai holta után mind füstben menének, ez maradandó és örökös királyságot csinál a magyarnak, ha mi is úgy continuálnánk, mint a régi jó magyarok kezdték. Tamerlán hadakozása hasonló volt Sándoréhoz, az is mint egy gombā a földnek erőtetéséből egy éjjel nagyot nő, más éjjel elrothad, így nem lén haszna, hogy Bajazet török császárt kalitkában hordoztatta, mert holta után semmi nem marada több a rendelésében a nevénél, ki az is lágyan állhat. Ezeket azért hozom elő, hogy kényszeritem az emberek elméjét jó cselekedetekre, és untalan arra való applicatiójára; mert lehet jól applicálnunk életünket, hogy ne légyen haszontalan, ha igyekezünk azon. Egyébiránt tagadhatatlan⁶⁰ ama bölcs Hypokrates aphorismusa: *Ars longa, vita brevis, occasio praeceps*. [A művészet hosszú életű, az élet rövid, az alkalom elsiet.]

Ilyen állapotjában azért meghala a vitéz Mátyás király, kinek sok csudálói, kevés követői voltak, maradának. Bizvást boldog életüknek mondhatjuk, kinek ennyi testi és lelki jókat és szerencsákat az Isten ada. Holott nemzetsége minden familiánál régiebb vala, Corvinusoktul. Szerencséje minden világi akkori királyoknak szerencséjét meghaladá, élete sem hosszú, sem rövid. Nem rövid, mert annyi dolgot vive véghez, két császárt, két királt megzabolázhatta, velencei respublicát adóztatá, és ez egész világot jó hírével-nevével betölté. Nem hosszú, mert ő sok betegséget nem láta, az ki együtt [jár] a vénséggel, az mint mondják: *Time senectutem, non enim venit sola* [félj az öregségtől, mert nem jön egyedül]; az ifjaknak *contemptus*ából. [megvetéséből] nem juta, amint a vén emberek szoktak testi és lelki erőtlenségek miatt

ifjaknak csak unalomul lenni. Decedit gloria viro decrepito, recurritque tandem exacto aetas circulo infantiam; huc illustribus viris saepe descensus. [A törődött embert elhagyja a dicsőség; pályafutásának végén visszatér a gyermekkor; ide jutnak gyakran a jeles emberek is.] És nem látá szerencsének változását gonoszabbra, mit minden lát a ki sokáig él. Minden szerencsétlenségeket a Fatum az ő életében megtarta és gátolta, hogy annál nagyobb veszedelemmel országunkra ereszhessen holta után. Amint meg is lén, s bizony csaknem erről a királyrul mondhatnánk: Debeas vel non nasci, vel vivere semper. [Vagy soha sem született volna, vagy örökké kellett volna élned.] Egy német historicus azt írja, hogy az ő halálának oka a harag volt, holott valami rossz figéért úgy megharaguvék, hogy meghala belé. Hitetlen eb, ugatsz a megholt oroszlánra, de nem ártasz neki; hallani láttatom az ő árnyékát, így beszélve: Nullam mihi iniuriam, sicut ne diis quidem hi qui aras evertunt. [Nem ártasz nekem, amint nem ártanak az isteneknek az oltárrombolók.] Ugass és ugassanak többen is veled, miként ismérhetnék másként, hogy ebek vattok. Bonus improbis non vulneratur verbis. [A jónak nem ártanak a gonosznak szavai.] Azt írja Bonfinius, hogy való, hogy a figéért megharagutt, de már akkor beteg volt, és nem az az ok fektette le; meg kell bizony haragudni embernek, akinek érzékenysége nagyon, kinek haragja nincs, más embersége sincs a harag, a szerelem emberben szokott lenni, aut Deus aut lapis est [vagy Isten, vagy érzéketlen kődarab az] a kiből nincs. De minden halálnak okát találják az emberek, és az Istennek elszánt akaratját hiúságosan magyarázzák. Omnis caro foenum, et gloria eius sicut flos campi [Minden ami hús, olyan mint a széna, dicsősége, mint a mezők virága]; így rendelte az Isten, hogy így nagy adóval adózzunk a természetnek. Nehéz passus, de ha ugyan jól értjük, az okossággal és az szükségnek elkerülhetetlenségével ugyan meggondolhatjuk, hogy nehézség nélkül megyünk által rajta; mors ultima poena est, non metuenda visis. [a halál az utolsó büntetés, férfiaknak nem félelmes.] Ennek a királynak jóval is előbb a szava elfogya halálánál, avagy hogy maga szólni nem akara. Hihető, nagy készüllettel volt ez a nagy lélek az Isten eleiben. Memento paratur aeternitas foelix aut infortunata, qualem sibi quisque procurat. [Egy pillanat határoz boldog vagy szerencsétlen örökkévalóság fölött: amilyenről kiki gondoskodik magának.] De az ő szájá-

ból soha az Isten neve el nem fogya; ha mit ítélhet ember az örökségről, nem ok nélkül mondhatjuk, hogy Isten magához vette lelkét, holott az ő bajnokja volt a földön, soha nem is vont volna kardot keresztyén ellen, ha az okvetetlen szükség nem kényszerítette volna. Egynehány nappal azután megége Bécs városa, mint Turnus veszedelme után Ardea. Talám ennek a királynak nagy geniusa [védőszelleme] nem szenvedhette az ő halálát valami boszu nélkül, avagy onnan kezdte el az ország több veszedelmét, mintha immár nem kellenének többé ezek, elhalván Mátyás király. Így cselekedett Carolus Quintus geniusa is; mihánt a császár kiszállta a hajóból, az ki őtet hozta az tengeren által utolszor post regnorum resignationem [az uralkodásról való lemondás után], azt írja Famianus Strada, hogy mindjárt nagy szélvész támadta, és elburitá a hajót, quasi non vectura amplius Caesarem. [mint amely többé nem visz császárt.] Avagy talám, mint Herculessel égett meg Oeta, úgy ezzel a királlyal Bécs, extremum operum [utolsó műve].

Ilyen vala azért a mi királyunk, melynek emlékezete örökétig léssen a magyaroknál és kívánsága ennek a vitéz hollónak. Saskeselyűket kergetett, és azoknál magasabban járt vitézséggel, serénységgel, untalan szorgalmatos fáradsággal. Őtet senki meg nem győzte, az ő udvara Mars oskolája volt, az ő tekintete oroszánt hasonlított,⁶¹ az ő állandósága és hadi tudománya mindent meghaladott, az ő jóságáért a föld jól termett, az Isten reánk kegyelmesen nézett, és az egész országvilág előtt tündöklő volt. Azért ennek mondhatni jobban, hogysen Penelopénak ama Homerus verseit:

[Dicsőséged megjárja a nagy Olympust, mint a legjelesebb királyé, aki tiszteletben tartja az isteneket, és aki sok és derék férfi közt méltányos igazságot szolgáltat. Maga a feketéllő föld is jóakaró és kegyes hozzá, hoz gyümölcsöt és gabonát, és a fa almákkal van tele. Szaporodnak a marhák, és a tenger bőven szolgáltatja a halat. — Jó kormányzás alatt boldog az egész ország.]^N

Az királyok állapotja olyan, hogy nem az ő otthonbéli és privata operatiójokból [magáncselekedeteikből] tesznek ítéletet az emberek az ő jóságokról, hanem az országnak boldogságából, az alattvalók securitásából, népe vitézségéből, közönséges bőségéből; viszont ahol ezekbe fogatkozás láttatik, a királyok vétkének tulajdoníttatik mind az. Nemcsak szerencsére esett tehát ki a Homerus szájából ama vers:

Quid quid delirant Reges, plectuntur Achivi.

[Bármilyen hibákat követnek el a királyok, azokért a nép bűnhődik.]

Mert viszont minnyájoknak szunnyadtságát a fejedelem ébrékeségének kell őrzéni, minnyájok nyugodalmát az ő fáradságának. Azért az egyiptusok a sceptrumnak [jogarnak] a tetején és a hegyén egy szemet csináltak, hogy tudniillik avval mutassák, minemü vigyázásban kell lenni a királynak. Lehetetlen, hogy a szem a sceptrumnak hegyén elaludjék: így lehetetlen, hogy a királyok szeme aluszik, az országok kárt ne valljanak.

A több aprólék vétkek fejedelmekben nem oly observatióra valók, holott ha királyok is, de emberek; de a gondatlanság szintén gyalázattal elfecsckendi azt a méltóságos trónust, a kiben Isten őket csak arra a végre tette, hogy securitást [biztosságot] szerezzenek alattok valójoknak. Mátyás király is emberi gyarlóságból nem szintén vétettetik ki; néha barátság, néha mélyebb okok rá vették a vigan lakásra, néha, de ritkán, a részegsége is; a szerelem is csinált ugyan jelt életében, de királyokban kevés avagy semmi vétkek az, Gramondus sententiájából, a hol de Henrico IV. Galliarum Rege szól: Unus illi a Venere nevus, eo Regibus noxa levio, quod populus raro opprimitur ea labe, vix seviré potest, qui amat. [Egy hibája van: az érzékiség, annál enyhébb bűn ez a királyoknál, mert a nép ritkán szenved e baj miatt, ritkán kegyetlenkedhetik az, aki szeret.] Nem tudnak egy királyt is talám, nevezni (a szentekről nem szólok), ha vitézséggel híres volt, ki ebben nem botlott volna meg: Dávid, Salamon, Sándor, Julius császár, Henricus IV. és az mi nagy Mátyás királyunk palástolhatták gyarlóságokat.

Egyébbül én a mi királyunkban alig találnék vétket. Haragos volt, de kegyelmes is, hamar ott érte a kegyelem a haragot; noha difficile est misereri et sapere [nehéz kegyelmesnek is, bölcsnek is lenni], ugyan mindazonáltal benne mind a kettő volt. Az ő szerencséje mindenütt nagy volt, mert a szorgalmatossága véghetetlen, mert fáradsága untalan, mert bátorsága győzhetetlen, mert vigyázása megcsalhatatlan. Nem csuda azért, a szerencse hogy pórázon járt, és azt cselekedte véle az mit akart.

Nullum numen habes, si sit prudentia, sed nos

Te facimus, Fortuna, Deam coeloque locamus.

[Semmi hatalmad nincs, ha van bennünk bölcsesség; mi teszünk téged istenséggé, Szerencse, és emelünk az égbe.]

Ilyen állapottal volt a mi királyunk, ilyen dicsőségben meg is holt, azért az ő neve fog örökké lenni becsülettel és tisztességgel. Az mint Karnarutich az ő horvát poemájában igen gyönyörűségeken írja:

Tko sz postenyem szpravan, na on szune umira
 Vichnimu glasz szlavan: doneszsz dopira,
 A Tko sirak szuarsi noszechsze szrametom
 Vasz musze' glasz szkarsi; ne szpomenut potom

és még azután egy kevésé:

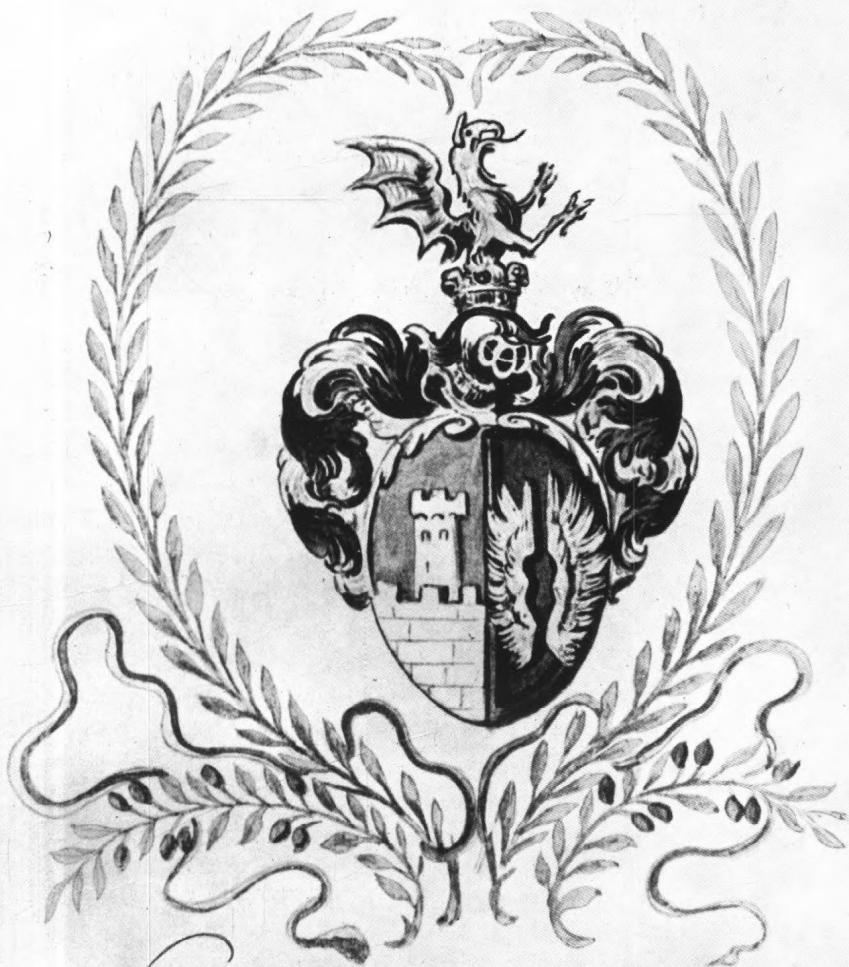
Tak da uéch ne umru nigdar nem imena
 Dokle' god rike unru: i teku urimena.⁶²

[A ki becsülettel halni kész, dicső neve örökké él, s egekig hatol; de a ki árván, szégyenletesen pusztul el, hírneve megsemmisül és senki sem emlegeti többé.

Azután:

De a ki így végzi életét, annak neve fennmarad, míg a folyók kiapadnak s a dal elenyészik.]

Sors bona nihil aliud

Comes Nicolaus a Zriny Banus

A Zrinyi-család címere, gróf Zrinyi Miklós sajátkezű írásával.
Egykorú emléklap. Fényképmásolatát közli Széchy, Zrinyi-életrajzának V. kötetében, 203. lap.

A TÖRÖK ÁFIUM ELLEN VALÓ ORVOSSÁG

ZRINYI művei közül a legismertebb az a gyönyörű munka, amelyet a törököknek erdélyi sikerei után írt s amely általánosan „Áfium” név alatt ismeretes. Épúgy mint Zrinyi többi nagy munkáinak, ennek sem maradt meg eredeti kézírata, de a többi munkától eltérően, ennek ismerjük legtöbb másolatát. Ez a körülmény szintén a munka nagy népszerűségét bizonyítja, ennek pedig az a magyarázata, hogy Zrinyi a kellő pillanatban eltalálta azt a hangot, amellyel megnyomorodott nemzetét akarta tespedéséből felrázni. A cél megszabta a munka szerkesztési módját. Míg a Tábori Kis Traktában és Vitéz Hadnagyban a hadvezér szól oktató módon katonáihoz, a Mátyás-tanulmányban az államférfiú fejt ki nézeteit a kormányzás és hadvezetés alapelveiről, — az Áfiumban az ember szól embertársaihoz, a hazáját mindennekfelett szerető és féltő, vezetésre hivatott főúr akarja szívhez szóló szavakkal meggyőzni nemzetét arról, hogy az ország a végpusztulás előtt áll, ha nem képes megújhódni, illetőleg nemzeti hadseregének felállításával életét, megmaradását biztosítani. Egyik munkájában sem tárja ki keblét Zrinyi annyira, mint ebben. A meggyőzés, rábeszélés erejével akar hatni, amikor nemzetének hibáit felsorolja és ostromozza, amikor bebizonyítja az idegen segítséghez fűzött meddő reménység hiú voltát és amikor levonja a végső következtetést, hogy ebben a válságos helyzetben nincs más mentség, mint a nemzet összefogása és a fegyver.

Az Áfium súlyos mondatai az előszó erejével hatnak. Zrinyinek

ezt a munkáját nem lehet részvétlen, hűvös lélekkel olvasni. Halljuk, látjuk Zrinyit, érezzük fanatikus hazaszeretetének izzó lángjait. Elejétől végig egységes szerkezetével, eszmei gondolatainak emelkedettségével és formai tökéletességével nemcsak korának legfőbb szónoki remekműve, hanem a klasszikus magyar szónoklatok örök példája. Mint azt Ferenczi Zoltán igen jól meghatározta: „Hazafias intés, egy nagy férfi parainesise nemzetéhez”.

Az Áfium gondolatmenete röviden a következő: A bécsi kormány nem törődik azzal, hogy Magyarországot a török még meddig fogja pusztítani. Legutóbb Nagyváradot hagyta kicsúszni birtokából. Zrinyi azokban az években már Erdély felől várta a magyar eszme diadalát, tehát ez a veszteség súlyosan érintette. Mélységes aggodalommal fél az ország végpusztulásától, írásával tehát meg akarja akadályozni annak szomorú beteljesedését. A török felé kiáltja: Ne bánts a magyart, honfitársai felé pedig: „Ime kiáltok, ime üvöltök, hallj meg engem élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!” És most, amikor a nemzet ilyen válság előtt áll, a bécsi kormány tehetetlen vagy közömbös, sőt megakadályozta azt, hogy Zrinyi Nagyváradért megtorlásképen Kanizsát rohanja meg. A némettől tehát segítséget ne várjunk. Erdély sem segíthet, mert már ott is a török az úr. A magyar nemzet tehát a válság utolsó perceit éli. Vagy talpraáll és maga veri ki a törököt, vagy elpusztul. De azt is jól látta Zrinyi, hogy a magyarság, akkori széthulló politikai és társadalmi helyzetében minden nagyobb ellenállásra képtelen. Az első lépés önnönmagunk megjavítása, a nemzeti hibák felismerése. Zrinyi azonban nem elégszik meg azzal, hogy kérését, aggodalmát szavakba önti. Megmutatja azt az utat, amelyen haladva a nemzetet elvezetheti oda, ahová ő akarja, vagyis a lelki, politikai, katonai felkészültségnek olyan magaslatára, amelyről sikeresen megvívhatja utolsó — ha a nemzet akarja: diadalmas — harcát a törökkel. Előbbi munkáiban Zrinyi az állandó nemzeti hadsereg felállításának, kiképzésének általános kereteit és részletkérdéseit fejtegette. Az Áfiumban határozott világos programot ad s ezért e munkája nemcsak politikai, de hadtörténelmi szempontból is kimagasló jelentőségű. Felemlíti mindazokat a külső nemzeteket, amelyek segítségét a magyar nemzet esetleg igénybe vehetné. A nála szokott történelmi tárgyilagossággal ítéli meg az európai nagy nemzetek hárcélszágát és alkalmas-

ságát a magyar-török háború szemszögéből. Rövid mondatokban kiváló jellemképeket fest ezekről a nemzetekről; olyan alapigazságokat mond e népek természetrajzáról, amelyeknek találó voltát a magyar nemzet, a nagy világháború és az azt követő évtizedek szomorú tapasztalata után még ma is felismerheti.

Az Áfium tehát nem puffogó szólamokból felépített hazafias buzdító beszéd, hanem egy államférfiú, hadvezér realpolitikái elgondolásaira alapozott, gazdag tartalmú, színes, lendületes és alaki szempontból is klasszikus írásmű, a nemzet reformálásának világos programja.

Az kétségtelen, hogy Zrinyi az Áfium megírásánál is külföldi, hasonló tartalmú munkák eszmei és alaki módszerét követte. A Zrinyi születésének 300 éves fordulójára való előkészületek sok írók ösztönöztek arra, hogy vele és munkásságával foglalkozzanak. Ferenczi Zoltán, aki az Áfiumot 1901-ben a Magyar Könyvtár sorozat 216. számú füzeteként kiadta, ekkor hívta fel a tudományos világ figyelmét arra a hasonlóságra, amely az Áfium és a flandriai származású, Busbèquius Gisleenius Augerius nevű, XVI századbeli tudós és diplomata hasonló tárgyú könyve között felismerhető. Ez a könyv: „Exclamatio: sive de re militari contra Turcam instituenda consilium” című könyve, amely több kiadásban és a szerzőnek más hasonló tárgyú műveivel együtt, a XVI. század második felétől kezdve látott napvilágot. Busbeck volt az, aki a törökök szokásairól, intézményeiről az első alapos ismertetéseket írta és sürgette — úgy e munkájában, mint Franciaországból Rudolf császárhoz intézett leveleiben — a törökök elleni küzdelem rendszeres megszervezését. Hogy Zrinyi Busbecknek főleg ezt a munkáját ismerte, az nem vitás. Az Áfium szerkezetének váza teljesen Busbeck könyvére emlékeztet. A gondolatmenet, a felsorolt példák és azok alkalmazása, az Áfiumot kezdő, Croesus néma fiának megszólalását leíró hasonlat — amellyel Busbeck is munkáját kezdi — mindkét munkában azonos. Zrinyi párhuzamosan halad Busbeckkel, mert Áfiumában ugyanolyan célú és hangú felhívást intéz nemzetéhez, mint Busbeck kortársaihoz. A különbség csupán az, hogy Zrinyi ebben a munkában is kizárólag a magyar nemzet érdekét tartja szem előtt, tehát Busbeck munkájának részleteit új magyar vonatkozásokkal kibővítve, rövidítve, vagy megfelelően átdolgozva írta le. Mindkét munkának még a terjedelme is körülbelül egyforma.

Ferenczi e közleményének az Akadémiai Értesítő 1917. évfolyamában való megjelenése után, ugyane folyóirat következő évfolyamában Körösi Sándor „Az Áfium vitás pontjai” című válaszában Ferenczi megállapításait igyekszik megdönteni, illetőleg azt állítja, hogy Busbeck említett műve nem önálló munka, hanem Machiavelli *Esortazione* és *Arte della Guerra* című műveiben kidolgozott alapelvek egy részének, szónoki célokra készült sikerült alkalmazása. Vitatta továbbá azt is, hogy Zrinyi Busbecket utánozta volna, mert Áfiumában több olyan részletet is olvashatunk, amelyek Busbecknél hiányoznak, de Machiavellinél megtalálhatók. E támadásra Ferenczi ugyane folyóirat egy későbbi füzetében válaszolt. A vita szélesebb polémiaát nem vont maga után, s annak folytatása ma már nem is fontos. Azt jól tudjuk, hogy Zrinyi — és minden bizonnyal Busbeck is — Machiavelli hatása alatt állott és hogy Zrinyi e nagy olasz írótól valóban igen sokat tanult és használt fel. A hasonlatosság Zrinyi és Busbeck munkái között azonban annyira szembetűnő, hogy nyugodtan elfogadhatjuk Ferenczi Zoltán álláspontját.

Az Áfium volt Zrinyi legutolsó munkája. Megírásának idejét egész bizonyosan 1660 év végére vagy 1661 év elejére tehetjük, mert maga Zrinyi mindjárt munkájának elején utal Borosjenő (1658), Nagyvárad (1660) elestére és II. Rákóczi György elvesztésére (1660). Mindezeknek az eseményeknek közvetlen benyomását érezni Zrinyi e művében. Kéziratát kortársai közül sokan olvashatták. Forgách Simon, 1705-ben kiadott Áfium kiadásának, II. Rákóczi Ferenchez intézett dedikációjában megemlíti ezt, egyúttal azt is, hogy miért nem „mehetett ki világosságra ezen szép munka.” Először azért nem, mert a Zrinyicsalád kihalván, a munkát Zrinyi nem tudta senkinek dedikálni. Ezt a meghatározást Forgách bizonyára úgy érti, hogy nem volt senki a családtagok közül, aki ősenek, Zrinyinek tiszteletére e munka kiadására vállalkozott volna. Második oka pedig Forgách szerint az volt, hogy a magyar nemzet annyira elnyomorodott, s annyira beletörődött az idegen nemzet uralmába, hogy senkisé ismert a magyar hadsereg felállításáról álmodozni. De hogy ez a munka Zrinyi korában is már nagy hatást gyakorolhatott, annak egyik bizonyítéka az, hogy a szöveg nagy részét a Zrinyinek tulajdonított *Síralmas Panasz* című röpiratba is beillesztették. A Forgách-féle kiadás után már szinte mondhatnók, a

magyar nemzet közkincsévé vált Zrinyi e remekműve. Nagy hatását bizonyítja az is, hogy erről a műről jelent meg a legtöbb magyarázat, és Zrinyinek ez a munkája látott a XIX. században különböző alakokban leggyakrabban napvilágot.

Jelentőségét ma sem vesztette el, mert mindaz, amit Zrinyi az akkori magyar nemzet hibáiról és erényeiről elmond, nemzetünk mai állapotának is hű képe. A mai magyar nemzedék, a mai magyar ifjúság az Áfium lapjaiból sok okulást meríthet. Klasszikus tömörségű mondatai közül igen sokat ma már általánosan, mint példabeszédeket használunk. Zrinyi gondolatai történelmi multunk során mindig vissza-visszatértek. Megtaláljuk azokat szelídebb fogalmazásban, a beletörődés bölcs pesszimizmusának hangján II. Rákóczi Ferenc írásaiban, amikor hazájának jövője felől tépelődik és Széchenyi István munkáiban. Mind a hárman ugyanazt akarták. Hármuk közül azonban Zrinyi Miklós találta el leginkább azt a hangot, amely legalkalmasabb lett volna arra, hogy a magyar történet szekerét a nyomorúság zsákutcájából kivezesse a megújodás és egy szebb, derűsebb jövő felé. Hogy ez neki sem sikerült, azért őt nem okolhatjuk. Egyéni tragikum ez, s egyben nemzetünk pótolhatatlan nagy vesztesége.

A TÖRÖK ÁFIUM ELLEN VALÓ ORVOSSÁG IRODALMA

A folyóiratokban, sőt napilapokban is minduntalan visszatérő Áfium-ismertetésekkel és utalásokkal e helyen nem foglalkozhatunk. Ahol — akár könyvben, akár folyóiratban — bárki is foglalkozott Zrinyivel és írói működésével, mindenütt találkozunk az Áfium méltatásával. Mint a többi Zrinyi-munkáról, úgy erről is Széchy Károly Zrinyi-életrajzában (IV. kötet, II. fejezet) és Rónai Horváth Jenő Zrinyi-kiadásában (79. és következő oldalakon) találunk legtöbb adatot és legtöbb magyarázatot. Az Áfium-szövegkiadások közül megemlítjük elsősorban Ferenczi Zoltán kiadását (Magyar Könyvtár sorozat 216. számú füzet) és annak elfogása után a Franklin Társulat kiadásában mint külön kiadványt is. Részleteket közöl belőle Nógrády László: Gróf Zrinyi Miklós Próza Munkái című kiadványában. Értékes utalásokat, méltatásokat találunk a következő tanulmányokban és értekezésekben: Joó Tibor: Zrinyi Történetiszemlélete és a Barokk (Századok, 1932). Körösi Sándor: Zrinyi és Machiavelli. Budapest, Athenaeum, 1902), ugyancsak tőle: Machiavelli és Zrinyi (Hadtörténelmi Közlemények 1922—23). Ferenczi Zoltán: Zrinyi „A török Áfium ellen való orvosság” című művének forrásai. (Egyetemi Philologiai Közlemények 1917. 331.) Ferenczi Zoltán: Zrinyi és Busbequius. (Akadémiai Értesítő 1917. évfolyam, 1—2. füzet.) Körösi Sándor: Az Áfium Vitás Pontjai. (Akadémiai Értesítő 1918. 1—2. füzet.) Ferenczi Zoltán: Még egyszer Zrinyi és Busbequius. (Akadémiai Értesítő 1918. 3—4. füzet.) Körösi Sándor: Az Áfium és Busbeck. (Magyar Figyelő 1918. 1. füzet.)

Sors bona, nihil aliud.
Dulce et decorum est
Pro Patria mori. Mors et fugacem
persequitur virum.
Dulcius est pro Patria vivere.

[Jó szerencse, semmi más. Szép és
dicsőséges dolog a hazáért meghalni.
A halál még a menekülő férfit is
eléri. Még szebb a hazáért élni.]

NE BÁNTSD A MAGYART.

AZ TÖRÖK ÁFIUM ELLEN VALÓ ORVOSSÁG,

avagy

Az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum.¹

CYRUS király, mikor Cresusra Sardis városát vitatta² volna, azt írja a historia, a városnak megvételekor egy vitéz magára a Cresus királyra akadván, s nem tudván ki légyen, meg akarja vala ölni. Cresus király fia, aki egész életében néma vala, és soha egy szót nem szólhatott vala, ott találkozáván akkor lenni az atyja mellett, látván veszedelmét atyjának, megszólala a vitézhez, mondván neki: Ne bántsd a királt. Valyon nem hasonló-e az én mostani felkiáltásom, édes Nemzetem, te hozzád? Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel dühösséggel teli, kapóul³ és ölében viseli a magyar koronát; én csaknem mint egy néma, kinek semmi professiom [hivatásom] a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkánt, kiáltván: Ne bántsd a magyart! Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? hogy senkinek ne keséredjék meg szive romlásodon? hogy senki utolsó halállal való küzködéseden egy biztató szót ne mondjon? Egyedül legyek-e én őrállód, vigyázód, ki megjelentsem veszedelmedet? Nehéz ugyan ez a hivatal nékem, de ha az Isten az hazámhoz való szeretetet reám tette, imé kiáltak, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon

a veszedelem, ihon az emésztő tűz! Ime tudománt tészek⁴ előtted, nagy Isten, mindent akit tudok kikiáltok, hogy éntülem elaluvásomért nemzetem vérét ne kérd elől, amint megfenyegetté az nagy Ezekhiel próphétával: Venientem gladium nisi annunciarerit speculator, animarum quae perierint sanguinem de manu ejus requireret Dominus [Ha az őrálló a közeledő kardot (fegyvert, veszedelmet) nem jelzi, a fegyvertől elveszettek vérét az ő kezéből kéri számon az Úr].

De mi dolog ez, magyarok, hogy nem csak az őrállótok jelenését⁵ hallván, hanem magatok szemével a veszedelmet látjátok, s mégis fel nem serkentek mély álmotokból? Úgy hallom, a tengeri medve oly bátorságos és gond nélkül való a menykő félelmétől, hogy mikor legjobban dörög is az ég, az mentül magasabb kősziklára felhág és ott édesden aluszik. Avagy talám ilyen securitással [biztonságban] vattok ti is? Úgy vagyon. Az borostyánfának is írják a naturalisták⁶ menykő ellen való bizodalmit; úgy vagyon, azért is adtuk magunkat ennek a laurusnak árnyéka alá, hogy megmaradhassunk. De félek rajta, hogy a Fatum ennek a nemes ágnak az erejét megtompította csak a mi veszedelmünkre is, vagy hogy hervad belső titkos okokból gyökere. Ha azért okvetetlen bizodalmat nem találunk csak a mezitelen reménségben, szükséges, hogy oltalmat nézzünk magunknak magunk emberségében és vigyázásunkban Isten után. A pacsirták példája adjon okot nekünk⁷ a mi magunk bizodalmisságban, mely ha nem lesz, héjában reménljük szomszédoktól s más idegen barátinktól segítséget. De még az Istentől is ~~tunyául~~ kérni segítséget, véték és bolondság, amint bölcs Demosthenes néha mondja vala: Nam non modo Deus, sed ne amicus quidem rogandus est, ut dormitanti cuiquam aut desidi praesidio sit. [Mert nem-hogy az Istent, de még a barátot sem szabad kérni arra, hogy az alvónak vagy renyhének segítségére legyen.] Magyarok, tinéktek szólok. Ez a rettenetes sárkány, a török, Váradot, Jenőt tőlünk elvette, sok ezer magyar lelket rabságba vitt, sokat a kardnak élivel emésztett meg; Erdélyt, koronánknak egy legszebbik boglárát, felpredálta, zavarta, fejedelmét eltiporta,⁸ gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált szőlőt. Kérdezkedjetek mostan egymástul, kit illet ez a veszély, kit fenyeget ez a háború? Ha feltaláljuk azt tiszta elménkkal, hogy ez nem mi nyavalyánk, ámbár⁹ hallgassunk, bizzuk másoknak discretiójára [jóakarására] oltalmunkat. De ha az oktan

állatok a magok barlangjoknak bántódásáért, a magok kölyköknek elviteléért készek a halált szenyvedni: mennyivel minékünk inkább, kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk, az mi atyánkfiaiért, atyáinkért, anyáinkért, feleségünkért, gyermekünkért, hazánkért meg kell indulnunk, halálra is, ha kívántatik mennünk, mégis legalább bosszút ezen a dühödt eben állanunk. Talám vagyon oly gondolatja némelynek, hogy aki megesett, megesett, orvosolhatatlan dolog már, de¹⁰ megszűnik ez a dühödt eb ezután, mert Rákóczit kívánsága szerint elvesztette, Erdélyt megalázta, Magyarországot megijesztette, elég az neki. Hivságnak hivsága ez az gondolat; forgassuk elő a historiákat, és megtaláljuk, hogy miolta az kaspiai barlangok közül kijött a török dühös nemzet, keresztyén vérnek patakul folyása soha meg nem állott. Mert:

Regi frenis nequit
Et ira, et ardens hostis, et victoria,
Gladiusque felix, cujus infecti semel
Vecors libido est.

[Féket nem vetsz zabolával
Haragnak, ellenség dühének és diadalnak,
S győztes kardnak sem, melynek bolond kívánsága,
Hogy vérrel festessék.]

Nem használ itt senkinek az ártatlanság, nem a türes s együgyűség, annál készebb az török azt rontani, mentül maga kára nélkül cselekedheti jobban azt. Több száz esztendejével már, hogy a frigynek árnyéka minket nem nyugodtott, hanem rontott¹¹ és ez alatt ugyan megromlánk; Erdélyt az adózás s az alázatosság meg nem mentette, hanem ez az elhittel¹² megrontotta.

Gondolom, hogy itt mondja valaki: mind igaz ez, de mi magunktól elégtelenek vagyunk magunk oltalmára. Ugy vagyon az, meg kell vallanunk, a török erejéhez képest mi csak nyomorultak vagyunk; de viszont ez a gondolkodás is nem kicsint árt nekünk, valaminthogy régenten görögöknek ártott, mikor a persiaiakkal conferálták [összehasonlították] a magok erejét, ez a gondolkodás igen mélyen vala ő nálok begyűkerezve, úgy annyira, hogy mikor a persiaiak valamelyik

részére Görögországnak hadat indítottak volna, az többi görögök szerencséseknek tartják vala magokat, ha azonban békével maradhatnak vala. Így lévén, persiaiak a görögöket mind elgázolták, míg az elkerülhetetlen kénytelenség avagy desperatio úgy annyira görögök szívét nem keményítette volna, hogy Xerxes király ellen, amely annyi száz ezer embert hoz vala, kevés ezerrel ellentállának, és annyira megverték azt a számlálhatatlan sokaságot, hogy szégyennel gyalázattal kelle a királynak visszafutni.

16 Ha azért ez a kénytelenség, szükség, fatalis necessitas [végzetes kényszerűség] megorvoslotta görögökben sziveknek lágyságát és tunyaságát, miért minékük is, lévén szintén abban az elkerülhetetlen veszélyben ügünk, nem csinál egy férfiu gondolkodást szívünkben, hogy avagy megoltalmazzuk magunkat, avagy vitéz módra haljunk meg? Praestat mori uti leonem, quam vivere sicut asinum. [Jobb meghalni oroszlánként, mint élni szamárként.] Aesopus azt mondja vala egy fabulájában, hogy a nyulak megunakodván életüktől, mivelhogy minden állatoknál félénkebbek volnának, és csak szaladásban volna minden securitások, azt végezék magokban, hogy egy nagy tóban egyszersmind neki rugaskodván belé ölnék magokat. Történék azonban, hogy mikor már a tóhoz érkeztek volna, a parton lévő békák megijedvén a nyulaktól, a tóban beszökdösének; kít meglátván egy öreg nyul, így kiálta fel a többinek: megálljatok, nyulak; mi azért megyünk vala a tóban veszni, hogy azt tudtuk, nincs nálunknál félénkebb állat; de imé, látjuk, a békák még nálunk is félénkebbek, mert mielőttünk ugrának be a tóban; azért ne öljük még meg magunkat az egyszer. Által kell minékünk esnünk a mi szerencsénken,¹³ ha megmaradást kívánunk, és úgy vessünk számot, hogy minékünk magunknak. Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel. A vizben haló embertől fél a hajóban ülő is, hogy őtet is be ne vonja magával.

Lengyel egyik szomszédunk; de ettől nem várhatunk semmi segítséget, mert ő maga is ez elmúlt hadakozásában megerőtlenedett, mert most is muszátkul békével nem hagyattatik, mert Svéciátul nem oly securus [biztos], hogy más gondolatokat csinálhasson, mert a tatárnak szomszédságában vagyon, mert a kozákkal nem úgy componálta

[rendezte] dolgait hogy bizodalmas legyen benne, mert a törökkel békessége vagyon, és (a mint ők mondják) ugyan beneficiumokkal is obstringálta [jótéteményekkel lekötölte] török a lengyeleket ez elmult hadakozásban a tatár segítségével, mert ennek a respublicának nincsen igyekezeti sem az uj jó hirnek, sem az országoknak keresésére, sem acquisitiójára [megszerzésére], hanem a maga békével való maradására. Lengyelben azért nincs mit reménlenünk.

Német a másik szomszédunk. Ki kell itt választanunk a többtől a mi kegyelmes urunkat királyunkat, aki kétség nélkül minden igyekeztével azon vagyon, hogy minket mint sajátját oltalmazzon, noha sok hadakozási alkalmasént megemésztették az ő tárházait és haereditarium országit [örökös tartományait]; noha most sem bizonyos Svécia igyekeztetül, a melyek uj tumultusokat az imperiumban kezdenek [új zavarokat támasztanak a német birodalomban], noha a francuz királytul, régi antagonistátul [ellenfelétől] tartani kell; noha az imperiumbeli electorok [birodalmi választófejedelmek] is nem oly egyirányu sinceritással [őszinteséggel] vannak ő Felségéhez, az mint kívántatnék; noha spanyor királyt is, ha súlyosodni kezd a hadakozás az portugálusokkal, nem hadhatja segítség nélkül, ugy mint atyjafiát. Hanem szóljunk in genere [általában] az német nemzetről és az imperiumról. Azért azt tudjuk-e, hogy a német nemzet maga veszedelmével megcserélje a békességét és boldogságot, melyben otthon vagyon? azt tudjuk-e, hogy a magyar névnek oly obligatusa [lekötöztette], hogy egy ilyen nagy bestiával, mint a török, kockára vesse a maga securitását? hogy elfelejtette a régi hunnusoknak Attilával és azután is más magyaroknak Németországban való rablását és pusztítását? hogy kívánja a magyaroknak ismét oly talpraállását, akitül azután is tartani kelljen? hogy a mi kegyelmes urunknak is, az császárnak, szeressenek annyi hatalmát és accessióját [növekedését] látni, kitül a magok libertását [szabadságát] azután féltetni kelljen magoknak? És ha szintén ad is segítséget, az mint elhiszem hogy ad is valamit, hogy az vagy derekas legyen vagy continuálendő [folyton tartó], hogy az elegendendő lészen megmaradásunkra, hogy az a mi nehézségünk nélkül lészen, hogy az ha nyer mit, magának ne akarja tartani azt, hogy az in tempore [kellő időben] legyen, akit rákháton. mondanak a magyarok hogy jár: — alig hihetem.

Olasz a harmadik szomszéd; de ennek távullétele, a tengernek közinkben való vetése, a sok urakra és hercegekre való eloszlása az országnak s különb mindeniknek interesse [érdeke], nem hagy minkünk nagy reménységet vetnünk az onnan való segítségben, noha én elhittem, hogy azok a főurak és fejedelmek el nem mulatják ugyan úgy, ha mitőlünk látnak jó igyekezetet és ugyan valóságos operációt, mind pénzzel, mind néppel, mind tanáccsal megsegítenek.

Spanyor nemzetnek messzesége, Luzitániában való belékeveredése s hadakozása minden tovább való discursusokat egyszerre elmetesz; nem kell arról többet szólnunk.

Francuz nemzetről van mit mondanunk. Ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas, de az is nyilván vagy, mikor nem magának keres s nem magának hadakozik, nem igen sok jót várhatni tőle. A mi magyar historiánk két példát mutat felőlök. Egyik mikor Nápoly alatt Zsigmond király a harcot a francuzok miatt elveszté, az másik a pápai árulást.¹⁴ Egyikből sem csinálhatunk magunknak felőlük kíváncsi emlékezetet. Ahhoz,¹⁵ a francuz ha győzedelmes, eltűrhetetlen, ha nyomorodott, semmirekellő.

Muszkát nem számlálom, mert álmhoz hasonló discursus volna inkább, hogysem valósághoz; noha tudom, hogy némely nagy emberek, nem tudom micsodás reménységeket csináltak magoknak, de az mint fön irám, sem remélhetjük, sem nem kívánhatjuk. Az ő országok messze, az ő népek goromba, az ő hadakozások semmirekellő, vitézések nevetséges, politikájok ostoba, birodalmok tyrannis; kinek kelljen hát az ő segítségek!

Anglia csaknem más világ, más természet, más hadakozás, nincs olyra sem szükségünk, sem kívánhatjuk.

Im a keresztyénséget mind előszámálánk, s nyilván látjuk, ezektől sem lehet a segítség úgy, hogy az legyen fundamentoma az mi szabadságunknak. De engedjük meg, lehessen, engedjük meg, sok idegen népek jöjjenek segítségünkre, de ha idegenen fog állani a hadakozásnak administratiója [a háború vezetése], bizonyára semmit nem bizakodhatunk. Mert forgassuk fel a historiákat, és megtaláljuk, hogy jóllehet magyar is sok helyen botlott a vitézségben, és sokszor rosszul cselekedett, mindazonáltal a derekas veszedelmek¹⁶ az idegenektől estek; holott¹⁷ avagy nem érzették úgy nyavalyánkat, avagy a kénytelenség

nem erőltette őket a szerencsétlétésre mint a magyart. Mert akinek nem borja, nem nyalja, és a magyar nemzet a Magyarországgal egyenlő természetet visel; valaki idegen jön belé, avagy nem tud, avagy nincs szerencséje az operáláshoz. Menjünk példákra; és bár csak Mátyás király halála után való historiát rumináljunk [vizsgáljunk], meglátjuk, hogy Fels Lénárd, Rogendorff, Joachim Brandenburgi herceg operációi, kik talám másutt vitéz generálisok voltak, országunkban haszontalanul multak el; meglátjuk a sok várak s erősségek megadásában az idegeket vétkeseknek lenni. Mert Budát megtartja vala Nádasdi Tamás szultán Szulimán ellen, ha az idegenek nem kényszeritik vala a feladásra, kik miatt csaknem maga is rosszul jára; meglátjuk amaz vitézlő urat Losoncit Temesvárral együtt veszni az idegenek miatt; idegen volt Aldana, ki Lippát, idegen volt Liscanus és Salamanca, kik Esztergamot gyalázatosan feladák. Idegenek miatt vitéz Nyári Pálnak is Egret meg kelle adni. Tata idegenek miatt veszett. Pápa idegen nép miatt, s vele együtt törökké lőn; Kosztaniczát Horvátországban egy Kranicz veszté el. Székes-Fejérvár is így vesze idegen miatt, Erdődöt, Győrt, Klisszát, Kanizsát idegenek árulák el. Tekintsük meg, Katzianer expeditiójában mint jára, tekintsük Basta, Svendi Lázár, Belgiojosa, Colalto, Buquoy, Rosswurm, Montenegro, Eckenperger, Hardegg hadakozásit: bizonyára semmi jónkra nem voltak. Tekintsük Erasmus Teuffel harcát, ki nem csak szerencsétlenül, de egész keresztyén nemzetnek olyan gyalázatjára volt, hogy soha eleget rajta nem bánkódhatunk, holott azt írja Istvánfi,¹⁸ egy messzely vajon vagy mézen árulnak vala egy németet a törökök. Nézze meg Joviust, aki Istvánfinak nem hiszen. De nem láttunk viszont ennyi sok dicsőséges más operatiókat, avagy szállott váraknak megsegítését, avagy török földön vitéz progressusokat [szerencsés hadműveleteket]; és ha melyek voltak is talám néha, egy április szeléhez hasonlók voltak azok a segítségék, melyek oly nagy dicsekedéssel hazánkban jöttek nyáron, s aratás után ősszel, jól megrabolván országunkat, visszamentek s magunkat magunknak hattak; kinek nagyobb bizonyosságát, aki látni akarja, nézze meg Istvánfiban, XXVIII. részében vége felé, és több sok más helyeken.

Ne adja Isten azt, hogy az én pennám az idegen nemzeteknek akármelyikéről is igyekezzék gyalázatokat írnia: nem az én célom az, mert tudom minden nemzetnek maga dicsőségét elegendendőképpen min-

dennap historiákkal is bizonyítani. De azt concludálni kívánom, hogy mi magyarok ne tegyünk fundamentomot senki vitézségében, hanem míg Isten ép kezet-lábat adott kinek-kinek, azon erőlködjék, hogy az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter, hanem accessorie [ne főképpen, hanem csak mint kisegítő erőt vegyünk őket igénybe], segítségképpen, mert bizonyára az mi sebünk senkinek úgy nem fáj mint minékünk, senki nem érzi nyavalyánkat, úgy mint mi. Tehát következik abból, hogy senki olyan serényen is nem nyul az orvossághoz, mint minékünk kellene nyulnunk, főképpen ha az az orvosság veszedelemmel jár.

Itt talám valaki engemet megszólít s kérdi tülem: mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni? mit tanácslasz? könnyű akárkinek is deklamálni, prédikálni, de orvosság kell a betegnek, flastrom a sebeknek. Én arra rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver. fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi resolutio! Ezenkívül én semmit seim tudok, sem mondok. Avagy azért, magyarok, evvel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium [más mód nincsen]. Elfussunk? nincs hová, sohun¹⁹ másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum vel moriendum est. [Itt győzőnötök, vagy halnotok kell.]

De miért kelljen elvesznünk avagy kétségben esnünk, míg csontjainkban velő, ereinkben vér, míg Isten mennyországban az mi bizodalunk lehet, míg karunkban kopját, markunkban szablyát szoríthatunk? Avagy külön compositióból [anyagból] vagy-e az mi ellenségünk felépítve? vagy nem azoktól a vitéz magyaroktól származtunk-e mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek? Nincsen-e Istennek hatalmában Hunyadi győzelmeit, Mátyás király dicsőségeit kezünkben ismét ujjonnan megvirágoztatni? De úgy, ha mindnyájan egy szívvvel, egy lélekkel, segítségül híván Istennek szent nevét, körmösen nyulunk a magunk dolgához, és fáradunk, vigyázunk, tusakodunk az mi életünkért. A fáradhatatlan szorgalmatosság, az unalom nélkül való vigyázás, az kész gyorsaság és a gyors készség szokta annak a drága fának gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsőségnek

hivnak. Minékünk pedig magyaroknak nem csak dicsőségünk, de a megmaradásunk is abban vagon. Nem vakmerőségre hívok senkit, nem habahurjául²⁰ kívánom az mi nemes resolúciónkat, hanem okosságnak mértékletességével és állhatatos szívünknek megkeményítésével akarnám hogy előállanánk erre a nemzetünknek utolsó szükségére és a szerencse-bírónak utolsó sententia-kimondására. Én is Catóval mondom azt, magyarok: [Ugyanis a dolog komoly; de ti nem féltetek attól. Vagy pedig nagyon féltetek: de elméteknek tehetetlensége és lágyága miatt egyik a másikra várakozván, késlekedtek, bízván a halhatatlan istenekben, kik e hazát sokszor a legnagyobb veszélyek közt is megtartották. De az istenek segítsége nem könyörgésekkel és asszonyos sóhajtasokkal szereshető meg. Éberséggel, tevékenységgel, bölcs megfontolással minden dolgot szerencsésen halad; de ha tehetetlenségbe, tunyaságba merültél, hasztalan könyörögsz az istenekhez; azok megharagszanak rád és ellenségeiddé válnak.]¹⁰

Szántson, vessen, boronáljon, arasson és sok dolgot vigyen véghez a gazda ember ha élni akar cselédestül. Nam Dii laboribus omnia vendunt. [Mert az istenek mindent munkáért adnak.] Hát mennyivel inkább minékünk, kik veszedelemben vagyunk, az egész lelkünknek applicatióját, minden testünknek fáradságát fordítanunk kell az mi utolsó veszélyünknek eltávoztatására; mert egyébiránt kinek szántunk, kinek vessünk, kinek arassunk, kinek neveljük édes magzatinkat, ha securitásunkra most gondot nem viselünk; majd a pogányé leszen az, aki most miénk, és csak öt esztendő avagy kettőt sem ígérhetünk magunknak, ha nem provideálunk. De ismét itt nekem mondhatja valaki: Jó volna a hadakozás, ha kívánt successusokat [eredményeket], remélhetnénk magunknak: de azt sokszor próbáltuk, soha nem nyertünk véle, mindenkor markunkban szakadt.²¹

Én arra így felelek: Mig az mi *militaris disciplinánk in flore* volt [virágzásban volt], Corvinusok alatt és más vitéz királyok alatt, nem igaz az, hogy markunkban szakadott volna soha is szándékunk. Teliek a historiák a mi magyar nemzetünknek dicsőségével, teli a világ azoknak emlékezetivel, és Európának egy szegelete sincs, aki az mi eleinkről becsülettel ne szólna; soha muzulman vér nagyobb folyásokkal nem folyt, mint a magyar kard miatt, soha senki ennek a pogány holdnak betöltését úgy nem késlette, mint mi magyarok. De meg kell val-

lanunk, noha nyögve és pironkodva, mert: *Dedecori est fortuna prior* [Előbbi szerencsénk most gyalázatunkra van], olyan messze estünk mi mostani magyarok a régiektől, hogy ha előljönének mostan más világról azok a mi vitéz eleink, sem mi őket, sem ők minket meg nem ismerhetnének. Mert nyelvünkön, szólásunkon kívül mivel hasonlítjuk mi magunkat azokhoz? és bizonyára mondhatnák nekünk: *Vox quidem vox Jacob, manus autem Esau*. [A hang ugyan Jákobé, de a kéz Ézsau keze.] Csufsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek penig, valahonnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért, és ezer ilyen vétünkért. Én nem hizelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugságommal dicsérjelek, mert a prófétaként: *Popule meus, qui te beatum praedicant, ipsi te decipiunt* [én népem, a kik boldognak hirdetnek, azok megcsalnak téged]; *hanem im* megmondom magadnak fogyatkozásaidat, olyan szívvvel és szándékkal, hogy megismervén magad is, *vesd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet, öltözzél igazságban, övedzzél erősséggel, hídd segítségedre a Jehovát, resolváld magadat, avagy ajándékozd magad az Isten nevének és magadnak oltalmára kössünk kardot a pogány ellen*. Ha azért a magunk fogyatkozásait megismerjük előbb, könnyebben az orvosságot is fellelhetjük azután. Vizsgáljuk meg hát micsoda formájú hadakozások voltak azok, kik nem succedáltak, és mi formán estek.

Ihon az igaz *relatio*:²²

Mikor meghallottuk, hogy a török nagy készüllettel fegyverkezik és készül reánk, mi is akkor, de későn tapodni²³ kezdtünk, kaptunk mindenfelé hadat, seregeket kezdtünk gyűjteni. De micsodás seregeket, micsoda hadakat? régi, látott, hallott vitézekből állott-e valyon ez a sereg? bizonyára nem, hanem mentül rosszabb, hitetlenebb, istentelenebb, tolvajabb volt az országban, az gyült össze a mi sipolásinkra. Ismét, ki volt ennek hadnagya? ugyancsak szintén ilyen, vagy aki még jobban megelőzte a többi részegséggel, garázdasággal, kevélységgel, aki a maga vitézsége rudimentáit [első kísérleteit] vagy kassai kereskedőkön, vagy kecskeméti tőzséreken, vagy soproni kalmárokon, vagy más szabad városok s szegény polgárok kárán végezte el; aki nem a jó hírért. névért s becsületért, hazájához való szeretetiért iratta be magát a hadakozásban, hanem hogy jobban ezeket az ott fenn megírt

virtusokat²⁴ szabadabbul üzhesse; aki hogy jobban valami boszuját valamely falura, vagy nemesemberre tölthesse, kívánt hadi emberre lenni, hogy evvel a titulussal [jogcímmel] mind módot, mind mentséget vétkének, mind impunitást [büntetlenséget] találjon. Így azért nem sereg, nem hadakozáshoz való készüllet s becsület volt ez, nem szegény hazánkhoz s jó lélekből származott igyekezet, hanem farsangolás, bordély és ha még mi rosszabb nevet is tudnánk találni ennyi megfeszlett erkölcsnek. Régenten amaz nagy Hannibálnak vitéz, hadát Campania, egy olaszországi gyönyörűséges tartomány, a maga gyönyörűségével elvesztegette, ellanyhitotta és elerőtlenítette. Nincs a mi magyarinknak szűksége Campaniára; előbb hogysen a hadban jövünk, készen vagyunk immár, elvesztegetve, eltunyulva: Diis hominibusque invisi. [Isten és emberek előtt gyűlöltek.] Nem kell minekünk oly nagy ellenség mint a török; egy canicula melege, egy februariusnak szele, egy éjszakának virasztása, egy napnak koplalása megrontja a hadainkat és semmivé teszi. Ilyenek a mi köz hadaink; de mivel jobb ennél a nemesség? mivel jobb az uri rend? Bizonyára mind egy bordában szőttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csufolhatja. A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték meg az mi eleink a nemességet, mivel tartatik is meg. Egy nemzet sem pattog úgy s nem kevélykedik nemesség titulussal mint a magyar, maga annak bizonyítására, conservatiójára, látja Isten, semmit nem cselekszik. Ülnek haszontalanul fiaink vagy otthon atyjoknál és anyjoknál, vagy, ha ugyan derekasan látni, hallani akarnak (az mint ők mondják), egy magyar ur udvarában beállanak és szerződnek. Ott mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megpremezni, egy kantárt pillangókkal felczifrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal²⁵ pipeskedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni. Hej, mely különb vala amaz lacedemoniai asszony, mikor a fiát, mely immár felnevelkedett vala, felfegyverezvén jó módjával, egy paist ada végtére neki ezen szókkal: aut cum hoc, aut in hoc, azaz: avagy ezt hozd haza tisztességesen, avagy ebben halva hozzanak becsülettel. *Mi penig nem így, hanem ha udvarban²⁶ nem megyen is az ifju, sem hadban, sem végekben, sem idegen országokban vitézlő mesterségeket tanulni nem megyen ugyan, hanem egy prókátorságot patvarián, nem az igazságnak szeretetibül penig, hanem másokat*

nyomoritani kívánván tanul, vagy papságra adja magát, Isten tudja micsoda indulatból. Az urfiak szintén ilyek; az ital legnagyobb mester-ség és katonaság, mentül aljasabb s rosszabb lovászokkal, kóborló katonácskával társalkodhatnak, legnagyobb katonaságnak²⁷ tartják; osztán ha a husz esztendő alig érik is el, mindeniknek feleség kell. Ha tizen volnának is egy familiából, senki nem tanul tudományokat, senki nem lesz zarándokká, hogy láthasson, tudhasson abból valamit hazájának szolgálni. Ezek kívánják osztán a generálisságot, és ugyan ezeknek kell adnunk, mert nincs más jobb.

Oh egek! Oh Isten! mért hoztál ki minket Scitiából, holott ottan avagy nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában, avagy ha bomlottunk volna is, nem látott volna ennyi világ minket magunk rosszasága miatt veszni. De ha nincs haszon a panaszkodásban és a haszontalan való foháskodásban, nyuljunk az remediumokhoz [orvos-ságokhoz] ha vagyon; s vagyon is penig, ha akarunk. Mert noha az mi magunk népét az mint mostan vagyon, jól leábrázoltam, ugyan mindazonáltal, ha kérded: kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalomra, azt mondom: a magyart kívánom. Miért? azért, mert ez legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és, ha akarja legvitézebb nemzetség. Kétszáz esztendeje leszen immár, hogy a magyar törökkel harcol. Hányszor a török császárok személyek szerint sok száz ezer emberekkel jöttek országunkban, csak az egy szultán Szulimánnak is, ki legvitézebb császár vala az ottomán nemzetben, őt expedíciója volt, de mégis Isten nem hagyott mindnyájunknak elveszni; az mi veszett is, többire békeesség alatt s frigynek színe alatt vesz, hogysem hadakozásban. Azért magyart kívánok oltalmamra, nem indust, nem garamantát, sem olaszt, sem németet, sem spanyort. Csak jobbitsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók, és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért, hogy a török ebekkel meg ne bánassuk, hogy ily semminek tartott minket. Szükséges volna ugyan, hogy ezt a hadi tudományt bővebben megexplicálnám: de mivel arra most nincs nekem intencióm, hogy particulariter examináljam [részletesen értekezsem róla], in genere [általánosságban] mondok valamit, amit én tudok, hogy a mely talentomot Isten énnekem adott, ne ássam el haszontalanul a földben. Ezelőtt is penig irtam egy kis trac-

tatust, kinek neve Vitéz Hadnagy, de csak magamnál tartom, mert én nem látok olyat, ki gyönyörködne az olvasásban, maga bizony semmiből úgy ember nem tanulhat, mint abból. Én nem praetendálok annyit tudni, hogy mindeneket tanithassak, mert az én experientiám [tapasztalásom] kicsiny és csak egynéhány csatából áll, de olvastam s hallottam annyit, hogy némelyeknél, úgy gondoltam, többet tudok. Azoknak irom azért eztet, hogy, amint mondám, talentumomat el ne rejtsem, hanem aki hasznát veheti, vegye, aki nem, — lássa legalább bennem a jó kívánságot. Minnyájunknak kell ehhez szólnunk, mert mikor ég a ház, mindentül jó néven vétetik, ha vizet hoz oltani; mennyivel inkább most szükséges a segítség, a jó tanács és a jó operatio!

I. Szükséges azért hogy a magyar nemzet, ha ettől a fenforgó vészről meg akar szabadulni, ha magának, posteritásának [utódjainak] megmaradást kíván, tartson fegyvert kezében; de nem úgy mint eddig, hanem jóval is másképpen. Mert nem elég az, hogy minden particularis [magánembernek] embernek legyen fegyver házában, noha annak is úgy kell lenni, hanem hogy az ország tartson egy armádát lábon készen, aki minden felé, minden órában, minden szempillantásban, télen, nyáron, oda mehessen, ahová szükség kívánja. Ez minden fundamentomja a mi megmaradásunknak, azért erről többet is kell szólanom.

II. Ennek az armádának számát determinative [határozottan] nem mondhatni minden időkre, mert néha nagyobb a szükség, néha kisebb. Ha azokban az időkből volnánk, mint eddig voltunk, hogy nem volt ugyan nyilvánvaló hadakozás, hanem békességnek homálya, aki alatt mindazonáltal az országunk igen megromlék: tehát én azt mondom, az ilyen időben szükséges volna, hogy a magyar nemzet tartana négy ezer gyalogot, nyolc ezer lovast. Tudom hogy lesz olyan, aki talám megneveti ezt az én tanácsomat ez iránt, hogy a lovast többnek mondám az gyalognál, holott a gyalog az ereje a hadakozásnak, ő viszi, ő tartja a várakat, a sáncokat, és jobbra őrajta fordul minden operatio. Ugy vagy, én is megvallom mind ezeket, és a gyalogság a hadban a valóság,²⁸ és a mint a régi generálisok mondták, a gyalogság keze, a lovasság lába a hadakozásnak; de én azért mondám, ha békés idők volna mint eddig, akkor nincs várszállás, nincs valami más nagy ütközet, hanem csak rablás, csataképpen való meglopás és

pusztítás, akinek az gyalogságot nem opponálhatnánk mindenfele, hanem a lovast hamar elküldhetnénk valahová szükség volna. Másodszor azt mondom, a töröknek is az ő ereje, mely a végekben vagyon, lovasból áll, és arra kell céloznunk, hogy annak ellene állhassunk. Harmadszor: az ország hosszú s keskeny,²⁹ a gyalog lehetetlen dolog, mindenütt accurálhasson [idejekorán megjelenhessen]. Negyedszer: Magyarország jobbára mezőség, a gyalog, mezőn nem subsistálhat a könnyű lovas ellen még most, míg jobban rendben nem hozzuk magunkat.

III. Ez az armáda szükséges, hogy elegendő fizetéssel és minden provisióval administráltassék [szükségessel ellátassék]; oly fizetése legyen penig a vitéznek, hogy azzal becsületesen óról-óra beérje, magát ruházhassa, fegyverezhesse és eledelére elég legyen neki. Mert én azt az armádát örökösnek akarom lenni. Tehát arrul kell tennünk, a vitézlő nép. fogyatkozása miatt, ne kényszerítették kóborlani, lopni s kijárni, ne szökni kételenségből; azért abban ily limitatiót kellene observálni [korlátozást kellene betartani, következőképen kellene meghatározni]. Először: minden embernek fegyvert, jót s hivataljához valót³⁰ adni neki, minden készületivel, szerszámával; ehhez jó erős posztót, ha lehetne gyalogságnak kéket, lovasnak verest ruházatjára, dolmányra, nadrágra s mentére, süvegére elegendendőt. Ehhez ismég hétrül-hétre vagy lisztet vagy kenyeret és sót, minden hónapra a lovasnak abrakot, szénát. Ezt így disponálván, kevés pénz kellene főképpen gyalognak szükségére, de mindazonáltal kellene, mert ingyen senki nem szolgál örömet, hanem nyereségért, előmenetelért, becsületért; azért annyit kell pénzt is rendelni, hogy ne is legyen felettébb.³¹ A lovasnak sokkal több kell lovára nézve. Ismég azt is akarnám, hogy minden zászló aljának egy kincstartója volna, és hogy legalább nyolcadik részét ne adnák meg pénzből a vitéznek, hanem ott deponáltatnék, mert ha mind oda adjuk is neki, mind elkölti, de ha in conservatorio [félre téve, megtakarítva] lesz, egynehány esztendőre ha meggyülekezik neki, sok szükségét érhetné be vele, azonban³² ha rabság, ha betegség, ha sebek megnyomná, volna mit elővenni.

IV. Disciplina militaris. Itt énnékem Istenemet kell kérnem, engedje meg az ő szent nevéért nemcsak kimondhatnom az mit tudok, kívánok, hanem persvadeálnom is az én magyarimnak, hogy erre applicálják magokat minden tehetségekkel, kívánságokkal s akarat-

jokkal. S ha ezt én véghez viszem, bizonyos vagyok benne, el nem nyel a pogány eb egyszersmind, hanem még egyszer talpra áll a magyar.

V. Szükséges hogy régiek autoritásával támogassam discursusomat, kik között az egész historicusok consensusából [a történetírók egyező véleménye szerint] nem találok jobb mestert, mint a Vegetius³³ volt, ki Valentinianus parancsolatjára ira vitézlő praeceptumokat [szabályokat], akire én relegálom [utalom] az én magyarimat, hanem im ez kis beszédet magamévá teszem itten. Így mond azért ő:

[Harcokban nem annyira a tömeg és tudatlan vitézség szokta a győzelmet megszerezni, mint inkább az ügyeskedés és a gyakorlat. Mert a rómaiak — mint látjuk — a harcban való gyakorlottságukkal, seregeik fegyelmезettséggel és háborúban való edzettségökkel hódították meg a világot. Mert mit ért volna a gallusok sokasága ellen a rómaiak csekély száma? Mikép mertek volna ők, a törpék, megmérkőzni a magas, vállas germánokkal? Nyilvánvaló, hogy Hispania lakói mind számban, mind testi erőben különbek voltak a mieinknél. Az afrikaiak mindig furfangosabbak s gazdagabbak voltak, mint mi. Senki sem vonta soha kétségbe, hogy a görögök fortélyosságban és szemességben minket túlszárnyalnak. De mindezekkel szemben a mi előnyünkre vált, hogy ügyes újoncokat válogattunk, hogy hadi szabályokat állítottunk föl s tanítottunk, a fegyelmet naponkénti gyakorlással megszilárdítottuk, s mindazt, ami a harcban, ütközetben elő szokott fordulni, a harckiképzésben megismertettük, ezeket a tapasztalatokat megbecsültük, katonáinkat öntevékenységre neveltük. A hadi tudomány ugyanis növeli a bátorságot, mert senki sem fél azt megtenni, a miről biztosan tudja, hogy jól tanulta meg. Mert a harcban a kisebb, de gyakorlott sereg alkalmasabb a győzelem kivívására; a tudatlan és gyakorlatlan tömeg ellenben mindig ki van téve annak a veszélynek, hogy kardélre hányják. Ha tehát valaki nyílt küzdelemben a barbárokat le akarja győzni, az minden erejéből arra törekedjék, hogy az istenek akarata és a császárok rendelete szerint az ujoncok legiói győzhetetlenekké váljanak. Rövid idő alatt ugyanis a szorgosan megválogatott ifjak, kik naponta, nemcsak reggel, de délután is, a fegyvergyakorlatok minden nemét és a hadakozás művészetét is gyakorolják, könnyen elérik ama kipróbált harcosok színvonalát, akik a világot meghódították. Ne indítsa meg az császári felségedet, hogy a régi jó szokás, mely érvényben volt,

megváltozott; mert a te örökeleted ahhoz az előrelátáshoz és boldogsághoz van kötve, hogy a haza javára új dolgokat találj ki, a régieket pedig helyreállítsad. Minden munka nehéznek látszik, mielőtt azt megpróbáljuk. Egyébként ha gyakorlott és eszes férfiakra bizzák a katonák kiválogatását, hamar összegyülekezik egy háborúra alkalmas sereg s azt gyorsan betaníthatjuk, mert mindent véghez visz a serénység és ügyesség és a hadi mesterséghez sem a hosszú szolgálati idő, sem az évek nagy száma nem szükséges, hanem a szüntelen való megfontolt gyakorlás. Akárhány évig szolgált is — a gyakorlatlan katona mindig újonc marad. Nem hiszem, hogy valaki kétségbe vonná, hogy katonai szolgálatra legalkalmasabb a paraszt ember, ki a szabad ég alatt a forróságban nő fel, a nap hevét tűri, az árnyékkal nem törődik, fürdőkre nem vágyik, a gyönyöröket nem ismeri, egyszerű észjárású, kevéssel megelégedett, tagjai minden munkára meg vannak edzve, aki földműves életében megszokta a vasszerszámokkal való munkát, az árok-ásást, a teherhordást; és — nem tudom miért, —, de kevésbbé fél a haláltól az, aki kevesebb gyönyört ismer az életben.

És most lássuk, milyen életkorú katonákat kell kiválasztani.

Mindenki tudja — ha ugyan a régi szokást meg akarjuk tartani —, hogy a serdülő ifjakat kell a katonai pályára buzdítani. Mert az ifjak nemcsak hamarabb, de alaposabban is elsajátítják azt, amit tanulni kell. Azután a katonai fürgeséget, az ugrást, futást addig kell megkísérelni, míg a test a korról nehezkesebbé nem válik; mert a gyorsaság az, ami gyakorlat révén jó katonát teremt. Azért ifjakat kell kiválasztani, amint azt Sallustius is mondja. Mert először is az ifjú, mihelyt a hadiélet fáradalmait elviselni megtanulta, a táborban, a szüntelen való munkában válik valódi katonává. Mert jobb, ha az ifjú, akit katonának képeztünk ki, arra hivatkozik, hogy a harcra való alkalmasságának ideje még nem jött el, mint az, hogy ha azon bánkodik, hogy az már elmúlt. Mert a hadi mesterség sem nem jelentéktelen, sem nem könnyű; akár a lovas, akár a nyilas gyalog dolgát, akár a paizzsal való bánást s mindezek mozdulatait akarod megtanítani; hogy az újonc helyét el ne hagyja, a rendet meg ne zavarja, hogy a hajítódárdát a meghatározott irányban nagy erővel dobja, hogy sáncot ásni, karót ügyesen leverni tudjon, hogy tudja a paizsot kezelni, a feléje hajított dárdákat ütéssel elhárítani, a kelepécet ügyesen kikerülni, s bátran nekirohanni. Az így

gyakorolt ifjúnak a harcban bárminő ellenséggel küzdeni nem borzalom lesz, hanem gyönyörűség. De aki a kiválasztást végzi, különösen vigyázzon arra, hogy arc, szemek és testalkat szerint azokat válassza ki, akik a katonai hivatásra alkalmasak. Mert nemcsak az embernél, de még a lovaknál és kutyáknál is sok jel elárulja képességeiket. A katonasághoz kiválasztandó ifjú legyen tehát élénk szemű, egyenes fejtartású, széles mellű, izmos vállú; erős ujjai, hosszú karjai, kis hasa, vékony lábcsárai, főlösképes hússal nem terhelt lábikrái és lábai legyenek, vagyis olyanok, amelyeket erős inak mozgatnak. Ha ezeket a jeleket a újoncban megtalálta, ne sokat törődj a testmagassággal; a katonák inkább erősek legyenek, mint nagyok. Most még az van hátra, hogy kutassuk, milyen mesterségű újoncokat vegyünk fel, s milyeneket utasítsunk el. A halászokat, madarászokat, cukrászokat, takácsokat és mindazokat, akik asszonyi dolgokkal foglalkoznak, nézetem szerint távol kell tartani a hadseregtől. A kovácsokat, bognárokat, mészárosokat, szarvas- és vaddisznó-vadászokat ellenben fel kell venni a katonák közé.

Amitől pedig nemcsak a katonaságnak, de az egész hazának sorsa függ az, — hogy újoncként oly ifjak vétessenek föl, akik nemcsak testben, de lélekben is legkitűnőbbek. Az állam ereje és a római név dicsőségének alapja az újoncok első megvizsgálásában rejlik. Ne gondoljuk, hogy ez könnyű feladat, vagy hogy különbség nélkül akárkire rábízható, s a régieknél e képesség Sertorius különös erényei közé tartozott. Annak az ifjúságnak ugyanis, amelyre a tartományok védelmét s a háborúk sorsát bízuk, ha van választék, származás és erkölcsök szempontjából is kifogástalannak kell lennie, mert a becsület teszi a katonát jó katonává. A szégyenérzet, mely a futástól visszatartja, győzővé teszi. Mit használ az, ha a gyávát gyakoroltatjuk? Ha több évig meg is marad a hadi szolgálatban? Az a hadsereg háborúban soha sem lesz jó, amelynek újoncait a toborzó felületesen vizsgálta meg, és — amint tapasztalásból tudjuk — ez volt az oka sok vereségnek, melyet az ellenségtől mindenfelé szenvedtünk, hogy sokáig tartó béke napjaiban az újoncokat hanyagabban és gondatlanabban válogatjuk meg, hogy a tisztességesebbek polgári foglalkozást űznek, hogy a vagyonosabbak ajánlottait elnézésből és hibáik elpalástolásával beveszik s így olyanok jutnak a hadsereghez, akiket uraik szívesen túladsanak. A vezető

férfiakra tehát az a kötelesség hárul, hogy az ifjakat nagy gondossággal válasszák meg. Ennek gyakorlatát azonban a hosszas, színleges biztosság idejében elfelejtettük. A lacedaemoniak (spártaiak) voltak az elsők, akik a harcokban szerzett tapasztalatokat összegyűjtve a hadmesterséget, melyről azt hiszik, hogy az csak vitézség és szerencse dolga, az ifjak tanulmánya és gyakorlata tárgyává tették és a haditanítómestereknek megparancsolták, hogy a gyermekeket a fegyverek használatára és a harc különféle módjaira megtanítsák. Oh, dicséretre méltó férfiak, akik leginkább azt a mesterséget akarták gyakoroltatni, amely nélkül semmi más mesterség nem virágozhatik. Ezeknek intézményeit követve a rómaiak a hadművészet szabályait nemcsak folytonosan gyakorolták, de írásban is megörökítették. Hogy a harcban milyen hasznos volt a lacedaemoniaknak a hadművészet tudása, mutatja (hogy a többről ne is szóljak) Xantippus példája, aki Attilius Regulust s a karthagóiakon sokszor győzelmes római haderőt nem erővel és vitézséggel, hanem úgyszólván egyedül a hadművészet segítségével győzte le, fogta el és igázta le, és egy ütközetben győzve az egész hadjáratot befejezte. Az Itáliába induló Hannibal is spártai hadművészt keresett, s annak tanácsait követve, bár számban, valamint erőben gyengébb volt, sok consult és légiót pusztított el.

Aki tehát békességet óhajt, az készüljön föl a háborúra; aki győzelemre vágyik, az oktassa katonáit szorgalmasan, aki jó sikert kíván, az tudománnyal hadakozzék s ne próbáljon szerencsét. Senkinek sincs bátorsága azt kihívni, vagy megsérteni, akiről tudja, hogy harc esetén az lesz az erősebb. Télen cseréppel vagy zsindeellyel, ezek hiányában náddal, vesszővel vagy szalmával fedett helyeken gyakoroltak a katonák; a lovasok színekben, a gyalogosok épületekben: a gyakorlatokat esőben, viharban és szélvész idején is folytatták fedél alatt. Egyéb téli napokon pedig, ha hó és eső nem esett, a szabadban kellett gyakorlataikat tartani, hogy a gyakorlatozást abbahagyva, a katonaság teste s lelke el ne puhuljon. Erdőt irtani, terheket hordani, árkokat ugrani, tengerben és folyóban úszni, gyors lépésben és futva járni, el nem mulasztották még fegyveresen és terhekkel is, hogy a fáradalmaknak békében, mindennap való gyakorlása folytán, a háború nehéznek ne tessék. Akár legióbeli (római polgár), akár segélyhadhoz tartozó (szövevényes) legyen a katona, folyton gyakoroltassék. Mert amilyen

mértékben kívánja a jól begyakorolt katona a harcot, a tanulatlan (gyakorlatban) épúgy fél attól. Végül tudnunk kell azt is, hogy a harcban a gyakorlat többet ér, mint az erő; mert ha a katonaságot nem oktatnák a haditudományra, a katona semmiben sem lenne különb a parasztnál.]¹⁹

Bizonyára ebben a discursusban jól meglátjuk, hogy ha nem tudom mennyi hadaink lesznek is és micsodás bátor szívéük, de ha nem tanítottatott nép, nem tudós,³⁴ csak semmi haszna leszen; mert nemcsak abban áll a tudomány s a hadi mesterség, hogy a vitéz *vetekedjék* akár-miképpen, hanem okossággal. A medve erősebb az embernél, a párduc gyorsabb, az oroszlán serényebb, mégis az ember mindeniket meggyőzi okossággal; lovat, ökröt, elefántot a maga szolgálatjára kényszerít, melyet meg nem cselekedhetnék, ha csak erejében s bátorságában biznék, hanem okossággal. Hát mennyivel inkább kívántatik embernek ember ellen az okosság; főképpen minékünk olyan ember ellen, mint a török, aki nem erővel, nem vitézséggel győzött eddig bennünket, hanem ravaszsággal, sokasággal. Ha azért azé a hadi győzelem, akinél nagyobb a hadi mesterség, nem kell kételkednünk, hogy miénk nem leszen, ha derekasan magunkat hozzá [nem] applicáljuk. Mert igaz, a török ravasz, igaz hogy disciplinatus [fegyelmezett]; mindazonáltal az ő hadi tudománya nem oly perfectióban [tökéletes] vagyon, hogy jobb ne lehetne; hanem mikor magánál rosszabbat talál, bizonyos, hogy minor virtus cedit majori [a kisebb vitézség enged a nagyobbaknak]. Jobbnak kell hát lennünk, vitézebbnek is, tanultabbaknak is, ha a törököt meg akarjuk verni; mert ha ő több is, semmit nem indulok azon,³⁵ ha mi jobbak leszünk. Én tudom micsodás impedimentuma [akadálya] vagyon, hogy ezt a perfectiót érhesse, magyar nemzetnek. Egyik az: hogy nem bizik magában, hogy abban a rendben hozhassa állapotját s disciplináját akiben a régi rómaiak, akikről szól Vegetius. Másik az: hogy a mi szabadságunkat annyira tágan értjük, hogy akármely hajducska is vagy katona³⁶ nem igen hagyja magát venni örömet az ilyen oskolában vagy disciplinában, holott neki nagy servitusnak [nehéz áldozatnak] tetszik a jó rend s rabságnak a regula; viszont, nem tudván semmi szebb titulust mint szabad legény nevet. Harmadszor: hogy ez az igyekezet particularis embertől [magánembertől] sem úrtul nem lehet, s azért lehetetlen. De én ezekre mind háromra könnyen megfelelek.

Elsőben: ami a kételkedést illeti, ez csak tunyaságbul vagyon, s mivel nincs elegendendő kedvünk s applicatiónk [hajlamunk] hozzá, lehetetlennek gondoljuk igyekezetünket. Valyon kik voltak a rómaiak? kik voltak a régi macedonok? nem oly emberek-e mint mi? Mégis Vegetiust előhivom. [Ha valaki az ujoncok megválasztásában és begyakorlásában gondos akar lenni, a régiek vitézsége szerint könnyen megedzheti seregét; mert sem az emberekből nem vezett ki a hadakozásra való hajlam, sem a föld, mely lacedaemoniakat, athenieket és marsusokat szült, nem vált terméketlenné, hanem a béke hosszú biztossága az, ami az embereket részint kényelemszeretőkké tette, részint polgári foglalkozásra készítette. Így látjuk, hogy a hadi dolgokat előbb elhanyagolják, azután már restellik a velük való gondokat s végül rendesen egészen elfelejtik. S ne csodálkozzék senki azon, hogy ilyesmi a hozzánk közeli korban megtörténhetett, mikor azt látjuk, hogy az első pún háború után eltelt huszonnégy év és ami fő, békés év, a mindenütt győztes rómaiakat a maga nyugalmaival és csendjével annyira elpuhította, hogy a második háborúban Hannibálnak ellenállni nem tudtak. Így azután annyi vezér, annyi consul és sereg elvesztése után, csak akkor jutottak ismét győzelemhez, amikor a tábori életet és a hadi gyakorlatokat újból megtanulták. Az ifjakat tehát folyton kell válogatni és gyakorolni; mert kevesebbe kerül a magunk ifjainak gyakorlása, mint idegenek zsoldba fogadása.]⁹.

Ime, nem lehetetlen, hanem könnyű, ha akarjuk; vagyon népünk, vagyon módunk, vagyon alkalmatosságunk; az elszánt akarat kell. nem kell semmi más. Nem kell a népfogadásban csak a nemességre néznünk, nemcsak a katonaságra, amint most vagyon. A jó nemest, a jó katonát inkább kell venni, ha vagyon, de ha nincsen, a pórbul kell előállítanunk hadi népünket: ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó részegeskedő katonánál, jobb annál is, aki végbeli név alatt, semmit nem tud egyebet, hanem falurul-falura quártélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni. Akinek ilyen élete volt, távul kell tüle futni, rühös juh az ilyen, a többit is megrühösitené; jobb azért ama jó ifju polgár legény, mert³⁷ annak is némelyike rossz, sőt rosszabb a többinél. Könnyen megisméri, akinek esze vagyon, az ábrázatjárul, a termetéről, a vidámságáról az olyat, aki jó, aki még a paraszt munkában el nem gyötrődött s kedve vagyon hozzá. A Nagy Sándor

népe ilyenbül állott; im mit ír Arianus historicus felőle, midőn Sándort szólni hozzájuk introducálja: [Fülöp atyám titeket — bizonytalanul kóborlókat, akik mindenben szűkölködtek s akik közül a legtöbben juhok bőreivel ruházkodó pásztorok voltak, akik még e javakért is szomszédjaitokkal, az illirekkel, tribállokkal és thrákokkal álltatok folytonos harcban — védelmébe és hűségébe fogadott; a kopár hegyekről a termékeny sík mezőkre vezetett, vállaitokra a bőr helyett ékes ruházatot adott, fegyverrel ellátott, hadakozni megtanított, hogy ezután ne csupán rejtkehelyeiteknek és lakhelyetek földrajzi viszonyainak, hanem inkább fegyvereiteknek és vitézségeiteknek köszönhessétek biztonságotokat.]^R.

Vagyon bizonyára országunkban jó és elég nép, ha erre ilyenképpen viselünk gondot, és kiválasztván, megfogadjuk, jól megtanítjuk, jó tudós tisztviselők³⁸ által. Ugy vagyon, abbul is egy legnagyobb fogyatkozásunk vagyon, hogy nincsenek jó tisztviselőink, kiknek ugyan számosan kellene lenni, akik a hadi regulákra taníthatnák a népet. De én ebben ezt tanácslom az én magyarimnak: fogadjanak egy ideig idegeneket más nemzetekből. Erre legjobban dicsérném az Scotiából jött jó officéereket, amely nemzet vitéz, hű, állhatatos, tüdő, szenyvedő, idegen országokban örömet szolgáló; dicsérném a németeket is, de nem a mi szomszédinkat Styriából, Austriából, hanem az Imperiumbelieket, akik ama régi jó nemzetöktől még nem degeneráltak; dicsérném az helvetiosokat is, ha kaphatnánk, noha nehéz volna ilyent találni; dicsérném az niderlandiakat, hollandiakat, akik tanultak, és az olaszt is, aki az német hadakban forgott. Tudom, hogy itt valaki azt fogja mondani: Ugyan rá jöttél az idegen nemzet segítségére, kit azelőtt igen oppugnáltál [a minek azelőtt annyira ellensége voltál]. De nem érti az a barátom a dolgot; én a hadi népet magyarbul akarom csinálni, de mivel a hosszú békekesség elszoktatta nemzetünket a disciplinától, kell mestereket találnunk, kik által ismég in usum jöhessünk az elfelejtett reguláknak [az elfelejtett hadi szabályokat ismét felelevenítsük]; azért nem szégyen attul tanulni, aki többet tud, szégyen megkötni tudatlanságban magát s nem tanulni. Egy nemzet sincs ez világon, aki ha szüksége vagyon az ilyen állapotra, szégyelje maga szolgálatjára fogadni a jó hadi praeceptorokat [katonai oktatókat]; amint nem szégyenlették a vitéz Carthagobeliek Xantippust megfogadni a rómaiak ellen; nem

szégyenli francúz király svaicereket, scotiaiakat arra végre tartani; nem szégyenli most portugallus a francúzokat hinia és magához édesgetni; nem szégyenli muszka ezen szerint német tisztviselőket felkeresni.

Mert én nem kívánok egyebet, hanem csak jó tisztviselőket; nem azért pedig, hogy ő scotus, hogy ő német vagy francúz, hanem azért, hogy hadakban forgott, látott, ballott, tanult. Mivelhogy magyarnak hadakozása nem volt, nincs is ilyen embere. De mihelyt a magyar megtanul, nem kívánok ~~osztán~~ ilyen is másutt keresni; minthogy Mátyás király idejében nem keresett a magyar másutt tisztviselőket, hanem Magyarországbán. Báthori István lengyel király idejében ilyenképpen; ő is Magyarországból szerzette a jó tisztviselőket. Báthori Zsigmond idejében is nem volt szűki a jó magyar tisztviselőnek; ilyen volt Király Albert, Borbély György és sok más vitéz kapitány; csak Bethlen Gábor idejében is és azután nem volt semmi fogyatkozásunk ezekből; de most nincs ugyan; az okát megmondtam miért, de az orvosságát is megmondtam, hozzányulhatunk, ha akarunk. Találunk is pedig jó officéereket, csak akarjuk s megnyissuk erszényünket, mindenfelől magok jönnek hozzánk az idegenek ha ezt cselekedszük.

Másik impedimentuma [akadálya] a mi igyekezetünknek, amint mondám, a felettébb való szabadságnak vélekedése. Azt tartják a mi magyarink: non bene de toto libertas venditur auro [a szabadság még aranyért sincs jól eladva]. Igaz bizonyára az, nincs a szabadságnál szebb dolog, de viszont, aki az ilyen militaris disciplinát szabadsággal ellenkező dolognak tartja, vagy bolond, vagy tunya, rossz és rest. Mert én azt valloim és assecurálom [biztosítom] az én magyarimat, hogy ha jó militaris disciplinát instituálnak [honosítanak meg, rendszeresítenek], semmi ez világon nem leszen, ami az ő libertásokat jobban megtartsa s conserválja, mint az. Amely hajdu vagy katona nem akar beléállani ebben az oskolában, ne törődjél rajta, hadd ott, hidd el hogy rossz, hidd el hogy tunya és röst. Ő a szabadságnak vesztését obtendálja [kifogásolja], s pedig a dologtul fél, fél a strázsátul, fél a harctul, tudniillik szabad akar lenni attul, szabad akar lenni prédálni, szabad részeselkedni, szabad urat, hadnagyot válogatni, ott hadni, ha elunja; ez az ő szabadsága. Én pedig azt mondom, valámig ez a szabadság a közrendben Magyarországbán leszen, addig jót ne reménljünk a mi dolgainkbul. Aboleálni [kiküszöbölni] kell nekünk minden erőnkkel

a szabad legénységet, amely semmire nem jó, sem országának, sem urának, sem magának; aki vitézkedni akar, álljon be az megmutatott hadi rendben, aki nem akar, legyen ur, legyen főember, legyen polgár, legyen mesterember, de szabad legény ne legyen, mert ez corumpálja [megrontja] a többit is. Azért mutaték módot, hogy az országban militia instituáltassék [hadsereg szerveztessék], hogy a kinek kedve vagyon hozzá, álljon oda s ne hazudjon, hogy nincs hová menni emberséget tanulni.

Harmadik részben azt mondom, hogy ezt senki egyes úr vagy generális végben nem viheti. Kicsoda tehát? Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanimes consensusa [egyértelmű megnyilatkozása] kelletik erre. Mi haszna egy vármegye vagy bár egy Dunán innen levő vagy túl való föld, vagy Tisza mélyéke, vagy Erdély végezne ilyent magánosan, ha a másik meg nem tartaná? Mindnyájunknak kell, akik magyarok, horvátok vagyunk ebben concurrálnunk [részt vennünk] s ezt a militaris disciplinát megszabnunk, kit törvényképpen tartsunk nagy sacramentum módjára, mert ehhez sok dolog szükséges, akit nem is jó volna mind papirosra tennem,³⁹ nem is lehetne, de meglehet, ha minnyájan egyet akarunk. Azt mondják: Pecunia est nervus belli [pénz a háború lelke]; ezt is meg kell találnunk, penig fogyatkozhatatlan-képpen, annyit, amennyi szükséges. Valaki azt mond⁴⁰ talám, hogy nincsen, én penig azt mondom, hogy vagyon. Mikor Mahumet török császár Constantinápoly ellen készült volna, sehol nem találának az görögök költséget, kivel hadat s segítséget fogadhattak volna, de mikor a törökök megvették vala a várost, annyi kincset találának benne, hogy az egész török hadnak, annyi sok ezer embernek, elég vala töltözésére.⁴⁰ Ne járjunk mi is így; mert ha a török Magyarországot mind megveszi, bizony talál ő benne ezüstöt, aranyat, rezet, vasat és mindent. Vegyük elő valahun vagyon, ha az oltáron is, még annyival inkább, mert az Isten nevéért akarunk vele élni, mint az Dávid elvette Panem propositionis [az ígéret kenyerét]. Igaz, hogy a magyar nemzet nem oly pénzes, mint egyéb más nemzetek, de találunk, ha akarjuk mindnyájan, Istenünkért, hazánkért, feleségünkért, gyermekeinkért. Keressük elő ládainkban mindnyájan, deputáljuk minden proventusinknak [fordít-suk minden jövedelmeinknek] egyik elegendő részét arra, s hadjunk békét egy sokáig⁴¹ a pompának s vendégségnek, a kertnek és más ha-

szontalan épületeknek, a prémes köntösnek, az ezüst kupáknak és más haszontalan cifraságnak; csináljunk pragmatikát [vessünk számot] mindenekről, reformáljuk magunkat elsőben, kik elei vagyunk az országnak, azután az alattunkvalókat.

Ime tolláltam [elhárítottam] a három difficultást a hadi szerzésben s disciplinálásban;⁴² mi tarthat meg attul, hogy ne nyuljunk hozzá? Semmi, elhiggyétek, ha akarjuk; akarnunk kell penig, ha megmaradást kívánunk.

De ez az én dispositiom, amint feljebb is megmondtam, ez a had csak tizenkét ezer emberbül áll, tudniaillik olyan praesuppositummal [előzetes feltétellel], hogy békességes időben [élünk], olyanban mint eddig voltunk. Immár azt is megmondom, miképpen kellene hasznát vennünk. Mivel úgy mondtam, hogy együtt tartassék egy táborban ez a had: a végbeli fizetésen való népet azzal nem intendálok cassálni [nem akarom megszüntetni], sőt azokat is kívánom disciplinálni és fizetni szintén mint a többit; hanem az lenne a dandára, az a fundamentoma⁴³ a többi széllyel való végbeli fizetett rendnek. A végbelit fizeti a király, fizesse az ország a derekát. Ha azért a török csak apró csatákkal vesztegeti országunkat, annak a végbeli, ha jó fizetése lészen, ellentállhat; ha nem áll, bizonyára a generálisok rosszasága lészen. Ha a török csak egy basaságbul igyekezik és gyülekezik, úgy is a generálisok hivatalja, hogy ők megtudják azt jó szorgalmatos kémek által; és csatákkal gyűjtse arra össze a generális a maga hadát és végeit, álljon ellent neki; ha nem elegendő, más szomszéd generálisától kérjen segítséget.

Ha a török nemcsak egy basaságbul, hanem az egész budai vezérség indul, annál inkább megtudhatják azt a generálisok, s az aki felé vagyon a zendülés, recurráljon segítségért a derék magyar táborhoz, kinek magyar generálisa legyen. Az osztán a jó exercitatus [begyakorolt] hadával menjen oda, ahova kellek, avagy küldjön a mennyi kellek segítséget. Mivelhogy penig, ha nem tudom, micsodás vigyázás vagy dispositio legyen is, nem lehet ugyan, hogy mikor a víz árad, valahol be ne szakassza a töltést: a török is, aki oly elegyes a mi vég-házainkkal, hogy néhol beljebb is van vára országunkban a magunkénál is, nem lehet ugyan, hogy kárt ne tegyen hazánkban: ennek más remediumot [orvosságot] nem mondok, hanem arculcsapásért ket-

tőt és hármat is adni. Mert valamig mi erre nem resorváljuk magunkat, szintén oly békességben leszünk, mint eddig voltunk. Mindenén impune [büntetlenül] ment el eddig a török, mi pedig, mint a láncra kötött s tartott ebek voltunk, és ha ki valaha leódozta magát, tehát mindjárt a magyar volt lator, a magyar piszkáló, a magyar békességrontó.⁴⁴ Elhídjé pedig akármely magistratus [hatóság, felsőség] is, hogy a fizetlenség s a boszúság megszaggattatja a vas láncot is a férfi emberrel, nemcsak a disciplinát.

Ha ezt a rendet hozzuk országunkban, azt tanácslom, hogy azt a hódultságot, kit megoltalmazhatunk a török ellen, kit békesség alatt elvett tőlünk, elvegyük a töröktől; mert mire való volna ez a hadtartás, provisio [előrelátás], nehéz és dispendiosus [költséges] fáradság, ha jobbára az egész ország hódult és ha csak abban akarunk maradni. A várainkat békességben ugyan meg nem veszi, sem veheti: tehát szükséges hogy a hódulástul a falukat megfogjuk, és felét annak, kit a töröknek fizetett a polgár, contribuálja [fizesse] a mi hadunknak eltartására. Ezekben, úgy vagy, én mind sok s mind nagy difficultást [nehézséget] látok, de meg nem kell ijednünk azoktól, igyekeznünk kell hogy tolláljuk [elhárítsuk] minden erőnkkel. Soha egy nagy dolog sem lett meg, sem ezután nem leszen difficultás nélkül. Tudom ismég, hogy ezek a provisiók s rendelkezések, a megnyitott és declarált hadakozásban nem elegendendők; de én ezt grádicsul csináltam a másokra. Ha békességben ennyi hadaink tanult volna, könnyebben ehhez többet csinálhatnánk, hogysen a semmihez, mert ezek közt sok tanult aljos rendű vitézt⁴⁵ találunk, akik több hadnak fogadására, oktatására elegendendők volnának. Ha vármegyéket, ha hajdukat, ha földnépet akárminéműt akarunk felvenni,⁴⁶ mindjárt tisztviselőket a tanult hadból elővehetünk, s taníthatjuk hadainkat, mert ismét oda térek, ahol voltam: a tudatlan semmirekellő; a tanult jó. Ime még egy appendixet [toldalékot] macedoniai historiából mondok:

[A macedonok, kik abban a korban folytonosan nehéz veszedelmekkel küzdöttek és Fülöp uralkodása alatt gyakran győztek s így nagy erőre és ügyességre tettek szert s másokat úgy okosságban, mint a hadművészet ismeretében messze felülmúltak, a harctól húzódozó újoncok gyávaságát gyalázó szavakkal azoknak szemökre vetvén, összegyülekeztek, — s előbb pajzsaikkal védekezve feltartóztatták az ellenséget, amely

győzelmét már biztosra vette. Ekkor azután Ephialtes sokakkal együtt megölték, a többit pedig a városba visszaűzték.]⁸

Ha azért hadakozás volna, nem tíz, tizenkét ezer embert kellene felfegyveroznünk, hanem az egész nemzetünket jó módjával, mert az olasz példabeszéd mondja: La forza cagala regione adesso: erő ellen erő kell, és ha nem is számmal, de *virtussal*, *vitézséggel* meg kell előznünk ellenségünket. Azért mindegy annak a consideratiója [megfontolása], akár kicsiny s akár nagy hadat akarunk tartani, disciplina alá kell vennünk. Minden dolog ez világon valami módon instituáltatik, avval tartatik is és conserváltatik; valamely ország fegyverrel nyeretik, fegyverrel is oltalmaztatik az. Minekünk magyaroknak valamink vagyon, fegyverrel nyeretett az a mi eleinktől, úgy tartaték eddig, és nincs kérdés már abban, ezután is úgy kell megtartani. A békesség, a frigy, a csendes élet haszontalan gondolkodás nekünk, kárunkkal megtanultuk. Az mi első politicánk fegyver volt, most is annak kell lenni, mert mi egyébhez elégedetlenek volnánk, s ha a vitézséget megtudjuk, más subtilitásokat in ratione status [a körülményekhez képest finomabb megkülönböztetésekkel ebben a dologban]⁴⁷ mi megismerhetünk; oly nemzettel is van dolgunk, aki mi nálunknál ravaszabb, több, álnokabb, s ha az fegyverrel meggyőz, mindennel meggyőzött. Az mi régi szent István királyunknak koronája semmi a pallosa nélkül; héjában azzal koronázza fejét, aki oldalára kardját nem övedzi. Más nemzetek, kiktől messze vagyon a pogány szomszéd, kiknek hosszabb reménségek lehet, és a veszedelmet nem olyan közlül látják mint mi, öltözzenek bíborban, bársonyban, kamukában:⁴⁸ mi, kik immár a pogánnyal ennyi kárunkkal összebomlottunk és háborodtunk, nem viselhetünk egyéb öltözetet a fegyverderekénél, pánczéznél, egy szóval vasnál és fegyvernél. Tudom lesznek olyanok, akik minden erőnket igyekezetünket csekélynek és szükségesnél alábbvalónak fogják tartani annyi százezer török ellen, annyi hadiszerszám és álgyuk ellen, de én azoknak megfelelek. Az én tanácsom az, hogy a mi hadakozásunknak solidum fundamentat vessünk, kit ha megcselekeszünk, könnyen reá építhetünk, amit akarunk. Ismét semmi kétséget abban nem tehetünk, hogyha ily dispositióval leszünk, segítséget eleget másoktól is találunk. Mert természet szerint való ratiókból is vagyon, hogyha kit lát ember sérénkedni a maga dolgában, inkább ad segítséget olyannak, hogysem a tunyának,

az maga securitásával nem gondolónak és restnek. Mert ha mi csak zsebben tesszük a kezünket, senki nem gondol velünk, ha nem tudom, mint kérünk is segítséget, azt fogják szólani felőlünk: Quærent gentem, cum qua cadant [Keresnek népet, amellyel együtt elvesszenek]; s magok közt pedig azt: fatis accede, Diisque, et cole felices, miseros fuge [tarts a sorssal és az istenekkel, keresd a szerencséseket s kerüld a nyomorultakat]. Tehát bölcsen Xenophon mondotta, hogy akinek fegyvere készen vagyon és resolútiója, azt nyeri vele, hogy sok barátokat talál, ellenséget avagy keveset avagy senkit, holott azoknak barátságára az kik ők is szolgálhatnak, minden örömet adja magát, hogy őtőlök is várhassanak valamikor segítséget. Azért az én fundamentom békességes időben tizenkétezer ember, holott hadakozás ha lenne (az mint hogy legyen is az én tanácsom szerint), legalább annyi gyalog, ugymint 12 ezer, és lovas is annyi legyen pro fundamento.⁴⁹ Ehhez, amint mondtam, az egész nemzetünket fegyverezve vegyük rendben, legyen elegendő ágyunk és mindenféle hadiszerszámunk. Ha így lesz dolgunk, felelek életemig, az idegeneknél is elegendő segítséget találunk. Sőt, ha úgy volna is, hogy nem találánánk, csak a magunk erejével is annyit tehetünk, amennyi elég lenne oltalmunkra.⁵⁰ És ha nyáron szemben nem szállhatunk is mezőben ellenségünkkel, télen legalább jó progressusokat remélhetünk, mikor a török visszazáll, nyáron pedig in defensionis termino [a védelmi vonalban] maradjunk. Bizonyára alább hagy a pogány, s azt a frigyet, akit mi vérünkkel vásárlunk tőle, ő fogja mi tőlünk kérni. Tekintsünk csak a mostani nyomorult állapotunkra, és jól consideráljuk [fontoljuk meg]. Most ha valami csak megrezzenik is a török részéről, futunk ide s tova, vizeken által, havasokon által, ki imide, ki amoda, minden remediumunk csak a másoktól való segítségkoldulás, nincs magunknak népünk, kivel occurálhassunk a veszedelemnek, nincs egy emberünk, akit hova tehetnénk.

Boldog Isten, hiszen nagy vilítás [hitványság] ez; s mi vagyunk a magyarok? mi magyarok? De bár azoknak ne mondjuk magunkat.⁵¹ Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélyt elvesztjük, ne is hadakozunk bár azután, hanem avagy most avagy sohasem; fussunk ki az országbul, ha eztet resteljük. Ugy hallom Braziliában elég pusztaság van; kérjünk spanyol királytul egy tartományt, csináljunk egy coloniát, legyünk polgárrá. De ha ki bizik Istenében, szereti hazáját, vagyon

egy csepp magyar vér benne, kiáltson fel az égből az Istenhez, énekelje velem ez Debora énekét: [Akik Izrael fiai közül önként kiteszitek lelketeket a veszélynek, áldjátok az Urat; új háborút akar az Úr, s az ellenség kapuit maga döntötte le. Szereti szívem Izrael jeleseit, akik önként mentek a veszedelemből, dicséritek az Urat. Amen, Amen, Amen.]^T

*

Evvel az irással mutattatik meg, hogy fegyver kell s jó, országunkban. Miképen s hogy kelljen azt rendelni, tartani; és más sok particularitását is feltaláljuk könnyen, ha akarjuk. Volenti nihil difficile. [Akiben megvan a jó szándék, annak semmi sem nehéz.]

III.

GRÓF ZRINYI MIKLÓS EMLÉKIRATAI ÉS LEVELEI

AZ EMLÉKIRATOK ÉS LEVELEK

ZRINYI Miklós nagy munkáin kívül emlékirataiban, leveleiben is igen sok érdekes hadtudományi és politikai gondolatot, tervezetést, leírást olvashatunk. Prózáirói munkásságának teljes megismerésére tehát egész magyar nyelvű levelezését is ismernünk és ismertetnünk kellene. Itt azonban még nagyobb akadályokkal találkozunk, mint nagy munkáinak felkutatása terén.

Nagyobb munkáinak másolatai lassanként csak előkerültek, de leveleiből vajmi keveset ismerünk. Bár Zrinyi nem tartozott azok közé a levélírók közé, akik — mint II. Rákóczi Ferenc vagy Bercsényi Miklós — naponta néha 4—5 levelet is írtak, mégsem hihetjük azt, hogy Zrinyi tollából csak az a 30—40 levél eredhetett, amelyeket ma ismerünk. Igen sok levele bizonyára még ismeretlenül, hozzáférhetetlenül lappang levéltárakban, sok pedig későbbi korok gondatlanságának, barbár pusztításának eshetett áldozatul. Igyekeztem a már ismert levelek gyűjteményét eddig ismeretlenekkel kibővíteni, de fáradozásom jóformán meddő maradt. A budapesti országos gyűjteményekben, a dunántúli nagyobb egyházi, köztörvényhatósági és magánlevéltárakban való érdeklődésem eredménytelenül végződött. Csupán az Esterházy hercegi levéltárban Budán sikerült két olyan Zrinyi-levelet találnom, amelyek itt kerülnek először nyilvánosságra. Különösen érdekes ezek közül az a levél, amelyben Zrinyi Kanizsa tervezett ostromával kapcsolatban nyilatkozik Lipót császár elutasító magatartásáról. Minden valószínűség

szerint a legtöbb Zrinyi-levelet a Batthyány-család körmendi levéltárában lehetne találni, mert Takáts Sándor több munkájában ebben a levéltárban talált levelek kivonatait idézi. Amikor az Országos Levéltár tisztviselői 1937 tavaszán ebben a levéltárban kutattak, kérésre lekötelező szívésséggel érdeklődtek ott Zrinyi-levelek után is, de csak azt állapíthatták meg, hogy e levéltárnak több mint 10.000 levélből álló missilis-gyűjteménye még rendezetlen állapotban van. Onnan tehát Zrinyi leveleit ma csak igen hosszadalmas kutatás révén lehetne rendszeresen kikeresni. Igen remélem azonban, hogy idővel — ha ez az anyag legalább időrendben már rendezve lesz — sikerül ebből a levéltárból igen sok Zrinyi-írást napfényre hozni, hiszen ismerjük azt a szoros baráti és katonai kapcsolatot, amely Zrinyi Miklós és Batthyány Ádám között volt.

Szinte pótolhatatlan veszteség egyelőre az is, hogy elvesztek vagy ismeretlen helyen vannak Zrinyinek bizalmasához, Vitnyédy Istvánhoz intézett levelei, pedig Vitnyédynek a Magyar Történelmi Tárból 1871/72-ben közzétett levelezéséből kitűnik az a szoros kapcsolat, amely közöttük volt. Ebben az irányban folytatott kutatásaim a Vitnyédy-család egyik leszármazója után — akinek birtokában állítólag őseinek sok levele volt — Sopronba, onnan Celldömölkre vezettek, de eredménytelenül végződtek.

A bécsi Hof- und Staatsarchiv-ban személyesen volt alkalmam meggyőződni arról, hogy a Zrinyi korával foglalkozó, magyar-török vonatkozású iratok éppen olyan rendezetlen — tehát ez idő szerint használhatatlan — állapotban vannak, mint a körmendi levéltár missilisei. A Kriegsarchivban csak néhány, kisebb jelentőségű, latin nyelvű Zrinyi-levelet találtam. Bizonyára vannak horvát nyelvű Zrinyi-levelek a zágrábi közgyűjteményekben és talán horvátországi egyéb levéltárakban is, de ezeknek — valamint Zrinyi latinnyelvű memorandumainak, vitairatainak, leveleinek — közzététele ebben a munkában, amelyet kizárólag Zrinyi magyar nyelvű prózáiról tevékenységének szentelünk, nem lehetséges. Ezért hagytuk ki a Montecuccoli ellen írt latin nyelvű vitairatát is.

Meg kellett tehát elégednem azzal, hogy a különböző években, különböző munkákban, folyóiratokban már napvilágot látott Zrinyi-levelek közül azokat válasszam ki és közöljem itt, amelyek nem Zrinyi

magánügyeit tárgyaló közléseket tartalmaznak és a pillanatnyi hadihelyzetekről számolnak be, hanem amelyek hadi és politikai kérdésekkel foglalkoznak és Zrinyinek a haza sorsa felett való töprengéseit írják le. Találunk ilyen adatokat bőven Zrinyi néhány levelében, különösen pedig II. Rákóczi Györgyhez a nádorválasztás ügyében intézett emlékiratában. Összesen 12 ilyen írását közlöm e kiadványban, annak a képnek kiegészítésül, amelyet Zrinyi nagy munkáinak tanulmányozása után, erről a nagy hadvezérről, államférfiúról és kiváló emberről alkothatunk. Írásmódja, gondolatainak mélysége, előadásának közvetlen, szinte szónoái alakja, leveleiben is ugyanaz, mint nagy munkáiban.

A levelek szövegének megállapításánál itt is igyekeztem az eredeti, Zrinyi kezétől származó írásig visszamenni. Fáradozásom nem mindig sikerült. Több levél, amelyet Széchy — Zrinyi-életrajzában, az Országos Levéltár gyűjteményéből készített hiteles másolatokban, teljes szöveggel (néhány esetben ezenfelül fényképmásolatban is) — közölt, a tőle megjelölt helyen nem volt található, mivel a levéltári anyagot azóta (1900) többször átcsoportosították. Ezért a levelek helyét én is csak általánosságban tudom megjelölni, hivatkozva Széchy közlésére — illetőleg a tőle megjelölt, régebbi publikációkra. Mivel azonban az eredeti példányban fel nem található levelek hitelességét az eddigi komoly kutatások eredményeképpen napvilágra hozott szövegek lelkiismeretes áttanulmányozása után sem vonhatjuk kétségbe, — meg kellett elégednem azzal, hogy néhány levelet a régebbi publikációk révén megállapított szöveg szerint közöljek.

Zrinyi-levelekről legtöbbet Takáts Sándor írt „Szegény magyarok”, „Magyar küzdelmek” című könyveiben és a „Budapesti Szemle” füzeteiben. Ezekén kívül a levelezést méltató és levélkivonatokat közlő nagyobb tanulmány tudomásom szerint nem jelent meg. A magyar politikai és hadtörténetírás terén tehát Zrinyi egész levelezésének felkutatásában és közlésében még hálás feladat vár mindazokra, akik lelkesedéssel és kegyelettel fognak később is foglalkozni a XVII. század e legnagyobb magyarjának alakjával.

I.

Csáktornya, [1642] június 12.

Esterházy Miklós gróf nádorhoz. Kéri Esterházyt, hogy ne higgyen az őt (Zrinyit) befeketíteni igyekvők szavainak. Ha tőle függne, sokat árthatna a töröknek, de fél, hogy a császárt ezzel magára haragítja. A császár kívánja, hogy Zrinyi lépjen a hadsereg kötelékébe, de ő nehezen szánja magát erre s csak akkor teszi, ha feltételeit teljesítik.

Eredetije a herceg Esterházy-család budai levéltárában, Miklós nádor iratainak 1642-i fascikulusában. (Fényképmásolatát itt bemutatjuk.)

Nagyságos Uram, alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak, mint kegyelmes Uramnak.

Noha az Nagyságod én reám való neheztelését igen jól eszemben veszem és noha érdemletlenül azt is többel együtt szenvedem, mindazonáltal hogy Nagyságod lássa igaz lelkiismeretemet és hogy confundáljam az én ellenségimet, az kik hamisságából az dolog így esett, — vagy veszi vagy nem veszi Nagyságod szolgálatomat, ugyan szolgálnom akarok Nagyságodnak. Én Nagyságodnak mindenkor szolgálni igyekeztem, ha nem szolgálhattam, attól volt, hogy erőm nem ért oda, ahová Nagyságod Méltósága. Azonban az én irigyeim Nagyságodnak úgy beadának, hogy Isten látja, halálommal is kész lettem volna megbizonyítani hamisságukat, de Nagyságod azon kívül is nem sokáig eszében veszi. Én pedig, az Ur-Isten bizonyágom, Nagyságodnak mindenben eddig is kész lettem volna szolgálnom, csak parancsolt volna.

Mostani írásomra Kegyes Uram, kényszerített az Töröknek sok csatázása, szüntelen kártétele s nem tudom mihez tartsuk magunkat. Ha mi megmernék fogunkat mutatni, nem volna semmi nyavalyánk, de félek, hogy Ő Felsége haragjába esünk. Kérem alázatosan providéáljon az iránt felölünk Nagyságod. Császár Ő Felsége az mi kegyelmes Urunk, parancsolta mostanában, hogy ismég személyem szerint az armadában menjek, de én nem resolválhatom magamat reá, mert tudom, az előbbeni állapotra fognának, itt is nagy károkat vallának Török miatt, mint az előtt. Mindazonáltal jó conditiókkal nem vonom meg magamat az szolgálattól.

Agos Man. Schen Population
Agos Man. Schen Population

[illegible][illegible]

nepuāt uā, nēd tādōm ar elōbēn. a lēpētā
fēgētāt, (4) nāg tēstāt uiltāt iōiē nīē
nīē ar elōt. mīndāēn alāt iō cōdē iōiē
nēn. sōnōm nēg māgāt ar fēgētāt.
Nīēd ējēbēt nēg māgētāt nōm. ar Pēp.
Pēp. hēkētāt tādōm māgētāt nōm. lōnēn
alōātōr fēgētātāt ēgētāt māgētāt
nīē tēgētātāt nōmāt. Iō māgētāt
tāētāt uē ēgētātāt iō ēgētātāt.
Pēp. nōmāt ar tādōm

Māgētāt alōātōr
fēgētāt

Māgētāt alōātōr
fēgētāt

Nincs egyebet mást Nagyságodnak irnom, az olaszországi hírekről tudom Nagyságod tudós, hanem alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak, mint kegyelmes Uramnak. Isten Nagyságodat tartsa sok esztendeig jó egészségben.

Csáktornyan 12. Juny.

Nagyságodnak alázatos szolgája
gróf Zrinyi Miklós.

II.

Keltezési hely nélkül 1653. valószínűleg november havában.

Emlékirat II. Rákóczi Györgyhöz a magyar nádorválasztás ügyében. Az ország állapotát ismerteti, azután pedig az európai helyzetet. A halálos beteg Pálffy Pál gróf nádor várható utódjáról szólva, felsorolja a számbajöhető jelölteket és mint legalkalmasabbat erre a tisztségre, Zrinyit ajánlja. Bár az emlékirat névtelen, és Zrinyiről harmadik személyben beszél, tartalmából és írásmódjából kétségkívül megállapítható, hogy azt maga Zrinyi írta s csak azért választotta gondolatainak közlésére ezt a névtelenség leplebe burkolózást, mivel nem akarta azt, hogy bizalmas összeköttetése Rákóczi Györggyel a bécsi udvar tudtára jusson, és mert így, országosan elismert kiválóságát és a nádori méltóságra termettségét őszintebben vázolhatja, mintha maga dicsérné önmagát.

Eredetijét — illetőleg a Rákóczinak küldött levél egykorú eredeti fogalmazványát vagy másolatát — Thaly Kálmán fedezte fel a vörösvári Rákóczi—Aspremont—Erdődy levéltárban és közölte a Századok 1868. évfolyamában, 635. l. Megjelent még Széchy: Zrinyi Életrajzában IV. k. 252. l.

Az én kegyelmes uram Zrinyi Miklós, nagyságod alázatos szolgája, küldött engemet nagyságodhoz, hogy az nagyságos fejedelmi kezét ő nagysága képiben megcsókoljam, és az ő nagysága köteletségét, az melyet mig él, nagyságodhoz meg akar tartani, én bővebben megbizonyítsam. És noha ő nagysága ismeri és maga is vallja, hogy az ő nagysága nagyságodhoz való kötelessége oly nagy, hogy sem levéllel, sem követ-séggel, hanem maga személyével tartoznék azt megbizonyítani: de mivel-hogy, nagyságos uram, az mint maga nagyságod az maga fejedelmi ítéletével kegyelmesen megítélheti, az mostani idők olyanok, az melyben

az jó kívánságok ártalmasok, és a jó szándékok halálos vétkeknek ítéltetnek lenni; azért nem veszi nagyságod gonosz néven az én uramnak s az nagyságod aláztos szolgálójának, ha az maga devotióját [tiszteletét] és kötelességét publicumra [nyilvánossá] mostan nem teszi, és csak az maga lelkiismeretében magának tartja, és együtt kívánja, hogy Isten adjon módot, miképpen ezt az ő nagysága és minden jó magyar kívánságát effectussal [eredménnyel], sőt az nagyságod szolgálatjával megmutathassa. Nem volna abban kegyelmes uram, haszon, ha az én uram idétlenül az maga kötelességét czégréssé [tenné, t. i. szándékát nyilvánosságra hozná], sőt, az mint előbb mondtam, veszedelme történhetnék abból ő nagyságának, és semmi szolgálat nagyságodnak.

Második oka pedig, kegyelmes uram, az ő nagysága engem ideküldésének az, hogy mivelhogy nagyságod annyira megalázta magát, maga fejedelmi méltósága sem tartóztatta meg nagyságodat, hogy az én uramat atyjafiának és öccsének ne fogadná nagyságod: tartozásának tartotta uram ő nagysága, hogy ő nagysága is nagyságodhoz azzal a sinceritással [őszinteséggel] legyen, és mind publicumát, mind privatumát [véleményét a közügyekben és magánügyekben] igaz lelkiismerettel és tökéletes magyari szabadsággal közölje. Mert kívül tudná inkább és jobban közleni, és kinek dedicálhatná jobban az maga devotióját [hódolatát], mint egy magyar fejedelemnek, az kit az Isten sok kegyelmességgel, ugymint hazájához való buzgó szeretettel, vitéz fejedelmi szívvél és ehhez ennyi tryumphussal és dicsőséges győzelmekkel megáldott, — az kit az Isten magyar nemzetnek megvidámítására meg kezdett kegyelmessen mutatni: mint szélvészről hányattatott hajósnak, a ki semmit, szélvészről és sötétségnél, kétségnél többet nem látott, égen való derülést és csendes verőfényt. Azért kegyelmes uram akarta én általam nagyságoddal minden szíven való titkait és magyar dolgokról való gondolatait közleni. És jöllehet, hogy Ispán Ferencz uram által nagyságodnak jobbra mindezeket aláztatosan megizente: mindazonáltal azonban voltak valami kis változások, a melyeket én általam nagyságodnak aláztatosan exponál [kifejez] ilyenképpen. Kegyelmessen emlékezhetik nagyságod, hogy Magyarország dolgainak mind jó, mind gonosz szerencséje az palatinusság administratiójából [a nádor hivatalos működéséből] legkiváltképpen vagyon. Annak viselője mind jót, mind gonoszt országunkra hozhat. Adta volna Isten,

hogy a mostani jó palatinusunk az mely buzgósággal és teljes jó gondolatú szívvvel volt nemzetéhez: viszont annyi jó szerencsével lett volna jó igyekezete bőves; de mivelhogy az nem mindenkor jár együtt, és sokszor látjuk az gonosz szándékokat szerencséseknek lenni, viszont az jó és szent igyekezeteket szerencsétleneknek: így az mostani palatinusunk is nem volt szerencsés dicséretes gondolataiban, holott az irigység s a gyűlölség ráfegyverkeztette az rossz magyarokat, úgy annyira, hogy minden cselekedetének, jónak, rossznak, egyarányuképpen fekete festéket adtak az világ előtt, és legfőbbképpen az mi felséges királyunk előtt. Kivántatott volna ugyan palatinusban is ő nagyságában az dolgoknak véghezvitelében egy kevés patientia [türelem] is, mert az igazság noha kívánja tőlünk, hogy hirdessük és fogjunk mellette kiáltással is: mindazonáltal nem mindenik idő alkalmas arra is; s az mikor dissimulációval [szinleléssel] vihetünk többet végben, az igazságnak szereteti kényszerít minket, hogy dissimuláljunk. De mivelhogy, Nagyságos uram, ember nincsen perfectióban [tökéletes]: ő nagyságában ezt a vétket (ha vétkeknek kell mondani) excusálja [menti] a jó intentió [szándék], az melyről kell itélni az embereket; ebből a vehementiából [hevedtségből] esett ő nagyságára a sok szó, rágalmas, sok más calumniák [rágalmak], végtére az egész császár udvarának és magának is ő felségének neheztelese. Innen származott osztán, hogy ellenségei hatalmat vévén, nem hagyták oly szerencsésen véghez vinni dolgait, mint dicséretesen vége és igyekezete volt feltéve. Innen következett országunkban idegen nemzetnek béhozása, nagy praejudiciumára [ártalmára] szabadságunknak, és semmi hasznára, az mellyet palatinus uram az felül megirt okokért el nem tudott távoztatni, és mikor ez ellen nagy buzgósággal szóllott: inkább siettette az gonoszt, hogy sem eltávoztatta volna. Ezeket például hozom elő, hogy az palatinusság administrációjából mind jó s mind gonosz következhetik—Igy lévén, kegyelmes uram, ez az dolog, és mivelhogy ennek a jó palatinusunknak halála immár az ajtaját kolompozza, s reméntelen élte, hogy ha az Isten csudákat nem akarna csinálni: minden jó magyarnak tartozása az, hogy arrul gondolkodják, hogy ennek halála után oly successor [utód] legyen, a ki hazájának jót és egyességet, ellenségének veszedelmet hozzon. Illeti bizony ez a jó gondolat minden jó magyart, de annál inkább nagyságodat, mennyivel nagyságod jobb és nagyobb a többinél, és

mennyivel inkább nagysággal való jó correspondentiából [viszonyból] áll az palatinusságnak jó viselése. Mert ha az gonoszság valahogy elhatalmazik az jó és szent szándékokon, ha egynehány haszontalan here a jó méheket kirekesztik az ország adminisztrációjából: mit kellessék egyebet várni országunkra, hanem veszedelmet, és nagysággodnak is örök veszekedést és annál is nagyobb, ha valaha az gonosz, istentelen szándék szerencsés lehetne.

Ez az generalis [általános] gondolkodás viszen minket particularis [részletes] elmélkedésre; és szükség néznünk az subjectumokat [személyeket], kik hazánkban erre valók vannak, az hol bizony, szégyenünkkel meg kell vallanunk, hogy egy sincs érdemes országunkban erre az tisztre; és ebből látjuk Istennek nagy rajtunk való haragját, hogy mentül nagyobb a szükségünk, annál kevesebb subjectum vagyon, a ki azt helyrehozhatná. Vannak ugyan némellyek, a kik értelemmel minden dolgokat felérnek: de viszont, ha azt az ő bölcsességeket operatióra avagy cselekedetre kellene tenni, nem tudnak semmit véghez vinni; és ilyen Csáky László, ilyen Csáky István. Nem kell az ilyen nagy magistratusokra [tisztségekre] oly embereket elővinni, a kik nem adtak magokrul valami cselekedettel való bizonyosságot; de mit cselekedtek ezek, az kirül bizonyos argumentumot [bizonyítékot] vehetnénk elegendőségekrül? Vannak ismég mások, a kik sem cselekedni, sem elmélkedni magoktul, de sőt mások által sem tudnak, hanem éppen csak másokra támasztják magokat, és ha azok tőlök elesnének: szintén úgy járnának, mint az oktalan papok, a kik könyveiket elvesztvén, semmit nem tudnak; és ilyen közönséges ítélet szerint Wesseléni, a melynek ha Puchheim¹ tudományt nem ad és instructiót [utasítást], nem röphülhet. Vannak ismég olyanok, a kik tudnának szolgálni, ha az privatum commodum [magánérdek] be nem kötné nekik az szemeket, és az ilyenek az ország minden dolgait magok hasznokra forgatnák; és ilyen Nádasdy. De nagyságos uram, ezek mind bálványozók és az aranyborjut imádják, és ezeknek Istenek, nem hazájok java, nem szabadsága: hanem mindezek felett az érsek.² Nem kell azért errül sokat írnom és explicálnom [magyarázgatnom] nagysággodnak, mert minden kicsiny rend is isméri, valaki a kigyót fullánkjárul, az csigát nyálárul megismérheti. És így, nagyságos uram, bölcsen elmélkedhetik nagysággod, hogy, ha az forrás zavaros: lehetetlen, hogy a patakja tiszta

legyen; érsek bizony mindezeknek forrása, és bizony mindnyájan tüle infectusok [fertőzöttek]. De mi leszen, nagyságos uram, országunkbul, ha mindnyájunk reménsége kívül német praetendálni fogja [tart igényt reá]; és ez, nagyságos uram, sem álom, sem nevetség: mert bizony, tudva vagyon uramnál ő nagyságánál ugyan bizonyosan, hogy utánna jár Pucheim és abban is bizonyos uram ő nagysága, hogy mind az felülvalók, ha látják: magokat oda nem tehetik, bizony eztet teszik inkább, hogysem azt, ki az ő bordájokban nem szőtt volna. Jupiter quos perdere vult, dementat. [Akit Jupiter el akar veszíteni, annak eszét veszi.] De talám az Isten nem akar még bennünket elveszteni, és nem bocsát ilyen scandalumat [romlást, gyalázatot] Izráélben! Vaygon ezeknél mind jobb, ha ugyan leódjuk passiónkat [elfogultságunkat] szemünkrül, a ki többet tud, többet kíván azoknál cselekedni, és noha az sincsen perfectióban, — az minthogy senki sincsen — az többire nézve ugyan jó: és ez 445;³ hitemre, más gonosz nincsen benne, hanem az, akit arra a csomó kigyóra, avagy ligára [szövetségre] kiontani kíván, ugy mint hazánk veszedelmére. De nagyságos uram, ennek nevét nevezni sacrilegium és mortale peccatum [szentségtörés és halálos bűn], azért igen kételkedem benne, sőt csaknem bizonyos vagyok, hogy ez a kívánság füsttel elegyednék és eloszlanék, annak kezében, a ki hordozná.

Azért utolsóira kell gondolkodnunk. Itten az én uramnak, Zrinyi Miklósnak ő nagyságának azt az modestiát [szerénységét], a kit a maga személye emlékezetiben szokott viselni, le kelletik tenni, és egy illyen fejedelem előtt mint nagyságod, olly sincere [őszintén] kell beszélni, mint Isten előtt, és mind erőtelenségét meg kell vallani, mind elegendőségét nem tagadni. Igaz, nagyságos uram, hogy az ő nagysága kívánsága ettül a gondolatul oly távul vagyon, mint ég a földtül; hogy annyira contentus [megelégedett] az maga állapotjával, hogy nem lehet jobban. Holott, ott az hol vagyon, Muraközben, minden satisfactiója vagyon; félnek az ellenségi tőle, szeretik barátjai, alatta való mind muraközi, mind horvátországi vitézlő rend csaknem imádják; azon kívül az ő nagysága állapota mostan csendes, az udvartul semmi derék háborgatása nincsen, ugy mint azoknak, a kik nagyobb állapotban forognak; iövedelmével ő nagysága megéri, és noha semmit benne el nem tehet, de nem is kívánja. Viszont pedig, ha ő nagysága akarna helyt változtatni, számtalan akadéjkai volnának; holott Muraköz ő nagysága nélkül

olly volna, mint kormányos nélkül hajó, és bizony félesztendeig meg nem lábolná. Ehhez, mint minden okos embernek szükség, ő nagysága is gondolkodik: talán az magasán való állapot szédelgést hozna fejének, és az mely tisztre mostan elegendős, akkor mind az udvar impetitiója [erőszakos beavatkozása] miatt, mind más rossz magyarok irigysége miatt, talán unalmas volna?! De mivelhogy az hazájaszerető urnak, legfőbbképpen magyarnak, nem azt kell tekinteni, hogy mi kedves, mi alkalmatos, hanem micsoda hazájának jobb és hasznosabb: ezek az gondolatok kénszerítették az én uramat a maga személyére reflexiót tenni [elmélkedni]. És jóllehet, hogy bizony ő nagysága magát egyáltalán fogva elégedetlennek ismeri: de ha a többi habilitására [alkalmasságára] tekint, egyiknél sem tartja magát alábbvalónak, ha nemzetit,⁴ ha esztendeit, ha készségét, ha cselekedettel tett bizonyását, ha hazájához való szeretetét — a kivel bizony mindeneket meggyőző — tekinti. Haszontalan volna nagyságodnak az én uram éjjel-nappal azon való törődését: miként szolgálhasson hazájának? haszontalan volna buzgó szívéből való gyakor mondásit és beszédit számlálnom: holott az szók kevés bizonyságok. Elég azt mondanom, ha többet nem mondhatok, hogy urának, hazájának, nagyságodnak és minden jó magyarnak senki bizony nem tud többet, sem kíván többet szolgálni, mint az én uram; senki bizony a magyar nemességnek szabadságát nem később oltalmazni, senki úgy magát nem kész fogyni, mint ő nagysága. Ihon, kegyelmes uram, az nagyságodhoz való uramnak kötelessége kivette szájából azt, a kit soha senki ki nem vehetett, és az kit az mértékletesség tilt: tudni illik a kérdést. De nem kérdés az, mikor az jó lelkiismeret ilyen fejedelem előtt, mint nagyságod, megvallatja magával minden kvalitását és nem titkolja semmiét. De nagyságos uram, minden ember csalatkozhatik, és talám az én uramnak is passió, a ki a maga szeretivel szokott embernek hizelkedni, csinál elegendőségéről valami magahittséget; lehet bizony, mert magát maga dolgairul senki nem ítélheti. De bizony abban viszont csalhatatlan uram ítéleti, hogy készsége, hogy hazájához, urához, nagyságodhoz és nemzetéhez való szereteti senkitül nem győztetettik és mindeneket felülhalad; az többi elegendőségéről másak ítéletit várja. És azért, kegyelmes uram, küldött engemet nagyságodhoz, ugymint ennyi jóakarattal és kegyelmességgel megismert urához és atyjafiához, hogy mindezekekrül vegye az nagyságod tetszését és ítéletit. Nagyságod,

a ki olyan bölcs fejedelem, a ki az magyar javát úgy szereti: mértékben vegye mind egyiknek, mind másiknak qualitását, és a ki mindnyájok között jobb, azt válassza ki, aztán az nagyságod választását ő nagyságával is közölje. Kéri az én uram alázatosan nagyságodat és kényszeríti Istenre, hogy ne úgy vélekedjék róla, mint az ki a maga személyének elegendőségével felettébb való szeretetben vagyon; mert ő azt az vélekedést magáru és azt az magahittséget mindjárt leteszi, mihánt avagy nagyságodtul, avagy valakitül meg lesz néki mutatva másnak nagyobb érdeme. Esküszöm én az ő nagysága képiben Istenünkre és idvösségünkre, hogy abbul semmi szomorúságot magához nem veszen, sőt az én uramnak ez legnagyobb czélja, hogy megtudhassa: kit fog nagyságod arra jónak itélni, hogy osztán ő nagysága is az nagyságod tetszésével megegyezzek, és abbul is nagyságodnak szolgáljon; az melyet hogy igazán, hiven fog megcselekedni: hitire, köröszttségére esküszik énáltalam nagyságodnak, mint kegyelmes urának.

Holott pedig nagyságod az én uram személyét itélné elegendőnek lenni, és kívánná is ebben előmenetelét: nagyságodnak könyörög, hogy lenne segítséggel néki ahhoz, mert az maga szárnyai oly lassuk ahhoz, hogy csak fel sem kelhetne az földről, ha egy ilyen fejedelemnek segítsége nem accedálna [járulna hozzá]. Tudja is, van is nagyságodnak abban módja, miképpen az lehessen. Egy fejedelemnek sok keze, sok értelme. De mindazonáltal itélné az én uram, hogy ha egyszer immár arra nagyságod kegyelmességgel resolválja magát: tehát az maga akaratját ne publicálná, sőt elhálolná^s addig, meddig ideje leszen az kimondásnak. Mert nagyságos uram, hogy avval a sinceritással [őszinteséggel] szóljak, kivel az én uram megparancsolta és a kivel immár elkezdtem: alázatos bocsánatot kérvén nagyságodtól, azt mondom, hogy az rossz magyarok s ehhez az magyarra örök gyűlölségghordozó németek olyan vaddá, olyan gyanussá tették az nagyságod fejedelmi méltóságos nevét, hogy immár a ki nyilván jót csak mondana is nagyságodtul, sacrilegusnak [szentségtörőnek] mondanák. Nincsen azoknak az istenteleneknek eszek, nincsen lelkek, nincsen Istenek; mert ha volna, és az ördög nem ülne szíven és szemén; kívánná hallani a magyar dicsőséget! Holott ha nagyságodat excludáljuk [kizárjuk] magunktul: hol van osztán az magyar név? hol vagy csak egy is magyar, a kit idegenek emlithessenek? Hanemha porban akarjuk keresni a magyar nevet és olyano-

kat akarunk a mi bolondságunkkal támogatni, a ki osztán gyalázatot és romlást hoz nyakunkban! Azért nagyságos uram, jóllehet, hogy uramnál az nagyságod gratiája és segítsége kívánatos volna: mindazonáltal látván nagyságod az felülrít okokat, kéri alázatosan nagyságodat, hogy más móddal nagyságod előmenetelét keresse. Sokan vannak, kegyelmes uram, a kik az palatinusság⁶ pályát futják; adná Isten, hogy mindeniket hazája szereteti vinné reá, és mindenik olly szándékkal, hogy szolgálna hazájának: de bizony igen félő, hogy különben⁷ vagyon, és némellyik az poéta mondása szerint: tantum, ut noceat, cupit esse potens [csak azért akar hatalmas lenni, hogy árthasson], holott még az atya is némellyiknek nem dicséretre méltó. Az nagy tisztéknek osztása, nagyságos uram valahol fávorral [kedvezéssel], grátiával [kegyelem utján] és practicával [fonderlattel] osztatik: veszett respublica [állam] az; hanem az dicsíretes, az hol semmi más, csak az érdem egyedül viszi embert elő. De nem ez szerint akarnak menni elő, sem Csáky László, az mely leányát németnek és csaknem lelkét ördögnek adja; sem Wesseléni, az ki az érseket Istenének tartja, és érte a magyar szabadságot lábával tiporná, ha lehetne; mit mondjak erről a Pucheimről, a ki hazánkban arra a végre a németeket behozta, a ki mindent ez világon összekever, csak megnyerhetné! Könyveket írhatna az én uram ezeknek álnok praktikáirul, a kit kezével tapasztalt; de mire számláljam én nagyságod előtt azokat? Nagyságod tudja jobban, és nagyságod fejedelmi szeme általlátott eddig is mindeneket. Bánja uram ő nagysága, hogy ilyen penicillussal [írásmóddal] azokat az praetensorokat [jelölteket] kell nagyságod méltósága előtt describálni [leírni]: mert szokatlan dolga ő nagyságának embereket rágalmazni; de nagyságos uram, az nagyságodhoz és hazájához való affectió [szeretet] kisajtolja szájából az igazat, és nem engedi eltitkolni az gonosztságot. Ihon, nagyságos uram, az én uramnak discursus [véleménye] az magyarországi dolog felől; ihon minden értelme, a ki hazája javát illeti. Nagyságod előtt, mint legjobb magyar előtt, az ki él ég alatt, leteszi szívén való titkait, szintén oly tisztán, igazán, mint Isten előtt szükség letenni az áldozatot. Nem szükséges kívánni, hogy ezekből nagyságod magának lument vegyen [ebből tanuljon], mert eléggé illuminatus [világos] az nagyságod fejedelmi értelme; hanem ez volt tartozása, ez kötelessége, a kit ha elmulatott⁸ volna, nem volna magyar névre méltó.

Külső dolgokrul is penig az mit tudott ő nagysága, akarta nagyságoddal közleni, mivelhogy az magunk administratiójában szükséges az szomszédunkét tudni, és az bölcs statuaris minister [államférfiú], a ki a messzi való dolgokat tudja a maga hasznához kapcsolni. Az mi kegyelmes urunk császár, egészséggel nem igen kérkedhetik, és félő, hogy ő felségének élete nem igen leszen hosszú, a kit Isten ő szent felsége távoztasson. Spanyol király ő felségének semmi férfi-maradéka nincsen, az mely ha a nélkül (kitül Isten oltalmazza) kezd meghalni, akkor az európai status felfordul, szintén mint az comédián való scena; immár is kezd az successió [örökösödés] végett nagy zenebona támadni, mert nagy része spanyoroknak Leopold herczeget kívánják, úgy mint a ki annyi esztendeig az ő szolgálatjokban forgott, és vitéz nevet szerzett magának; az mi kegyelmes urunk penig, az öreg császár, a maga fiát az új római királyt kívánná oda küldeni, az mely dolog vagy hogy lehetetlen, vagy hogy igen nehéz. Van olyanok is, a kik az infantát, spanyor király leányát, — hogy portugallus fia fogja venni, — jövendőlik; ez pedig sem lehetetlen, sem nehéz, mert noha most ellenséges az castiliali nép az lusitanussal: de mind megváltozhatik az király halálával, holott egy clima [égöv] alatt vannak, egy nyelven szóllanak, egy köntöst viselnek, virtutes etiam et vitia communia habent [erényeik és hibáik is közösek]. Ki⁹ azt mondja, hogy az franczuz király fiának adnák az infantát, de én nem hiszem, mert non bene dissimiles inter se foedera jungunt [különböző érdekű felek nem kötnek jó szövetséget egymással]. Vannak magok közt is a spanyorok közt familiák, a kik jure successionis praetendálják [örökség jogán követelik] és mindenkor fenntartották az contradictiót [tiltakozást] is, az mely noha eddig nevetséges volt, azután lehetne vala effectussa [hatása], és az is lehetne, hogy azok az castiliali herczegek respublicát csinálnának [közösen lépének fel]. Anglusok hollandusokkal az mint vannak, nyilván vagyon mindeneknél; az vége mint, hogy leszen? csak az jó Isten tudja. Angliai királynak az imperiumi statusok [birodalmi államok], úgy van híre, hogy valami segítséget fognak rendelni, úgy mint egynéhány százezer forintokat; de kevés segítség ez nagy szükségre. Ha svecus király, ha danus király, ha hollandus nyilván pártját nem fogja, oda vagyon reménsége szegény királynak. Az velenczei hadakozást, azt nagyságod mindeneknél jobban tudhatja, holott untalan portárul lehet híre; a mi

németink igen félnek, hogy Candiát is oda engedik a töröknek a velen-
 czések, és hogy magyarra fordul az hadakozás, holott magok a velen-
 czések nógatják őket reánk. Bizony, ha volna erős és körmös kéz, most
 volna a törököt lehetséges megtántorítani, holott szemlátomást látni az
 ő monarchiájoknak kisebbsülését, az melyet adjon Isten a mi időnkben
 érnünk még jobban! Az imperiumi statusoknak mind nehézségek, mind
 idegenkedések, mind az elector-[választó]-fejedelmektől, mind magá-
 tul a császártól: holott a választásból őket olyan contemptussal exclu-
 dálták [fitymálva kizárták], végezések ellen; gyanakodnak az okosok,
 hogy nemcsak ebben fog megmaradni ez az dolog, hanem in apertum
 bellum erumpet [nyílt háborúban tör ki], az melynek minden apparen-
 tiái [jelei] nagyok, és némelyek fegyverkeznek is nyilván, úgy mint
 vittembergi herczeg, kinek nyolczezer népe vagyon; félő bizony, hogy
 azt az nagy ligát, a kinek Európa mássát nem látta, Henricus 4-tus
 francziai király idejében, az imperiumi statusok ne renoválják, azmint-
 hogy akkor is nagy változás lett volna Európában, ha azt az vitéz
 királyt egy áruló kéz meg nem ölte volna. Az mi udvarunk, nagyságos
 uram, ezeket mind contemptussal [megvetéssel, lebecsüléssel] hallja,
 és azt tudja,¹⁰ hogy az szerencsének meg van nyírva az szárnya, nem
 röpülhet. És ez az nagy magahittség avagy kevélység causáltatik [kelet-
 kezik] ettől: auspergi herczeg, meg nem mondhatni ennek felfutt biza-
 kodását; egyet mondok nagyságodnak felőle, és vegyen többi dolgára
 is argumentumot [magyarázatot]. A mi kegyelmes urunk az öreg csá-
 szár titkos tanácsai¹¹ találták magokban, és eleiben is adták ő felségé-
 nek, hogy mivelhogy száz esztendőül fogva és még előbb is az austriai
 császárok, nem házasodtak német nemzetből: ezért el is idegenedtek
 tőlük imperiumbeliek; mostan azért, hogy helyére hozhassák, jó volna,
 ha az római király hajdelbergai herczeg hugát venné: házasodnék,
 némettel; ez mivelhogy más senki nincsen arra való, jó volna ennek,
 és ezzel conciliálna [megnyerné] magának mind atyafiuságot, és barát-
 ságot. Hajlott őfelsége erre a tanácsra és noha volt akadály az religió-
 ban [valláskülönbségben]: mindazáltal az is superálva volt [elmúlt]
 az megtérülésnek¹² reménségével; és így kevés hijja volt, hogy nem
 ment effectusra [végezték el], ha nem lett volna auspergi herczeg, az
 mely annyit mesterkedett, annyit szóllott, hogy elvette róla. Az aus-
 pergi herczeg azután, hogy ezt az dolgot elfordította, practikálni kez-

dett, hogy magának szerezhesse; és elhídje nagyságod, hogy ebben annyit operált, és mesterkedett, hogy nem lehetetlenne tette az dolgot. Mikor ezt császár meghallotta, igen megharagudott reá, de mitis responsio frangit iram [szelíd válasz megtöri a haragot]; azt nem tudhatni még, mi volt vége az haragnak, de az mesterség¹³ nagy, és hihető, hogy meglágyítja. Francziák jobban viselik magokat most, mintsem tavaly, és ez az vitéz nemzetség, ha belső nyavalyája nem volna, nagy dolgot cselekedett volna Európában. Az magyarok mint vannak, maga látja nagyságod: lankadtan, betegen; török rabolja egy felől, más felől contemnál [megveti] minden, és sirniok sem hadnak, és a ki tartoznék segíteni is, az örül és triumphál nyavalyáján.

Félve izente, nagyságos uram, az én uram ezeket, gondolván, hogy nagyságod méltóságos audientiáját [meghallgatásra való hajlandóságát] ilyen hosszú históriával megsérti; de reménli azt is, hogy az nagyságod kegyelmessége ezt egy igaz devotióra [hódolatra, odaadásra] és atyafiui szeretetre magyarázni fogja, ez szerént kéri is alázatosan nagyságodat. Még egy kis dolgot parancsolt nékem ő nagysága hogy alázatosan informáljam felőle nagyságodat, ez szerint: Noha nagyságos uram, az fejedelmek az magok cselekedetirül senkinek nem másnak, hanem az egy Istennek adnak számot, mindazonáltal az jó és dicsőséges fejedelmek találták meg azt magokban, hogy az ő cselekedetek és vitézi győzedelmek nagyobb tündökléssel marad meg ez világon, és jobban elszaporodik, ha az ő hadakozásinak okait és módjait, úgy mint a győzedelmeket is, jó historicusoknak adják kezében, a kik asztán jövőendő seculumoknak is adják értékre. Azért az én uram minduntalan gondolatjában forgatta, hogy miként ezek az nagyságod dicsőséges győzedelmei olyan fényessen fennmaradjanak, az mely tündöklőlől véghez vitettettek, és hogy sem moly, sem rozsda, sem irigység kárt ne tegyen benne, — az minthogy kétség nélkül igyekszik, — jutott eszébe egy európás historicus ur, az melly jóllehet olaszul ír: de res gestas [a megtörtént dolgokat] a mi országunkban, deákul teszi bé könyvébe, legfőbbképpen ha mi levélbeli instrumentum [adat, bizonyíték] jó kezében, ugymint causae belli [háborúk okai], pacis conditiones [békefeltételek], literae principum [fejedelmek levelei], manifesta [nyilvános rendeletek] és más olyanok. Ennek az historicusnak nevét, históriájának titulását, im leirtam nagyságodnak, hogy abbul is lássa

nagyságod ennek az embernek derék voltát: Mercurio Overo, historia de corrente tempi de Vittorio Seri, Consigliere de Stato et historiographo della Maestra Christianissima. Tomo I-o, stampato in Casale, anno MDCXXXII. Tomo 2. Anno XXXVII. Tomo 3. Lion MDCLII. Assecurálom [biztosítom] nagyságodat, hogy keresztyénségben senki olyan igazán, szépen, sine passione [elfogultság nélkül] nem ír, és a ki a fejedelmeknek minden állapotjának ugy végére menne: holott spányor, franczuz királyoknak legbelsőbb dolgait, a kit illik megírnia, megír, az két császárnak és az egész európai statusoknak, monarcháknak és respublicáknak. Bűn volna, nagyságos uram, ezeket az nagyságod szép győzedelmeit, kiket három ellenség ellen, ugymint moldva, kozák, tatár ellen ily kevés idő alatt, minden embernek reménsége kívül, irigység bosszuságára vitt véghez nagyságod, valami rossz penna megmocskolná, avagy ha az nagyságod irigyi ugyan ennek az főhistoricusnak másformán és nem igazán adnák leírnia, az minthogy kétségkívül extenuálni [kicsinyíteni] igyekezni fognak. Azért kegyelmes uram, ha nagyságod kedves jóakarattja hogy ez oly tisztességgel tudódjék, az mint tisztességesen esett: jó volna, ha nagyságod ezt a szép cselekedetet valami jó deák pennával leiratná, és minden állapotját, circumstantiáját, a kit nagyságod akar hogy tudjanak, describáltatná, és bár csak az én uramnak küldené nagyságod egy meghitt szolgálja által: ő nagysága osztán Olaszországban maga szolgálja által beküldené ahhoz az historicus urhoz, a kivel immár is ő nagyságának vagyon valami ismeretése, és ő nagyságának vagyon is obligatiója [kötelezettsége] hozzá, holott az elmúlt időbeli históriájában dicsérettel emlékezett az ő nagysága személyéről. Avval az úttal mikor uram ő nagysága beküld a florentiai fejedelemhez, oda is osztán ezeket az actákat beküldené, a ki nagyságodnak és az magyar népnek becsületire volna. Istent hí az én uram bizonyságul, hogy semmit egyebet nem kíván, hanem: miképpen bizonyítsa meg nagyságodhoz való devotióját; azért ezt is nem akarta elmulatni.

Immár az nagyságod fejedelmi ítéleti rajta, a mit cselekeszik; csak azon kéri nagyságodat az én uram alázatosan: ezeket ugy vegye, mint az mi tiszta szívből jó, és jó szándékból. Az Isten áldja meg nagyságodat minden boldogságával!

Az nagyságod parancsolatja szerint im uram ő nagysága, az titkos

írás-formát nagyságodnak megküldte, de alázatosan kéri nagyságodat: evvel mentül ritkábban éljen, mert csak az is ő nagyságának veszedelmes volna, ha megtudódnék, hogy titkos dolgokat tractál [tárgyal] nagyságoddal; hanem mikor ugyan szükség volna evvel élni, olyankor is bizonyos¹⁴ ember által.

III.

Csáktornya, 1654. február 21.

II. Rákóczi Györgyhöz. Újból felajánlja szolgálatait Rákóczinak, és tájékoztatja őt a magyarországi helyzetről, Lippay érseknek és híveinek fondorlatairól.

Eredetije az Országos Levéltár állandó kiállítási gyűjteményében.
Megjelent: Széchy: Zrinyi-életrajza III. k. 335. l.

Nagyságos Uram,

Az Isten áldja meg Nagyságodat minden áldásával és tegye diadalmossá fegyverét, kissebbitse ellenségét. Mednyánszky Uram kezemhöz juttatta Nagyságodnak két méltóságos leveleit, kiből ismét ujjobban esmérem Nagyságod fejedelmi hozzám való gratiáját, és hogy engem az utánis méltóságos kegyelmében akar tartani. Én Nagyságos Uram elégedetlen vagyok annak megköszönésére, nemis akarok egyebet mondani, hanem csak kérem alázatossággal Nagyságodat, hogy higgye el kegyelmessen, ha valaha az én szolgálatom tehet valami biztonságot Nagyságod méltósága előtt, soha abban meg nem fogyatkozik, ha életem veszedelmével volnais, és ha csak egy csöpp vérem volnais, s azis szükséges Nagyságod szolgálattýára, abbul sem leszek soha fősvény. Ha élek, Nagyságos Uram, bizony én ajánlásomat megbizonyítom cselekedettel és még nagyobbakkal, hogysem¹⁵ ajánlásim. Az Nagyságos fejedelem ajánlásán pedig én oly bizodalmostan akarok nyugodni, mint laurus [babér] fa alatt az, ki menykütül fél. Én Nagyságos Uram Falusi Dánieltől mindeneket izentem Nagyságodnak, az kiket tuttam, valamint az Isten előtt, ugy Nagyságod előtt megnyitottam magamat és hitemre esküszöm Nagyságodnak, hogy ez utánis valamit tudni fogok, az ki Nagyságod méltóságát illetni fogja, igaz magyar tökéletességgel tuttára adom Nagyságodnak jó alkalmatosságokkal. Az mi közönséges hazánk és nemzetünk dolgaitis az mennyire elmémme fölfogom

érni és tudni, — bizony közlöm Nagyságoddal, mert látom, hogy kegyelmében tart Nagyságod és az maga fejedelmi assistentiáját [támogatását] énnekem kegyelmessen igéri. Mostanában semmi ujságot nem irhatok Nagyságodnak, nincsis semmi derekas történet, kit kellene érté- sére adnom Nagyságodnak. Tudom, érté- sére vagyon Nagyságodnak, hogy Érsek locum tenentiát [helytartóságot] valóban sollicitálta [kérte] és megis nyerte. Elhiggye Nagyságod, hogy derekas gondolattjai vannak, miképen azt magán stabiliálná [állandósíthatná], fél valóban gyű- léstül, tuggya, hogy az lesz bontója minden gondolattjának, és azért azon leszen, hogy elhalassza, mentül tovább lehet. Ugy vagyon minde- nütt hire, hogy Csáki Lászlóval rosszul alkuszna és az appa- rentiái [jelei] is mind úgy mutatnak, de bizony igen félek rajta, hogy az csak képmutatás és csaknem bizonyossan tudom, hogy erdélyi feje- delmet akarják megcsalni vele. Megbocsásson az Istenért Nagyságod, hogy így irok, az szükség így hozza magával.

Puchheim valóban mesterkedik ez körül 515,¹⁶ hogy rávehesse, hogy consentiáljon [beleegyezzen] az, Érsek uralkodásának, de bizony heába mesterkedik azon, mert nyilván tuggya, hogy mind az jó és szü- ves magyarok ellen volna, mind penig erdélyi fejedelem szolgálatja ellen. Ennek penig Érseknek oly tanácsot adott Puchheim, hogy minden embernek és főképpen erdélyi fejedelemnek jó szót adjon és avval el- aluttassa. Reá is felelt ez, hogy azon szerént cselekszik, küldött is, hal- lom, imide-amoda arra való instrumentumokat [bizonyítékokat]. Bizony Nagyságos Uram, magyaroknak valóban föl kell nyitnia most az sze- meket, mert most kovácsolják kezekre-lábakra bilincset és nyakokra ígát. Az Isten megmenti tüle őket és az mesterére fordítja mesteriségét. Meddig erdélyi fejedelem él, nem kell attul félni. Az mit penig Zrini Miklós arra contribuálhat [fordíthat, cselekedhetik], bizonyos légyen Nagyságod, hogy el nem mulatja.

Én penig Nagyságos Uram ujabban az Nagyságod kegyelmes exhibítióját [készségét] s ígétét alázatossan köszönöm. Bizony azon leszek, hogy soha erről az kegyelmességéről én el ne felejtkezzem, se Nagyságod meg nem bánja, hanem ha mit tehet kicsin erőm, azt éppen Nagyságodnak mint Uramnak devoveáloom [ajánlom] és ez szerént maradok Nagyságodnak Csáktornján 21 febr. 1654.

alázatos szolgálja s érdemetlen attyafia G. Zrini Miklós.

Az Nagyságod levelei közül, úgy vélem, egy sem tévedett el, mert gróf Merode Uram egyet küldött, most Mednyánszki uram kétőt, azután egy kereskedő ember im csak tegnap előtt hozza egyet, kit Fejérvárrul irt Nagyságod 18. Decembris. Az Istenért Nagyságod ne vegye gonosz néven, hogy ritkán irok, bizony nékem veszedelmes volna, ha megtudódnék Nagyságoddal való correspondentiám. Jobban szolgálhatok így Nagyságodnak, ha egy ideig titokban tartom kötelességemet, az mint Falusitul megizentem.

IV.

Csáktornya, 1654 április 25.

II. Rákóczi Györgyhöz. A tatárok Erdélybe törésének tervéről elmélkedik. Javasolja Rákóczinak, hogy küldjön üdvözlő követet a császárhoz, akinek sikerült a birodalmi gyűlésben fiát római királlyá választatni. Tájékoztatja Rákóczit az udvar körüli személyek mozgólódásairól.

Eredetije az Országos Levéltárban. (Töredék.) Megjelent: a „Történelmi Tár” 1890. évf. 204. l. és Széchy Zrinyi-életrajzában. IV. k. 263. l.

... barátja nem lesz Felségednek, hanem minden alkalmatossággal föltámad, és bosszúkkal illeti Felségedet, azért mivelhogy Felséged abban securus [biztos], és nem akarja más móddal a fejedelmet mortificalni [zaklatni], ez legjobb leszen hogy vonja meg tőle segítő kezét hadd bánjon a Tatár vele, mint ő bánt Lupullal a Felséged hívével és jobb hogy a Tatár és pogány elrabolja és pusztítsa Erdélyt, és a szél fujja lakóhelyeit, hogysem ilyen suspectus [gyanús] Fejedelem lakjék benne. Tatártól Felségednek úgy mint gonosz szomszédtól nem kell irtózni, mert tatár Erdélyben soha le nem telepedik, sem lakni nem kíván, hanem mingyárt elvégezvén dolgát visszamegyen, és így Erdély a Felséged discretiójára [rendelkezésére] marad. Én elhittem Nagyságos Uram hogy ezt a tanácsot ő Felsége az én kegyelmes Uram első tekintettel is megismeri, hogy zavaros és mérges forrásból jön, és nemis gyönyörködnék rajta hogy egy keresztény fejedelem (ha akár mint suspectus volna is) opprimáltatnék [elnyomatnék] pogány kéztől a szomszédságban, és keresztények és kiváltképen ő Felségének contemptusá-

val [lebecsülésével]. Mindazonáltal Nagyságos Uram jó Nagyságodnak ezeket mind tudni (ha álmok is), és a maga javára forgatni.

Ne higgyen Nagyságod ennek 219¹⁷, akár mint ajánlja is magát, és higgye bizonyosan hogy a kéntelenség viszi rá hogy hizelkedjék, és látván, hogy a videntia [törekvése] nem succedált [sikerült], másformán akar előmenni. Legyen eszében Nagyságodnak az az olasz mondás, aki neked szebben szól hogysem azelőtt, avagy immár meghalt, avagy meg akar halni. Mivelhogy azért Nagyságos Uram énnekem confidentiát [bizalmat] parancsolt Nagyságod, élek avval engedelmességből, és Nagyságodnak az én tetszésemet megírom, ne úgy vegye Nagyságod mint tanácsot, hanem mint emlékezetet, amely Nagyságod alázatos szolgáljától jön.

Mivelhogy ő Felsége az imperiumi [birodalmi] gyűlésből immár megtérőben vagyon, nagy contentummal [megelégedéssel] és dicsőséggel fiát Római királysággal megdicsőítvén, itélném Nagyságos Uram, a Nagyságod becsületére tekintve is és Fejedelmi méltóságára (ha nem is szükségére), hogy Nagyságod követséget expediálna ő Felségéhez, akiben mind a nagy dignitásnak congratulálna [méltóságához szerencsét kívánna], mind szerencsés visszajövetelének, amellet Nagyságos Uram itélném, hogy Ausperg hercegnek is congratulálni méltóztatnék Nagyságod, ugymint aki[nek] ministeriumja [segítsége] és sedulitása [buzgósága] által, Római királyságra választott ő Felsége. Nagy Fejedelmekhez illik az ilyen demonstratio [tüntető bizonyíték], ugymint Nagyságodhoz, és én elhittem hogy ő Felségek szívesen veszik Nagyságodtól és evvel Nagyságod mind elrontja ellenséginek practicáit [fondorkodásait]. Itélném továbbá Nagyságos Uram, hogy evvel az uttal többet is vihetne véghez Nagyságod a maga kívánságaiban, és hogy Nagyságod ő Felségének exponálna 571¹⁸ practicáit és machinatióit [mesterkedéseit], miképpen ő a jó békességből Nagyságodat felzörgette, és kénytelenné tette fegyverét kezébe venni, és azokra a risolutiókra [elhatározások] lépni, kiket Isten kegyelméből Nagyságod dicséretesen véghez vitt, kérvén ő Felségét azon, hogy méltóztassék animadversióba [figyelembe] venni, holott Nagyságod nem leszen más képen securus [biztos] az ő gonosz szándékától (ha nincs is tehetsége) és kényszeríttetnék másképen ő ellene provideálni [előre intézkedni] Nagyságod. Evvel Nagyságod begátolja¹⁹ az ő ambitióját [törekvését]

és promotióját [boldogulását], amely ha volna, bizony több gondja érkezne Nagyságodnak. De alázatosan és Istenért kérem Nagyságodat ne ítélje, hogy én a magam hasznát nézem ezekben, igaz Nagyságos Uram, hogy annak exclusiója [kizárása] énnekem egyik reménységem, de az Isten nekem bizonyágom, hogy semmit úgy nem kívánok, mint Nagyságodnak szolgálni s evvel is a kicsiny dologgal kötelességemet megmutatni, amint hogy kívánnám megmutatni véremmel is. És ha annak a tatár invasiójának meg kellene lenni, — (kit Isten ne adjon), — Nagyságod az én szolgálatomat, valamiképpen valamikor kívánja, bizony soha abban meg nem fogyatkozik, hacsak másodmagammal kellene is postán²⁰ Nagyságod szolgálatára mennem. Hallottam azt is Nagyságos Uram, hogy Cancellarius Uram Nagyságodhoz bement, a maga electió-jából-e [jósándékából] avagy küldettetett, nem tudom. Ha mit énnekem tudnom illik ebben, alázatosan kérem nagyságodat adja tudtomra; bizony a Nagyságod szolgálatjáért kívánom tudni azt is, mert hirdetik itten hogy Nagyságod nagy instantiával kérte bejövetelét, és hogy ő Felsége consensusából [beleegyezésével] ment be Nagyságodhoz. Jó és becsületes Uram Cancellarius Uram, de az embernek titkait szép mesterséggel és szóval ki tudja venni, és a magáét jól meg is tartani magában. Nagyságod bölcs fejedelem, megismer mindeneket, az én szóm nélkül, elég hogy én az én kötelességemet evvel beteljesítem. Nagyságos Uram 440²¹ az udvar grátiájából alkalmasint kiesett. Nagy mortificationoi [bosszúságai] voltak és ismerni kezdték mindenképpen, de mindazáltal ő talpra fog állani ha megjön ő Felsége, mert sokszor volt nagyobb nyavalyája.

Engemet Nagyságod szintén meglovasita,²² az Isten áldja meg Nagyságodat érette, bizony szintén szükségem volt a Deliara, s a Nagyságod Fejedelmi emlékezetéért bizony meg is tartom, ugyan fölöttébb²³ Nagyságos Uram a Nagyságod kegyelmessége, kihez képest az én tehetőségem vékony, noha tudom, hogy azokat nem egy mértékkel mérik. Bizony ha csak egy csepp vérem marad is, az is a Nagyságod szolgálatjára lesz, azért alázatosan kérem Nagyságodat tartsa felőlem azt, hogy vagyok Nagyságodnak

mint kegyelmes Uramnak

Csáktornyán, 25. Április 1654. alázatos szolgálja s attyafia, öccse

G. Zrini Miklós.

A könyvet kit Ispán Ferenz Uram parancsolattal vitt el tőlem, nem érdemli olyan méltóságos fejedelem olvasását, alázatosan kérem Nagyságodat, küldje meg nekem, hadd corrigáljam, aztán úgy küldöm meg Nagyságodnak ha parancsolja.

V.

Keltezési hely nélkül, 1655., valószínűleg februárban.

II. Rákóczi Györgyhöz. A spanyol király esetleges halála után várható helyzetről beszél. A császár halála is várható, ami zavart fog okozni az öröklés kérdésében. Tájékoztatja a fejedelmet a magyarországi és bécsi dolgokról.

Eredetije az Országos levéltárban. (Töredék.) Megjelent a „Történelmi Tár” 1890. évf. 106. l. és Széchy: Zrinyi-életrajzában. IV. k. 262. l.

... Nagyságodnak most semmit új hírül nem írhatok, mivel hogy nincsenek is semmi derekas ujságok az országban. Az pápa²⁴ halála tudom hogy fog változásokat csinálni az köröszténségben, franczuz vagy spanyor párt leszen, az szerént segiteni fogja s alattomban azokat, ki-höz inclinatioja [hajlandósága] leszen. Történhetik, hogy az mi földüinkre is jönnek abbul való effectusok [hatások], de nem jöhetnek ugyan nagy vehementiával. Az egész Európának szeme mostan austriai háznak debilitását [erőtlenységét] nézi; spanyor király fiu magzat nélkül vagyon; ha Leopold herczegnek adatik is az infanta, kevés reménységű olyan nagy kívánsághoz, mert erőtlen és beteges. Innsbrucki herczegek ezenképpen vannak:

Császár beteges és erőtlen és minden ember prófétálja halálát nemsokára, az öregbik fia penig igen ifju és sok változásokhoz alája vettetett, míg megért emberkort ér. Az kisebbik egészségtelen és kevés reménységű. Az Isten tartsa meg őket hazánk és köröszténség javára, de ha valahogy az állapot változnék, gondolja meg Ngod, minémű állapotok lennének.

Ha szóval Nagodnak az én sensusimat [vélemény] megmondhatnám, bizony szerencsésnek tarthatnám magamat, de levélre nem merem

és semmi characterre [írásra] nem bizhatom, istentül, időtül és jó szerencsétül kell várnom.

Az magyar állapotok ugyancsak is eodem statu vannak [változatlanok]. Forgács uram körül valami újságok vannak, érdemlik nem-e azt a persecutiót [üldözést], én meg nem ítélem, azt tartom, többet az gyűlölség, hogysem az igazságnak szereteti árt neki az jó urnak; hodie tibi, cras mihi [ma neked, holnap nekem]. Az magyarok hijjában nyitják föl az szemeket, ha nem lesz kiben bizniok. Erdélyi fejedelem, ha nem ad melegséget és bátorságot az jó magyaroknak, mit használ az vigyázás. Erdélyi fejedelem securus [biztos] legyen abban, hogy Zrini Miklós minden dolgaiban secundálni [segíteni] fogja és igazán szolgál. Az Nagyságod ujjabb kegyelmességét, kivel declarálja hozzám magát, teljes életem rendiben bizony megcsolgálom, s ahhoz is támaszkodom.

Az mi gyűlésünk elhaladott úgy hallom valamennyire; ha tovább haladna is, én nem bánnám, mert sokra tanít az idő, az hova eszünk mostan nem ér.

Érsek, Puchheim főznek valamit, meglássuk, quid parturiunt [mit hoznak a világra], én hozzám mindkettő nagy exhibitiókkal [hajlandósággal] vannak, én is szintén úgy hozzájuk, nem hiszem, hogy űk hinének nekem, de bizony én sem ő nekik.

Cancellarius elhigyje Nagod hogy álnok, elhitette mindnyájunkkal, hogy erdélyi fejedelemmel ő bir, és arra veszi, az mire akarja és ez az fundamentuma az locumtenentiának [helytartói tisztség alapja]; Nagyságod felől mindazonáltal becsülettel szól és dicsőséggel, talán a mellett akarná elkeletni más áruját is. Én, Nagyságos uram, nem régen Bécsben voltam, úgy tetszik, hogy nagyobb respectussal [tisztelettel] voltak hozzám most az német urak, hogysem azelőtt; bizony azt is Nagyságod kegyelmességének köszönhetem, mert Nagyságod gratiái, kivel egyszer-mászor is látogatott, tettek ő nálok is considerabiliorum [tekintélyesebbé] istennek legyen hála és Nagodnak. Mindazonáltal Nagyságos Uram, semmi bizonyos reménségem még nincsen, hogy ő felsége candidatusok [jelöltek] köziben méltóztatik-e tenni; de bizom istenben és az Nagyságod fejedelmi assistentiájában [segítségében]; bizony háládatlan szolgálja Nagyságodnak soha nem leszek; s e mellett referálom magamat [hivatkozom] előbbeni írásaimra.

VI.

Csáktornya, 1656 január 1.

II. Rákóczi Györgyhöz. Örömmel fogadta kiküldötteit, biztosítja őt arról, hogy nem fogja magát Lippay érsektől befolyásoltatni.

Eredetije az Országos Levéltárban. Megjelent: Szilágyi Sándor: „Rajzok és tanulmányok” II. k. 250. l. „Századok” 1874. évf. 357. l. és Széchy: Zrínyi-életrajzában IV. k. 266. l.

Nagyságos Uram méltóságos Fejedelem.

Ugyan látom hogy a Nagyságod ez hozzám való kegyelmessége meg nem fáradhat, hanem minden nap újabb újabb bizonyságokkal magát mutatja igaz szolgájához. Ha az én hatalmamban volna, ugy háládatosságomat megmutatnom amint kívánom, s kötelességem növelkedik, elhigye Nagyságod, hogy az én Nagyságodhoz való tökéletes hü szolgálatomat is egyaránt ismerné Nagyságod. De mivelhogy nincsen más tehetségem, megmaradván életem, mindenkor kívánságom is az leszen, hogy Nagyságodnak, mint jó és dicsőséges Magyar Fejedelemnek igaz jó magyarai tökéletes szívvel szolgálhassak. A Nagyságod küldte lovak én nálam kedvesek lesznek, azért is hogy tudom, hogy jók, azért is, hogy Nagyságod kezétől jöttek, adja Isten hogy hazánk szolgálatában szolgáljanak velem együtt jól. Ebeni István, és Nagy Tamás Uraimékat, a Nagyságod becsületes főember szolgálait bizony oly kedvesen láttam, mintha atyámfiai voltak volna. Ugyan megcsolgálom Nagyságodnak hogy ily becsületes főembereket küldött hozzám, ritkán látunk itten jó Magyart, bizony gyönyörűséggel látjuk mikor valaki ide találkozik jönni.

Megcsolgálom Nagyságodnak alázatosan az írást is és az érsek²⁵ levelét. Énnekem az consolatiómra [vigasztalásomra] vagyon, hogy Nagyságod mindkettőnket ismer, de reliquo [egyébként] én olyan dispositióval vagyok, hogy soha a pap uram grátiáiban ne gyönyörködjem se ne is vegyem, de viszont bizony rajtam való hatalmát sem engedem. Él az Isten, hogy legnagyobb szerencsém közé számlálom, hogy Palatinusságra nem mehettem, holott ez az ember nem hogy teli volna irigységgel, de éppen irigység önnön maga.

Itt is, ahol vagyok, Nagyságos Uram, nem akarok haszontalan fia lenni hazámnak, és úgy tetszik, nagyobb securitásával lelkemnek [lelki nyugalommal] munkálkodhatom hazám javában. Megmondják a Nagyságod szolgálai az én occupatióimat [foglalatosságaimat], azokkal töltöttem időmet, megelégedtem bizony az Isten ajándékaival, kivel engem állapotom szerint meglátogatott érdemem fölött. Ha pap uram annyi jót kívánna hazájának, amint illenék olyan személyhez, nem mérné embereknek affectióit [hajlandóságait] a maga privatumaihoz, hanem hazánk szükségeihez; nem mesterkednék a jó magyaroknak tisztségek-ből kiszorításában, hanem promotiójokban [előrehaladásában]. De mivel minden fának vagyon férge, és minden saeculumnak [korszaknak] gonosz geniusa [szelleme], hadd legyen ő az, mint akar, csak Nagyságod engem a Nagyságod kegyelmességében megtartsion és lehessen én Nagyságodnak az, mint vagyok alázatos szolgája, semmivel mással bizony nem gondolkodom.

Csáktornyán, első napján 1656.

G. Zrini Miklós.

VII.

Csáktornya, 1656., október 30.

II. Rákóczi Györgyhöz. Biztosítja arról, hogy bizalmas közléseit nem fogja továbbadni. Panaszskodik a bécsiek bizalmatlanságáról és rosszakaratáról.

Eredetije az Országos Levéltárban. Megjelent: Szilágyi Sándor: „Rajzok és Tanulmányok” II. k. 358. l. és Széchy: Zrinyi-életrajzában IV. k. 267. l.

Nagyságos Uram,

Méltóságos Fejedelem, nekem Kegyelmes Uram.

Megszólgálom alázatosan Nagyságodnak hogy kegyelmesen mind egészsége mind szerencsés állapota felől tudósít Nagyságod. Az Ur Isten tartsa és öregbitse Nagyságodnak méltóságát szerencséjét, és minden dicsőségét, bosszúságára a rosszaknak, és jó magyaroknak öröndetességére. Akit Nagyságod énvelem közölt kegyelmesen a svédek felől, ne gondolkodják arról hogy én tőlem tovább menjen. Aki jó magyar

s Istenét s nemzetségét szereti, kinek kívánhatja jobban a jó szerencsét és előmenetelt mint annak, aki romlott hazánkat megsegíteni kívánja s fárad is rajta, és sine contradictione [ellentmondás nélkül] bizony mindnyájan látjuk, hogy Nagyságod az, akiért az Ur Isten Nagyságodat bizony reménységen felül is rá segíti és felmagasztalja.

Innen semmi újságokat Nagyságodnak nem tudok írni, engem eléggé exerceál [szüntelen gyötör] az udvar bosszúsággal, csaknem azt mondhatom, sem velem, sem nálam nélkül nem lehetnek német szomszédim. Ha békességet tartok törökkel az is rossz, ha felbontom, az sem jó. Buda felé indultunk vala a minap Bottyány²⁶ Urammal, de ott is elrontá szép reménységünket egynéhány koszos német. Győri királyképétől²⁷ voltak küldve, kikkel ötven török kíséző volt már visszajövőben, észben vevén azok bennünket, füstbe ment minden fáradságunk. És noha semmit nem cselekedtünk, ugyan nyilván tudom azért, az udvarból elég galibám lesz érette. A törökre pedig senki nem haragszik egy rablásért.

A kereszténységbeni állapotok miben legyenek, tudom Nagyságod is tudja, úgy látni hogy a fátum nagy változásokat készít. Adja Isten javára legyenek szegény magyarnak! Ezek után én maradok Nagyságodnak mint kegyelmes Uramnak

Csáktornyan, 30. Octobris 1656.

holtig alázatos szolgája

G. Zrini Miklós.

Külső cim: Az én kegyelmes Uramnak méltóságos Erdélyi Fejedelemnek ő Nagyságának.

VIII.

Csáktornya, valószínűleg 1657, január 24.

II. Rákóczi Györgyhöz. Biztosítja a fejedelmet állandó hűségéről s tudatja, hogy a fejedelem tárgyalásait a kozákokkal Bécsben aggodalommal nézik.

Eredetijét Thaly Kálmán fedezte fel a budai Királyi Kamarai Levéltár Rákóczi-iratai között és közzétette a Századok 1868. évf. 447. l. Megjelent még Széchy: Zrinyi életrajzában. IV. k. 268. l.

Nagyságos Méltóságos Fejedelem!

Kegyelmes Uram!

Áldja meg Nagyságodat az Úr Isten ebben az uj esztendőben minden kívánságai szerint való jókkal, ellenségi ellen való győzedelmekkel, szívből kívánom. Nagy kegyelmességgel írott levelét Monostorból 18. Decembris, alázatossággal vettem, kiből hozzám való confidentiáját [bizalmát] is megismerem. Engem, Nagyságos Uram, semmi idő, semmi szerencse Nagyságod kötelességétől el nem fog vetni; de az én vékony erőm nem ad egyébre alkalmatosságot, hanem csak az jó kívánságra, kivel bizony valamikor lehet, — megegyezik cselekedetem is, ha életem veszedelmével kellene is meglenni. — Az Nagyságod kozákokkal és másokkal [való] egyessége, — bizony dolog, — az rossz magyaroknak és az udvarnak valóban nagy gondolkodást indított, s tudni való, hogy ha lehet; bizony minden mesterségekkel meggátolják, ha lehet: De az Ur Isten confundálja [megzavarja, megrontja] őket minden hamis mesterségükkel. Tudom, Erdélylyel ugy cselekszik mindent, hogy minden történhető dolgokat megnéz, és provideál [gondoskodik] előbb Erdélyről. Az minemű levelet irt Nádasdinak: az mindjárt elküldte az udvarba; nem tudom mi volt, de lármájok van belőle, és félnek. Az Isten engedjen, hogy Erdély által virradjon meg szegény magyarra!

Én pedig maradok Nagyságodnak mint Kegyelmes uramnak
Csáktornyán, 24. Januarii (1657)

alázatos szolgája

G. Zrinyi Miklós m. k.

IX.

Csáktornya, 1663 május 2., utóirata május 15.

Zrinyi levele ismeretlen erdélyi barátjához. Kesereg a haza sorsán, reménytelennek látja állapotát, bár ő maga kész magát feláldozni hazájáért.

Eredetije a gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárában. Megjelent: az „Erdélyi Figyelő” 1879. évf. 15. l. és Széchy: Zrinyi-életrajzában. IV. k. 278. l.

Szolgálok Kegyelmednek, mint Barátomnak.

Ugy látom az gonosz fatum minden jó tanácsokat az inevitabilis necessitással excludál [elkerülhetetlenül elvon] mitőlünk szegény Magyaroktól. Imo venit summa dies et ineluctabile fatum Pannoniae [elérkezett Pannonia végnapja, sorsát ki nem kerülheti]; minden más applicatióink [fáradozásunk] úgy tetszik bolondság, contra stimulum calcitramus [kapálózunk a végzet sarkalása ellen], hanem még egy gondunk kellene, super laborem lenni [mindenen túlesni], hogy emberül, vitézül magyar szívvvel, ellenségünk kimondhatatlan kárával vesznénk el, ne nevetnék senki az mi kimulásunkon, mi pedig az mi obligatióinkat [kötelességünket], kivel az mi eleinkhez vagyunk, így dicsőségesen töltenők bé; nehezebb-e ez? (nem kértem kegyelmedtől, hanem az egész bágyadt és lankadt nemzetemtől) bizonyára nem, mert

Mitius ille perit subita qui mergitur unda

Quam sua qui liquidis brachia lassat acquis.

[Könnyebb annak a vég, aki gyorsan elül a habokban,
mint akinek ereje, árral küzdve fogy el.]

Nincs talám könnyebb halál az hectikánál [tüdővész], de azt egy emberi testben lehet csak érteni, egy országban pedig nincs semmi nehezebb, sem gyalázatosabb. Ugy szeressen az isten és úgy áldjon, hogy nem írom ezt kegyelmednek úgy, hogy csak hívságosan argumentáljunk [felületesen magyarázzuk], hanem serio [komolyan], jól előbb ruminálván [megfontolván] mindeneket; ha ki jobbat annál tudna, nem obstinálnám meg magamat ezen [nem ragaszkodnék makacsul ehhez], hanem követném. Kegyelmed énnékem igen szép példákat mind ó testamentumból s mind új historiákból hoz elé, de édes barátom az énnékem, mint szegény ember kívánságának, álomnak és magunk édesítésének tetszik: mert valamint egy nap az másikhöz nem hasonló teljességesen, úgy egyik példa az másiktól különböz, nem szólok ugyan az isten absoluta potentiájáról [tökéletes hatalmáról] és végzetlen irgalmáról, az kívül minden emberi elmétül megfoghatatlan dolgok is meglehetnek, de kérdem csak arra kegyelmedet, csak az mi ítéletünk által is, meg érdemli-e az magyar most, hogy oly nagy csudát és nem csak szokott csudát, hanem duplázván duplázva valókat cselekedjék az isten érettünk, hogy ily hatalmas nemzeteket, mint a kik minket, három felől környül vettek, mi értünk elrontson és semmivé tegyen, hogy

minket is még megsza porítson annyira, hogy magunk emberségével állhassuk in medio mundi et invidiae [a világ és irigység közepette], hogy nobis invitis et refragantibus [ellenünkre is], szívet, bátorságot, egyességet közinkben teremtsen, hogy az mi szívünkben még hazánkhoz való szeretetet plántáljon, bizonyára nem tudom remélhessünk-e mi ilyeneket az mi istenünktől, noha véghetetlenebb jóvolta és kegyelmesebb; mi az, kik erre az csúfra,²⁸ az melyben vagyunk, Európának magunk tunyaságával adtunk okot; mi az, kik egymást jobban, hogysen akármely nemzet ez világon gyűlöljük és (salva venia illius boni Genii [bocsásson meg nekünk az a jó szellem], ki egynehány száz esztendeig az Magyarral fáradozott) csak nem mint az ebek vagyunk; mi, kik minden nyavalyánkban csak egymásra szánkat tátjuk, egyikünk az másakra vet s minnyájan vagyunk pedig az roszak s az vétkesek; mi, az kik mindenik az maga privátumáért eleget perel és pattog, az publikumért megnémul és készek vagyunk s örömet látjuk felebarátunknak házáat égve látni, csak legyen annyi hasznunk benne, hogy annál melege d hessünk fél óráig; mi fegyvert kezünkben nem veszünk, hanem mint az szá márok nyögünk az ösztön²⁹ alatt:

Cervi luporum praedae rapacium,

Sectamur ultro, quos opimus

Fallere et effugere est triumphus.

[Mi, szarvasok, a ragadozó farkasok zsákmánya, szándékosan követjük azokat, akiket kijátszani és kikerülni dicsőség.]

Oh nyomorult, oh elfajzott Magyar, ilyenekből remé n l jem-e én hogy az isten az égből leszá lljon, hatalmasságosan érted mindent cselekedjék? te semmit se; hogy küldje egy angyalát és verje meg az Senacheribot s te alugyal? Az ki ilyeneket ilyenképpen remélhet, bizonyára meg nem érdemli. Desperate [Elkeseredve] irok kegyelmednek. Ugy és talán csak ez volna az egy remediumunk [mentségünk]: Una salus victis, nullam sperare salutem [A legyő zöttnek csak egy az üdve, hogy sorsának javulását nem várhatja]. Ne ítéljen azért kegyelmed felőlem, hogy oly desperatióban vagyok csak mint az oktalan állat, mert úgy gondolom: praestat mori ut leonem, quam vivere sicut asinum. [Kivánatosabb dolog orosz lá nként meghalni, mint szá márként élni.] Ha veszni kell hazámnak (kell penig), azon vagyok rajtam kezdje el az veszedelmet. Ez az én testamentumom és resolutióm, kire isten segít; en:

nem mulatok el azonban semmit is, ha mi remedium [orvosság] volna, de bizony nincs, mert az kivel sokat szólnunk, bizonytalan, veszedelmes, böcsstelen. Hanem várok istentől és kész vagyok minden occasióra, kit ébren és nyitott szemmel várok. Datae Csáktornya 2-a Máji, 1663 Kegyelmednek barátja míg él G:Zriny Miklós ppria.

Semmit nem tudok kegyelmednek olyat irni; immár elég a sana ratio, virtus autem consistit in actu [az elmélkedésből elég, az erény a cselekvésben rejlik]. Engem sem az, hogy nyiltan látom veszedelmét hazámnak; sem az, hogy kevés egy kakuk egy nagy erdőben és hogy csak nem magam vagyok az ki viriliter resolváltam [férfiasan elhatároztam] magamat, intentus in omnes occasiones [az összes alkalmakra figyelve] el nem ijeszt immár az én hazámhoz való obligatiómtól [kötelességemtől], hanem készen várom az isten mit ad és mit disponál felőlem és immár annyira contemnáltam [megvetettem] minden retteneteséget, hogy ultra provocalom az fatumot [önként kihívom magam ellen a végzetet]. Una salus victis, nullam sperare salutem. Csáktornya die 15. Maii anno 1663.

Oh vezértől fosztott

Rosz tanácsra oszlott

Szegény árva hajlékom.

Reménségével csalt,

Boldogságtul tilt s falt

Test nyugotó árnyékom.

Ha tér meg nyavalyád?

Hol gondodhoz az lát,

Ki nőtt fel csak játékon.

X.

Csáktornya, 1663. juni 19.

Gróf Csáky Istvánhoz. Tájékoztatja a bécsiek határozatlanságáról és az ország válságos helyzetéről.

Eredetije a Csáky grófok kassai levéltárában. Megjelent a „Századok” 1872. évf. 559. l. és Széchy: Zrinyi-életrajzában. IV. k. 280. l.

Illustrissime domine Comes. Amice et frater observandissime.

[Nagyságos Gróf Úr. Igen tisztelt barátom és testvérem.]

Két, szeretettel irt leveleit, édes Gróf Uram, igen nagy becsülettel vettem Kegyelmednek, — nagy kötelességgel és hozzáadással veszem Kegyelmedtől. Ugy látom, minden veszély öszveesküdt megnyomorodott hazánkra és nemzetünkre, én nem hiszem, hogy sokáig lett volna egy nemzetnek is úgy minden reménségen kívül való ügye, mint minekünk vagyon. Ugy hallom, Bécsben is semmitsem végezhettek az magyarországi urak (az hova én hivatalos sem voltam), mert oly rémülésben vagyon az szomszéd nemzetség³⁰ is, hogy csaknem jobban van önekik az biztatásra szükségek, hogysem minekünk, az kik elsőik vagyunk az veszedelmünkben. Mit fog Isten továbbra adni? nem tudom ugyan: de az pogánságnak rettenetes nagy készülleti és a kevés applicatio [igyekezet] az kit cselekszünk oltalmunkban, semmi jót nem jövendölhetünk belőle.

Én itt, noha mindentül elhagyatott és minden ótalombul meg-
szűkült vagyok: várom mindazonáltal nagy szívvvel ennek az nagy
sententiának executióját [ítéletnek beteljesedését], a melyet fatum
reánk kimondott. Higye meg Kegyelmed, édes Gróf Uram, örömmel
adok hálát az Istennek, ha énrajtam — az mint hire vagyon — kezdődik
el³¹ az utolsó romlás; kisebb keserűségemre leszen, hogysem ha mind
látnám előttem veszni ezt a dücsőséges nemzetünket! — Ezzel, Isten
tartsa és éltesse Kegyelmedet kedves jó egészségben.

Datum Csáktornya, 19. Junii 1663.

Illustrissimae Dominationis Vestrae

amicus et frater addictissimus

[Uraságodnak leghívebb barátja és testvére]

C. Nic. Zr. m. p.

P. S. Megbocsásson édes Gróf Uram, Kegyelmednek nem az
magam kezével írok, jobban megolvashatja talán Kegyelmed így, mert
igen rossz író vagyok.

Külső cím: Illustrissimo Comiti domino Stephano de Csák,
perpetuo terrae Scepusiensis, S. C. Regiaeque Maiestatis consiliario,
camerario et praesidii Szakmár supremo capitaneo, domino amico et
fratri observandissimo, Grätz Wienn, Pressburg, Freistadt, et in Arcem
Scepus. (P. H.)

XI.

Csáktornya, 1664. január 6.

Gróf Csáky Istvánhoz. Vázolja a haza szerencsétlenségét, de nem esik kétségbe. A birodalomból hadak érkeztek. Harcai eddig eredménnyel jártak.

Eredetije a Csáky grófok kassai levéltárában. Megjelent a „Századok” 1872. évf. 561. l. és Széchy: Zrinyi-életrajzában. IV. k. 283. l.

Isten minden kívánta jókkal és sok jobb szerencsés esztendőkkal, hogysen a ki elmúlt, áldja és vigasztalja meg Kegyelmedet!

Az Kegyelmed atyafiuságos levelét, édes Gróf Uram, együtt az ő Felsege manifestumával, megadták e napokban; és jóllehet, hogy onnan is nem ír Kegyelmed consolatióra [vigasztalásra] való dolgot; mindazonáltal csak az is lehet valami kevés vigasztalásra való okom, hogy Kegyelmedet is hazánk hanyatlását annyira érzni látom. Bizony dolog: minden szerencsétlenségeknél feljebb való az, hogy lássa ember nemzetének, hazájának utolsó veszedelmét; — de ha az nagy Isten minket arra rendelt: mit tehetünk róla? Ugy legyen, valamint ő szent Felsege akarja! Ha penig ez úgy vagyon, legalább igyekezni kell minden jó magyarnak, s legkiváltképpen az nemes vérnek, hogy ellensége romlása nélkül ne legyen az mi veszedelmünk is. Igazán irom Kegyelmednek: a mennyire a veszedelmünket érzem: annyira búsúlok azon is, hogy nem ez szerint voltak az esztendőkbeli operációk [hadműveletek], hanem nevetségessé lett minden emberségünk s vitézségünk; úgy tetszik, hogy hazánkkal együtt becsületünket is minden nemzetségeknél és ellenségünk előtt is elvesztettük.

Mit jövendöljek továbbra? — nem tudom; de még apparentiáját [megnyilvánulását] jóra való fordulatunkra nem igen látom. Mindazonáltal, mivelhogy az Isten az veszett dolgokban leginkább szokta megmutatni hatalmasságát: bizony mondom Kegyelmednek, most sem estem még kétségben, — és assicurálok [biztosítom] Kegyelmedet, hogy az imperiumbeli fejedelmek oly szívesen fogták az mi dolgainkat, hogy csak az mi magyarink egy szívvel-lélekkel fogjanak a magok dolgához, és restituálják az militaris disciplinát [állítsák helyre a katonai fegyelmet]: nem veszünk el, hanem megfordul jobbra mégegyszer állapotunk!

Immár is Imperiumból számos hadak vannak itt körülöttünk, s úgy látom, hogy mindenre készek, — csak Isten szerencsés üdőt adjon a jó szándékhoz! Én is az magam részéről azt irhatom Kegyelmednek, hogy szívvel-lélekkel mesterkedem minden előmenetelünkben: sem értékemet, sem életemet bizony nem szánnám, s valami végét rendelt az Ur-Isten az én szándékimnak, jó szívvel elvárom. Eddig még, hála Istennek, énrajtam hatalmat az ellenség nem vett; az elmúlt esztendőben háromszor derékképen hol törökkel, hol tatárral megvonyakodtunk:³² de mindenkor itt hadta a körmeit. Mint leszen azután szerencsém? . . . csak az jó Isten tudja; ha peniglen élek, Kegyelmednek azt is tudására adni el nem mulatom.

Tartsa és éltesse Isten Kegyelmedet sok esztendeig kedves jó egészségben. — Datum Csáktornae, 6. Januarii, 1664.

Kegyelmednek

köteles szolgája

C. Nic. a Zriny m. p.

Külső cím: Illustrissimo Comiti domino Stephano Csaky, perpetuo terrae Scepus etc. Viennam, Posonium et arcem Scepusiensem. A címzett kezével: Perceptae 25. Januarii.

XII.

Csáktornya, valószínűleg 1664. február 17.

Wesselényi Ferenc gróf nádorhoz. Reméli, hogy ebben az évben szerencsén fognak hadakozni. Ha neki erősebb serege és anyagi ereje lenne, Kanizsát elfoglalhatná.

Eredetije az Országos Levéltárban. Megjelent a „Hadtörténelmi Közlemények” 1893. évf. 133. l. és Széchy: Zrinyi-életrajzában. IV. k. 284. l.

Méltóságos Nagyságos Magyarországi Palatinus
nekem bizodalmas Uram Apám.

Hála legyen a kegyelmes Istennek, ezt az uj esztendőt szegény hazánknak vigasztalására láttuk; ha a jó Isten tovább ily progressusokat

[sikereket] ad, hiszem még egyszer nemcsak az Istennek bosszuállását a pogány ellenségen látjuk, hanem nemzetünknek még egyszer talpra állását. Nagyságod ebből az ő Felségének irt levelemnek copíjából³³ megérti minden successusokat, mert engemet a sok gondjaim elvonnak az írástól. Most avagy soha sem ronthatja vagy legalább tántoríthatja meg ő Felsége az ottomán holdat; de ha sokáig tanácskozunk, ezt is a kit cselekedtünk, elvesztegetjük. Bezzeg, ha nekem csak egy kis erőm s értékem³⁴ volna most, több, hogy sem vagyon, Kanizsát három hétig magyarévá tenném; de mindenemet, a mim volt erre az expeditióra költöttem, magam jószágát ott kinn, Muraközt itt benn elvesztegettem ezekkel a hadakkal. Ha ő Felsége nem segít, élnetlenné³⁵ leszek ezután. Ezek után ajánlom Nagyságodnak, mint bizodalmas apám uramnak kötelességgel való szolgálatomat.

Csáktornyán. 17. Februarii (1664.)

C. Nic. a Zrin.

IV.

MARKÓ ÁRPÁD

A SIRALMAS PANASZ ÉS
A RÁDAY-EMLÉKIRAT
KÉRDÉSE

A SIRALMAS PANASZ ÉS A RÁDAY-EMLÉKIRAT KÉRDÉSE

ZRINYI Miklós prózairói működésével kapcsolatban két olyan egykorú munkáról kell megemlékeznünk, amelyeknek szerzősége vitás. A *Siralmas Panasz* néven ismert röpiratot először Kanyaró Ferenc adta ki és azt határozottan Zrinyi Miklós munkájának tartotta. A Ráday-féle Emlékirat a Hon 1868. évi kötetében látott először napvilágot és bár — mint részletes címe is mutatja — a Wesselényi-féle összeesküvéssel kapcsolatban készült, annak hangjából és feldolgozási módjából Pauler Gyula azt következtette, hogy Zrinyi a szerzője.

A) A SIRALMAS PANASZ

A *Siralmas Panasz*-t Kanyaró Ferenc a Történelmi Tár 1890-iki évfolyamában ismertette részletesen „Zrinyi ismeretlen munkája” címen. De meg kell jegyeznünk, hogy ez a munka 1890-ben már nem volt ismeretlen. Szalay László Magyarország történetének 1866-ban megjelent V. kötetében a 14. oldalon már megemlítette, Pauler Gyula pedig a Vasárnapi Ujság 1856. évfolyamában írt is róla. Sőt a Zrinyi-munkák első kiadói, Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor már 1853-ban is ismerhették szövegét, mert egyik példánya az Egyetemi Könyvtárban az ú. n. Kaprinay-gyűjtemény XXXIII. kötetében már

akkor is megvolt. 1866 óta a Nemzeti Múzeumban is megvan a Sándor-féle példányban. Azóta pedig még két példány került ugyan csak a Nemzeti Múzeum birtokába.

Kanyaró a teljes szöveg közlése előtt részletesen foglalkozik azokkal a politikai eseményekkel, amelyek a Siralmas Panasz keletkezésére befolyást gyakoroltak.

A szöveget kísérő részletes jegyzetekben felsorakoztatja érveit és pontról-pontra igyekszik Zrinyi szerzőségét kimutatni. Mindezekre támaszkodva, határozottan megállapítja, hogy ezt a röpiratot senki más nem írhatta, csak Zrinyi Miklós. Zrinyi munkáinak későbbi magyarázói közül Körösi Sándor elfogadta ugyanezt az álláspontot „Machiavelli és Zrinyi” című értekezésében (Budapest, 1902. Athenaeum) és ugyanilyen című összefoglaló közleményében a Hadtörténelmi Közlemények 1922—23-iki évfolyamában. Rónai Horváth Jenő szintén magáévá tette Kanyaró érveléseit — némi eltéréssel, — tehát elismerte Zrinyi szerzőségét, de ezt a kéziratot mégsem vette fel a hadtudományi munkák közé. Nagy Edith: „Esterházy Miklós nádor, Zrinyi Miklós és Esterházy Pál nádor honvédelmi politikája” című tanulmányában (Budapest, 1934, Sárkány-nyomda) kritika nélkül csatlakozik Kanyaró álláspontjához és a Siralmas Panaszt Zrinyi „első nagyobb politikai munkájának” mondja.

Széchy Károly volt az első, aki Zrinyi életrajzána 1900-ban kiadott III-ik kötetében nem fogadta el Kanyaró érveléseit, hanem azokat cáfolva arra az eredményre jutott, hogy ezt a munkát nem Zrinyi írta. A Siralmas Panasz-szal később még foglalkozó munkák e kérdést továbbra is nyitva hagyták. Nógrádi László „Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái” című kis füzetében (Stampfel-kiadás, Pozsony, 1903) megnyugszik Széchy ítéletében. Legutoljára, 1932-ben a Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozat XII. számában — Vajthó László szerkesztésében — jelent meg az Egyetemi Nyomda kiadásában a Siralmas Panasz teljes szövege. A hozzá fűzött magyarázatban azt olvassuk, hogy a szerzőség kérdése máig sincs eldöntve, tehát Széchy Károly nyomós érvei Zrinyi szerzősége ellen, ma is ébren tartják e munka keletkezésének történetével foglalkozók kételkedését.

Négyesy László, Zrinyi prózai munkáinak tervezett kiadásával kapcsolatban írt értekezésében (Budapesti Szemle, 1920) annyira nem

tartotta a Siralmas Panaszt Zrinyi munkájának, hogy azzal csak egy-két helyen mellékesen foglalkozott és nem is volt szándékában azt a tervezett kiadásba felvenni. Az Afium-betoldásról is csak így emlékszik meg: „egy jó részét bedolgozták a híres Siralmas Panasz című kurucz röpiratba.”

A következő fejtegetéseimben igyekszem a Kanyaró—Széchy között keletkezett irodalmi vita tisztázásához újabb adatokat szolgáltatni és az ellenérvek rövid egybevetése után felemlíteni azokat az okokat, amelyekre támaszkodva én is Széchy álláspontját fogadom el és a Siralmas Panaszt nem tartom Zrinyi munkájának. Zrinyi befolyása és hatása a munkát író — vagy jobban mondva összeállító — szerzőre, akinek nevét nem ismerjük, kétségkívül megállapítható. A szövegben azonban annyi, Zrinyi írásmódjával, lelkiségével össze nem egyeztethető helyet találunk, s tárgyi szempontból is olyan eltéréseket többi írásaitól, hogy ezt a munkát nyugodt lelkiismerettel Zrinyi Miklós művének nem mondhatjuk.

A röpirat keletkezésének története röviden a következő. Az egész nemzet feszült figyelemmel várta az 1655-ik évre összehívott országgyűlés eredményét. IV. Ferdinánd (III. Ferdinánd császár és király kiskorú fia) még apja életében meghalt. A király és környezete biztosan számított arra, hogy a magyar nemzet nemcsak hogy elfogadja „ifjabb királyul” Lipótot, a másodszülött fiút, akit eredetileg papságra neveltek, hanem az országgyűlésen kimondja az uralkodó háznak örökösödési jogát is. Ugyancsak ezen az országgyűlésen töltötték be a megüresedett nádori széket.

Az ország általános kívánsága szerint Zrinyi Miklósnak kellett volna ezt a magas méltóságot elnyerni, de mellőzték. Az udvar nem bízott benne és Lippay érsek közbenjárására, az egybegyűlt nemességgel — a murányi Vénusszal kötött romantikus házassága révén ismert — Wesselényi Ferenc gróftól választtatta meg.

Az örökös királyság kérdésében az udvari körök erős ellenállásra számítottak, ezért névtelen röpiratot készíttettek, amelyben egy ismeretlen szerző (Baranyay Béla megállapítása szerint Pálfalvy János, választott erdélyi püspök. Lásd: Nagy Edith fentebb említett tanulmányában, a 47. oldalon) felvilágosítani igyekezett a magyar nemzetet arról, hogy boldogulását csakis a Habsburg-ház örökössé nyilvánított

uralkodásában találhatja. Fűzze szorosabbra a kapcsolatot — szabad királyválasztási jogáról való lemondása révén — az uralkodóházzal, mert csak attól és nyugati szövetségeseitől remélheti a törökök kiűzését és az ország felvirágztatását. Ezt a röpiratot titokban terjesztették s annak egy példányát Zrinyi április 14-én Pozsonyban, a pénzverőház előtt az utcán találta. Egy hónap múlva Lipótot királlyá választották ugyan, de a Habsburg-ház örökösödési jogát nem ismerték el. A nemzet nagy részét ez a megoldás nem nyugtatta meg, mert attól félt, hogy az udvar előbb-utóbb mégis csak megvalósítja tervét. A névtelen röpiratra válaszképpen készült egy — ugyancsak névtelen — röpirat, a most már Siralmas Panasz néven ismert mű, amely az előbb említett és udvari körökből származó irat érveléseit cáfolva igyekszik bebizonyítani azt, hogy a német uralkodótól a magyar nemzet semmi jót sem várhat. A németek nemhogy segítenek, de magakadályozzák a törökök leverését. Ha pedig ők vernék ki a törököt, akkor Magyarországba telepedve, eltörölnék a nemzet jogait. Másrészt viszont, ha önálló nemzeti politikát követünk, magyar sereget szervezünk, a magyar kincstárát gazdagítjuk és ha a nemzet Zrinyi Miklóst választja méltó vezérül, az ország boldogulni fog.

Azok a gondolatok és irányelvek, amelyeket a Siralmas Panasz fejteget, kétségkívül sok tekintetben azonosak azokkal, amelyeket Zrinyi nagyobb munkáiban — különösen pedig a Siralmas Panasz keletkezésének idejéhez közel álló és Mátyás király életével foglalkozó munkájában — kifejtett. A névtelenség álarca alá Zrinyi — Kanyaró szerint — azért rejtőzött, mert máskülönben nem jelölhette volna önmagát vezérül. Ennek az érvelésnek lehetne némi alapja, mert Zrinyi egy másik, kétségtelenül tőle származó írásban (az Emlékiratok és Levelek fejezetében ismertetett és ugyancsak a nádorválasztás és az örökös királyság kérdéseivel foglalkozó ú. n. Rákóczi-emlékiratban) szintén névtelenül írt azért, hogy a nádorjelöltségről korlátozás nélkül beszélhessen. De perdöntőnek sem ezt az érvet, sem pedig azt a körülményt nem fogadhatjuk el, hogy a Siralmas Panasz kéziratának elején a másolatok címe így hangzik: „Siralmas Panasz, mely gróf Zrinyi Miklós által irattatott”. Egy munka szerzőségének megítélésénél nem az ilyen — mondjuk külső — meghatározó körülményeken van a hangsúly, hanem az írás belső szerkezetén, gondolatmenetén, legfőképpen pedig annak megállapításán, hogy

a szerzőként megjelölt egyén lelkialkata, egyéb írásainak szerkezete, nyelve — szóval egyéni és írói habitusa — megerősítheti-e ezt a döntést?

Messzire vezetne, de fölösleges is volna Kanyaró érveit és Széchy ellenérveit részletesen kitergetnünk; azok említett munkáikban amúgyis megtalálhatók. Csupán azokat a különösen jellemző megállapításokat fogom e helyen ismételni, amelyekből tiszta képet alkothatunk e kérdésről s amelyekhez fűzhetem véleményemet és annak indoklását, hogy miért nem tartom Zrinyit a röpirat szerzőjének.

Kanyaró érveléseiben abból indul ki, hogy a Siralmas Panasznak nemcsak gondolatmenete, írásmódja egyezik sok tekintetben Zrinyi Miklós többi munkáival, hanem a benne említett történelmi példák, különleges szólásmódok, szavak is annyira hasonlítanak szokott kifejezéseikhez, hogy ez az egyöntetőség már maga is eldönti a vitát. A Siralmas Panasznak közel ötven helyét állítja párhuzamba Zrinyi más munkáinak hasonló mondataival. Különösen feltűnőnek mondja azt, hogy a Mátyás királyról szóló elmélkedés sok kifejezése teljesen azonos a Siralmas Panasz hasonló helyeivel, sőt egyike-másika részletesebb magyarázata egy-egy, a másik műben csak röviden felvetett gondolatnak. Szerinte Zrinyi a Siralmas Panaszt írta korábban és azután a Mátyás királyban magyarázta részletesebben annak néhány gondolatát. Rónai Horváth Jenő szerint viszont Zrinyi előbb írta Mátyásról szóló értekezését, mint önálló történelmi munkát, és csak annak néhány gondolatát vette át és magyarázta azután részletesebben a Siralmas Panaszban.

Kanyaró szerint mindkét munkában megtaláljuk a felekezeti türelmetlenség elítélését, az állandó nemzeti hadsereg felállításának szükségét, az idegen külső segítség elvetését és a nemzeti egység és összefogás szükségét. Munkájában felsorol néhány, szerinte Zrinyire nagyon jellemző fordulatot, hasonló szólásmódot, például: „fonnyadt és hervadt irigység és irigy fonnyadság” — a Siralmas Panaszban; „kész gyorsaság és gyors készség” — az Áfiumban. Azonfelül pedig több mint harminc szót szedett össze, amelyeket szerinte csak Zrinyi munkáiban olvashatunk (például: talám, penig, hívságos, officér, spanyor, velencés, irnia, vagy irnya, stb.).

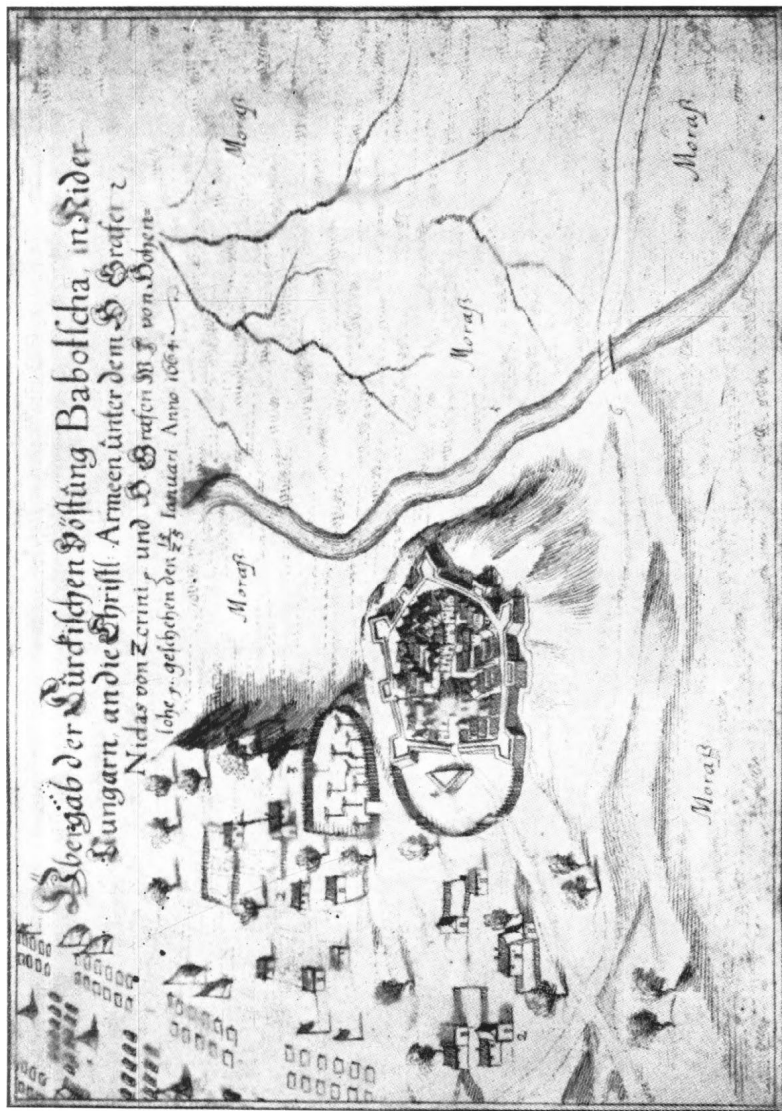
Mindezekkel szemben Széchy a következő cáfolatokat tárja elének.

A *Siralmas Panasz*-nak Zrinyi Mátyás királyról szóló művével határozottan van szellemi kapcsolata. Széchy azonban jogosan veti fel azt a kérdést, hogy mi célja lehetett volna Zrinyinek azzal, hogy két — részben egymástól eltérő — művet írjon ugyanegy tárgy körből? Kanyaró szerint a *Siralmas Panasz* Zrinyi nádori, a Mátyás király pedig királyi programja lehetne. Ezt a tendenciát azonban semmiképpen sem lehet indokolni, ha ismerjük Zrinyi akkori helyzetét és gondolkörét e két kérdésben.

A Habsburgház kihalása esetén nem Zrinyi akart király lenni. Szeme előtt az erdélyi fejedelem nemzeti királyságának előmozdítása lebegett. Nádori programja pedig ebben az időben, amikor az országgyűlés Wesselényit már törvényesen nádorrá választotta, nem lehetett. Nagy munkái között mindig van szellemi rokonság, sőt gondolatok, kifejezések azonosságával is találkozunk, de semmi okunk sincs Zrinyiről — akinek az írás nem volt szenvedélye — feltételezni azt, hogy szinte egy időben, egy és ugyanazon kérdésről két terjedelmes munkát írjon.

Hogy Zrinyi szerzőségének problémája a *Siralmas Panasz*szal kapcsolatban egyáltalában felvetődött, annak magyarázatát Széchy nagyon helyesen abban leli, hogy a reánk maradt és Magyarországon található négy példány (az egyik az Egyetemi Könyvtár Kaprinay-gyűjteményének XXXIII. kötetében, a másik három a Nemzeti Múzeumban Quart. Hung. 991, 1072 és 1149. számok alatt) közül kettőnek címlapján a másoló kezétől származó ez a feljegyzés olvasható: „*Siralmas Panasz*, mely gróf Zrinyi Miklós által irattatott”. Ez a látszólag döntő érv azonban nem nyugtat meg, mert valamennyi példány csak másolat, az eredeti kézirat eddig nem került elő.

Ez a feljegyzés talán a legelső másoló véleménye lehetett, vagy pedig az ismeretlenül maradni kívánó valódi író szándékos feljegyzése, hogy művének Zrinyi nimbusával nagyobb súlyt adjon. Erre vall az a körülmény is, hogy Vitnyédy (Leveleinek I. kötete, 30. oldal) 1636 aug. 11-én Mednyánszky Jónás-hoz intézett levelében ezt írja: „... valami írást hirdetnek némelyek... Bán Uram Önagysága kéreti kegyelmedet... ha lehet tegye szerét láthassa, mert Önagyságát is incusálják, mintha Önagysága munkája volna, ... holott ő effélével nem foglalkozik”. Az is feltűnő, hogy a megmaradt *Siralmas Panasz*-pél-

Babcsa-várának meghódítása. 1664 január 15—25.
Eredeti metszet a bécsi Kriegsarchiv térképtárában, H.-III. c.28. jelzés alatt.

dányok közül kettőben Zrinyi 1660 után írott Áfium-ának egy hosszú, befejező része van beillesztve. Zrinyi műveiben ilyen ismétlésekkel nem találkozunk és érthetetlen is volna, hogy egy 1665 táján készült röpiratba utólag illessze ő maga egy öt év múlva készült munkájának valamelyik részletét. Valószínű az, hogy a Siralmas Panasz-t ezzel a betoldással együtt jóval később, talán Zrinyi halála után állították össze. Tehát amikor Zrinyi már nem tiltakozhatott nevének jogtalan felhasználása ellen.

Széchynek jogosan tünt fel az is, hogy Zrinyi munkáiban, különösen az Áfium-ban nem kifejezetten a németiséget, hanem az „idegeneket” okolja a vereségekért. Ezek alatt a császári zsoldban szolgáló olasz és más idegen vezéreket, és a különféle nemzetiségű, cseh, vallon és egyéb zsoldosokat érti. A Siralmas Panasz viszont úgyszólván kizárólag a német ellen hadakozik, s annak működését igyekszik a legesetebbszínűben festeni. A nemzeti hadsereg felállítása volt Zrinyi minden törekvésének vezérfonala. A Siralmas Panasz-ban ezt az irányzatot nem találjuk, már pedig lehetetlen elhinni, hogy éppen csak ebből az egy munkájából hagyta volna ki Zrinyi kedvenc gondolatának terjesztését. A Siralmas Panasz-ban előforduló földrajzi nevek, harctéri példák mások, mint amiket Zrinyi egyéb munkáiban ismételtelen említeni szokott. Babocsát az ország egyik legfőbb kulcsos várai között említi. Zrinyi hadműveleteiben viszont Babocsa jelentéktelen szerepet játszott. Ezt tehát csak olyan ember hihette nagyjelentőségű várnak, aki nem arról a vidékről való és nem élt Zrinyi hadműveleteinek gondolatkörében.

A Siralmas Panasz egyébként is keveset foglalkozik a Dunántúl déli részeivel, annál többen azonban annak északi szegélyével, Győrrel, Komárommal, azután a felvidéki bányavárosokkal, szóval mind olyan vidékekkel, amelyekben Zrinyinek nem volt dolga. Zrinyi művein megérezzük a dél-dunántúli tájszólást (pl.: „e” hangzó helyett „ö” stb.). A Siralmas Panasz szövegének írója más táj nyelvében írt. A szövegben sok a felvidéki szólásmód.

De ami Széchynek egyik legnyomósabb és valóban elfogadható érve, az, hogy a Siralmas Panasz szerkezete, azaz sokszor dagályos, bőbeszédű szóhalmozása, gyakran átkozódó és az ízléstelenségig menő kesergése és vádaskodása, teljesen elűt Zrinyi hangjától és írói kész-

ségétől. A szóhalmazások, az érvek és ellenérvek csavaros visszafordítása e korszak ügyvédeknek stílusára vall. A szöveg sok részében nagyon hasonlít az akkori hitvitázók — sokszor bizony bárdolatlan, durva — hangjához. Széchy valószínűnek tartja azt, hogy a szerző vagy felvidéki, vagy északdunántúli olyan protestáns köznemes lehetett, aki az akkori idők szokása szerint jogi és teológiai tanulmányokat végzett.

Széchy végül még két olyan nyomós okot említ, amelyek végleg eldöntik ezt a kérdést. A Siralmas Panasz azt ajánlja, hogy ha a magyar annyi ellenséggel nem tud elkészülni, és a keresztény németiség mindenünkből ki akar fosztani, akkor forduljunk a törökökhöz. Ha pedig a török háborgatna, akkor mégis vegyük igénybe a német segítséget. Zrinyi egyenes jelleme ilyen kétkulacsos politikát sohasem üzött és mindig elégségesnek tartotta a magyart az ország felszabadítására, ha sikerül a nemzeti egységet és a hadsereget összekovácsolni. A másik ok, amelyet szinte elfogadhatunk, az, hogy a Siralmas Panasz élesen támadja azokat a magyar urakat, akik idegen feleséget hoznak haza. Ilyen lovagiatlanságot Zrinyiről fel sem tételezhetünk még akkor sem, ha ezzel szerzőségét leplezni akarná, hiszen második felesége osztrák főtitisz leánya volt, dédapjának, a szigetvári Zrinyinek második felesége, nagyatyjának, György grófnak pedig két felesége volt német főúri leány.

*

A Kanyaró és Széchy között keletkezett irodalmi polémiának csak a leglényegesebb pontjait érintettem itt. Ha figyelmesen áttanulmányozzuk a Siralmas Panaszt és ismerjük Zrinyi többi munkáit, akkor az itt felsoroltakon kívül, néhány olyan körülményt is találunk, amelyek még jobban meggyőznek arról, hogy ebben a vitában Széchy képviseli a helyes álláspontot.

Zrinyi valamennyi munkájában az egységes, kerek szerkezet mellett könnyen felismerhetjük a gondolatoknak határozott irányban való folyamatosságát, de legfőképpen bizonyos gondolatkörök körül való csoportosítását. Értem ez alatt azt is, hogy pl. Zrinyi utalásai a régi — rendesen római — írók munkáira, a régi magyar történeti multból merített példái és mindezeknek a szövegbe illesztése egészen egyéni színezetű. Azt pedig leghatározottabban állíthatjuk, hogy mind a négy

nagy munka egy-egy gondolat és terv szerint készült és meghatározott cél felé halad. A Siralmas Panasz szerkezete ezzel ellentétben szétfolyó, laza. Voltaképen a Habsburgház örökösödési tervei ellen irányul, de sok minden másra is kitér. Foglalkozik katonapolitikai kérdésekkel, a tárgyhoz nem tartozó epizódokkal (pl. amikor a révkomáromi őrség egyik kudarcaról, az erdélyi eseményekről, a morvaországi státusok sérelméről stb. beszél). Igen részletesen tárgyalja a vallási kérdéseket is: a „religióban való különbözőségeket ami illetheti” című fejezetben. (51. oldal.)*

Zrinyi még akkor is tárgyilagos marad fejtegetéseiben, ha ellenségeit, elsősorban a törököket, majd élete utolsó éveiben a vele összhangban működni nem akaró vezértársait bírálja, vagy szidja. A Siralmas Panasz ellenben egyoldalú, az ország minden bajáért a németeket okolja, s ahol kénytelen elismerni azt, hogy a magyarok is okai voltak az ország akkori siralmas állapotának, ezt is csak azzal magyarázza, hogy: „... a németekkel vetettek barátságot, azoknak igen sokat hittek, a dolgot reájuk bízta, maguk közé fogadták, s tanácsokkal éltek”. (30. oldal.)

Zrinyi mint vérbeli katona, a háború áldozatait hősi halottaknak tartotta, akik derék harcban, karddal kezükben estek el a becsület mezején. Ő semmi esetre sem állította volna az 1652. szept. havában vívott vezekényi csatában elesett négy Esterházy hősi halálát olyan megvilágításba, mint azt a Siralmas Panasz teszi, amikor azt mondja, hogy a német tisztviselők ha: „... valamely csata történik, kegyetlenül megbüntetik érte katonáinkat, erre hatalmat vévén magoknak, kikhez pedig jussuk sem volna, országunk törvénye szerint. Bezzeg, hogy igen más mutat és hitet el velünk a minapi történet, midőn amaz egyetlen egy tagjai országunknak, a négy fő és becsületes négy Esterházy uraink elrontattanak és eltapodtattanak”. (35. oldal.)

Mint azt már Széchy érveléseinél is említettem, a Siralmas Panaszban több helyen jogászai fejtegetésekkel találkozunk, amik Zrinyi írásaiban nem igen szoktak előfordulni. Ilyen pl. az usus és abusus fogalmak prókatori magyarázata (37. oldal) a király-választás kérdésében kifejtett álláspont (46—47. oldal) stb.

Zrinyi hűségese alattvalója volt koronás királyának még akkor is,

* Az idézéseknél a Vajthó-féle kiadás (Magyar Irodalmi Ritkaságok XII. sz.) oldalaira hivatkozom.

amikor mellőzték és amikor nem értett egyet a bécsi udvar magyarországi hadipolitikájával. Írásaiban a koronás királyról mindig illő tisztelettel beszélt és forradalmi vagy trónfosztó törekvések hangja leveleiből sohasem csendült ki. A Siralmas Panasz ellenben ebben a kérdésben következetlen. Egyszer azt mondja (37. oldal) hogy: „... ha nem igyekszik oltalmunkra, mire való akkor nekünk a király?” Néhány fejezettel tovább (43. oldal) pedig azt mondja, hogy mostani királyunkat méltán becsülni kell. Sok helyen szidja a királyt, és környezetét. Egyszer megadja neki az akkor szokásos „királyunk, urunk Ő felsége” címet, máskor nem. A Siralmas Panasz egyik helyén (40. oldal), ahol erdélyi dolgokról beszél, ezt mondja: „... sőt midőn a német is ellene volna, s még a magyar is (magyar ellen: bezzeg rút dolog! holott a hollónak szemét látta-e az ember, hogy holló kívájtja volna?) mégis tudta magát tartani”. Ezt a mondatot Zrinyi nem írhatta, hiszen életének történetéből tudjuk, hogy az I. Rákóczi György ellen küzdő császári seregben 1644-ben maga is részt vett, sőt az ónodi ütközetben mint dandárparancsnok, Rákóczi katonáival vívott heves kézitusában igen kitüntette magát. Nem valószínű, hogy ezt a holló-hasonlatot önmagára alkalmazza, mikor ez a szövegrész amúgy sem fontos, vagy nélkülözhetetlen.

A Siralmas Panasznak azok a javaslatai, hogy „... bizonyos conditiókkal más hatalomhoz (törökhöz) hajlanánk” (44. oldal), vagy hogy: „... amint szüntelen való a népünk ostorozása, vérontása és sok veszedelme, épen úgy csak szüntelen tanácskozás és serény akarat kell arra” — nem Zrinyi agyában születhettek. Ő sohasem gondolt a törökhöz való barátkozásra és hadviselési dolgokban mindig ellenezte a sok tanácskozást.

Tudjuk, hogy Zrinyi római katolikus egyházának hűséges tagja volt, de össze tudta egyeztetni vallásosságát a vele nem egy hiten lévők országos sérelmeinek megértésével. És — bár általában nem nyilatkozott kedvezően a papságról — semmiképpen sem tételezhető fel róla az, hogy olyan megvetéssel és gyűlölködéssel beszéljen a szerzetesekről, főleg a jezsuitákról, mint azt a Siralmas Panasz egyik fejezetében (78—83. oldalig) olvashatjuk.

Igen jellemző és határozottan Zrinyi szerzősége ellen szól az a körülmény, hogy a Siralmas Panasz katonai, hadművelleti fejtegetései

laikus felfogásra vallanak. A császári hadsereg egy-egy várharcáról, hadműveletéről úgy ír, mint az az ember, aki a katonai összefüggéseket nem ismeri, tehát mindent csak kívülről, felületesen szemlél. Többek között azt is javasolja (58. oldal), hogy vonja meg az ország a külső (értsd német) katonaságra szánt összeget ezektől és fogadjon ezen a pénzen hajdúkat. Ezeket öltöztessék vasba, állítsák a sereg élére „... az ellenség impetusának és vakmerőségének elvételére”. Zrinyi hadszervezési tervei egészen mások voltak. A nemzeti hadsereget nem a császári, illetőleg magyar királyi hadsereg rovására akarta növelni, hanem azt kívánta, hogy a nemzet a maga erejéből állítsa azt talpra. A vasba öltöztetett hajdúk első sorba való állításának gondolata akkor, amikor a török elleni hadakozás módja már más irányban kialakult, egészen szakszerűtlen és célszerűtlen javaslat. Ugyancsak teljesen ellentmond Zrinyi szervezési programjának az a mód, ahogy a Siralmas Panasz (59—60. oldal) a végek szervezetét akarja megoldani. A végbeli katonaság felett a javaslat szerint a „nemes magistrátus” gyakorolja a felügyeletet, „... a vitézeket, tisztviselőket, igen szépen, módosan megintse s gersjessze a jóvigyázásra, gondviselésre, hűségre és egyességre”. Ismerjük Zrinyi hadszervezési programját és azt a jól bevált rendszert, amelylyel ő — Péter öccsével együtt — a déldunántúli végek ellenállását megszervezte. Ebben sehol sincs szó arról, hogy a katonák dolgába bármilyen más hatóság beleszóllhasson. A kemény, szüntelen fegyelem alatt élő katonaságot Zrinyi nem „szép, módos megintésekkel, figyelemtetésekkel és buzdításokkal” tartotta rendben, hanem vasszigorral, kemény kézzel.

Végül a Kanyarótól és Széchytől is megállapított Áfium-betoldások ügyével kell röviden foglalkoznom.

Az Egyetemi Könyvtár birtokában lévő Siralmas Panasz-kéziratban, továbbá a Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárában, a gróf Sándor-könyvtárból odajutott másolatban az „Ereje a könyörgésünknek” című fejezet első bekezdése után, amely ezzel a mondattal végződik: „... gyulladjon fel kívánságtok az ilyen jó cselekedetekre”, — minden átmenet nélkül következik az Áfium befejező része, ettől a mondattól kezdve: „Én tudom micsoda impedimentuma vagyon, hogy ezt a perfektiót nem érhettem magyar nemzetünk...” egészen az utolsó latin idézetnek eddig a mondatáig: „Nova bella elegit Dominus, et

portas hostium ipse subvertit". Azután folytatódik a Siralmas Panasz: „De ugyan miért vettettünk meg, hagyattattunk el ennyire a Szent Istenért?” bekezdéssel. Szóval az Áfium teljes szövegének több mint egy harmada szerepel itt, a Siralmas Panaszban, mint annak szerves része.

Az nem vitás, hogy az Áfium 1660 után készült, hiszen Nagyváradnak 1660-ban történt elvesztéséről is megemlékezik. Mivel pedig éppen ez a rész van a Siralmas Panasz említett helyén beillesztve, világos, hogy a Kaprinay-gyűjteményben található példány ez után, vagy még később készült. A Sándor-féle példány másolójának — mint azt Kanyaró Ferenc is megállapítja — (i. m. 298. oldal) feltűnhetett ez a körülmény, azaz az Áfiumot már ismerhette, tehát feleslegesnek tartotta ezt az Áfium-részt újból lemásolni. Ezért a Siralmas Panasz-nak e másolatában ezeket a részeket egyszerűen kihagyta és helyét csak üres lapokkal jelezte.

Mint már említettük, Zrinyi sohasem dolgozott úgy, hogy két különböző természetű munkáját egymásba olvasztotta volna. Hogy a betoldás és az egész Siralmas Panasz nem Zrinyi munkája, arra azt hiszem a legnyomósabb érvet éppen ennek a beledolgozásnak időpontja nyújtja. Az Áfiumot csakis 1661 után, de minden valószínűség szerint később illesztették a Siralmas panaszba. Vagyis olyan időben, amikor a Zrinyi és Montecuccoli közötti viszály már az ismert írásbeli polémia-ban is kifejezésre jutott és Zrinyit állandóan foglalkoztatta. Lehetetlennek tartom azt, hogy éppen Montecuccoli balkezes hadműveleteit ne hozta volna fel Zrinyi nyomós érv gyanánt a németek ellen, éppen abban a munkában, — a Siralmas Panaszban — amelynek célja és értelme a német elnyomás elleni hadakozás volt. Éppen ez lett volna a leghálásabb és a legnyomósabb példa a német hadviselés káros voltának megvilágítására. Ilyen vonatkozású részeket azonban a Siralmas Panaszban nem találunk. Ha pedig valaki erre azt mondaná, hogy a Siralmas Panasz voltaképpen 1655-ben készült és az Áfium-beli részt Zrinyi később iktatta a szövegbe, arra csak azt felelhetem, hogy ha Zrinyi írta a Panaszt és évek múlva azt kiegészíteni akarta, akkor nem az Áfium-nak egyébként a Siralmas Panasszal szervi összefüggésben alig álló részét írta volna ide, hanem a Montecuccoli ellen írt névtelen röp-iratát, vagy pedig itt fejtette volna ki azokat a vádakát, amelyeket

Montecuccoli ellen oly erősen és határozottan képviselt. Ennél hálásabb és meggyőzőbb érvet a németek uralma ellen alig talált volna.

Mindezekből az következik, hogy a Siralmas Panasznak néhány részlete és fejtegetésének hangja olykor hasonlít ugyan Zrinyiéhez. e munkáját azonban nem ő írta. Hogy ki volt a röpirat szerzője, a ma rendelkezésünkre álló kútfők és forrásművek segítségével eldönteni nem tudjuk.

A bécsi udvartól sugalmazott röpiratnak (amely okot adott a Siralmas Panasznak megírására) a Nemzeti Múzeumban lévő példányán azt a feljegyzést olvashatjuk, hogy azt gróf Zrinyi Miklós Pozsonyban, az 1665.-i országgyűlés idejében a pénzverő ház előtt az utcán találta.

Könnyen elképzelhetjük azt, hogy Zrinyit mennyire bántotta ennek a röpiratnak sok olyan érvelése, amely az ő felfogásával ellentézett. Napjai Pozsonyban állandó politikai tanácskozások, tervezgetések között folytak, így tehát bizonyos lehet, hogy a röpiratot politikai barátaival megbeszélte és annak kijelentéseit cáfolgatta. Valaki környezetéből ezeket a gondolatokat leírhatta, továbbította, más valaki megtoldotta, talán hozzászólt a kérdéshez az országgyűlésre jött néhány felvidéki nemes, protestáns pap is és így született meg a Siralmas Panasznak — egyébként sok vonatkozásban eszes és találó, de nem egységes szerkezetű és Zrinyi érdeklődési körétől távol eső dolgokkal is foglalkozó — végleges szövege. Erre vall a Panasznak reánk maradt példányainak bevezető megjegyzése is, amely szerint ez „gróf Zrinyi Miklós által irattatott”. Ha Zrinyi lenne a szerző, akkor a másoló talán ezt írta volna: „Zrinyi Miklós által iratott”. Az „iratott” kifejezést azonban úgy is magyarázhatjuk, hogy Zrinyi valakinek megbízást adott e munka megírására.

De a Siralmas Panasznak szerzősége kérdésében még így sem mondhatjuk azt, hogy a hang Jákóbé, de a kezek Ésauéi, mert a hangban is csak helyenként ismerhetjük fel Zrinyit. Az mindenesetre tagadhatatlan, hogy bárki volt is a Siralmas Panasznak szerzője, Zrinyi személyes közvetlen hatása és munkái, nagy és mély benyomást gyakoroltak rá. Példaképpül állította maga elé Zrinyit, épúgy mint azok a zeneköltők, akik Beethoven symphoniáit, vagy Wagner operáit utánózták anélkül, hogy e nagy mesterek színvonalát elérték volna.

B) A RÁDAY-EMLÉKIRAT

A másik, Zrinyinek tulajdonított munka szerzőségének problémája sokkal egyszerűbb.

A „Hon” című folyóiratban 1868-ban látott napvilágot egy igen érdekes régi irat. Gróf Ráday László találta a család Pécelen őrzött levéltárában és bemutatta Jókai Mórnak. Ez az irat Ráday Pálnak, II. Rákóczi Ferenc titkárának hagyatékából került a családhoz és az ő keze írása. Címe: „Oktatás a Magyarország romlott állapota segédelméről való elmélkedésre”.

Tulajdonképeni tartalma a második címéből tűnik ki, amely így hangzik: „Az igaz magyar hazafiaságu néhai jó emlékezetű méltóságos Vesselényi Ferenc, magyarországi Palatinus, s hasonlósziu s hazáját igazán szerető néhai esztergomi érsek Lippai György s nem különbvériü néhai méltóságos gróf Nádasdy Ferenc, Judex Curiae és néhai gróf Zrinyi Péter horvátországi Bán egyenlő értelemmel Hazájok nyomorult sorsán busakodó szivbül lött és azok kedvéért, kikben valamely szikrája az igaz magyarságnak lengedez, írásban feltött oktatási, melyet méltóságos fejedelem felső-vadászi Rákóczi Ferenc örök emlékezetül nyomtattatott ki Lőcsén, 1705-ben”.

Jókai Mór nagy érdeklődéssel tanulmányozta a hosszú röpiratot és annyira értékesnek tartotta, hogy a Hon 1868. évi 203. és következő számaiban, gróf Ráday László neve alatt teljes szövegében közzé tette. Mivel ez a röpirat kétségkívül Ráday Pál kezeírása, érthető volt az a feltevés, — amit különben a cím is megerősít — hogy azt a fejedelemnek e hűséges embere, II. Rákóczi Ferenc tudtával, talán utasítására készítette. Az 1705. évszám pedig arra mutat, hogy a szécsényi conventre egybegyült rendek számára készülhetett, hogy hangulatukat emelje egy, a közelmúltban tragikusan végződött nemzeti ellenállás előzményeinek, illetve a haza akkori állapotának ismertetésével.

Alighogy ez a röpirat megjelent, Szilágyi Sándor a Budapesti Közlöny hasábjain felvetette a szerzőség kérdését és a következőket állapította meg. Kétségtelen, hogy ez a munka éppen 1705-ben, amikor Rákóczi a rendeket a szécsényi conventre összehívta, ott nagy hatást kelthetett. Bizonyára ez volt az oka annak, hogy ezt a jóval korábban

készült röpiratot a fejedelem Ráday Pállal lemásoltatta és kiadatta. A röpiratban ugyanis ugyanaz a vezéreszme vonul végig, — amely Rákóczi diplomáciai és katonai politikai működését is jellemezte, — hogy Magyarország külső segítség, idegen szövetségesek nélkül nem állhat fenn, tehát vizsgálnunk kell a számbavehető külső országok viszonyait, *pro és contra*.

A röpirat szomorú képet rajzol az ország állapotáról, de a képnek alkotó részei mind olyan események, amelyek nem a II. Rákóczi Ferenc felkelése előtti évekre jellemzők, hanem jóval előbbi korból valók. Szilágyi szerint mindaz, amit ez a röpirat elmond, kb. az 1666—67. években lehetett időszerű, de nem Rákóczi felkelésekor. A röpiratban tárgyalt erdélyi és horvát ügyekkel, vallási kérdésekkel foglalkozó leírásokból tehát azt következtette, hogy ez a politikai irat, az 1667-iki beszercebányai gyűlés számára készült.

A „Hon”-ban való közlés után (1868-ban, a Századok októberi füzetében) Pauler Gyula is foglalkozott ezzel az írásművel. Abban igazat adott Szilágyinak, hogy ezt a röpiratot nem Ráday Pál írta, de Szilágyi érveléseit sem fogadta el. Megtalálta a munkának egy másik kézíratos példányát az Egyetemi Könyvtár Kaprinay-gyűjteményének XXXIII. kötetében és annak lelkiismeretes áttanulmányozása után arra a meggyőződésre jutott, hogy ez az írás jóval a Wesselényi-összeesküvés előtt készülhetett, amikor a hazafiak még tétováztak és nem volt határozottan kialakult nézetük. Pauler szerint sehol sem találjuk meg benne azokat a gondolatokat és tervezetéseket, amelyek Wesselényit, Nádasdyt és Zrinyi Pétert foglalkoztatták. Szerinte a mű korábban, még pedig minden valószínűség szerint közvetlenül a vasvári béke után készült, mert semmi olyat nem cáfol meg, amit az udvar a béke igazolására felhozott, míg viszont a lévai, szentgotthárdi diadalokról, a francia segítségről, mint közelmúlt dolgokról beszél.

Mindezekből Pauler azt következtette, hogy ezt a röpiratot senki más nem írhatta, mint gróf Zrinyi Miklós. Igen sok hasonlatosságot fedezett fel e mű és Zrinyi munkái, különösen az Áfium között. Az is tudott dolog, hogy Zrinyit a vasvári béke mennyire elkéséřítette. Pauler tehát érthetőnek tartotta azt, hogy gondolatait és a haza megmentésére szolgáló terveit ekkor foglalta írásba. Bizonyára korai halála akadályozta meg abban, hogy ez a munka már akkor napvilágot lásson;

így tehát a kézirat csak mint aláírás nélküli fogalmazvány lappanghatott, amíg ismeretlen úton II. Rákóczi Ferenc kancelláriájába került. Pauler szerint már csak azért is Zrinyit kell e röpirat szerzőjének tartanunk, mert ha a munkát bárki írta volna Zrinyi környezetéből vagy kortársai közül, akkor annál a fejezetnél, ahol az irat szerzője a magyarok közül való vezért keres, mindenki feltétlenül Zrinyi Miklóstra mutatott volna, mint vezérre „és csak egy ember nyilatkozhatott közvetlen a vasvári béke után úgy, mint olvassuk: maga a szerény Zrinyi Miklós”.

Pauler Gyula e megállapításának nem volt nagy visszhangja. A Ráday-Emlékirat felfedezése sem a tudományos köröket, sem az olvasó közönséget nem foglalkoztatta nagyon. Irodalmi polémia e kérdés körül nem keletkezett és Zrinyi Miklós munkáinak későbbi kiadói sem tettek arról említést, hogy ez az emlékirat létezik és hogy talán Zrinyi munkája lehet. Minthogy azonban ennek a nagyon érdekes röpiratnak igen sok része valóban hasonlít Zrinyi írásaihoz, szükségesnek tartom e helyen ezzel is foglalkozni.

A Kaprinay-gyűjtemény XXXIII. kötetében, a 83. oldalon kezdődik ez az irat és néhány — tévedésből odafűzött, de nem odartartozó — lap megszakításával a 140-ik lapon végződik. Bármennyire is érthetőnek látszik Pauler érvelése Zrinyi szerzősége mellett, nyugodt lelkiismerettel nem tudom ezt az álláspontot elfogadni. Az tagadhatatlan, hogy Zrinyi szelleme lebeg e mű felett is. Majdnem ugyanolyan szavakkal kesereg azon, hogy a törökkel való színleges béke alatt a magyar épúgy pusztul, mint hadakozás idején; hogy a bécsi udvar megtiltja a fegyverrel való beavatkozást; hogy a magyar vezéreket idegenek kedvéért mellőzik stb. Megtaláljuk ebben az emlékiratban ugyanazt a történelmi példát János király idejéből, amit Zrinyi a Montecuccoli-hoz írott válaszában is megemlít. Az Áfium szerkezetére vall az a mód, ahogy Zrinyi ott — és az ismeretlen szerző itt a külső országok állapotát vázolja abból a szempontból, hogy mi hasznuk lehetne abból a magyaroknak. Ez az emlékirat is éppolyan határozottan kívánja a rendet, fegyelmet és disciplinát a hadseregben, mint Zrinyi és épen olyan kemény szavakkal ostromozza a nemzet szófogatatlanságát, szertehúzását, kevélykedését, mint azt az Áfium lapjain olvashatjuk.

Mindezek azonban nem döntő érvek Zrinyi szerzősége mellett, csupán annak bizonyítékai, hogy ha abban az időben valaki tollat vett kezébe, hogy a haza állapotáról írjon, önkéntelenül is Zrinyi írói köntösének legalább néhány foszlányát vette magára, mert a kortársak közül ez állapotokat senki sem ismerte jobban és senki sem tudta jobban megírni, mint éppen Zrinyi Miklós.

Éppen úgy, mint a Siralmas Panaszban, a Ráday-Emlékiratban is könnyen megállapíthatjuk a szerkezet lazaságát, az írásmód dagályosságát, a tárgytól való elcsapongását, szóval mindazokat a fogyatékosságokat, amelyeket Zrinyi írásaiban nem találunk. Ez az emlékirat méginkább prókátori munka, mint a Siralmas Panasz. A tárgyalás közben felvetett kérdéseket primo, secundo, tertio, stb. bekezdésekre tagolva tárgyalja. Először mindent elmond, ami az ügy mellett, azután ugyancsak így pontokba foglalva mindent, ami ellen szól. A röpirat sok részének beosztása határozottan jogász periratra emlékeztet, amelynek célja a nemzetet meggyőzni az örökös királyság képeben reá váró veszelemlről.

Már maga az a körülmény, hogy ez az emlékirat erősen törökbarát színezetű — meggyőzhet bennünket arról, hogy nem Zrinyi írta. Egy másik lényeges körülmény az, hogy az emlékirat ostromozza ugyan a nemzet bűneit, de nem bízik abban, hogy maga erejéből képes legyen tovább boldogulni. Zrinyi ugyancsak erős szavakkal ostromozta a magyart, de az országot maga erejéből akarta talpra állítani és rendületlenül bízott a nemzet erejében, elhivatottságában, ha aléltóságából felébred és minden erejét latba veti.

A röpiratnak az a része, amely sorba veszi az európai nemzeteket, sokban ellenkezik azokkal a nézetekkel, amelyeket Zrinyi az Áfiumban ugyanezekről a nemzetekről mond.

A lengyelekről, franciákról s más nemzetekről a Ráday-Emlékirat pontokba foglalva magyarázza, hogy milyen előnyökkel járna a velük való szövetség, azután újabb pontokban fejtegeti azt, hogy miért nem kívánatos mégsem ez a szövetség. Zrinyinek ez nem szokása. Neki mindenről csak egy, de annál határozottabb véleménye van. Nem tanakodik, nem vitáz önmagával, hanem minden kérdés nélkül világosan, egyértelműen jellemmez mindenkit.

Az elmondottak után azt hiszem nem tévedek, ha nem ismerem fel

ebben az írásműben sem Zrinyi kezét. De ha a Ráday-Emlékiratot és az előbb tárgyalt Siralmas Panaszt összehasonlítjuk, akkor a két munka között már több hasonlóságot találunk. Különösen azok a részek, amelyek a német szomszédság veszedelme felett keseregnek, igen hasonlítanak egymáshoz. Alapjában véve ugyanazokat a vádakát veti a németek szemére, mint a Siralmas Panasz. Őket okolja azért, hogy a magyar hadak még a végeken is fizetetlenek maradnak, hogy a vezetést nem adják magyar kézre, hogy a haza termékenységet kihasználják, minket emésztene, fogyasztanak s azon mesterkednek, hogy a magyart tunyaságra, tétlenségre neveljék. Azt állítják, hogy Magyarország szabad, holott súlyosabb igát raktak rá, mint a többi örökös országrészre. Több gondolatnak azonossága mindkét munkában indokoltá teszi azt a gyanút, hogy ez a két munka — ha nem is egy kézből, — de rokon körből származik. A Siralmas Panaszon jobban és erősebben érezzük Zrinyi hatását, az Emlékiraton kevésbé, de az bizonyos, hogy az Emlékirat szerzőjét is Zrinyi gondolatai irányították munkája közben.

E két írás rokonságának megerősítésére még egy külső körülményt is említek. A Kaprinay-gyűjteményben a Ráday-Emlékirat a 140. lapon végződik, a Siralmas Panasz pedig ugyanebben a kötetben a 181. lapon kezdődik. Ez a közeli szomszédság is arra vall, hogy a másolónak mind a két munka ugyanabban az időben jutott kezébe, tehát valószínűleg ugyanarról, vagy közel szomszédos helyekről származhatott.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy — habár sem a Siralmas Panaszt, sem a Ráday-Emlékiratot nem tarthatjuk Zrinyi Miklós művének — mind a két munka igen érdekes képet fest az ország akkori hangulatáról és arról a légkörről, amelyben Zrinyi Miklós élt. Kétségtelen továbbá, hogy kortörténeti szempontból is értékes források.

V.

JEGYZETEK

JEGYZETEK

A) LATIN SZÖVEGRÉSZEK

^A Jamque laevam, qua clypeum ad ictus circumferebat, lassaverat, clamantibus amicis, ut ad ipsos descenderet, stabantque excepturi, cum ille rem ausus incredibilem atque inauditam, multoque magis ad famam temeritatis quam gloriae insignem, namque in urbem hostium plenam praecipiti saltu semet immisit.

^B Tum etiam intus, cuius ductu auspicioque iucunda pugna sit, utrum qui audiendus; dumtaxat magnificus adhortator sit verbis tantum ferox, operum militarium expers, an qui et ipse talia tractare, procedere ante signa, versari media in mole pugnae sciat. Facta mea non dicta vos milites sequi volo, nec disciplinam modo, sed exemplum etiam a me petere, qui hac dextra mihi tres consulatus, summamque laudem peperit.

^C Nemo hominum, nemo Deorum verecundiam habeat, non edicta Imperatorum, non auspicia observentur, sine commeatu vagi milites in pacato in hostico errent, immemores sacramenti, se ubi velint exautorent, in frequentia deserant signa, neque convenient ad edictum, nec discernat interdiu nocte, aequo, iniquo loco, jussu, injussu Imperatoris pugnent, et non signa, non ordines servant; latrocinii modo caeca et fortuita pro solenni, et sacra militia sit.

^D Et vidi sub sole, nec velocium esse cursum, nec sapientium panem, nec fortium bellum, nec doctorum divitias, nec artificum gratiam; sed tempus casumque in omnibus; et sicut pisces capiuntur hamo, ut aves laqueo comprehenduntur: sic capiuntur homines in tempore malo, cum illis extemplo supervenerit.

^E Flexi in abusum antiqui ritus, ut pessime distributi obventus Ecclesiae populi sudor et sanguis, nempe in venatica, in luxum, in armorum vana et lubrica, in augmentum gentis suae: quadrigas, ephebos, nobiles, equos phaleratos, auream suppellectilem, ceteraque id genus Episcopis esse ad nauseam, per ingentes sumptus, dum frigore riget, dum inedia extinguitur pauper, cujus sanguine saturantur. Hinc haereticis scandalum et Romanae sedis contemptum esse, ire in ruinam Ecclesiam etc.

^F Remedium extinguendis bellis civilibus optimum est Regis praesentia: quod etsi ratio Majestatis convincit maxime, probant in dies eventus, nunquam

maiore rebellibus metu, quam ubi poenae reposcendae instare Regem audiunt. (Barth. Gram.)

G Matthias enim suapte natura liberalis et magnificus, laudis plus aequo cupidus, et appetentissimus honoris, cui summa animi magnitudo, et promptus ad pericula praeclaraque facinora semper erat animus: contra Fridericus Imperator, non modo parvus et frugi, sed avarus, et plus pecuniarum quam honoris appetens; ad magna Christianae Reipublicae, vel sua vel aliena culpa, animus nunquam extulit. Ille bellicosus et inediae tolerantissimus; hic otii et quietis amator, quin et plus aequo negligens, desidiosus et tardus. Ille clarissimorum principum aemulator, semper cum antiquorum laude certavit; hic invidus quandoque habitus, nobilia aliorum facinora intercept, in bello pacem optare solitus fuit, et nullam in utroque constantiam retinere. Illi liberum ingenium, Mars apertus, animus ad pacem bellumque perfacilis: huic arte, consilio, calliditate et pro iudicio cuncta suo genere placuit, et nihil consiliis amicorum tribuere, demum ad utrumque difficilis. Illius vita lautissima, apparatus persicus, et usurpata ex vino animi relaxatio, neque humanarum inimicus voluptatum; huius cultus modicus, continentissimus fuit animus, inimicus crapularum, quin et semper abstemius, hydropotesque perpetuus, solitudinis et contemplationis amator. Illum sales, ioci et amicorum consuetudo nimis oblectavit: hunc vita recondita, severa, tristis et a suorum consuetudine admodum aliena. Rex denique prae ingenii probitate facile cuncta remittere, omnia quidem absumere,⁴ ut e regno nihil imminuat, plus honorem quam pecuniam amare, praeterea laetus, hilaris et iucundus, ac ad omnia promptus: Imperator pertinacia omnia perpeti, et jacturam parvi facere, adversarium obstinatione defatigare. malle omnia perdere, quam unum nummum ex arca promere, pecuniis potius quam amicis parcere, sperare cunctando instaurari omnia, et a rigiditate solitudinisque sua non recedere. Par utrique religio, par quoque superstitio astronomorum, mathematicarumque vanitatum, quibus ambo se se nimis obnoxios non diffitebantur. Sed Caesar in sacris multo magis assiduus, ac divinae nimis deditus contemplationi.

H Si Austria potieris, quando nihil virtuti fortunaeque Corvinae obstare potest, mihi crede, raro, heu nimis raro te tua videbit Hungaria, ea tanquam vidua deseretur, et illa ditabitur: utinam me vanum augurem, nostrum Dominum ac Regem Australes eripiant.

I Itaque ex Illyrici finibus, quos dispositis oppidatim stationibus tuebatur, legiones ob impensarum gravitatem et Italorum ignaviam avaritiamque revocavit, suas tantum provincias curavit.

K Non sequatur princeps illum qui dicit: eo munitiores reges, quo illi, quibus imperitant, nequiores sint, nam patientiores servitutis arbitrantur, quos non deceat nisi esse servos.

Errat profecto, nam pessimus quisque asperrime rectorem patitur. Contra boni, mites et obnoxii, metuentes magis, quam metuendi, et facile imperium in bonos.

L Haud dicere pigebit in transitu, non egere Galliam novis legibus, quas Regni Comitia, quas Reges dicant; quid enim aliud est legem constituere. statim pravo usu abrogandam, quam nomen Regium, quod prae se fert, habere in ludibrium? Quos auctores legum agnoscimus, iidem saepe subversores sunt ordinationum; volumina habemus ad nauseam, adhuc natimur leges quotidie novas. Paucis saepe remediis et levioribus curabis morbum, quem multitudo procuret et augeat. Ita quae tuemur legibus, per leges amittimus: qui cibis ingurgitatur, decrescit alimento, adeo moderatione valemus. Certe melius consuleretur Gallia penuria legum, quae facilius observarentur, quod planius innotescerent. Legum mole obruitur pupillus anxieque invalentes aut abrogatos iudicio iudicat omnes, ut legibus laborare dici possit perinde ac malis.

M Macedon fines, latebrasque suorum
 Deseruit, victasque Patri despexit Athenas:
 Perque Asiae populos fatis urgentibus actus,
 Humana cum strage ruit, gladiumque per omnes
 Exegit gentes, ignotos miscuit amnes,
 Persarum Eufraten, Indorum sanguine Gangen.
 Terrarum fatale malum, fulmenque, quod omnes
 Percuteret pariter populos et sidus iniquum
 Gentibus. Oceano classes inferre parabat
 Extiore mari, non illi flamma, nec undae,
 Nec sterilis Libyae, nec Syrticus, obstitit Ammon:
 Isset in occasus, mundi devexa secutus,
 Ambissetque polos, Nilumque ab fonte bibisset:
 Occurrit suprema dies, natura solum
 Hunc potuit finem vesano ponere regi:
 Qui secum invidia, qua totum ceperat orbem,
 Abstulit imperium, nulloque haerede relicto,
 Totius fati lacerandas praebeuit urbes,
 Sed cecidit Babylone sua Parthisque verendus.

N Tua laus latum conscendit Olympum,
 Sicut percelebris Regis qui numina curit,
 In multisque probisque viris iura aequa ministrat.
 Ipsa illi tellus nigricans prompta atque benigna,
 Fert fruges segetesque, et pomis arbor onusta est,
 Proveniunt pecudes et suppeditat mare pisces:
 Ob rectum imperium populi sors tota beata est.

O Scilicet res aspera est, sed vos non timetis eam. Imo vero maxime; sed inertia et mollitia animi, alius alium expectantes, cunctamini, videlicet Diis immortalibus confisi, qui hanc Rempublicam saepe in maximis periculis servavere. Non votis, neque suspiriis muliebribus auxilia Deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo, prospere omnia cedunt; ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequicquam Deos implores; irati infestique sunt. (Sallust. Catil. cap. LII.)

P In omni praelio non tam multitudo et virtus indocta, sed ars et exercitium solent praestare victoriam; nulla enim alia re videmus Populum Romanum sibi orbem subjecisse terrarum, nisi armorum exercitio, disciplina castrorum, usuque militiae. Quid enim adversus Gallorum multitudinem paucitas Romanorum valuisse? quid adversus Germanorum proceritatem brevis potuisset audere? Hispanos quidem non tantum numero, sed etiam viribus corporis nostris praestitisse manifestum est. Afrorum dolis atque divitiis semper impares fuimus. Graecorum artibus prudentiaque nos vinci nemo unquam dubitavit; sed adversus omnia profuit tyronem solertem eligere, jus (ut ita dixerim) armorum docere, disciplinam quotidiano exercitio roborare, quaecumque enim evenire in acie atque in praeliis solent, omnia in campestri meditatione pernoscere, tenere, indesides vindicare. Scientia enim rei bellicae nutrit audaciam; nemo facere metuit, quod se bene didicisse confidit. Et enim in certamine bellorum exercitata paucitas ad victoriam promptior est; rudis et indocta multitudo exposita est semper ad caedem. Si quis igitur pugna publica superare barbaros cupit, ut divinitatis nutu, dispositione Imperatoris invicti reparentur ex tyronibus legiones, votis omnibus petat. Intra breve enim temporis spatium juniores diligenter electi, et exercitati quotidie, non solum mane, sed etiam post meridiem, omni armorum disciplina vel arte bellandi veteres illos milites, qui orbem terrarum integrum sub-

egerunt, facile coaequabunt. Nec enim moveatur Caesaream Tuam Majestatem, quod olim consuetudo sit mutata quae vigit, sed hujus provisionis et felicitatis est perennitas Tua, ut pro salute Reipublicae et nova excogitet, et antiqua restituat. Omne opus difficile videtur antequam tentas. Ceterum si exercitati et prudentes viri detectui apponantur, celeriter manus bellis apta poterit aggregari, et diligenter institui, quidvis enim efficit solertia, neque longitudo aetatis, aut annorum numerus ad artem bellicam tradet, sed continua exercitationis meditatio. Post quanta voveris stipendia inexercitatus miles semper erit tyro. Nunquam credo potuisse dubitari aptiorem armis rusticam plebem, quae sub dio et labore nutritur, solis patiens, umbrae negligens, balnearum nescia, deliciarum ignara, simplicis animi, parvo contenta, duratis ad omnem laborum tolerantiam membris, cui gestare ferrum, fossam ducere, onus ferre, consuetudo de rure est; et nescio etiam quomodo minus timet mortem, qui minus deliciarum novit in vita.

Nunc qua aetate miles eligi conveniat, exploremus.

Equidem si antiqua consuetudo servanda est, incipientem pubertatem ad delectum cogendam nullus ignorat; non enim tantum celerius, sed etiam perfectius imbibuntur, quae discuntur a pueris. Deinde militaris alacritas, saltus et cursus ante tentandus est, quam corpus aetate pigrescat; velocitas enim est, quae percepto exercitio strenuum efficit bellatorem; adolescentes legendi sunt sicut ait Sallustius. Nam primum juventus simul ac belli patiens erat, in castris per laboris usum militiam discibat; melius enim est, ut exercitatus juvenis causetur aetatem nondum advenisse pugnandi, quam doleat praeteriisse. Neque enim parva aut levis ars videtur armorum esse; sive equitem, sive peditem sagittarium velis imbueri; sive scutum armaturae numeros, omnesque gestus docere, ne locum deserat, ne ordines turbet; ut missile destinato ictu, magnis viribus jaciatur, ut fossam ducere, sudes scienter figere norit, tractare scutum et obliquis ictibus venientia tela deflectere, plagam prudenter vitare, audacter inferre. Huic taliter instituto tyroni pugnare adversum quoslibet hostes in acie formido non erit, sed voluptas. Sed qui delectum acturus est, vehementer advertat, ut ex vultu, ex oculis, ex omni conformatione membrorum eos eligat, qui implere valeant officium bellatoris. Namque non tantum in hominibus, sed etiam in equis et canibus virtus multis declaratur indiciis. Sit ergo adolescens martio operi deputandus, vigilantibus oculis, cervice erecta, lato pectore, humeris musculosis, valentibus digitis, longioribus brachiis, ventre modicus, exilior cruribus, suris et pedibus non superflua carne distentis, sed nervorum duritia collectis. Cum haec signa in tyrone deprehenderit, proceritatem non magnopere desideres; utilius est enim fortes milites esse, quam grandes. Sequitur, ut cujus artis tyrones vel eligendi vel penitus respuendi sunt, indagemus. Piscatores, aucupes, dulciarios, linteones, omnesque qui aliquid tractasse videntur ad Gynaecia pertinens, longe arbitror pellendos esse a castris. Fabros ferrarios, carpentarios, macellarios, et cervorum aprorumque venatores convenit assumere in societatem militiae.

Et hoc est, in quo totius salus militiae et reipublicae vertitur ut tyrones non tantum corporibus, sed etiam animis praestantissimi eligantur. Vires regni et Romani nominis fundamentum in prima delectorum examinatione consistunt. Nec leve putetur hoc officium, aut passim, aut quibuscunque mandandum, quod apud veteres inter tam varia genera virtutum in Sertorio praecipue constat esse laudatum. Juventus enim, cui defensio provinciarum, cui committenda bellorum fortuna est, et genere, si copia suppetat, et moribus debet excellere; honestas enim idoneum reddet militem. Verecundia, dum prohibet fugere, facit esse victorem. Quid enim prodest, si exerceatur ignavus? si pluribus stipendiis mereatur in castris? Nunquam exercitus profecit tempore belli, cuius in probandis tyronibus claudicavit elector. Et quantum usu et experimentis cognovimus, hinc tot ab hostibus ubique illatae sunt clades, dum longa pax militem negligentius incuriosiusque legit; dum honestiores quique civilia sectantur officia; dum

possessoribus addicti tyrones per gratiam aut dissimulationem probantur, tales sciantur armis, quales domini habere fastidiunt. A magnis ergo viris magna diligentia idoneos convenit eligi iuniores. Sed hujus rei usum dissimulatio longae securitatis abolevit. Primi Lacedaemonii experimenta pugnarum, de eventibus colligendo rem militarem, quam virtute sola vel certe felicitate creditur contineri: ad disciplinae peritiaeque studia revocarunt, ac magistros armorum juventutem suam, usum varietatemque pugnandi praeceperunt edocere. O viros summa admiratione laudandos, qui eam artem praecipue voluerunt, sine qua aliae artes esse non possunt. Horum sequentes instituta Romani, martii operis praecepta et usu retinuerunt, et literis prodiderunt. Quantum in praeliis Lacedaemoniorum disciplina profuerit (ut omittam caeteros) Xanthippi declaratur exemplo, qui Atilium Regulum Romanumque exercitum, saepe victorem cum Carthaginiensibus, non virtute, sed artis fere solo auxilio, prostratis exercitibus, cepit ac domuit unoque congressu triumphans, bellum omne confecit. Necminus Hannibal, petiturus Italiam, Lacedaemonium doctorem quaesivit armorum, cujus monitis tot consules, tantasque legiones, inferior numero ac viribus, interemit.

Ergo qui desiderat pacem, praeparet bellum, qui victoriam cupit, milites imbuat diligenter, qui secundos optat eventus, dimicet arte, non casu. Nemo provocare, nemo audet offendere, qui intelligit superiorem fore si pugnet. Tempore hyemis sub tegulis ac scandulis, quae si deessent, certe cannis, ulva et culmo et portus tegebantur ad equites, et quaedam veluti basilicae ad pedites, in quibus tempestate vel ventis aere turbato sub tecto armis erudiebantur exercitus; caeteris autem hybernis diebus, si nives pluviaeque cessarunt, exerceri cogeantur in campo, ne intermissa consuetudine, animi militum debilitarentur et corpora; sylvam caedere, portare onera, transilire fossas, natare in mari sive flumine, pleno gradu ambulare vel currere etiam armatos cum sarcinis suis frequentissime convenit, ut quotidiani laboris usu in pace, difficilis non videatur in bello. Sive ergo legio fuerit, sive auxilia, exerceantur assidue. Nam quemadmodum bene exercitatus miles praelium cupit, ita formidat indoctus. Postremo sciendum est, in pugna usum amplius prodesse, quam vires; nam si doctrina cesset armorum, nihil paganus distat a milite.

Q In delectu atque exercitatione tyronum si quis diligens existere velit, ad antiquam virtutis imitationem facile corroborare poterit exercitum; neque enim degeneravit in hominibus martius calor, nec effloetae sunt terrae, quae Lacedaemonios, quae Athenienses, quae Marsos progenuere, sed longa securitas pacis homines partim ad delectationem otii, partim ad civilia traduxit officia. Ita cura rei militaris primo negligentius agi, postea dissimulari, ad postremum olim in oblivionem perducta cognoscitur. Nec aliquis hoc superiore aetate accidisse miretur, cum post primum Punicum bellum viginti quatuor circuli et quod excurrit, annorum pax ita Romanos illos ubique victores, otio et armorum desuetudine enervavit, ut secundo bello Punico Hannibali pares esse non possent. Tot itaque ducibus, tot consulibus, tot exercitibus amissis, tum demumque ad victoriam pervenerunt, cum usum exercitiumque militare perdiscere potuerint. Semper ergo legendi et exercendi sunt iuniores; vilius enim constat erudire armis suorum, quam alienos mercede conducere.

R Philippus pater vos errantes ac vagos, rerum omnium inopes, plerosque etiam pellibus amictos pastores, pro quibus cum Illiricis, Triballis, Thracibusque finitimis continue pugnabatis, in tutelam ac fidem suam recepit, ex montibus asperis in plana et culta deduxit, pro pellibus clamides ornatas ferre dedit, armis instruxit, rem militarem docuit ut non magis locorum monimentis ac situ contra finitimos, quam armis et virtute vestra tuti essetis.

S Macedones, qui per totum aetatis spatium semper in rebus arduis et periculosis versati erant, et sub Philippo morantes frequenter victoriam consecuti, ad summam fortitudinem ita provecti erant, prudentia et rei militaris cognitione

longe omnibus praestantes, tyronibus pugnam retractantibus, amarissimis verbis ignavia exprobrata, ipsi in unum coacti, contentis primum clypeis, hostes, qui jam se vicisse arbitrabantur, exceperant, Ephialteque et multis aliis interfectis, reliquos in urbem fugere compulerunt.

T Qui sponte offertis de Israel animas vestras ad periculum, benedicite Domino; nova bella elegit Dominus, et portas hostium ipse subvertit. Cor meum diligit principes Israel, qui propria voluntate offertis vos discrimini, benedicite Domino. Amen, Amen, Amen.

B) SZÖVEGMAGYARÁZÓ JEGYZETEK

1. A TÁBORI KIS TRACTÁHOZ

- ¹ A „tábor” megjelölés alatt abban az időben általában sereget értettek.
- ² Rendkívül nagy.
- ³ A hadnagy elnevezést csak itt használja Zrinyi a százados rangjának megjelölésére. Többi munkáiban a hadnagy általában valamelyik csapat vezérét jelentette.
- ⁴ Alantas tisztt.
- ⁵ Helyettes.
- ⁶ Tüzérségi tábornok.
- ⁷ Műszaki katonák, árkászok, hidászok és az erődítéseknel dolgozó mesteremberek.
- ⁸ A csapat élelmezését, zsoldját, ruháját szabályozó főhadbiztos.
- ⁹ A német „Fähnlein” fogalomnak megfelelően egy századot jelent, később lett ebből a zászlóalj elnevezés.
- ¹⁰ Lovászok, szolgák.
- ¹¹ A pénzegység akkor Magyarországon is leginkább a rénes forint (rajnai forint volt). Egy rénes forint = 60 krajcár.
- ¹² Mellényféle, ujj nélküli dolmány.
- ¹³ Régies elnevezés a pár cipő helyett.
- ¹⁴ Tizedesnél magasabb rangú.
- ¹⁵ Rövidszárú, gyaloglásra alkalmas csizma.
- ¹⁶ Valószínűleg azonos a seregbontó ágyúval.
- ¹⁷ Hosszú, egyenes, néha háromélű, páncélszúrásra alkalmas kard.
- ¹⁸ Gyalogsági puska.
- ¹⁹ Ma azt mondanók természetbeni, kincstári ellátás.
- ²⁰ Rövid lélekzetű portyázó harcok, csetepaték.
- ²¹ Taliga, kocsi, szekér.
- ²² Valószínűleg íráshiba „gunyáját” helyett; az egyik kéziratban így is van írva.
- ²³ Váltakozva.
- ²⁴ Mivel az közcélra (a katonák ellátására) szolgál.
- ²⁵ Közös pénztárnak.
- ²⁶ Sanyarog.
- ²⁷ Összekevert, rendetlen.
- ²⁸ A táborhely felosztását, a csapatok abban való elhelyezésének módját Zrinyi a római táborok mintájára készítette.
- ²⁹ Freytag Ádám Frigyes németalföldi hadmérnök. Munkája, amelyre Zrinyi hivatkozik, 1630-ban jelent meg Leydenben „Architectura Militaris Nova Et Aucta” címen.
- ³⁰ A parancsnok és legénysége közti utca.
- ³¹ Kynhó, sátor.

- ³² Elszállásolni.
- ³³ Eddig tartanak a Freytag könyvéből átvett adatok, a következő részek Zrinyi javaslatai.
- ³⁴ A tábor t Zrinyi római mintára védősáncsal akarta körülvétni. Ennek szerkezetéről bizonyára e munka második felében beszélt volna részletesebben.
- ³⁵ A táborról készült négy vázlatot a másolók a különféle Zrinyi-másolatokban különféleképpen rajzolták. A rajzhoz tartozó betűk sorrendjét összekeverték, a hozzájuk tartozó magyarázat betűi nem egyeznek a rajz betűivel stb. A Bónis-példányban az egyik rajz alsó részét a könyvkötő levágta. Rónai Horváth az összes másolatok egybevetésével állapította meg a legerősebb rajzot, szöveget és betűzést. Ezt közlöm én is.
- ³⁶ A hadjáratban önkéntesen résztvevő (tehát zsold nélkül szolgáló), azután a hadsereget kísérő egyéb személyek, vendégek, követek stb. helye.
- ³⁷ A Tábori Kis Tracta itt félbeszakadt, utolsó mondatából következtethetjük azt, hogy a következő részben tárgyalta volna Zrinyi — valószínűleg szintén római mintára — a tábor megerősítésével és védelmével foglalkozó ügyeket.

2. A VITÉZ HADNAGYHOZ

a) DISCURSUSOK

- ¹ II. Lajos Mohácsnál.
- ² Gyakorlatból, tapasztalatból.
- ³ E mondat értelmét világosabban megértjük, ha a szórendet megváltoztatjuk: ... nem öt vagy hat dolgot, hanem számtalant, és jól főzték meg elméjünkben, mindjárt készek cselekedni ...
- ⁴ E mondatot kétféleképpen lehet érteni. Vagy úgy, hogy Mátyás cseh rabságában sokat tanult, művelte magát, tehát szabadulása után mindjárt nagy király lehetett, — vagy pedig úgy, hogy az „ahol” szót elírásnak tekinthetjük „azonnal” helyett és akkor az az értelme, hogy szabadulása után rögtön hozzáfogott a tanuláshoz, mindjárt jó király lehetett.
- ⁵ Tömörségénél fogva csonka mondatnak látszik. Értelme: mivel ilyen tulajdonság nem születik az emberrel, azt csak tanulás révén lehet megszerezni.
- ⁶ Fáradozás, törekvés.
- ⁷ Nem lelki tulajdonságaink.
- ⁸ Az „a” névelőt Zrinyi gyakran használja „az” helyett, különösen ha hangsúly van rajta.
- ⁹ Tömörségénél fogva nehezen érthető mondat. Értelme: nagy veszélyek, bajok idején mindent meg kell próbálni, hogy sorsunkat jobbra fordítsuk, a lehetetlenséggel határos dolgokhoz azonban ne fogjunk, mert akkor sokat kockáztatunk. Ha ezt mégis meg tesszük, ne bizzunk mindent a szerencsére, mert ezt csak a legvégső esetben szabad tenni.
- ¹⁰ Erőszakkal kényszeríti a sorsot, hogy minden kívánsága szerint teljesüljön.
- ¹¹ Julius Caesar-t Zrinyi mindig Julius császárnak nevezi.
- ¹² Nem türelmetlenkedett.
- ¹³ Jóval előbb.
- ¹⁴ Ma azt mondanók: terepszemlélt tart.
- ¹⁵ Hasznavehetetlenekké válnak.
- ¹⁶ I. Ulászló király.
- ¹⁷ „Hadait” ebben a vonatkozásban annyit jelent, mint „harcait, hadjárait”.
- ¹⁸ A „hiszen” szó régi alakja.

- ¹⁹ A magad kárából okultál volna, mivel nem szabad a hadban kétszer hibázni, odavesztél.
- ²⁰ Okos, ügyes hadviselés.
- ²¹ Szó szerint megkülönböztetni, változtatni. Itt átvitt értelemben: alkalmazkodni.
- ²² A szerencsére bízni, kockáztatni.
- ²³ Elmulasztana.
- ²⁴ Mindjárt döntöttek.
- ²⁵ Hadihelyzetet.
- ²⁶ Alsóbb parancsnokok.
- ²⁷ Akik a harcot keresik.
- ²⁸ Szabad, független.
- ²⁹ E mondat értelme az, hogy Julius Caesar az ellenséget néha meztelen erővel, azaz gyors közeli támadással megszalasztotta rövid idő alatt, anélkül, hogy védősáncok ostromlásával bibelődött volna. Mai katonai nyelven szólva, meg-lepetésszerű rajtaütéssel verte ki az ellenséget megerősített állásából.
- ³⁰ Régi magyar kifejezés „ugyanis” helyett.
- ³¹ Amikor a döntő pillanat érkezett.
- ³² Hogy Hannibál hadait harc nélkül apassza, fárassza, ezt a szándékát a rágal-mak ellenére sem ejtette el és nem árulta el végcélját.
- ³³ A cunctator, habozó, késlekedő jelzőt érti.
- ³⁴ I. Ulászló várnai és II. Lajos mohácsi vereségét érti.
- ³⁵ Zrínyi Attilát tartotta Magyarország megalapítójának.
- ³⁶ Haditudomány, hadművészet.
- ³⁷ Örök emlékezetre méltó.
- ³⁸ Hasznos cselekedetek. Azaz nem szabad mindent csak a szerencsére bízni, azt nekünk is elő kell segíteni.
- ³⁹ Általánosan ismert jövődölések.
- ⁴⁰ A perzsákkal szövetségben álló Kazul, anatóliai pasa.
- ⁴¹ Ebben a helyzetben már hiábavaló a tettere kész elhatározás, már csak utólagos elmélkedésre van alkalmunk.
- ⁴² Ez a mondat folytatása annak a gondolatnak, amelyben a császár egy minisz-terét vádolja rossz tanácsadásáért. ~
- ⁴³ Befejezetlen mondat. Zrínyi szokása szerint valószínűleg így hangzott volna: „ihon (ime) a tanulság.”
- ⁴⁴ II. Endre keresztes hadjáratát érti.
- ⁴⁵ Macedoniai Nagy Sándor.
- ⁴⁶ Timur-Lenk.
- ⁴⁷ Annyi sikert ért el.
- ⁴⁸ Már csak belső forradalmaktól, vagy attól kell félnie, hogy nagyravágása és elbizakodottsága miatt magának okoz kárt.
- ⁴⁹ Kényelemszeretet, elpuhulás.
- ⁵⁰ Isten veszni hagyja azokat, akiket nagyravágásuk juttatott veszedelembé, meg-fosztja az elpuhult nemzeteket eszűktől és józan gondolkodásuktól.
- ⁵¹ Tudniillik Isten.
- ⁵² Bátor, készséges.
- ⁵³ Ugyanezt a hasonlatot lásd az ötödik discursusban.
- ⁵⁴ Nem ismerhetem el igaznak és követendő példának.
- ⁵⁵ Ha az okosan megfogalmazott haditerv mindenkor biztos eredménnyel járna, nem lenne szebb és jobb életpálya a vitézi foglalkozásnál.
- ⁵⁶ Nem lesz belőle harci paripa.
- ⁵⁷ Lopva, titokban.
- ⁵⁸ Zrínyi szerencse-elméletének érdekes magyarázata. Tiszteljük a szerencsét, használjuk ki a szerencsés helyzeteket, mert aki ezt elmulasztja, pórul jár.

b) APHORISMÁK

- ¹ A németek alatt Zrinyi c fejtegetéseiben a régi germánokat érti.
- ² A régi latin klasszikusokra való hivatkozásoknál a másolatok kiünöféle jelzésekkel jelölik meg azokat a helyeket, amelyekre Zrinyi utal. E tekintetben a Rónai Horváth-tól megállapított jelzéseket használtam, aki azokat a különböző másolatok összehasonlítása révén közölte.
- ³ Grác.
- ⁴ Banér svéd tábornok. A leírt csemény az 1641-ik regensburgi birodalmi gyűlés idejében játszódott le.
- ⁵ Bőségesen, uzsora kamattal.
- ⁶ A kémjelentések adták meg igen gyakran a fővezéreknek a lehetőséget arra, hogy eredményes haditettet hajtsanak végre.
- ⁷ Halfogó szerszám, átvitt értelemben kelepce.
- ⁸ Természeti akadályokon (vizek, hegyek) át vezető átkelő helyek.
- ⁹ Ráró, gyorsan repülő sólyom fajta; publikán-pelikán régi elnevezése.
- ¹⁰ Ha abba a helyzetbe kerül, hogy okoskodással, előre megfontolva tervét nem hajthatja végre, — akkor gyorsan kell határozni.
- ¹¹ Élelmezni.
- ¹² Pribék, török szó, annyit jelent mint fiam-uram. Kezdetben az átpártoló renegetokat nevezték így. A későbbi nyelvhasználatban hitvány embert jelent.
- ¹³ Terveit, helyzetét.
- ¹⁴ Csel, hadicsel.
- ¹⁵ Elcsalni, átpártolásra bírni.
- ¹⁶ Julius Caesar munkáiról tervezett művét Zrinyi nem készítette el, legalább is eddig ilyen munkájának nyomát nem találtuk. De, hogy Zrinyi komolyan foglalkozott ezzel a gondolattal, azt bizonyítja még a 26. és 54. aphorismában írt ugyanilyen megjegyzése.
- ¹⁷ Zrinyi Xenophonnak Cyrus ifjúságáról írt könyvét érti ezalatt.
- ¹⁸ T. i. Tacitus.
- ¹⁹ Valószínűleg a másoló tévedése, aki „mert” helyett írta ezt.
- ²⁰ Ezt jól meg kell fontolni.
- ²¹ Kóborló, martalóc katonákat érti. Más helyen a 24. aphorismában hasonló értelemben szerepel a „kandorló” szó.
- ²² Korai, időelőtti.
- ²³ Kopasztani.
- ²⁴ Lipcse-breitenfeldi harc.
- ²⁵ A mezőkeresztesi csata.
- ²⁶ Nem sajnálja.
- ²⁷ Egy emberben egyesül.
- ²⁸ Bíz el magadat.
- ²⁹ Bizonyos.
- ³⁰ Prédikátor könyve I. r. 9. 10.
- ³¹ Sok a gallya-szekere, — régies szólásmód. Sok felesleges holmit visz magával.
- ³² A csapatot több kisebb csoportra felosztva a folyó több pontján kell a túlsó partra költöztetni.
- ³³ Kishitűeknek, gyáváknak.
- ³⁴ Előre meg kell fontolni azt, amit mondani akarunk.
- ³⁵ A kapitány magaviselete a legjobb példaadás alantasainak.
- ³⁶ Rajzolja (képfírás).
- ³⁷ Bíz el magadat.
- ³⁸ Látvány.
- ³⁹ Hadifoglyok kihallgatása révén.

- ⁴⁰ Zrinyi mint gyermek, atyja György kíséretében vett részt állítólag e harcban. Talán mint legelső benyomása a háborúról, élénken megmaradt emlékezetében.
- ⁴¹ Mellvért, páncél.
- ⁴² Karabély, könnyebb, muskéta, nehezebb puska.
- ⁴³ Lándzsa, szűrőfegyver.
- ⁴⁴ Csavar.
- ⁴⁵ Török nehéz lovasság.
- ⁴⁶ Janicsár, a legkiválóbb török gyalogság.
- ⁴⁷ Gyalogos, lengyelül zolnier.
- ⁴⁸ A vállat védő könnyű rövid láncfonatú páncéling.
- ⁴⁹ Mindent az alkalomhoz kell mérni.
- ⁵⁰ Svédek.
- ⁵¹ Valamennyi kéziratban hiányzik e szó. Az értelme talán az lehetne, hogy „látta az ellenség homlokát az maga szemeivel”, azaz közvetlen közletről.
- ⁵² Tűszökként elragadni.
- ⁵³ Fatuskót, vagyis magával tehetetlen tárgyat.
- ⁵⁴ Inkább elpusztulni kegyelemben (vagyis dicsőséggel) mint rendetlenül győzni.
- ⁵⁵ Tiszt.
- ⁵⁶ Foglyot ejteni, hogy annak vallomását felhasználhassuk.
- ⁵⁷ A lovas könnyen elfut, a kevésbé mozgékony gyalogságot azonban rendbe lehet szedni.
- ⁵⁸ Kósza hírek, szóbeszédek.
- ⁵⁹ Julius Caesart az ellene szőtt összeesküvés egyik résztvevője levélben figyelmeztette, de Caesar a levelet olvasatlanul tette el.
- ⁶⁰ A helvétekkel galliai hadjáratában.
- ⁶¹ Nehezen érthető mondat, valószínűleg azt jelenti, hogy ha az ellenség nagy lármával fut táborunk egyik pontja felé, ezt megtévesztésül teszi.
- ⁶² Homályos mondat, valószínűleg azt érti Zrinyi, hogy az elbizakodott ellenség lebecsüli megvert ellenfelét s nem tételezi fel róla azt, hogy képes legyen újra támadni.
- ⁶³ Zrinyi ügylátszik a töröktől megszállott várak harcáról is akart egy külön tanulmányt írni, amely nem készült el.
- ⁶⁴ Közhírré tenni, a küzdelem előtt kihirdetni, úgy, hogy az ellenség is meghallja.
- ⁶⁵ Valószínűleg elírás „puskásokkal” helyett.
- ⁶⁶ Gusztáv Adolf halála a lützeni csatában.
- ⁶⁷ I. Károly, akit 1649-ben fejeztek le.
- ⁶⁸ Hiányos mondat, kiegészítve így hangzik: elveszett, mivel időt hagyott nekik, hogy összeszedhessék magukat. Az események, amelyeket Zrinyi itt említ, I. és II. Károly angol király életéből valók, Cromwell győzelmei Károly felett.
- ⁶⁹ A Kazinczy-féle másolatban „jó” helyett „10” áll.
- ⁷⁰ Folytatólagos számozásunk szerint a 66. (39)-ik.
- ⁷¹ Háborog.
- ⁷² Szabad akaratból, azaz a halálfélelmet nem ismerő önfeláldozásból.
- ⁷³ T. i. beszélek én.
- ⁷⁴ Régies szólásmód, ebben az értelemben „semmi sem”.
- ⁷⁵ Kockázattal.
- ⁷⁶ Teljes erővel rohan rá.
- ⁷⁷ Török főhivatalnok.
- ⁷⁸ Zrinyinek többször előforduló mondása, úgy értendő, hogy ugyanazt a hibát nem szabad kétszer elkövetni.
- ⁷⁹ Képletes kifejezés. Mivel senkitől tanácsot nem kért, ő maga tanácsosa önmagának.
- ⁸⁰ Tanácsosai.

- ⁸¹ Amilyen nehéz valakitől jótanácsot kapni, éppen olyan nehéz feljebbvalóknak jó tanácsot adni.
- ⁸² Midőn attól félt.
- ⁸³ Ugyanazt fogja mondani.
- ⁸⁴ Miképpen kell a vert haddal bánni.
- ⁸⁵ Újabb dolgot kockáztatni velük.
- ⁸⁶ Hordszék, könnyű kocsi.
- ⁸⁷ Zrinyinek e kijelentését úgy kell érteni, hogy az esetenként fegyvert fogó paraszt, mint tanulatlan katona, hadakozásra alkalmatlan. Hivatásos hadseregének zömét azonban ő is — mint azt az Áfiumban kifejti — legszívesebben a földműves nép sorából állítaná össze.
- ⁸⁸ Azaz még a futó ellenség is visszafordulhat kétségbeesésből, vagy szorult helyzetében és akkor a könnyelműen utána rohanó vesztté okozhatja.
- ⁸⁹ A szerencsével való élésnek Zrinyitől gyakran használt magyarázata. Szándékunknak csak egy tizedrészét bízuk a szerencsére, kilenc tizedrésze legyen okos és jól megfontolt szándék és cselekedet.
- ⁹⁰ Nagy Sándor.
- ⁹¹ Olyan mintha készakarva tenné tönkre jó hírnevét.
- ⁹² Nagyatyám.
- ⁹³ A csapat ne vegye ezt észre.
- ⁹⁴ Ugyanis.
- ⁹⁵ Hiányzó szó, valószínűleg „kitűnik mindez”.
- ⁹⁶ Hozd rendbe, állítsd csatasorba katonaságodat.
- ⁹⁷ Ha a titkot más ember megtudja, azzal a te szerencsédet ronthatja el.
- ⁹⁸ Zrinyinél, változó értelemben gyakran használt kifejezés. Ebben az értelemben „vagyis”.
- ⁹⁹ Vagyis, hogy a zűrzavart felhasználja, a zavarosban halászhassek.

c) CENTURIÁK

- ¹ Hadicselt.
- ² Úgy magyarázza a hadihelyzetet, hogy a vitézek meg legyenek győződve arról, hogy kénytelenek harcolni, mert egyebet nem tehetnek.
- ³ Kénytelenség, két ellenség, — szellemes szójáték.
- ⁴ Tehát nem lesznek kénytelenek harcolni.
- ⁵ Keményen, vitézül.
- ⁶ Véletlen.
- ⁷ Vitézkedés, hadviselés.
- ⁸ Csavar.
- ⁹ Tanultság, képzettség.
- ¹⁰ Erkölcsei, jellembeli tulajdonság.
- ¹¹ Sok veleszületett testi és lelki kiválóságból.
- ¹² A sakkjáték legalacsonyabb értékű figurái.
- ¹³ Feltartóztatja.
- ¹⁴ Még.
- ¹⁵ Egy tojás megfőzéséig.
- ¹⁶ Egy példa sem szól a lovasok mellett.
- ¹⁷ Hadirend, fegyelem.
- ¹⁸ Bátor, erőlesen vezetett.
- ¹⁹ Előre nem látott helyzetek.
- ²⁰ Hírneve ismeretlen marad.
- ²¹ Nem veszti el lélekjelenlétét.
- ²² Elbázzák magukat.
- ²³ Előrelátni.

- ²⁴ Hogy az az alkalom bekövetkezzék.
²⁵ Bátoratlan szívű, gyáva.
²⁶ Homályos mondat. Értelme: „A bátor szív mindenkor perben van a szerencsével”, azaz igyekszik azt megszerezni s ezzel bebizonyítja, hogy van-e hatalma a külső dolgok ■ ■ maga javára igazgatni.
²⁷ Nem kell elbizásmagunkat sem mesterségünkben, azaz ügyességünkben, tudásunkban, sem pedig szerencsénkben.
²⁸ Régies kifejezés, ölükbé.
²⁹ Amelyek tele vannak.
³⁰ Befejezetlen mondat, valószínűleg így hangzanék: „Négye pedig a szerencséhez.”
³¹ Szándéka, célja.
³² Wallenstein.
³³ Szégyenszemre el kellett onnan vonulni.
³⁴ Milyen fegyvernemhez tartozó.
³⁵ Megzavarodnának.
³⁶ Jelentéktelen alkalomnál.
³⁷ Vitézkedni (?).
³⁸ Határozni, dönteni.
³⁹ Azaz temetetlenül a csatatéren marad.
⁴⁰ Az 52-ik Centuria után következő öt latin idézetet Zrinyi bizonyára azért jegyezte fel, hogy azokra vonatkozó gondolatait később leírja.

3. A MÁTYÁS KIRÁLY ÉLETÉRŐL VALÓ ELMÉLKEDÉSEKHEZ

- ¹ Ösztönzött a történetírára.
² Akik okot adnának a magasztalásra.
³ Elhalványul, semmivé lesz.
⁴ Ha már Mátyás királyt nem láthatjuk, legalább gyönyörködjünk dicséretre-méltó dolgainak felidézésében, olvasásában.
⁵ Akik a nemzetség leszármazási tábláján mint utódok szerepelnek.
⁶ Lőn, lett.
⁷ Deszpót néven, a későbbi fejtegetésekben is Brankovits Györgyöt érti.
⁸ Hunyadi két fiának, Lászlónak és Mátyásnak fejét.
⁹ Hóhér régies alakja.
¹⁰ Isten nem felejtette el.
¹¹ Közönség, nép.
¹² Nem tudja megmagyarázni.
¹³ Salamon egyik könyvének ótestamentumbeli címe.
¹⁴ Királyi jogarát, azaz a kormányzást.
¹⁵ Válságdíjul.
¹⁶ Megtámadta.
¹⁷ Csonka mondat, de így is érthető.
¹⁸ Régies megnevezés, csapat helyett.
¹⁹ T. i. az Isten.
²⁰ Erőszakkal.
²¹ Nem jelent meg a király színe előtt a meghatározott napon.
²² A tiszta, leplezetlen.
²³ Aljas nagyravágás.
²⁴ Veje.
²⁵ Szép ürüggyel, jogcímmel.
²⁶ Vitéz János, érsek.
²⁷ Hitték.

- ²⁵ Hiányos mondat. Azt jelenti, hogy a papok hivatása az Isten szolgálata, az egyház kormányzása, de nem a politika.
- ²⁶ És ha mégis közük van, akkor azt ...
- ²⁸ Elmélkedésünk tárgyra.
- ³¹ Északi országból való.
- ³² Machinatio, azaz a ravasz mesterkedés.
- ³³ Az idézet hiányzik.
- ³⁴ Egyházférői jelleg.
- ³⁵ Boroszló.
- ³⁶ Hadművészetének vizsgálásánál.
- ³⁷ Szemtől szembe.
- ³⁸ Néha sértő üzenetekkel, néha sértő hivalkodással.
- ³⁹ Régies kifejezés, ebben az esetben: nohát.
- ⁴⁰ Régies kifejezés, ebben a vonatkozásban: portyázó csapatokat.
- ⁴¹ Mátyás, Kázmér és Ulászló.
- ⁴² Felületesen, lanyhán.
- ⁴³ Tél derekán.
- ⁴⁴ Az ostromló sereg egy része hátulról támadta meg a várat.
- ⁴⁵ A házasságokat és a hivatalokat az égben határozzák el.
- ⁴⁶ Mátyás menyegzői ünnepségének idején.
- ⁴⁷ Alig tudott elmenekülni. Szójáték.
- ⁴⁸ A mondat eleje homályos. Értelme: A mi hitünknek buzgó szeretete az Isten, aki megkívánja, hogy ...
- ⁴⁹ Meglett.
- ⁵⁰ Általános, másokat is érintő.
- ⁵¹ Nem hallgatnak rá.
- ⁵² Nagy előkészület után támadta meg.
- ⁵³ Utolsó lehelletéig.
- ⁵⁴ Otranto.
- ⁵⁵ Karcolást.
- ⁵⁶ Ebben a vonatkozásban: közkatonák.
- ⁵⁷ Hiányos mondat; értelme: „mi az oka annak, hogy a disciplinát elfelejtettük? Az, hogy meghalt Mátyás király”.
- ⁵⁸ Hivatkozik a Tábori Kis Tractára.
- ⁵⁹ Zrinyi az akkori kor történetiszemlélete szerint Attilát tartotta Magyarország megalapítójának.
- ⁶⁰ Igaz, megdönthetetlen.
- ⁶¹ Oroszlánra emlékeztetett.
- ⁶² Zrinyinek ezeket az idézeteit horvátul valószínűleg nem tudó másolók elferdítve másolták, így tökéletes értelmét nem tudjuk megfejteni. Elfogadom tehát a Rónai Horváth Jenő kiadásában olvasható fordítást.

4. A TÖRÖK ÁFIUM ELLEN VALÓ ORVOSSÁGHOZ

- ¹ Ópium-, bódítósz. Antidotum-ellenszer, orvosság.
- ² Vívta, ostromolta.
- ³ Ragadozásra készen. Nyelvtört. Szótár. II. 104. 1.
- ⁴ Vallást teszek.
- ⁵ Jelentését.
- ⁶ Természetvizsgálók. A borostyán a rómaiaknál a győzelem és a biztonság jelképe volt. A borostyánfa alatt itt Zrinyi az uralkodóházat érti.
- ⁷ Éppúgy, mint a pacsírta, mi is magunk erejéből igyekezzünk felemelkedni.
- ⁸ II. Rákóczi Györgyöt.
- ⁹ Akkor hát.

- ¹⁹ De legalább.
- ²¹ A bécsi udvar békét akart a törökkel, hogy nyugati külpolitikai terveiben szabad keze lehessen, de ez a béke csak színleges volt, mert kisebb-nagyobb harcok ez alatt is folytak.
- ²² Erdély romlását az okozta, hogy bízott a törökben.
- ²³ Ebben a vonatkozásban válságot, balszerencsét jelent.
- ²⁴ Pápa várát 1660-ban a francia és vallon zsoldosok lázongása majdnem török kézre juttatta.
- ²⁵ Ebben az értelemben: vagyis, tehát.
- ²⁶ Nagy, sorsdöntő veszedelmek.
- ²⁷ Ebben az értelemben: mert.
- ²⁸ Zrínyi sokszor hivatkozik Istvánffy: „Historiarum de rebus Ungaricis” című munkájára.
- ²⁹ A „sehol” régies alakja.
- ³⁰ Hebehurgya módon.
- ³¹ Pórus jártunk, fáradozásunk hiábavaló volt.
- ³² Ime ez az igazság.
- ³³ Egyhelyben topogni, dunántúli tájszólással tipródni.
- ³⁴ Ebben az értelemben: erőszakoskodásokat.
- ³⁵ Löportartó vállszalagja; díszesen volt kivarva. Pipeskedni, — hencegni, büszkélkedni.
- ³⁶ A fiatal nemesek műveltségük fejlesztésére abban az időben vagy a királyi udvarba, vagy előkelő főnemesek udvaraiba mentek s ott teljesítettek szolgálatot néhány évig.
- ³⁷ Az igazi, valóságos katona-életnek tartják.
- ³⁸ Szójáték, értelme: a gyalogság az ütközetben a legfontosabb fegyvernem.
- ³⁹ Zrínyi itt csupán a meghódolt területeken kívül eső, a koronás király fennhatósága alatt maradt területet érti, amely Nagymagyarország nyugati és északi részén, aránylag keskeny sávban húzódott a Drávától Erdély északi határáig.
- ⁴⁰ Olyan fegyvert kell neki adni, amely alkalmas a harcban neki szánt feladathoz. Gyalogosnak puskát, lovasnak kardot, lándzsát.
- ⁴¹ Befejezetlen mondat... ne is legyen felettebb nagy a kiadás.
- ⁴² Abban az esetben.
- ⁴³ Vegetius Renatus Flavius, Krisztus utáni IV. század végén írta hadtudománnyal foglalkozó művét, régebbi katonai írók nyomán. Ő volt az első katonai író, aki munkájában a hadművészet minden ágával foglalkozott. Művének különös értéke az, hogy nem aprólékos harcászati ügyekkel foglalkozik, hanem általános érvényű, nagyvonalú, hadművészeti és szervezési alapelveket fejtet. Ezért idéz munkájából Zrínyi szívesen. Az itt következő hosszú idézet egyes részeit Zrínyi tetszés szerint válogatta össze Vegetius munkájából, tehát az az eredetiben nem összefüggő fejezet.
- ⁴⁴ Képzett, tanult.
- ⁴⁵ Azzal én nem törődöm.
- ⁴⁶ Hajdú általában gyalogost, katona pedig lovast jelentett.
- ⁴⁷ Ebben a vonatkozásban: bár.
- ⁴⁸ Tisztek.
- ⁴⁹ Zrínyi ebben a munkájában még nem akarta mindazt elmondani, ami szívéen feküdt, valószínűleg azért, mert az időpontot nem tartotta alkalmasnak.
- ⁵⁰ Hogy abból a sok ezer főből álló török hadnak bőséges zsákmány jutott.
- ⁵¹ Egyideig.
- ⁵² Ime bebizonyítottam, hogy a három akadályt (nehézséget) elháríthatjuk.
- ⁵³ Ebben az értelemben: derékhad, a csapat zöme, legfontosabb része.
- ⁵⁴ Zrínyi itt szomorú tapasztalataira céloz.
- ⁵⁵ Altiszt.

⁴⁶ Toborozni, szolgálatba venni.

⁴⁷ Ha a hadművészet alapelveit már ismerjük, akkor könnyebben behatolhatunk a haditudományok egyéb titkaiba.

⁴⁸ Díszruháknál, zászlóknál használt damaszt szövet.

⁴⁹ Ez legyen a mindenkor rendelkezésre álló, hivatásos hadsereg.

⁵⁰ Hogy Zrinyinek mennyire igaza volt, a legújabbkori történetkutatás adatai bizonyítják, amelyek szerint a török hódoltság idejében legtöbbször alig 9—10.000 főből állott a megszálló török sereg és az is széjjelszórva végvárakban, a hódolt terület nagyobb részén. (Lásd a magyarországi török pasák levelezését Fekete Lajos: „Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy” című könyvben. Budapest, 1932. Az Esterházy-levéltár kiadása.)

⁵¹ Inkább ne is mondjuk magunkat magyaroknak.

5. AZ EMLÉKIRATOKHOZ ÉS LEVELEKHEZ

¹ Puchheim János gróf császári tábornok, a bécsi udvar bizalmas embere.

² Lippay György esztergomi érsek. Zrinyinek hosszú ideig politikai ellenfele.

³ A hiányos titkos íráskulcs miatt megfeythetetlen szó, vagy tulajdonnév.

⁴ Előkelő nemzetségből való származását.

⁵ Leplezné. Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I. k. 1292. l.

⁶ Versengnek a nádorságért.

⁷ Másképpen.

⁸ Régies kifejezés: elmulasztott, elhanyagolt helyett.

⁹ Van aki.

¹⁰ Hiszik.

¹¹ Régies kifejezés: tanácsosai helyett.

¹² Visszatérítés.

¹³ Fáradozás, buzgólkodás.

¹⁴ Megbízható.

¹⁵ Mint az.

¹⁶ Ismeretlen titkos jel.

¹⁷ Ismeretlen titkos jel.

¹⁸ Ismeretlen titkos jel.

¹⁹ Törekvéseinek gátat vet.

²⁰ Sürgősen, váltott lovakkal.

²¹ Ismeretlen titkos jel.

²² Egy lóval megajándékozott.

²³ Túlságosan bőkezű, megtisztelő.

²⁴ X. Ince pápa, aki 1655-ben halt el.

²⁵ Lippay György érsek. A későbbi mondatokban e kifejezés „pap uram” szintén reá vonatkozik.

²⁶ Batthyány Ádám, Zrinyinek a törökverésben hűséges fegyvertársa.

²⁷ Az uralkodónak győri képviselője, megbízottja.

²⁸ Nyomorúságos állapotra.

²⁹ Ebben a vonatkozásban: kényszerűség. Magyar Nyelvtörténeti Szótár. II. k. 1202. l.

³⁰ Magyarország nyugati határaival szomszédos stájerok, osztrákok.

³¹ Ha a török támadás legelőször az ő seregét éri.

³² Harcoltunk. Magyar Nyelvtörténeti Szótár. III. k. 1243. l.

³³ Zrinyi latin nyelvű memoranduma a császárhoz. Lásd Theiner: Monumenta Slavorum Meridionalium. XIX. k. 226. l.

³⁴ Tekintélyem, befolyásom.

³⁵ Tönkremegyek, koldusbotra jutok.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A névjegyzékben szereplő személyek címeit, állását, katonai rendfokozatát, stb. csak azoknál tüntettem fel, akik Zrinyi nevezetesebb kortársai voltak, vagy a Zrinyi-munkákkal valamilyen vonatkozásban összefüggésben vannak. Ugyanez a szempont vezetett a Zrinyi-munkákban gyakran előforduló történeti, irodalom-történeti személyek besorolásánál is.

Abraham a Sancta Clara szerzetes 35,
41	Busbequius Gislenius flandriai tudós
31, 43, 269, 270, 272
Áfium 12, 24, 29, 32, 35, 42, 43, 44,
89, 229, 267, 341, 345, 350, 354,
355, 371	Centuriák 96, 203, 369
Aforizmak 94, 95, 96, 125, 367	Clauser Mihály 7, 39
Andler János 39, 54	Coligny herceg francia hadvezér 33, 40
Andrássy Gyula gr. 34, 38	Csáktornya 16, 23, 306, 319, 321, 326,
327, 328, 329, 332, 334, 335
Babocsa 345	Csáky István gr. szepesi főispán 332,
334
Baranyay Béla 341	Csupor Ádám 53
Basta György császári tábornok 31, 43,
64, 65, 90	Dervarich Kálmán 41
Batthyány Ádám gr., Zrinyi barátja 18,
304, 328, 373	Dessewffy József gr. 44, 51
Batthyány-levéltár Körmenden 304	Discursusok 91, 92, 93, 101, 365
Beöthy Ákos 38	Dobai-Székely Sámuel 52
Beöthy Zsolt 38	Drasenovich Mária 40
Bethlen Miklós, Zrinyi vendége 34, 40	Draskovich Eusébia grófnő, Zrinyi
Miklós első felesége 18
Bonfinius krónikája 135, 184, 225, 231,
250, 253, 259, 262	Élelem 74, 76, 77, 78
Bónis-példány 44, 48, 50, 53, 94, 365	Emlékiratok 301, 373
Bónis-Pogány Karolina 51	Erdély 22, 268, 329, 372
Bónis Sámuel 51	

- Érsekujvár 21
 Esterházy-levéltár Budán 303, 306, 373
 Esterházy Miklós gr. nádor 15, 306, 340
 Esterházy Pál nádor 340
 Eszéki török híd 21
- Fabó András 40
 Farkas Lajos 51
 Fegyver 74
 Fekete Lajos 373
 II. Ferdinánd király 13, 14
 III. Ferdinánd király 61, 341
 IV. Ferdinánd király 341
 Ferenczi Zoltán 45, 268, 269, 270, 272
 Fizetés 71, 72, 286
 Forgách Simon gr. kuruc tábornagy 35, 44, 52, 270
 Forstall Márk történetíró 38
 Fraknói Vilmos 40
 Freytag Ádám németalföldi hadmérnök 65, 66, 80, 81, 364, 365
- Görög Imre 39
 Gusztáv Adolf svéd király 65, 66, 144
 Gyalogság 70, 208, 285, 286
- Hadsereg összeállítása 68, 69
 Hajnal István 39
 Hattyufy Dezső 53
 Heller Bernát 40
 Hof- und Staatsarchiv Bécsben 304
 Hohenlohe Gyula császári tábornok 21, 26
 vitéz Homa Gyula 41
 Hóman—Szekfü 38
 Hunyadi János 106, 135, 184, 231, 232, 280, 370
 Hunyadi László 231, 232, 370
- Ispán Ferenc, Zrinyi megbízottja 324
 Istvánffy krónikája 135, 184, 372
- Iókai Mór 352
 Ioó Tibor 39, 272
 Julius Caesar 94, 104, 110, 112, 143, 164, 204, 365, 366, 367, 368
- Kanizsa 18, 21, 27, 268, 303, 335
 Kanvaró Ferenc 92, 226, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 349, 350
- Kaprinay-gyűjtemény az Egyetemi Könyvtárban 339, 344, 350, 353, 354, 356
 Kardos Tibor 39, 227, 229
 Kazinczy Ferenc 5, 33, 44, 51
 Kazinczy Gábor 44, 339
 Kemény János erdélyi fejedelem 20
 Király György 39
 Kiss István filozófus 36
 Korizmich Antal 52
 Kornis Gyula 41
 Köprili Ahmed török hadvezér 21
 Körösi Sándor 39, 97, 229, 270, 272, 340
 Krajcsovich Soma 40
 Kriegsarchiv Bécsben 304
 Kronos Ferenc 34, 39
 Kursaneci vadászat 23, 34
- II. Lajos király 106, 245
 XIV. Lajos francia király 22
 László József 7
 V. László király 106, 107, 135, 241
 Levelek 301, 373
 I. Lipót császár és király 27, 303, 341
 Lippay György esztergomi érsek 19, 242, 314, 325, 326, 341, 352, 373
 Lobkovitz-Poppel Éva gróf Batthyány Ferenc felesége, Zrinyi nevelő-
 anyja 14
 Lovasság 70, 75, 208, 285, 286
 Löbl Mária bárónő Zrinyi Miklós má-
 sodik felesége 18
 Lócsei Mária 41
 Lukinich Imre 40
- Machiavelli 16, 30, 43, 65, 93, 94, 229, 270, 272, 340
 Majláth Béla 67
 Mártonffy Károly és Lajos 52
 Mátyás király 144, 209, 225 és köv., 280, 370, 371
 Mátyás király életéről szóló elmélkedés 29, 32, 42, 43, 225, 267, 343, 370
 Megyeri Zsigmond, Zrinyi kortársa 89, 91, 97
 Mihóczy 27
 Montecuccoli Raimund gróf császári tábornagv 12, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 93, 304, 350, 354
- Nagy Edit 340, 341
 Nagy Frigyes 28

- Nagyvárad 268, 270, 274, 350
 Napoleon 28
 Négyesy László 33, 38, 43, 45, 46, 47,
 48, 49, 50, 55, 56, 340
 Nógrády László 46, 67, 97, 229, 272,
 340
 VIII. Orbán pápa 16
 Ortelius krónikája 38
 Örökös királyság 341, 342, 347
 Pálffy Pál gr. nádor 18, 307
 Pauler Gyula 339, 353, 354
 Pázmány Péter bíboros 14, 15, 33,
 36, 41
 Pécs 21, 27
 Pethő Gergely 38
 Pethő Sándor 39, 97
 Pintér Jenő 38
 Priorato Galeazzo történetíró 38
 Prónay Sándor br. 54
 Puchheim János gróf császári tábornok
 17, 314, 325, 373
 Ráday-féle emlékirat 29, 339, 352
 Ráday László gr. 352
 Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc titkára
 352, 353
 Rákóczi-emlékirat a nádorság ügyében
 19, 307, 342
 II. Rákóczi Ferenc 24, 35, 44, 270,
 271, 303, 353, 354
 I. Rákóczi György erdélyi fejedelem
 17, 348
 II. Rákóczi György erdélyi fejedelem
 19, 91, 93, 270, 275, 305, 307,
 319, 321, 324, 326, 327, 328, 371
Ráttkay György történetíró 38
 Regensburgi haditanács 21, 26, 127
 Rónai Horváth Jenő 5, 6, 28, 32, 38,
 39, 42, 45, 46, 47, 49, 50, 56, 63,
 64, 66, 67, 89, 90, 93, 94, 95, 96,
 97, 227, 229, 272, 343, 365, 367,
 371
 vitéz Rózsás József 41
 Ruházat 73
 Salamon Ferenc 39, 41
 gróf Sándor-példány 52, 340, 349, 350
 Sántay Mária 39
 Savoyai Jenő herceg 28
 Schwendi Lázár császári tábornok
 31, 62
 Siralmas Panas� 29, 52, 227, 337,
 355, 356
 De Souches Lajos császári tábornok 21
 Sós József 41
 Spolarich-kiadás 46
 Strozzi Péter császári tábornok 21
 Szalay László 38, 40, 339
 Széchenyi István gr. 11, 271
 Széchy Károly, Zrinyi életrajzírója 7,
 40, 45, 48, 61, 62, 63, 65, 67, 93,
 95, 96, 97, 227, 229, 272, 305,
 321, 324, 326, 328, 329, 332, 335,
 340, 341, 343, 344, 345, 346, 349
 Széchy Magdolna, Zrinyi Miklós
 anyja 13
 Székács Pál 44
 Székelyhidy Mihály 51
 Szekerek 75
 Szekfű Gyula 38, 227
 Szentgotthárdi csata 22
 Szepesi Pál 52
 Szerb Antal 38
 Szerencséről szóló discursus 117
 Szilágyi Sándor 326, 327, 352, 353
 Szinnyei József 38
 Tacitus, Cornelius 89, 94, 95, 99, 100,
 108, 126, 127, 133, 135, 140, 151,
 155, 160, 161, 163, 169, 172, 175,
 178, 179, 183, 186, 187, 189, 195,
 198, 199, 237, 367
 Tábor beosztása 80—88
 Tábori Kis Tracta 24, 29, 32, 42, 43,
 44, 48, 61, 267, 364, 365, 371
 Takáts Sándor 39, 41, 304, 305
 Thaly Kálmán 307, 328
 Thury József 30, 40
Toldy Ferenc 44, 339
 Tollíus Jakab hollandi utazó 16, 38
 Tomory Pál 106, 108
 Torquato Tasso 16
 Torstenson svéd fővezér 17
 Tüzérség 209, 210
 Újzrinyivár 19, 21, 22, 27
 Vajthó László 340, 347
 Varjas Sándor 52
 Vasvári béke 22, 353
 Vegetius Renatus római hadtudományi
 író 287, 372
 Vitéz Hadnagy 29, 32, 42, 43, 44, 45,
 89, 228, 229, 267, 365

- Vitézi rend Zrinyi csoportja 41
 Vitnyédy István, Zrinyi Miklós bizalmasa 20, 40, 49, 91, 97, 304, 344
 Vötteau 54, 63, 67
 Wesselényi Ferenc gr. nádor 12, 19, 314, 335, 341, 352, 353
 Wrangel svéd hadvezér 17
 Zichy György esztergomi kanonok 53
 Zilai Sámuel 44
 Zrinyi Ádám, Miklós fia 23
 Zrinyiász 18
 Zrinyi gyermekei 23
 Zrinyi György gr., Miklós atyja 13, 14, 368
 Zrinyi Miklós, a szigetvári hős 11, 13, 18, 110, 113, 145, 164
 Zrinyi Miklós könyvtára 16, 40, 55
 Zrinyi Péter, Miklós öccse 14, 15, 17, 18, 349, 352, 353

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
I. Markó Árpád: Gróf Zrinyi Miklós élete és prózaírói munkássága	9
<i>Kútők és irodalom</i>	37
<i>Bevezetés gróf Zrinyi Miklós nagy munkáihoz</i>	42
II. Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái	57
Dedicatio	59
<i>Bevezetés a Tábori Kis Tractához</i>	61
Tábori Kis Tracta	68
<i>Bevezetés a Vitéz Hadnagyhöz</i>	89
Az Olvasónak	98
Vitéz Hadnagy	
I. Discursusok	101
II. Aphorismák	125
III. Centuriák	203
<i>Bevezetés a Mátyás-tanulmányhoz</i>	225
Mátyás király életéről való elmélkedések	230
<i>Bevezetés Az Török Áfium ellen való orvossághoz</i>	267
Az Török Áfium ellen való orvosság	273
III. Gróf Zrinyi Miklós emlékiratai és levelei	301
<i>Bevezetés az emlékiratokhoz és levelekhez</i>	303
Emlékiratok és levelek	306
IV. Markó Árpád: A Siralmas Panasz és a Ráday-Emlékirat kérdése	337
V. Jegyzetek	
A) Latin szövegrészek	359
B) Szövegmagyarázó jegyzetek	364
Név- és Tárgymutató	375

KÉPMELLÉKLETEK

Gróf Zrinyi Miklós arcképe	2—3
Csáktornya	16—17
Kanizsa ostroma	22—23
Gróf Zrinyi Miklós lovasképe	88—89
A Zrinyi-család címere	266—267
Gróf Zrinyi Miklós levele gróf Esterházy Miklós nádorhoz (facsimile)	306—307
Babocsa-várának meghódítása	344—345

